

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Tang Hanedanı Tarihlerine (Jiu Tang Shu ve Xin
Tang Shu) Göre Tibet ve Tibetliler**

Enes ADIGÜZEL

2501200349

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Kürşat YILDIRIM

İSTANBUL – 2024

ÖZ

TANG HANEDANI TARİHLERİNE (JİU TANG SHU VE XİN TANG SHU) GÖRE TİBET VE TİBETLİLER Enes ADIGÜZEL

Tang Hanedanı resmi tarihlerinde “Tufan 吐蕃” adıyla bahsedilen Tibet İmparatorluğu, VII.-IX. yüzyıllarda İç Asya tarihinde önemli bir siyasi oluşum olarak yer edinmiştir. VI. yüzyıldan itibaren Merkezi Tibet’te büyük oranda konargöçer, kısmi oranda tarımcı bir topluluk olarak şekillenip devletleşen Tibet, VII. yüzyılın ilk yarısında siyasi bütünlüğünü sağlayarak imparatorluk haline geldi. Bu dönemde Tibet, Tang Hanedanı ile diplomatik ilişkilerin başlamasıyla tarihi kayıtlarda daha sık yer edinmeye başlamıştır. VIII. yüzyılın ikinci yarısında güçlerinin zirvesinde olup en geniş sınırlarına ulaştılar. Çin’in Gansu, Ningxia, Shaanxi, Sichuan, Yunnan eyaletleri ile Tarım Havzası’na ve hatta Orta Asya’ya kadar nüfuz ettiler. Çöküşe geçtikleri IX. yüzyılın başına dek savaşçı toplumuyla karmaşık fakat güçlü bir askeri teşkilatlanmaya sahiptiler. Bu nedenle Tang Hanedanı nazarında en az Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı kadar büyük bir tehdit haline geldikleri söylenebilir.

X.-XI. yüzyıl kaynaklarından olan Jiu Tang Shu ve Xin Tang Shu’daki “Tibet 吐蕃” monografileri esas alınarak Tibetlilerin kökeni, devletleşme ve imparatorluk süreci, diğer topluluklarla olan ilişkileri, hızla büyüyüp yükselmelerindeki etkenler ele alınacaktır. Bununla birlikte yine kaynaktaki bilgilerden yola çıkılarak Tibetlilerin coğrafyası, yaşam tarzı, idari yapıları, kültürel özellikleri gibi unsurlar da incelenecektir. Konuyla ilgili Çin ve Tibet kaynakları ile araştırma eserlerinden istifade edilerek bu başlıklar altında detaylı bir biçimde tahlil yapılacaktır. Böylelikle Tibetlilerin İç Asya tarihinde nasıl ve ne boyutta yer edindiklerini, Türk tarihinde Tibet İmparatorluğu’nun ne derecede etkili olduğunu tayin edebilmek için esas kaynaklar kapsamında bir çerçeve oluşturulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tibet İmparatorluğu, Tang Hanedanı, Jiu Tang Shu, Xin Tang Shu, Türk Kağanlığı, Uygur Kağanlığı

ABSTRACT

TIBET AND TIBETANS ACCORDING TO HISTORICAL SOURCES OF TANG DYNASTY (JIU TANG SHU AND XIN TANG SHU)

Enes ADIGÜZEL

The Tibetan Empire, referred to as "Tufan 吐蕃" in the official histories of the Tang Dynasty, was an important political entity in the history of Inner Asia in the VIIth-IXth centuries. Tibet, which took shape and became a state as a largely nomadic and partially agriculturalist community in Central Tibet from the VIth century onwards, achieved its political integrity in the first half of the VIIth century and became an empire. During this period, Tibet began to appear more frequently in historical records with the beginning of diplomatic relations with the Tang Dynasty. In the second half of the VIIIth century, they were at the peak of their power and reached their widest borders. They penetrated the Chinese provinces of Gansu, Ningxia, Shaanxi, Sichuan, Yunnan, the Tarim Basin and even Central Asia. They had a complex but strong military organization with a warrior society until the beginning of the IXth century when they collapsed. For this reason, it can be said that they became as big a threat to the Tang Dynasty as the Turkic Khaganate and the Uighur Khaganate.

Based on the "Tibet 吐蕃" monographs in the X.-XI. century sources Jiu Tang Shu and Xin Tang Shu, the origin of the Tibetans, the process of statification and empire, their relations with other communities, the factors in their rapid growth and rise will be discussed. In addition, based on the data in the source, the geography, lifestyle, administrative structures and cultural characteristics of the Tibetans will also be examined. Chinese and Tibetan sources and research works on the subject will be utilized and analyzed in detail under these headings. In this way, a framework will be created within the scope of the main sources in order to determine how and to what extent the Tibetans took place in the history of Inner Asia and how effective the Tibetan Empire was in Turkish history.

Keywords: Tibetan Empire, Tang Dynasty, Jiu Tang Shu, Xin Tang Shu, Turkic Khaganate, Uighur Khaganate

ÖNSÖZ

Fransız dilbilimci Paul Pelliot'nun XX. yüzyılın başlarında Çin'in Gansu eyaletindeki Dunhuang'da keşfettiği VIII. yüzyıla ait PT 840¹ numaralı Tibetçe-Çince elyazmasında ve Tibet'in başkenti Lhasa'da Jokhang Tapınağı'nın yakınındaki IX. yüzyılın ilk yarısına ait anlaşıma yazıtında Tibet şöyle tanımlanmaktadır: “*Tibet yükseklerdedir. Toprağı saftır. Ulu nehirlerin kaynağıdır. Karlı dağları her şeyin kökenidir. Burası tanrıların mekanının merkezidir*”. Eski zamanlardan beri eşsiz coğrafyasıyla dikkat çeken Tibet, 1950 yılından itibaren Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Tibet Özerk Bölgesi olarak bilinmekte, Tibetliler denilince akla ilk olarak burası gelmektedir. Ancak Tibetliler geçmiş zamanlardan beri Tibet Özerk Bölgesi ile sınırlandırılmayacak kadar geniş bir alana yayılmıştır. Günümüzde ağırlıklı olarak Çin'in Tibet Özerk Bölgesi, Qinghai ve Sichuan eyaletlerinde varlıklarını sürdürmektedirler. Kökenleri birçok akademisyen tarafından Qiang boylarına dayandırılmaktadır. Buna dayanarak Tibetlilerin tarihi Shi Ji, Han Shu ve Hou Han Shu gibi Çin resmi tarihlerine göre neredeyse Asya Hunları kadar eskiye gitmektedir. Bu kaynaklar o dönemlerde Qiang boylarının siyasi birlik oluşturmaktan yoksun olduklarını vurgulamaktadır. Buna karşın VI.-VII. yüzyıl içerisinde Tibet'teki bazı boyların büyük siyasi mücadeleler içerisine girmeye başlaması bu durumu tersine çevirdi. Bu mücadelelerden başarıyla çıkan Yarlung Hanedanı, Tibet'te siyasi birliği sağlayarak teşkilatlı bir konfederasyon halini aldı. Böylelikle VII. yüzyılın ilk yarısından IX. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdürecektir olan Tibet İmparatorluğu ortaya çıkmıştır. Çin kaynakları, Tibet İmparatorluğu'nun Qiang boyları arasından meydana geldiğini belirtse de süreç hakkında sessiz kalmakta, bu durum Tibetlilerin bir anda tarih sahnesine çıktıklarına dair yanlış bir izlenim uyandırmaktadır. İngiliz Tibetolog Hugh Edward Richardson, “*Büyük güçler gece yarısı birdenbire meydana gelmez. Tibet Krallığı da büyüme ve sağlamlaşma asırlarının meyvesidir*” ifadelerini kullanarak Tibet İmparatorluğu'nun uzun ve karmaşık bir süreçten geçerek hasıl olduğuna dikkat çekmektedir.²

¹ The Bibliothèque nationale de France tarafından çevrimiçi olarak orijinal hali paylaşılan PT 840 numaralı belge için bkz. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8303442g/> (S.G.T: 01.04.2024)

² Hugh Edward Richardson, **Tibet and Its History**, London, Oxford University Press, 1962, s. 28.

X.-XI. yüzyılda tamamlanıp Tang Hanedanı dönemini esas alan Jiu Tang Shu ve Xin Tang Shu'daki 196 ve 216 numaralı Tibet monografileri Tibetliler ve Tibet İmparatorluğu hakkında en detaylı kaynaklardır. Bu nedenle "Tang Hanedanı Tarihlerine (Jiu Tang Shu ve Xin Tang Shu) Göre Tibet ve Tibetliler" adlı tezimizde bu iki kaynaktaki Tibet monografilerini esas almaya çalıştık. Bu tezi hazırlarken doğrudan bir Tibet İmparatorluğu tarihi veya Türk-Tibet ilişkileri kaleme almayı amaçlamadık. İç Asya tarihini birbirini etkileyen hareketli bir mekanizma olarak tasavvur ettik. Tıpkı Çin resmi tarihlerinden Türk tarihi üzerine yapılan çalışmalarla İç Asya tarihinde eski Türk tarihinin parçalarının birleştirilmesi gibi Türk tarihine doğrudan veya dolaylı olarak etki eden, sınırlarının ötesindeki diğer konargöçer toplulukların da incelenmesi gerektiğine, böylelikle Genel Türk Tarihi alanında bir katkı yapılabileceğine kanaat getirdik. Tibet İmparatorluğu bir taraftan büyük oranda Tang Hanedanı ile etkileşim içerisinde idi. Diğer taraftan menfaatler ve çatışmalar sebebiyle Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı ile kimi zaman yolları kesişmekteydi. Bu kesişmelerle ilgili olarak Tang Hanedanı kayıtları geçmişte Hunlar ile Qiang boyları arasında olduğu gibi Türklerin de Tibetlilerle müttefik olup tehdit yaratabileceği ihtimaline dikkat çekmekteydi. Bu tezin ana fikri de esasında bu mekanizmanın tamamlanmasında katkıda bulunmak üzere ortaya çıktı.

Tibet İmparatorluğu ile ilgili yurtdışında multidisipliner olarak oldukça fazla çalışma ortaya konulmuştur. Türkiye'de ise Tibet ile ilgili çalışmalar Genel Türk Tarihi kapsamında daha ziyade Türk-Tibet ilişkileri ekseninde oluşturulmuş, bu dönemi ele alan Çin ve Tibet kaynaklarından yoksun olarak ele alınmıştır. Günümüzde yerli ve yabancı çalışmalarda JTS ve XTS'daki Tibet monografilerinin eski, hatalı ve izahtan yoksun tercümelemleri kullanılmaya devam etmekte, bu durum Tibet İmparatorluğu ile ilgili doğrudan veya dolaylı olarak yapılan çalışmalarda eksikliklere ve yanlış anlaşılmalara neden olabilmektedir. Bu nedenle ilk olarak ilgili kaynaklardaki Tibet monografilerinin tercümesini detaylı bir notlandırma ve mukayese ile yapmaya çalıştık. Kişiler, yer adları ve kavramları Çince imleriyle birlikte verip bunlara dipnotlarda açıklık getirdik. Bir bütün olarak ele almak adına iki kaynaktaki monografileri bölümlere ayırıp kronolojik ve birbirini tamamlayacak şekilde fakat yer aldıkları kaynakları dipnotlarda belirterek birleştirdik. Böylelikle hangi kaydın nerede yer aldığı üzerine karışıklığa mahal vermeden tezin temelini oluşturmaya gayret ettik. Ardından JTS ve XTS'daki Tibet monografilerinde karanlıkta kalan kısımları aydınlatmak ve bilgileri mukayese etmek amacıyla

döneme dair diğer Çin kaynaklarından, eski Tibet yıllıkları, kronikleri ve yazıtlarının detaylı tercümelerinden istifade ettik. Son olarak alanda yapılmış yerli ve yabancı araştırma eserlerinden de oldukça yoğun bir şekilde istifade ederek ana kaynak kayıtlarını olabildiğince yorumlayıp inceledik. Böylelikle Tibetlilerin kökenini, VII.-IX. yüzyıllar arası siyasi tarihini, coğrafyasını, sosyo-kültürel özelliklerini, inanışlarını, idari, hukuki ve askeri yapılarını ele almaya çalıştık. Ayrıca bu zamana kadar güçlü bir siyasi oluşumdan yoksun kalan Tibetlilerin bu zaman içerisinde siyasi ve askeri güçlerinin nasıl hızla büyüyüp çöküşe uğradığını da anlamaya çalıştık. Bunu yaparken kaynakların kapsamı dışına çıkmamak adına Tibet monografileri dışındaki bilgilere gerekmedikçe yer vermemek için çaba sarf ettik. Netice olarak bu tez ortaya çıkmış oldu.

Çin’de büyük bir titizlik ve fedakarlıkla çalışmalarını yürütürken bile Çince kaynaklar ve araştırma eserleri konusunda yardımını ve desteğini esirgemeyen değerli ağabeyim Zeki Tok’a; birçok dilde kaynak ve araştırma eserini derleyip çalışmalarımız için büyük bir arşivin meydana getirilmesinde önemli rol oynayan, tez üzerine neredeyse her gün fikir alışverişinde bulunduğum, yapmış olduğu haritalarla tezime önemli katkıda bulunan değerli dostum Umut Köse’ye; Genel Türk Tarihi alanında edindikleri tecrübe ve yaptıkları çalışmalarla çoğu zaman görüşlerinden, bilgilerinden ve benimle paylaştıkları çalışmalardan faydalandığım kıymetli dostlarım Mehmet Fatih İnce, Batın Durmaz ve ağabeyim Coşkun Faik Kavala’ya; tez sürecindeki fikir, katkı ve yardımlarından dolayı kıymetli arkadaşlarım Anıl Göç, Hülya Tarhan ve ablam Begüm Kahraman’a; Trabzon’da kaldığım sıralarda beni evlerinde misafir edip zor zamanlarımda destekte bulunan değerli arkadaşlarım Kamil Sağlam ve Oğuzhan Öztürk’e; tezimde Hint tarihi ve coğrafyası ile ilgili konularda kitaplıklarından ve alandaki bilgilerinden istifade ettiğim değerli hocalarım Prof. Dr. Neslihan Durak ve Doç. Dr. Müslüme Melis Savaş’a; ayrıca desteklerinden ötürü değerli hocam Doç. Dr. Hikmet Demirci’ye teşekkür ediyorum. Bunun haricinde Türkiye’de kısıtlı imkanlarla da olsa Çin dili ve kültürünü öğrenmemde büyük emekleri olan Türk ve Çinli hocalarıma da teşekkürlerimi sunuyorum. Geçen yıl aramızdan ayrılan, zamanında kendisinden aldığım Çince derslerinin yanı sıra tez üzerine fikirlerini ve desteğini aldığım kıymetli hocam Ferhat Kurban Tanrıdağlı’yı da rahmet ve minnetle anıyorum.

Henüz lisans eğitimimi sürdürürken tanışıp Genel Türk Tarihi alanında yüksek lisans yapmamda ve yolun başında iken kaynak dili olarak Çince öğrenmem üzerine bana yol gösteren, tezimin derli toplu bir bütün olmasında emeği olan, maddi ve manevi olarak her zaman desteğini ve motivasyonunu üzerimde hissettiğim, bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim değerli danışman hocam Prof. Dr. Kürşat Yıldırım'a teşekkür ederim.

Yaşadığım tüm zorluklara rağmen ümitlerini ve desteklerini bir an olsun üzerimden eksik etmeyip olağanüstü fedakarlıklar göstererek beni yetiştiren annem Zeynep Adıgüzel ve babam Durmuş Adıgüzel'e; çalışmalarım sırasında tükenmeye başladığım her an beni yeniden ayağa kaldırıp zor zamanlarımda varlığını ve sevgisini daima yürekten hissettiren sevgilim Sefa Nur Ayar'a ayrıca teşekkür ederek minnettarlığımı sunuyorum. Onlar olmasa bu tezi tamamlayacak gücü kendimde bulamazdım.

ENES ADIGÜZEL

İSTANBUL, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
HARİTA LİSTESİ	xii
KISALTMALAR LİSTESİ	xiii
GİRİŞ VE KAYNAKLAR.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TİBETLİLERİN KÖKENİ VE DEVLETLEŞME SÜRECİ

1.1. TİBETLİLERİN KÖKENİ	24
1.1.1. Çin Kaynaklarında Tibetlilerin Ataları Olan Qiang Boyları	25
1.1.2. Tibet Kaynaklarına Göre Tibetlilerin Ataları ve Yarlung Hanedanı	34
1.1.3. JTS ve XTS'ya Göre Tibetlilerin Ataları	40
1.2. YARLUNG HANEDANI'NDAN TİBET DEVLETİNE DÖNÜŞÜM	44
1.2.1. Qizongnongzan Öncesi Tibet'te Siyasi Durum.....	44
1.2.2. Qizongnongzan Öncesi Tibet'in Dışındaki Genel Siyasi Durum	46

İKİNCİ BÖLÜM

TİBET İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞ VE YÜKSELİŞ DEVRİ

2.1. QİZONGNONGZAN (SONGTSEN GAMPO) DÖNEMİ	49
2.1.1. Qizongnongzan'ın Tahta Çıkışı ve Yaşanan Süreç.....	49
2.1.2. Tang Hanedanı ile Başlayan İlişkiler.....	55
2.1.3. Qizongnongzan'ın Prenses Wencheng ile Evliliği	59
2.1.4. İmparator Taizong'un Kore Seferi ve Tebrik için Gelen Tibet Elçisi	66
2.1.5. Wang Xuance'nın Batı Bölgelerine Gönderilmesi ve İmparator Gaozong'un Tahta Çıkışı.....	68
2.1.6. Qizongnongzan'ın Ölümü ve Başbakan Ludongzan'ın Naipliği.....	71
2.2. QİLİBABU (MANGSONG MANGTSEN) DÖNEMİ.....	74
2.2.1. Tibetlilerin Tuyuhun Devleti'ni Yıkması ve Tuyuhunların Tang Hanedanı'na Sığınışı	75
2.2.2. Lun Qinling'in Naipliği, Devam Eden Tuyuhun Meseleleri ve Tibetlilerin Anxi Dört Garnizonu'nu Ortadan Kaldırışı	82
2.2.3. Sınırlarda Yaşanan Çatışmalar ve Mangsong Mangtsen'in Ölümü.....	88

2.3. QİNUXİNONG (TRİDU SONGTSEN) DÖNEMİ	96
2.3.1. Lun Qinling'in Devam Eden Naipliği ve Prens Wencheng'in Ölümü	96
2.3.2. Tang Hanedanı'nın Anxi'deki Dört Garnizon'u Tekrar Ele Geçirmesi	98
2.3.3. Lun Qinling'in Faaliyetleri ve On Ok Meselesi	106
2.3.4. Zanpu Qinuxinong'un Lun Qinling ve Sülalesini Ortadan Kaldırıp Devlet Kontrolünü Eline Alması	114
2.3.5. Zanpu Qinuxinong'un Son Askeri Seferleri ve Ölümü	117
2.4. QİLİSUZAN (TRİDE TSUKTSEN) DÖNEMİ	120
2.4.1. Prensens Jincheng ile Diplomatik Evlilik	121
2.4.2. Tibetlilerin Jiuqu Bölgesini Elde Etmeleri ve Tang Hanedanı'na Karşı Man Boylarıyla Yürütülen Faaliyetler	126
2.4.3. Sınır Tartışmaları, Tibetlilerin Küçük Bolü Devleti'ne Düzenlediği Sefer ve Tang Hanedanı'nın Tibet'e Yönelik İleri Harekâtı	129
2.4.4. Chi Dağı'nın Sınır Tayin Edilmesiyle Sağlanan Uzlaşısı	147
2.4.5. Sınırlarda Yaşanan Güvensizlik, Sınır Yazıtının Parçalanması ve Çatışmaların Yeniden Alevlenmesi	155
2.4.6. Anrong Kalesinin Tibetlilerin Elinden Tekrar Alınması, Prensens Jincheng'in Ölümü ve Nanzhao Krallığı'nın Tibet'e Tâbi Oluşu	159
2.4.7. Zanpu Qilisuzan'ın Ölümü	170

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TİBET İMPARATORLUĞU'NUN PARLAK ZAMANLARI

3.1. POXİLONGLİEZAN/SUOXİLONGLAZAN (TRİSONG DETSEN) DÖNEMİ	172
3.1.1. An Lushan İsyanı ve Tibetlilerin Fırsat Kollaması	173
3.1.2. Tibetlilerin Başkent Chang'an'ı Ele Geçirmesi ve Chang'an'ın Tibetlilerin Elinden Kurtarılışı	179
3.1.3. Pugu Huai'en Ayaklanması ve Tibetlilerin Fengtian Kuşatması	186
3.1.4. Lingzhou Odaklı Sınır Çatışmaları ve Tibetlilerin Mağlup Edilmesi	191
3.1.5. Yeniden Uzlaşının Sağlanması, Teşrifatta Yapılan Değişiklik ve Helan Dağı'nın Sınır Olarak Belirlenmesi	199
3.1.6. Qingshui Anlaşması	204
3.1.7. Zhu Ci İsyanı ve Tang Hanedanı'nın Sözünü Tutmaması	208
3.1.8. Tibetlilerin Yanzhou ile Xiazhou'yu Ele Geçirmeleri ve Uzlaşısı Girişimleri	210
3.1.9. Pingliang Toplantısı, Pusu ve Birbiri Ardına Gelen Tibet Akınları	217

3.1.10. Tibetlilerin Beiting'i Ele Geçirip Anxi Yolunu Kesmesi ve Uygurlarla Yaşanan Çatışmalar.....	227
3.1.11. Tibet'in Saldırgan Gücünün Azalması ve Zanpu Poxilongliezan'ın/Suoxilonglazan'ın Ölümü	236

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TİBET İMPARATORLUĞU'NUN DÜŞÜŞ VE YIKILIŞ DEVRİ

4.1. ? (MUNÉ TSENPO) DÖNEMİ	241
4.2. ZUZHİJIAN (MURUK TSENPO) DÖNEMİ	242
4.3. ? ("SENALEK" TRİDE SONGTSEN) DÖNEMİ	247
4.4. KELİKEZU ("RELPAHEN" TRİTSUG DETSEN) DÖNEMİ	255
4.4.1. Tibetlilerin Tang Hanedanıyla Yaptığı 821/822 Yılı Anlaşması ve İstikrarlı Bir Uzlaşının Sağlanması	260
4.4.2. Elçi Liu Yuanding'in Zanpu ile Görüşmesinden İzlenimler	264
4.4.3. Uzlaş Dönemi Sonrası Düzenli Olarak Gelen Tibet Elçileri.....	268
4.4.4. Tritsug Detsen'in Son Zamanları ve Ölümü	270
4.5. DAMO (LANG DARMA) DÖNEMİ	271
4.6. TİBET İMPARATORLUĞU'NUN YIKILIŞI SONRASINDA YAŞANANLAR	274

BEŞİNCİ BÖLÜM

TİBET HAKKINDA SİYASİ TARİH DIŞI KAYITLAR

5.1. TİBET ADI	285
5.2. COĞRAFYA	288
5.2.1. Coğrafya ve İklim	290
5.2.2. Yarlung Zangbo Nehri ve Sarı Irmağın Kaynağı Hakkında Bilgiler.....	292
5.3. İDARİ VE ASKERİ TEŞKİLAT	293
5.4. SOSYAL, KÜLTÜREL VE İKTİSADİ HAYAT	302
5.5. İNANIŞ	306
5.5.1. Genel İnaniş	306
5.5.2. Belirli Dönemlerde Yapılan Törenler	308
5.5.3. Cenaze Ritüelleri.....	309
5.5.4. Anlaşma Törenleri	312
5.6. HUKUK	314
5.7. TANG HANEDANI'NIN TİBETLİLERE KARŞI İZLENİMLERİ VE TARİHSEL ATIFLAR	316

5.7.1. Tibetliler ve Türklerin Qiang ve Xiongnu'lara Benzetilmesi.....	316
5.7.2. Kaynaklarda Tarih Kâtiplerinin Son Yargıları	317
5.7.3. Tibetlilerle Yapılan Heqin Sistemine Dair	318
5.7.4. Geçmişte Batı Bölgeleri'nde Yaşananlar ve Orada Alınan Tedbirler	319
SONUÇ	321
EKLER	326
KAYNAKÇA.....	330

HARİTA LİSTESİ

Harita 1 :	326
Harita 2 :	327
Harita 3 :	328
Harita 4 :	329

KISALTMALAR LİSTESİ

SJ	: Shi Ji
HS	: Han Shu
HHS	: Hou Han Shu
BS	: Bei Shi
SS	: Sui Shu
JS	: Jin Shu
TD	: Tong Dian
JTS	: Jiu Tang Shu
XTS	: Xin Tang Shu
THY	: Tang Huiyao
CFYG	: Cefu Yuangui
ZZTJ	: Zizhi Tongjian
GTJ	: Gujin Tushu Jicheng
ZTCD	: Zizhi Tongjian Da Cidian
QTW	: Quan Tang Wen
OTA	: Old Tibetan Annals
OTC	: Old Tibetan Chronicles
PT	: Pelliot Tibetain
TCHoC	: The Cambridge History of China
Bkz.	: Bakınız
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
s.	: Sayfa
C.	: Cilt
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
Çev.	: Çeviren

GİRİŞ VE KAYNAKLAR

GİRİŞ

İç Asya tarihinde yerleşik ve konargöçer toplulukların yanısıra bu topluluklar arasında meydana gelen siyasi, askeri, iktisadi ve sosyo-kültürel ilişkiler günümüzde hâlâ akademik açıdan incelenmeye muhtaç durumda geniş bir yere sahiptir. Bu ilişkiler hakkında bilgilerin büyük bir çoğunluğu köklü yazım geleneğine sahip bazı büyük yerleşik topluluklar tarafından kaleme alınmıştır. Bu topluluklar arasında Çin coğrafyasında kurulmuş olan hanedanlar kendilerine özgü bir yere sahiptir. Bu hanedanların sistemli bir resmi tarih yazımı anlayışına sahip olması geçmişte etkileşim içerisinde oldukları Türkler, Moğollar, Japonlar ve Koreliler gibi toplulukların geçmiş dönemlerinin aydınlatılmasını sağlayacak oldukça değerli vesikalar sunmuştur. Resmi hanedan tarihlerinde yer verilen bir diğer topluluk da VII.-IX. yüzyıl arasında İç Asya’da güçlü bir siyasi oluşum haline gelen Tibet İmparatorluğu’dur.

Tez konusu olarak “Tang Hanedanı Tarihlerine (Jiu Tang Shu ve Xin Tang Shu) Göre Tibet ve Tibetliler” seçilmiştir. Bu tezin esas çekirdeğini Tang Hanedanı döneminin X.-XI. yüzyılda derlenmiş kaynaklarından olan Jiu Tang Shu ve Xin Tang Shu adlı iki esas kaynağın monografiler bölümünde yer alan 196 ve 216 numaralı Tibet 吐蕃 bölümleri oluşturmaktadır. Bu bölümler JTS’da 50, XTS’da 40 olmak üzere dipnotlarla birlikte toplamda 90 sayfadan oluşmaktadır. Dolayısıyla tezin kapsamı büyük oranda ilgili Çin kaynaklarının Tibet monografileri çerçevesinde planlanmıştır. Bunun haricinde Tibet monografilerindeki bilgileri desteklemek, karanlıkta kalan yerlere açıklık getirmek ve Çince adların Tibetçe karşılıklarını bulmak adına birtakım Çin ve Tibet kaynakları kullanılmış, çok sayıda araştırma eserine başvurulmuştur. Tezde geçen Çince adlar Pinyin sistemine göre, Tibetçe adlar ise Tibet ve Himalaya Kütüphanesi’nin(THL) Basitleştirilmiş Fonetik Transkripsiyon sistemine göre transkript edilmiştir.

Birinci bölüm “Tibetlilerin Kökeni ve Devletleşme Süreci” olarak ele alındı. JTS ve XTS’daki Tibet bölümlerinin kapsadığı tarih aralığının esas sınırları VII.-IX. yüzyıllar arası olmasına rağmen Tibetlilerin kökeni ve devletleşme sürecine açıklık getirmek adına bu kaynaklarda bahsedilen tarihi sınırlardan öncesine değinmek gerekti. Bu nedenle Tibetlilerin kökenini ele almak için “Çin Kaynaklarında Tibetlilerin

Ataları Olan Qiang Boyları”, “Tibet Kaynaklarına Göre Tibetlilerin Ataları ve Yarlung Hanedanı” ve “JTS ve XTS’ya Göre Tibetlilerin Ataları” olarak üç alt başlık açıldı. Bu 3 başlığın açılma sebebi Tibetlilerin kökeni hakkında Çin ve Tibet kaynaklarının üç temel görüş oluşturmamasından kaynaklıdır. Bunlardan ilki Çin resmi tarihlerinde Tibetlilerin Batı Qiang boylarına bağlanması; ikincisi Tibet kaynaklarında kısmen efsanevi, kısmen tarihi dönemleri olan Tibet’teki Yarlung Hanedanı ile ilişkili olması; üçüncüsü ise JTS ve XTS’da Tibetlilerin, Çin’in Gansu eyaleti merkez olmak üzere IV.-V. yüzyıllarda hakimiyet sürmüş, Xianbei kökenli Tufa boyunun başında olduğu Güney Liang Hanedanı’na bağlanmasıdır. İlk alt başlık altında Batı Qiang boylarına açıklık getirmek adına MÖ XVI. yüzyılda Shang Hanedanı dönemine ait fal kemiklerinde adlarının yer almasıyla ilk kez tarih sahnesine çıktıkları zamandan Çin’in kuzeyinde bazı siyasi oluşumlar kurdukları MS V. asra kadar Qiang boylarının tarihi hakkında genel bir değerlendirmeye yer verilmesi ihtiyacı hasıl olmuştur. Bunun yanı sıra adları, bulundukları coğrafya, sosyo-kültürel ve idari yapıları, Batı Qianglarının Tibet İmparatorluğu ile bağlantısı ve Tibet’e göçleri de ele alınmıştır. İkinci alt başlıkta Tibet kroniklerinden ve konuyla ilgili araştırma eserlerinden yola çıkarak Tibetlilerin kökenine dair bazı efsanelere, merkezi Tibet’te hüküm süren Yarlung Hanedanı’nın tarihsel sürecine ve bu hanedanın hükümdarlarının şeceresine değinilmiştir. Üçüncü alt başlıkta ise JTS ve XTS’da Güney Liang Hanedanı’nın 414 yılında yıkılışının ardından hanedanın son hükümdarının oğlu olan Fanni’nin, emrindekilerle birlikte Tibet’e gelip Qiangların arasında yurt tutması sonucu Tufa boyuna mensup olan bu grubun Qiang boyları ve Yarlung Hanedanı ile muhtemel etkileşimine dair görüşlere yer verilmiştir. Tibet’in devletleşme sürecini ele almak için Tibet’i imparatorluğa dönüştüren Songtsen Gampo’nun tahta çıktığı 627 yılı öncesinde içeride ve dışarıda yaşanan siyasi durum ele alınmaya çalışıldı. Dışarıda Sui Hanedanı iç isyanlar içerisinde kalıp yerini 618 yılından itibaren Tang Hanedanı’na bırakırken içeride ise Songtsen Gampo’nun dedesi Tagbu Nyasig ve babası Namri Songtsen, VI. yüzyılın ortalarından VII. yüzyılın başlarına dek yaptıkları fetihlerle hanedan egemenliğini genişletip Yarlung Zangbo Nehri havzası civarında önemli ölçüde siyasi güç haline gelmeyi başarmıştı. Bu çerçevede birinci bölüm ele alındı.

İkinci bölüm “Tibet İmparatorluğu’nun Kuruluş ve Yükseliş Devri” olarak ele alındı. 627 yılında Tibet’in başına geçen Songtsen Gampo ile başlayan bu dönem Tibet’te büyük ölçüde siyasi, askeri, sosyo-kültürel dönüşümün yaşandığı bir dönem

olmuştur. Songtsen Gampo önderliğinde Tibetliler ülkede önemli ölçüde siyasi birliği sağlarken aynı zamanda Tang Hanedanı ile iyi ilişkiler tesis ederek Tang kayıtlarında bundan itibaren adlarından sıklıkla söz ettirmeye başlamışlardır. 640 yılında Tang Hanedanı'ndan bir prensesi gelin alan Tibet İmparatorluğu'nun Tang Hanedanı ile olan iyi ilişkileri Songtsen Gampo'nun 650 yılındaki ölümüne dek sürmüştür. Ondan sonra gelen oğlu Mangsong Mangtsen devrinden itibaren devlet idaresinde Gar sülalesinden Başbakan Tongtsen Yulsung ve oğulları etkili olmaya başladı. Yayılmacı bir politika benimseyen Gar sülalesi kontrolünde Tibetliler 663 yılında Tuyuhun Devleti'ne son vermişlerdi. 670 yılında Tang Hanedanı'nın Anxi Dört Garnizonu'nu ortadan kaldırıp Tarım Havzası'nda egemen olmuş, Tang sınırında birçok akınlar düzenlemişlerdi. Tridu Songtsen devrinde özellikle 692 yılında Tang Hanedanı'nın Anxi Dört Garnizonu'nu tekrar ele geçirip bölgede kontrolü sağlamasıyla Gar sülalesi nüfuzunu yitirmiş, yetişkinliğe erişen Tridu Songtsen hakimiyeti eline almak adına 699'da bu boy mensuplarını ortadan kaldırmayı başarmıştı. Bir taraftan 700-701 yıllarında Türk Kağanlığı ile hareket edip Gansu'da Liangzhou'ya akınlar düzenlemiş, diğer taraftan Tibet'in güneydoğusunda Çin'in Yunnan eyaletine kadar hakimiyeti sağlamıştı. 703-704 yıllarında Yunnan eyaletine düzenlediği seferde hayatını kaybeden Tridu Songtsen'in yerini Tride Tsuktsen aldı. Bu dönem 710-711 yıllarında Tang Hanedanı'yla yine bir diplomatik evlilik gerçekleştirildi fakat iki ülke arasında sınır tartışmaları, Tibetlilerin bir taraftan doğuda Yunnan eyaletindeki Man boylarıyla Tang Hanedanı'na karşı faaliyetleri, diğer taraftan batıda Gilgit ve Baltistan üzerindeki faaliyetleri iki taraf arasında gerilimi arttırdı. Bu artan gerilimin önlenmesi için 729-734 yılları arasında yapılan sınır anlaşması görüşmeleri de fayda sağlamadı fakat Tibetliler siyasi açıdan ileri bir atılım yapacak düzeye gelmişti.

Üçüncü bölüm "Tibet İmparatorluğu'nun Parlak Zamanları" olarak ele alındı. 756 yılında Trisong Detsen'in tahta çıkmasıyla başlayan bu dönemde Tibet İmparatorluğu, JTS ve XTS'da değinildiği gibi doğuda Çin'in Sichuan ve Yunnan eyaletleri, batıda Pamirler, kuzeyde Tarım Havzası ve güneyde Nepal'e kadar olmak üzere ulaşabildiği en geniş sınırlara ulaşırken Tang Hanedanı için ise en büyük tehdit haline geldi. Tang Hanedanı 755 yılının sonu ile 763 yılının başı arasında An Lushan İsyanı ile mücadele içerisindeydi. Bu isyanın bastırılması için sınırlarındaki askeri birlikleri merkeze toplaması Tibet akınlarına davetiye çıkardı. 763 yılında Tibetliler büyük bir kuvvetle Tang Hanedanı'nın merkezine kadar gelebildi. Kısa

süreliliğine Başkent Chang'an'ı ele geçirip kukla bir imparatoru tahta çıkarmayı başaran Tibetliler daha sonra geri çekilmek durumunda kalsalar da başkent Chang'an'a oldukça yakın bir mesafede Pugu Huai'en isyanına dahil olarak ve sonrasında Gansu'da Lingzhou'ya akınlar düzenleyerek Tang Hanedanı'na tehdit olmayı sürdürdüler. Trisong Detsen, 779 yılında Budizm'i devletin resmi dini haline getirirken aynı zamanda Tang Hanedanı'na karşı uyguladıkları baskı ortamında Tibet'i resmi olarak Tang Hanedanı ile eşit konumlandırmayı başardı. Bunun neticesinde iki taraf arasında 783 yılında Qingshui Antlaşması gerçekleşti. Bu anlaşma ile Tang Hanedanı, Tibet'in siyasi ve askeri üstünlüğü ile Gansu, Shaanxi ve Sichuan eyaletlerindeki kazanımlarını kabul etmiş oluyordu. Sınırların tayin edilmesiyle sağlanan barış ortamı Zhu Ci İsyanı'nda Tibetlilerin kendilerine vaat edilen bölgeleri alamamaları sebebiyle yeniden bozuldu. Tibetliler, 787 Pingliang görüşmelerinde kurdukları pusuyla Tang heyetini esir alıp sonrasında Gansu, Shaanxi ve Sichuan'a düzenledikleri akınlarla intikamlarını Tang Hanedanı'ndan almaya çalıştı. Bunun neticesinde Uygur Kağanlığı'nın varlık gösterdiği Beşbalık şehrini dahi 790 yılında kısa bir süreliliğine ele geçirip Tang Hanedanı'nın Tarım Havzası'na giden yolunu kestiler fakat uzun süren savaşlar, müttefikleri olan Nanzhao Krallığı'nın 794 yılında Tang Hanedanı safına geçmesi, 797 yılında Trisong Detsen'in ölümü Tibet İmparatorluğu'nun parlak döneminin yerini gitgide gerilemeye başladığı bir dönemin almasına neden oldu.

Dördüncü Bölüm "Tibet İmparatorluğu'nun Düşüş ve Yıkılış Devri" olarak ele alındı. Trisong Detsen'den sonra bu devirde Mune Tsenpo, Muruk Tsenpo, Tride Songtsen, Tritsug Detsen ve Lang Darma olmak üzere beş Tibet İmparatoru'nun dönemi ve Tibet İmparatorluğu'nun yıkılışı sonrası ülkede yaşanan siyasi kavgalar yer almaktadır. Muruk Tsenpo ve Mune Tsenpo'nun 797-804 yılları arasındaki kısa saltanatlarından sonra Tibet İmparatorluğu tahtına Tride Songtsen çıktı. Onun devrinde Tibet İmparatorluğu'nun idaresinde Budist keşiş olan Tibetli birkaç bakan devletin idaresi ve politikasında etkili oldu. Bu devir iki taraf arasında barış arzusunun olduğu fakat tarafların birbirlerine karşı teyakkuzda kaldıkları bir dönem olarak yer edinmiştir. Tibetliler neredeyse Ordubalık şehrine kadar gelip Uygur Kağanlığı'nı ortadan kaldırmaya niyetlenmiş iken Tride Songtsen ölmüş, yerine Tritsug Detsen geçmişti. Kaynaklarda rahatsızlığı nedeniyle oldukça etkisiz bir hükümdar olduğu ve devlet idaresini bakanların ele aldığı anlatılmaktadır. Bu devirdeki en önemli gelişme Tang Hanedanı ile kalıcı bir barış antlaşması olan

821/822 yılı antlaşması oldu. Bundan kısa bir süre sonra Tibetliler Uygur Kağanlığı ve Nanzhao Krallığı ile barış yaptı. Ancak ülkede Budist zümrenin, Bön inancına mensup gelenekçi zümreyle olan çatışmalarının had safhaya ulaştığı sırada Tritsug Detsen hayatını kaybetti. Yerine getirilen Lang Darma dönemi anti-Budist zümrenin Budist zümreyi ortadan kaldırmanın peşine düştüğü, kıtlık, salgın ve doğal afetlerin yaşandığı bir dönem olarak geçmektedir. Onun ölümüyle birlikte Yarlung Hanedanı da resmi olarak sona ererken Tibet İmparatorluğu da böylelikle yıkılmış oldu. Ülke uzun bir süre taht kavgaları ile bakanların çatışması içerisinde kaldı.

Beşinci ve son bölüm ise “Tibet Hakkında Siyasi Tarih Dışı Kayıtlar” olarak ele alındı. Bu bölümde JTS ve XTS’da siyasi tarih haricinde Tibetlilerin adı, coğrafyası, inanışları ve hukuklarına dair kayıtlar değerlendirilip incelenmiştir. Bunlara ek olarak ilgili monografilerde Tang Hanedanı’nın Tibetlilere karşı izlenimleri ve tarihsel atıflara da yer vermeyi gerekli gördük. Zira bunların bazılarının Tang resmi tarihlerini ele alan tarihçilerin yorumlarını içermesi ve bu kapsamda Tibetliler ile Türklerin daha eski devirlerdeki Qiang boyları ve Asya Hunlarına benzetilmesi bu kayıtları değerli kılmaktadır.

KAYNAKLAR

Tezimizde ağırlıklı olarak kullandığımız ana kaynaklar şunlardır:

1. Shi Ji 史記: Çin resmi tarihlerinin en eskilerinden olan bu kaynak ilk zamanlar Taishigong Shu 太史公書, Taishigong 太史公, Taishigongji 太史公記 gibi adlara sahipti fakat II. yüzyılda “Shi Ji” olarak kısaltıldı. Türkçe adıyla “Tarihçinin Kayıtları” olan Shi Ji, Önceki Han Hanedanı 前漢朝 (MÖ 206-MS 8) devrinde yaşamış olan tarihçi Sima Tan tarafından kaleme alınmış, MÖ 91 yılında oğlu Sima Qian bu eseri tamamlamıştır. Yaklaşık 3 bin yıllık uzun bir dönemi kapsayan SJ, efsanevi Sarı İmparator (MÖ. XXVII.-XXVI. yy) zamanında başlayıp Xia (MÖ XXI.-XVII. yy), Shang (MÖ XVII.-XI. yy) ve Qin (MÖ 221-206) hanedanlarını da ele almakta, tarih aralığı MÖ 93 yılında Han Hanedanı zamanında son bulmaktadır. Ağırlıklı olarak Savaşan Beylikler Dönemi (MÖ. V. yy - 221), Qin Hanedanı ve erken dönem Han Hanedanı zamanları yer almaktadır. Toplamda 130 bölüm içermektedir.

SJ aynı zamanda Xiongnu 匈奴 olarak geçen Asya Hunları ile ilgili ilk yazılı kaynaklardan biri olmasıyla Türk tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Tezimizde ilgili kaynakta Hun monografisinin yer aldığı 110. bölümde Tibetlilerin ataları olarak görülen Qiang boylarının kim olduğu ve yaşadıkları bölgeler ile ilgili yer alan notları Tibetlilerin kökeni kısmında kullandık.

2. Han Shu 漢書: Ağırlıklı olarak Önceki Han Hanedanı zamanını ele alan Han Shu, tarihçi Ban Biao 班彪 (3-54) tarafından oluşturulmaya başlanmış, ömrü yetmeyince oğlu Ban Gu 班固 (32-92) ve kızı Ban Zhao 班昭(48-116) tarafından 82 yılında tamamlanmıştır. Daha genel bir tarih yazımının olduğu SJ'ye nazaran Han Shu doğrudan tek bir hanedan odaklı yazılmıştır. Bu nedenle MÖ 210-MS 23 yılları arasını esas almaktadır. Toplamda 100 bölümden oluşmaktadır.

HS'nun 69. bölümündeki General Zhao Chongguo 趙充國 biyografisinde Qiang boyları ile ilgili kayıtları kullandık. Bu kayıtlar Qiangların siyasi yapısı ve Hunlarla olan ittifakları açısından önem taşımaktadır.

3. Hou Han Shu 後漢書: Fan Ye 范曄(398-445) tarafından V. yüzyılın ortalarında tamamlanan HHS, ağırlıklı olarak Sonraki Han Hanedanı 後漢朝(25-220) zamanını kapsamaktadır. Toplamda 90 bölüm içermektedir. İmparatora isyan eden bir prensin safını tutması nedeniyle idam edilince çalışması yarıda kalmış, sonraları Sima Biao tarafından Han Shu'nun devamı niteliğinde yazılan Xu Han Shu'dan 續漢書 30 bölüm ekleme yapılarak tamamlanmıştır.

JTS ve XTS'da Tibetlilerin atalarının bağlandığı Batı Qiang boyları hakkında ilk kez bahseden kaynaklardan biri olması nedeniyle HHS tezimiz için önem taşımaktadır. İlgili kaynağın Batı Qiang monografisinin yer aldığı 87. bölümünde Batı Qiang boylarının yaşadıkları yerlerin yanısıra onları Tibetliler ile bağlayan sosyo-kültürel özelliklerinden bahseden kayıtları kullandık.

4. Jin Shu 晉書: Fang Xuanling 房玄齡, Chu Suiliang 褚遂良 ve Linghu Defen 令狐德棻 önderliğinde yürütülen çalışmanın bir ürünü olan Jin Shu 644 yılında Tang

Hanedanı zamanında tamamlanmıştır. Diğer pek çok kaynaktan faydalanarak oluşturulan bu eser 265-419 yıllarını kapsamaktadır. Toplamda 130 bölümden oluşmaktadır.

JTS ve XTS'da siyasi birlikleri bozulduktan sonra Qiang boyları arasına karışarak onları bir siyasi oluşum haline getirdikleri belirtilen ve böylelikle Tibetlilerin kökeninin bağlandığı Tufa 秃髮 boyuna değinildiği için Tufa boyunun 126. bölümdeki monografisini kullandık. Buradaki kayıtlarda Tufa boyunun Qiang boylarıyla ilişkisine dair kayıtları inceledik.

5. Bei Shi 北史: Li Yanshou 李延壽 tarafından 630-650 yılları arasında tamamlanan Bei Shi, Kuzey Wei Hanedanı'nı 北魏(386-534) ele alan Weishu 魏書, Kuzey Qi Hanedanı'nı 北齊(550-577) ele alan Bei Qi Shu 北齊書, Kuzey Zhou Hanedanı'nı 北周(557-581) ele alan Zhou Shu 周書 ve Sui Hanedanı'nı 隋 (581-618) ele alan Sui Shu 隋書 gibi kaynaklara benzer bir şekilde oluşturulmuştur. BS, 368-618 yılları arasını kapsamaktadır. Toplamda 100 bölümden oluşmaktadır.

96. bölümde Songtsen Gampo'nun babası Namri Songtsen zamanındaki Tibet Devleti'ni kastetmesi muhtemel olan Fu Ülkesi 附國 monografisi yer almaktadır. 608 ve 609 yıllarında Tibet'teki Fu Ülkesi'nden gelen elçilerin Sui Hanedanı ile görüştüğü, sınır ticaretini mümkün kılan yolların açılması için izin istediklerine dair kayıtları kullandık. Bu kayıtlar Songtsen Gampo öncesi Tibet'in Çin coğrafyasındaki hanedanlar ile ilk temaslarından olması bakımından önem arz etmektedir. Bunun haricinde kayıtlarda Tibetlilerin o dönemki sosyo-kültürel özelliklerine de yer verilmiştir.

6. Sui Shu 隋書: Tang Hanedanı zamanı Wei Zheng 魏徵, Yang Shigu 顏師古, Kong Yingda 孔穎達, Xu Jingzong 許敬宗, Yu Zhining 于志寧, Li Chunfeng 李淳風, Li Yanshou 李延壽 Linghu Defen 令狐德芬 ve Zhangsun Wuji 長孫無忌 tarafından kalabalık bir kadroyla 636 yılında tamamlanan Sui Shu esas olarak 581-618 yılları arasındaki Sui Hanedanı zamanını ele almaktadır. Toplamda 85 bölümden oluşmaktadır.

83. Bölümde - tıpkı Bei Shi'da olduğu gibi - Tibetlilerin Sui Hanedanı zamanında Namri Songtsen önderliğindeki siyasi oluşumları olduğu düşünülen Fu

Ülkesi 附國 hakkındaki kayıtlar yer almaktadır. Tibet İmparatoru Songtsen Gampo öncesi Tibet'in Çin kaynaklarında görülmeye başlaması, bulundukları yer ve sosyo-kültürel özelliklerinin belirtilmesi sebebiyle önem taşıyan bu kayıtlara tezimizde yer verdik.

7. Jiu Tang Shu 舊唐書: Sonraki Jin Hanedanı 後晉 (936-946) zamanında Liu Xu 劉昫 ve Zhang Zhaoyuan 張昭遠 tarafından 940-945 yılları arasında tamamlanan Jiu Tang Shu, esas olarak Tang Hanedanı zamanını ele almaktadır. 20 imparatorluk yıllığı-biyografisi, 30 inceleme, 150 monografi ve biyografi olmak üzere 200 bölümden oluşmaktadır. 194. bölümde Türk Kağanlığı, 195. Bölümde Uygur Kağanlığı hakkında kayıtların yer alması açısından Türk tarihi için başlıca kaynaklardan birisidir.

196. bölümde Tibet monografisinin yer alması açısından tezimizin esas kaynaklarından ilkinin teşkil etmektedir. Buradaki Tibet monografisi 50 sayfa olup Tibetlilerin kökeninden başlayarak 849 yılına kadar olan bir dönemi kapsamaktadır. Ağırlıklı olarak Tibetlilerin Tang Hanedanı ile ilişkilerini esas alan monografide Tibetlilerin Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı ile olan münasebetlerine dair kayıtlar da mevcuttur. İlgili Tibet monografisinin tercümesi ve notlandırması tarafımızca yapılarak tezimizde kullanılmıştır. Bunun haricinde JTS'nin 97. bölümünde Tibetlilerin 695-696 yıllarından kısa bir süre sonra Anxi'deki Dört Garnizon'un lağvedilip On Ok topraklarının paylaşılması talebi karşısında Tang sarayındaki istişareyi ve Tibetlilere karşı uygulanması gereken politikayı ele alan Guo Yuanzhen biyografisi yer almaktadır. 92. bölümde Wei Yuanzhong biyografisinde 700-701 yıllarında Tibetlilerin Türklerle birlikte birçok müşterek akın düzenlediği vurgulanmaktadır. 194. bölümde General Gao Xianzhi'nin 高仙芝 biyografisinde Tibetlilerin 747 yılı civarında batıda Gilgit-Baltistan üzerinden Pamirleri aşarak Tarım Havzası ve Orta Asya'da nüfuzunu genişlettiği, bunun üzerine Tang Hanedanı'nın Pamirleri aşarak buraya sefer düzenlediği ele alınmaktadır. Tezimizde bu kayıtları da kullandık.

8. Xin Tang Shu 新唐書: Ouyang Xiu 歐陽修 ve Song Qi 宋祁 önderliğinde 1060 yılında tamamlanıp sunulan Xin Tang Shu, önemli ölçüde JTS'daki kayıtları ve biyografileri içermekle birlikte buna ek olarak Tang Hanedanı'nın son zamanları hakkında JTS'da bulunmayan kayıtları ve 331 biyografi bu kaynakta yer almaktadır.

Bu bakımdan XTS, JTS ile birlikte bir bütün oluşturmaktadır. Toplamda 225 bölüm içermektedir. 215. Bölümde Türk Kağanlığı, 217. Bölümde Uygur Kağanlığı monografilerinin yer alması açısından JTS ile ele alınması gereken, Türk tarihi için değerli bir kaynaktır.

216. bölümde Tibet monografisinin yer alması sebebiyle JTS'daki kayıtlar ile birlikte tezimizin esas kaynaklarının ikincisini teşkil etmektedir. XTS'daki Tibet monografisi 40 sayfa olup JTS'daki ile büyük oranda benzer kayıtları barındırmaktadır fakat özellikle Tibet İmparatorluğu'nun parçalanış sonrası içerisinde bulunduğu durum gibi JTS'da olmayan bazı kayıtları vermektedir. Böylelikle Tibetlilerin kökeninden başlayıp 872 yılına kadar bir dönemi kapsamaktadır. Tıpkı JTS'daki Tibet monografisi gibi Tibetlilerin Tang Hanedanı ile olan ilişkileri ağırlık taşımaktadır. XTS'daki Tibet monografisini tamamlayıcı olması sebebiyle JTS'daki monografi ile mukayese ederek tercümesini ve notlandırmasını yapıp tezimizde kullandık. Bunun haricinde Tibet İmparatorluğu ile ilgili olması açısından tıpkı JTS'da olduğu gibi XTS'nun 122. bölümündeki Guo Yuanzhen biyografisine de tezimizde yer verdik.

9. Song Shi 宋史: Yuan Hanedanı İmparatoru Togon Temür 妥懽帖睦爾 (1320-1370) tarafından Song 宋, Liao 遼 ve Jin 金 hanedanlarının tarihlerinin yazılması için görevlendirilen üst düzey devlet görevlisi ve tarihçi olan Toktoa'nın 脫脫 başkanlık ettiği bir ekibin çalışması sonucu kaleme alınmıştır. Toplamda 496 bölümden oluşmaktadır. Esas olarak Song Hanedanı (960-1279) zamanını ele almaktadır. Kısa zamanda büyük bir çalışmanın ürünü olduğu için üstünkörü bir şekilde derlenmesi ve esas olarak Moğolların anlayışını desteklemek amacı taşıması nedeniyle dikkatle ele alınması gereken kaynaklardan birisidir.

Song Shi'nin 492. bölümünde 20 sayfalık bir Tibet monografisi yer almaktadır. Bu kayıtlarda Tibet İmparatorluğu'nun yıkılışı sonrasında Tibet'te yaşanan süreç özet halde verilmektedir. Tibet İmparatorluğu'nun yıkılışı sonrası ülkedeki siyasi birliğin bozulup birçok bölgesel siyasi oluşumun çıktığına dair kayıtları tezimizde kullandık.

10. Tong Dian 通典: 801 yılında Tang Hanedanı zamanının alimi Du You 杜佑 tarafından tamamlanan Tong Dian, esasında tören, ordu, hukuk, yönetim, tayin gibi idari tüzükleri ele alır. Bu çalışmasında eski Çin'in idari sisteminin yanı sıra giyim, evlilik, yas törenleri, aile ilişkileri, atalar sistemi, sosyal ve kültürel yaşam gibi üst sınıfın günlük yaşamının birçok yönünü de incelemiştir. Toplamda 200 bölümden oluşmaktadır. Ayrıca son bölümlerinde yabancı topluluklar hakkında başlıklar mevcuttur.

190. bölümde Tibet 吐蕃 başlığı altında sekiz sayfalık bir kısım yer almaktadır. Tibet İmparatorluğu zamanında doğrudan Tibetliler hakkında bahseden ilk kaynaklardan birisi olması sebebiyle önemlidir. Tibet İmparatorluğu'nun kökeni ve devletleşme sürecinden başlayıp Trisong Detsen'in doğumuna kadar olan süreç özet bir şekilde ele alınmaktadır. Tezimizde JTS ve XTS'da eksik kalan kısımlara eklemeler yapmak ve bunları mukayese etmek adına Tong Dian'deki kayıtları kullanmaya çalıştık.

11. Tang Huiyao 唐會要: Esasında Tang Hanedanı zamanı devlet idaresi kanunlarının bir derlemesi olan Tang Huiyao, Kuzey Song Hanedanı 北宋(960-1126) zamanında Wang Pu 王溥 tarafından 961 yılında tamamlanmıştır. Tong Dian'i model alan THY, Tong Dian ya da JTS ve XTS'da yer almayan pek çok malzeme sunması bakımından oldukça değer taşımaktadır. Toplamda 100 bölümden oluşmaktadır.

Tezimizde 701 yılında Tibetliler ile Türklerin muhtemelen ortak düzenledikleri Liangzhou akınları sırasında Tang Hanedanı'nın buralara yakın bölgelerde meskûn tuttukları Türklerin bu akınlara katılmasının önüne geçmek için onları başka bölgelere taşıyıp önlem aldıklarına dair kaydı kullandık.

12. Cefu Yuangui 冊府元龜: Wang Qinruo 王欽若, Yang Yi 楊億, Sun Shi 孫奭 olmak üzere toplam 15 kişilik bir ekiple yazılan ansiklopedik bir çalışma mahiyetindeki CFYG, Kuzey Song Hanedanı 北宋 (960-1126) zamanında 1013 yılında tamamlanmıştır. CFYG, antik zamanlardan yazıldığı tarihe kadar tarihsel kaynaklardan istifade edilerek 1000 bölüm olarak hazırlanmıştır. Eski Çin hükümdarlıklarından, özellikle de Tang 唐 (618-907) ve Beş Hanedanlık 五代 (907-960) dönemlerinin incelenmesi için önemli bir kaynaktır.

CFYG, Tang Hanedanı tarafından 648 yılında Tibet üzerinden Hindistan'a gönderilen elçi Wang Xuance'nın yaşadığı olaylar, 714 yılındaki barış görüşmelerinde Tibetlilerin Türk Kağanlığı ile olan ilişkilerini sonlandıracaklarına dair Tang Hanedanı'na teminat vermesi ve 730-732 yılları arasında Tang Hanedanı ile Tibet arasında sınır çatışmalarını sonlandırmak adına Chi Dağı'na dikilen fakat kayıp olan yazıtın metni gibi kayıtları taşıması açısından önem taşımaktadır.

13. Zizhi Tongjian 資治通鑑: Çin tarih yazımında Shi Ji'den sonra ikinci genel tarih çalışması olarak kabul edilen ZZTJ, Sima Guang 司馬光 ve ekibi tarafından 1084 yılında tamamlanmıştır. Zaman aralığı olarak MÖ V.-MS X. yüzyıllar arası 16 hanedanı kapsamakta ve 294 bölümden oluşmaktadır. Ağırlıklı olarak bir siyasi tarih çalışmasıdır. Kayıtları kronolojik olarak ele alması ve dipnotlar içermesi sebebiyle araştırmacılar için büyük kolaylık sağlamaktadır.

ZZTJ'deki kayıtların kronolojik olarak ele alınıp dipnotlarla açıklamalarda bulunması sebebiyle JTS ve XTS'daki Tibet monografilerinde eksik kalan parçalar ve kronolojik sorunlar için tezimizde ZZTJ'ye başvurduk.

14. Gujin Tushu Jicheng 古今圖書集成: Qing Hanedanı 清朝(1644-1911) zamanı Chen Menglei 陳夢雷 ve Jiang Tingxi 蔣廷錫 tarafından 1726 yılında tamamlanmış ansiklopedik bir çalışmadır. İnaniş, coğrafya, insan ilişkileri, bilim, akademi ve idare olmak üzere 6 ana bölüm ve bunların alt bölümleri yer almaktadır.

Tezimizde Tibetlilerin 819 yılında Çin'in Shaanxi eyaletindeki Yanzhou'yu 鹽州 kuşatmaları sırasında kullandıkları savaş aletlerinin özellikleri hakkında detay verebilmek adına GTJ'deki kuşatma aletlerini inceledik.

15. Quan Tang Wen 全唐文: 1814 yılında Dong Dao 董誥, Ruan Yuan 阮元, Fashishan 法式善 ve Xu Song 徐松 tarafından derlenen Quan Tang Wen, Tang Hanedanı(618-907) ve Beş Hanedan(907-960) dönemlerine ait muhafaza edilmiş tüm literatür çalışmalarını içermektedir. Toplamda 1000 bölümden oluşmaktadır.

684. bölümde 827-836 yılları arasında Tibet sınırında askeri komiserlik görevinde bulunduğu anlaşılan Wang Maoyuan'ın Tang sarayına sunduğu raporda Tibet İmparatoru Tritsug Detsen'in son zamanlarında Tibet'te yaşanan salgın ve

kuraklıklardan dolayı halkın zor zamanlar yaşadığı, ağır vergilerden dolayı ayaklanmaların baş gösterdiği ele alınmaktadır. Tezimizde bu kayıtları kullandık.

16. Shuowen Jiezi 說文解字: Çin tarihinin en eski sözlüklerinden biri olan Shuowen Jiezi, alim Xu Shen 許慎 tarafından Sonraki Han Hanedanı zamanında derlenmiştir. Esasında 100 yılında tamamlanan bu eser anca 121 yılında Xu Shen'in oğlu Xu Chong 許冲 tarafından saraya sunulmuştur. İçerisinde 10 binden fazla karakter barındırmakta ve bunları yapılarına göre kümelendirmektedir. Bu eserde Qiang adının anlamına dair kaydı kullandık.

17. Eski Tibet Yıllıkları(OTA): Çin'in Gansu eyaletindeki Dunhuang'da yer alan Mogao Mağaraları'nda İngiliz Arkeolog Sir Marc Aurel Stein'in 1907 yılında, Fransız Dilbilimci Paul Pelliot'nun da 1908 yılında yapmış oldukları araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılan çok sayıda belge arasında IOL Tib J 750, Pelliot Tibétain 1288 ve OR 8212/187 numaralı Tibetçe elyazmaları Tibet İmparatorluğu'nun yıllıklarını oluşturmaktadır. Günümüzde IOL Tib J 750 ve OR 8212/187 İngiltere'nin Londra şehrindeki British Library'de, Pelliot Tibétain 1288 ise Fransa'nın Paris şehrindeki The Bibliothèque Nationale de France'da bulunmaktadır.

Tibet İmparatorluğu tarihi kapsamında IOL Tib J 750 ve Pelliot Tibétain 1288 bazı boşluklarla 650-748 yılları arasını, OR 8212/187 ise yine bazı boşluklarla 743-765 yılları arasını kapsamaktadır. IX. yüzyılda derlendiği tahmin edilen bu belgeler üzerine yapılmış en kapsamlı çalışmalardan birisi Brandon Dotson'ın 2009 yılında çıkardığı "The Old Tibetan Annals, An Annotated Translation of Tibet's First History" adlı eserdir.³ İlgili belgelerin izahatı, tercümesi ve bunlar üzerine yazılan notların yer aldığı bu çalışma ilgili yıl aralığında JTS ve XTS'daki Tibet monografileri ile mukayese edebilmek, burada belirtilen Tibetli şahsiyetlerin Tibetçe adlarını tespit etmek ve monografilerde karanlıkta kalan kısımları aydınlatmak ve açısından oldukça önemlidir.

18. Eski Tibet Kronikleri(OTC): Eski Tibet Yıllıkları ile bir bütün oluşturan Eski Tibet Kronikleri, yine 1908 yılında Paul Pelliot tarafından Dunhuang'daki Mogao Mağaraları'nda ortaya çıkarılan Pelliot Tibétain 1286 ve 1287 numaralı Tibetçe

³ Brandon Dotson, **The Old Tibetan Annals, An Annotated Translation of Tibet's First History**, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2009.

elyazmalarından oluşmaktadır. IX. yüzyılda derlendiği tahmin edilen bu belgeler günümüzde Paris'teki The Bibliothèque Nationale de France'da bulunmaktadır.

Eski Tibet Kronikleri ağırlıklı olarak Yarlung Hanedanı, Tibet İmparatorluğu ve imparatorların şeceresi hakkında bilgi vermektedir. Tibet İmparatorluğu tarihi ile ilgili önemli kayıtlar taşımakta fakat erken döneme dair anlatıları ve destanları da içerdiği için kapsamlı bir tarih olarak sayılmamaktadır. Tibetlilerin efsanevi ilk hükümdarı Nyatri Tsenpo'nun yeryüzüne inişi, Grigum Tsenpo'nun öldürülmesi, Songtsen Gampo'nun babası Namri Songtsen'in Tibet'te siyasi bütünlüğü sağlamak için verdiği mücadeleler gibi daha önceki olaylara yer veren Eski Tibet Kronikleri 650-763 yılları arası Tibet İmparatorluğu'na dair kronolojik kayıtlar vermesi açısından önem taşımaktadır. Bununla birlikte Tibet imparatorlarının şeceresi ve bakanlara dair liste de yer almaktadır. Eski Tibet Kronikleri üzerine yapılmış en kapsamlı çalışmalardan birisi Jacques Bacot, Frederick William Thomas ve Gustave-Charles Toussaint tarafından 1940 yılında oluşturulan "Documents de Touen-Houang Relatifs a l'Histoire du Tibet" adlı eserdir.⁴

19. Zhol Yazıtı: Tibet'in başkenti Lhasa'da Potala sarayının yakınlarında bulunan Zhol Yazıtı, Tibet İmparatorluğu'nun bilinen en eski yazıtlarından birisidir. Tibet İmparatoru Trisong Detsen'in ilk zamanlarında 764 yılı civarında dikildiği tahmin edilen bu Tibetçe yazıt daha ziyade Budist karşıtlığıyla bilinen Tibetli bakan Takdra Lukhong'un başarılarını ele almaktadır.

Zhol Yazıtı'nın güney yüzünde Trisong Detsen'in babasının ölümü ve buna sebep olan bakanların Trisong Detsen'i yaralaması ve Takdra Lukhong'un sayesinde bu iki bakanın ele geçirilip Trisong Detsen'in başa geçmesi, Tuyuhunlara düzenlenen seferler, Tang başkenti Chang'an'ın ele geçirilip kısa süreliğine kukla imparatorun başa geçirilmesi gibi olayları Tibet nazarında ele almaktadır. Bu nedenle JTS ve XTS'da ilgili olaylara ait kayıtlarla mukayese etmek adına bu yazıttaki kayıtları da kullandık.

20. Samye Manastırı Yazıtı: 779-782 yılları arasında dikildiği tahmin edilen bu yazıt Tibet'in başkenti Lhasa'nın güneyinde yer alan Samye Manastırı'nın doğu duvarına karşı, ana girişin biraz güney tarafında kalmaktadır. Lotus biçimli taban

⁴ J. Bacot, F.W. Thomas, Ch. Toussaint, **Documents de Touen-Houang Relatifs a l'Histoire du Tibet**, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1940.

üzerine sert kızıl bir taşa kazınmıştır. Tibet'te Budizm'in varlığı ile ilgili en erken dokümanlardan biri olan bu yazıt, Trisong Detsen'in Tibet'te Budizm'in varlığını teminat altına almasına dair yeminini içermektedir. Trisong Detsen döneminde resmi din olarak kabul edilen Budizm üzerine JTS ve XTS'da pek bir veri olmaması sebebiyle bu yazıttaki kayda başvurduk.

21. Chonggye'de Köprübaşındaki Yazıt: Trisong Detsen'in saltanatının sonlarında 797 yılına tarihlendirilen bu yazıt Tibet'te Chonggye Vadisi yakınlarında hükümdar mezarlarının civarındaki küçük köprünün güneyinde yer almaktadır. Kuzey yüzünde yazıt, güney yüzünde silik bir aslan ve ejderha figürü yer almaktadır. Hükümdarın ölümü sonrası dikilmiş olabileceği gibi Trisong Detsen'in hâlâ hayattayken dikilmiş olabileceğine dair iddialar da vardır.

Bu yazıttaki kayıt, Tibet'in ihtişamlı zamanlarının yaşandığı Trisong Detsen zamanında Tibet'in sınırlarının nerelere ulaştığını Tibetlilerin ağzından aktarması açısından önem taşımaktadır. JTS ve XTS'daki monografilerde Tibet'in bu dönemdeki sınırları verilmediği için bu yazıttaki kayıtları ekledik.

22. Zhé Lhakang Tapınağı'ndaki Yazıtlar: Lhasa'nın yaklaşık 80 km kuzeydoğusunda bir vadide yer alan tapınakta ilki 800-810 yılları arasında, ikincisi 812 yılında dikildiği tahmin edilen iki yazıt mevcuttur. Yazıtlarda Tride Songtsen'in babası Trisong Detsen'in zamanında bakan olduğu anlaşılan Nyang Tingngezin'in Budist bir keşiş olduğu, Tibet İmparatoru ölünce ülkenin düştüğü sıkıntılar içerisinde Tride Songtsen'in tahta çıkmasında etkili olduğu ve bu nedenle ona birtakım imtiyazlar verildiği anlatılmaktadır. Yazıtta Muruk Tsenpo'nun da adı geçmektedir. JTS ve XTS'da özellikle Trisong Detsen'in ölümünden sonra oğlu Tride Songtsen'in tahta çıkışına kadar yaşanan gelişmeler ile ilgili bazı boşlukları doldurmak adına bu yazıttaki bilgilere yer verdik.

23. Tride Songtsen'in Mezarındaki Yazıt: Tibet'te Chonggye yakınlarında Tibet hükümdarlarının mezar alanında yer alan bir kurganın biraz uzağına dikilmiştir. Yakınındaki kurganın Tibet İmparatoru Tride Songtsen'e ait olduğu düşünülmektedir. 815-817 yıllarına tarihlendirilen yazıtta Tride Songtsen öncesinde Tibetlilerin Tang Hanedanı ile mücadele içerisinde olduğu, onun ilk zamanlarında da bunun devam ettiği fakat sonra iki taraf arasında elçilerin gidip gelerek barış görüşmelerinde bulunduğu ele alınmaktadır. Barış görüşmelerinin bir anlaşma ile neticelendiği

belirtilmemektedir. JTS ve XTS'da bu dönem iki taraf arasında elçilerin sıklıkla gidip gelmesinden bahsedilmesinin yazıtta anlatıldığı gibi barış görüşmelerine işaret etmesinden dolayı tezimizde buradaki kayıtlara da yer verilmiştir.

24. 821/822 Tang-Tibet Antlaşması Yazıtı: Tibet'in başkenti Lhasa'da Jokhang Tapınağı'nın dışında yer alan bu yazıt aynı yıllarda Tibet-Tang arasında yapılan nihai barış antlaşmasının bir nişanesi olarak 823 yılında dikilmiştir. Yazıtta anlaşma metni hem Tibetçe hem de Çince olarak yazılmıştır. JTS ve XTS'da bu yazıtın hem Tibet'te hem de Tang Hanedanı başkenti Chang'an'da dikildiği belirtilmektedir. Yazıtta iki tarafın anlaşma için uyguladıkları törenler, hakimiyet alanları üzerine anlaşmaya vardıkları, sınırların tayin edildiği ve böylelikle düşmanlığın sonlandırıldığı vurgulanmaktadır. Ayrıca anlaşma için iki taraftan yer alan katılımcıların listesi de verilmektedir. Bu bakımdan JTS ve XTS'da geçen Tibetli devlet adamlarının esas isimlerini tespit etmek ve katılımcıları mukayese edebilmek mümkün olmaktadır. Monografilerde detaylı olarak bahsedilen bu anlaşma üzerine Tibet tarafının görüşlerini yansıtmaları, ayrıca monografilerdeki kayıtlarla örtüşmesi de bu anlaşma yazıtını değerli kılmaktadır.

Tibet İmparatorluğu ile ilgili başlıca araştırma eserleri şunlardır:

1. Nikita Yakovlevich Bichurin'in 1833 yılında yayımladığı **“История Тибета и Хухунора(Tibet ve Koko Nor Tarihi)”** adlı eser Tibet İmparatorluğu'na dair JTS ve XTS'daki monografiler üzerine yapılmış ilk çalışmalardan birisidir.⁵ MÖ 2282 yılından MS 1227'ye kadar Tibet ve Koko Nor bölgelerinin tarihini kapsayan bu eserin 124-237 sayfa aralığı tamamen Tibet İmparatorluğu'na ayrılmıştır ve 634-866 yıllarını kapsamaktadır. İlgili kısımda Tibet monografilerinin salt tercümesi yer almaktadır. Bu nedenle notlandırma ve yorumlamadan yoksundur.

2. Stephen Wootton Bushell'in 1880 yılında yayımladığı **“The Early History of Tibet. From Chinese Sources”** adlı çalışması JTS ve XTS'daki Tibet monografileriyle ilgili Bichurin'den sonraki ilk çalışmalardan birisidir.⁶ İlgili iki kaynaktaki monografilerin tercümelerinden oluşmaktadır. Bu çalışma monografilerin birleştirilip daha özet bir hale getirilmesi sebebiyle bazı kayıtları eksik vermekte, kişi ve yer adlarının izahından oldukça yoksun kalmaktadır.

⁵ Nikita Yakovlevich Bichurin, **История Тибета и Хухунора(Tibet ve Koko Nor Tarihi)**, St. Petersburg, İmparatorluk Bilimler Akademisi, 1833.

⁶ S. W. Bushell, **“The Early History of Tibet. From Chinese Sources”**, Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. 12, No. 4, 1880, ss. 435-541.

3. Paul Pelliot'nun "**Historie Ancienne du Tibet**" adlı çalışması JTS ve XTS'daki Tibet monografilerinin Fransızca tercümelerinden oluşmaktadır.⁷ Pelliot bu eseri tamamlayamadan hayatını kaybetmiştir. Eseri onun ölümünden yıllar sonra yayımlandığı için notlandırmalardan yoksun kalmıştır. Tercüme sırasında Çince metinlerle mukayese etmek, bazı belirsiz tarihleri tayin etmek ve unvanların karşılığını bulmak için bu eserden istifade ettik. Bunun haricinde "**Quelques Transcriptions Chinoises de noms Tibetains**" adlı makalesinde Çinceye transkrip edilen bazı Tibetçe adların esas karşılığını vermesi bakımından önemli bir çalışmadır.⁸

4. Satō Hisashi'nin 1973 yılında yayımladığı "**Toban den**", Amerikalı Tibetolog Elliot Sperling'e göre kapsamlı olması ve Çince karakterlerle verilen Tibetçe adların tanımlanmasında açıklayıcı olması sebebiyle JTS ve XTS'daki Tibet monografileri üzerine yapılmış en iyi çalışmalardan birisidir.⁹ Ne yazık ki esere ulaşamadığı için burada künyesini vermekle yetindik.

5. Don Y. Lee'nin 1981 yılında yayımladığı "**The History of Early Relations Between China and Tibet**" adlı eseri sadece JTS'daki Tibet monografisinin notlandırılmış tercümesinden oluşmaktadır.¹⁰ Bu çalışmada şahıs ve yer adları Çince karakterleriyle belirtilmektedir. Tibetlilere ait adlar ise yanlarında Çince karakterlerle Tibetçe olarak verilmiştir. Eser kısmi miktarda notlandırma içermesi ve yorumlamanın olmaması nedeniyle daha ziyade salt bir tercüme çalışmasıdır. Eserin sonunda Çince belgelerin asılları, Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı hükümdarlarının şeceresi ve bunlara ait kronolojik bir tablo yer almaktadır.

6. Chen Qingying ve Gao Shufen'in **Xizang Tongshi** adlı eseri Tibet'in en kapsamlı tarih çalışmalarından birini teşkil etmektedir. Tibet'in coğrafyası, Tibet'teki arkeolojik kültürler, Tibet İmparatorluğu'nun tarihi, ekonomik yapısı, inancı, kültürü, imparatorluğun yıkılışından sonra Yuan, Ming ve Qing hanedanları zamanı Tibet'in durumu, Tibet'te batılıların ilk faaliyetleri, Çin Halk Cumhuriyeti

⁷ Paul Pelliot, **Historie Ancienne du Tibet**, Paris Librairie d'Amérique et d'Orient, 1961.

⁸ Pelliot, "**Quelques Transcriptions Chinoises de noms Tibetains**", T'oung Pao, Second Series, Vol. 16, No. 1, 1915, ss. 1-26.

⁹ Satō Hisashi, "**Toban den**", Akira Haneda, et al. Kiba minzoku shi, Vol. 3, 1973, ss. 103-291.

¹⁰ Don Y. Lee, **The History of Early Relations between China and Tibet from Chiu t'ang-shu, a documentary survey**, Bloomington, Eastern Press, 1981.

zamanı Tibet gibi konuları içermektedir. Çin ve Tibet kaynakları üzerinden yapılmış kapsamlı bir çalışma olduğu için Tibet İmparatorluğu bölümünden istifade ettik.¹¹

7. Christopher I. Beckwith'in **"The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages"** adlı eseri doğrudan Tibet İmparatorluğu tarihi ile ilgili yazılmış en kapsamlı kitaplardan birisidir.¹² Ağırlıklı olarak Tibet İmparatorluğu'nun Orta Asya'daki faaliyetlerine yer veren kitapta Tibetlilerin Tang Hanedanı, Türk Kağanlığı, Türgişler, Uygur Kağanlığı, Karluklar ve Araplarla olan ilişkilerine de Orta Asya ekseninde yer verilmektedir. Tibetlilerin kökeninden yıkılışına kadar siyasi tarihi ele alan bu eser Tibet İmparatorluğu ile Tang Hanedanı'nın Sichuan ve Yunnan eyaletleri üzerinde gerçekleştirdikleri mücadelelere fazla değinmemektedir.

8. Sam van Schaik'ın **"Tibet, A History"** adlı eseri sadece genel bir Tibet İmparatorluğu tarihi çalışması gibi görünse de Tibet İmparatorluğunu birçok yönden ele almaktadır.¹³ Eser, bazı farklı görüşler sunması bakımından önemlidir. 763 yılında Tang başkenti Chang'an'ı kısa süreliğine ele geçirmelerinden kısa bir süre evvel Tang Hanedanı Generali Guo Ziyi ve askeri birliklerini batıda başka bir yöne çeken Tibetlilerin farklı bir yönden Tang başkentine akın düzenlediğine değinilmektedir. Tibetlilerin gelir kaynaklarının vergi, asker kaynaklarının ise zorunlu yükümlülükle sağlandığını belirten Schaik, Hunlar, Türkler ve Moğolların da kendi bölgelerini benzer şekilde teşkilatlandıklarını, Tibetlilerin de konargöçer atalarından bu sistemi miras aldığını belirtmektedir.

9. Erik Haarh'ın **"The Yar-lun Dynasty"** adlı eseri Tibet İmparatorluğu'nun çekirdeğini oluşturan Yarlung Hanedanı'nın hükümdar şeceresi, Tibet imparatorlarının adları, hanedanın kökenlerine dair rivayetler, hükümdarların mezarları gibi konularda Tibet kaynakları üzerinden yapılmış bir çalışmadır.¹⁴ JTS ve XTS'da Tibetlilerin soyunun bağlandığı Güney Liang Hanedanı'ndan Tufa boyu ile Tibet İmparatorluğu arasındaki bağlantının temelini olup olmadığını sorgulayan Haarh, Shaanxi ve Gansu'da benzer koşulda Qianglarla birlikte yaşayan Tufa

¹¹ Chen Qingying & Gao Shufen, **Xizang Tongshi**, Zhengzhou, Zhongzhou Guji Chubanshe, 2003.

¹² Christopher I. Beckwith, **The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages**, New Jersey, Princeton University Press, 1987.

¹³ Sam van Schaik, **Tibet, A History**, New Haven & London, Yale University Press, 2011.

¹⁴ Erik Haarh, **The Yar-lun Dynasty**, København, G.E.C. Gad's Forlag, 1969.

boyunun V. yüzyılda onları bir araya getirmiş olabileceği görüşündedir. Buna göre Tibet İmparatorluğu'nun kuruluşunda dış etkenler de rol almaktadır.

10. Rolf Alfred Stein'in "**Tibetan Civilization**" adlı çalışması Tibet'in coğrafyası ve antropolojik yapısı üzerine bilgi verdikten sonra ağırlıklı olarak Tibet kroniklerine göre Tibetlilerin kökenine dair rivayetleri ele almakta, sonrasında Tibet İmparatorluğu'nun yıkılışına ve sonrasına kadar siyasi tarih kısmına yer vermektedir. Tibet toplumu, yaşam tarzı, idari yapıda hükümdar ve bakanlar arasındaki güç mekanizması, inanışlar, Tibetlilerin yeminleri ve mezar kültürleri üzerine detaylı bilgiler ve yorumlar sunmaktadır.¹⁵

11. Giuseppe Tucci'nin "**The Religions of Tibet**" adlı eseri Tibet'te Budizm'in ilk ortaya çıkışı, yayılımı, Lamaizm'in genel özellikleri, manastır hayatı, keşişlik, dini takvim ve festivaller, halk dini ve Bön inanışı gibi konularda oldukça kapsamlı bir çalışmadır.¹⁶ Budizm'in özellikle Songtsen Gampo devrinde Tang Hanedanı ve Nepal Krallığı'ndan gelen prensesler etkisiyle Tibet'e geldiği, Tride Tsuktsen devrinde Budizm'e karşı Tibetli bakanların sert muhalefet gösterdiği ve bu nedenle oğlu Trisong Detsen'in hükümdarlığının ilk zamanlarında temkinli hareket etmek zorunda kaldığı, Tibet'te Budizm'in kabulünde Çin ve Hint gelenekleri arasında kararsız kalındığı gibi görüşler Tibet'te Budizm'in serüvenini ve yarattığı etkiyi anlamak açısından önem taşımaktadır.

12. Helmut Hoffman'ın "**The Religions of Tibet**" adlı çalışması Tibet İmparatorluğu'nda görülen Bön inanışına dair ritüel ve uygulamalara, Prenses Jincheng tarafından Tibet'e davet edilen keşişler nedeniyle oluşan çiçek hastalığına, ayrıca Bön inanışına mensup olup Budizm'e karşı olumsuz tavır takınan yüksek zümrenin Budizm'e meyleden Tibet hükümdarlarının imtiyazlarını kısıtladıklarına değinmektedir. Bunun dışında yazar bazı özellikleri ve uygulamaları sebebiyle Bön inanışına mensup şamanları Kuzey ve Orta Asya'daki şamanlara benzetmektedir.¹⁷

13. Matthew T. Kapstein'in "**The Tibetans**" adlı çalışması Tibet toplumunu, tarih öncesi dönemini, İmparatorluk zamanı ve sonrasında günümüze kadar olan zamanı, Tibet'te dini yaşantıyı ele almaktadır. Bu kitapta Tibet İmparatorluğu'nun güçlü kalmasının fethettiği bölgelerdeki kaynakları ülkeye yayıp tüketmekten geçtiği, ancak IX. Yüzyılın ilk yarısında fetihlerin durma noktasına

¹⁵ Rolf Alfred Stein, **Tibetan Civilization**, California, Stanford University Press, 1972.

¹⁶ Giuseppe Tucci, **The Religions of Tibet**, Çev. Geoffrey Samuel, Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 1988.

¹⁷ Helmut Hoffman, **The Religions of Tibet**, Çev. Edward Fitzgerald, Westport, Greenwood Press, 1979.

gelmesi ve himaye edilen Budizm'e verilen maddi imtiyazlar neticesinde Tibet ekonomisinin kötüye gittiği anlatılmaktadır.¹⁸ Yazar, Tibet İmparatorluğu'nun çöküşünün esas temelini iflasa dayandırmaktadır. Tibet İmparatorluğu'nun son zamanlarındaki olumsuz iklim şartları da buna eklenince Kapstein'in görüşü büyük oranda doğru kabul edilebilir.

14. Pan Yihong'un **"The Sino-Tibetan Treaties in the Tang Dynasty"** adlı makalesi 706-822 yılları arasında Tibet İmparatorluğu ile Tang Hanedanı arasında yapılmış yedi anlaşmayı ele almaktadır.¹⁹ Bunun haricinde Türklerin ve Uygurların aksine Tibetlilerin ekonomide Çin'e daha az bağımlı olduğu, bunun da sebebinin Tibetlilerin iktisadi hayatında konargöçerliğin yanısıra tarımcılığın da önemli bir düzeyde yer edinmesine dayandığı belirtilmektedir.

15. Yamaguchi Zuiho'nun **"Methods of Chronological Calculation in Tibetan Historical Sources"** adlı makalesi ağırlıklı olarak Tibet tarihi metinlerinde geçen olayların kronolojik sorunlarına değinmekte, bunlara bazı önermeler getirmektedir.²⁰ Tibetlilerin yılbaşının Mart ayı olması, Tang Hanedanı prensesi Wencheng'in Tibet'e geldiği yılın 640 olması, Songtsen Gampo'nun ölümünün 649 yılı olması gibi bazı görüşleri ilgili makalede dile getirilmektedir.

16. Owen Lattimore'un **"Inner Asian Frontiers of China"** adlı eseri Çin'in merkezi ovası, Moğolistan, Mançurya, Orta Asya ve Tibet'in coğrafi yapısını, buralardaki tarımcı veya konargöçer toplulukların özelliklerini, Çin'in ve sınırlarının ötesindeki yabancıların erken dönem ve Han Hanedanı zamanındaki münasebetlerini ele almaktadır.²¹ Tibet'in konargöçer ve tarımcı toplulukları, coğrafyanın onlar üzerinde etkisinden ve Çin ile olan erken münasebetlerinden bahsetmektedir. Lattimore'a göre Tibet'te Yarlung Hanedanı'nın siyasi birlik uğraşları sonucunda oluşturdıkları devletin dengede durması hanedanın içerideki ve dışarıdaki fetihleri ve buralardaki egemenliği ile doğru orantılıydı. Ayrıca Tibetlilerin yayılım yönünü de ele alan Lattimore, Yarlung Hanedanı'nın güneyde Hindistan'a doğru yayılması halinde Tibet'in kuzey ve kuzeydoğusundaki boyların saldırılarına uğrayabileceği endişesiyle akınlarını öncelikle kuzey ve kuzeydoğu

¹⁸ Matthew T. Kapstein, **The Tibetans**, Oxford, Blackwell Publishing, 2006.

¹⁹ Pan Yihong, **"The Sino-Tibetan Treaties"**, T'oung Pao, Second Series, Vol. 78, Livr. 1/3, 1992, ss. 116-161.

²⁰ Yamaguchi Zuiho, **"Methods of Chronological Calculation in Tibetan Historical Sources"**, Tibetan and Buddhist Studies Commemorating the 200th Anniversary of the Birth of Alexander Csoma de Körös, Ed. Louis Ligeti, Vol.2, 1984, ss. 405-424.

²¹ Owen Lattimore, **Inner Asian Frontiers of China**, New York, American Geographical Society, 1951.

tarafına yaptıkları ve böylelikle Tibetlileri bir konfederasyona çektikleri düşüncesindedir. Ancak Tibetlilerin bir siyasi birlik oluşturacak kadar güçlenip kuzey ve kuzeydoğu uzantısında yayılmalarında dönemin iklimsel ve coğrafi özellikleri gibi faktörlere değinmemektedir.

17. Geza Uray'ın **"The Old Tibetan Sources of the History of Central Asia up to 751 AD: A Survey"** adlı makalesi Tibet yıllıklarından hareketle 675-760 yılları arasında Tibet'in Orta Asya ile olan diplomatik ve askeri ilişkilerine değinmektedir.²² Bu kapsamda Tibetlilerin Batı Türkleri, Türgişler, Araplar, Soğdlar ile olan ilişkileri ve Türkistan'a düzenledikleri askeri seferler de yer almaktadır.

18. Brandon Dotson'ın **"Administration and Law in the Tibetan Empire: The Section on Law and State and its Old Tibetan Antecedents"** adlı doktora tezi Tibet yıllıkları ve kroniklerine göre Tibet imparatorlarının kökeni, hükümdarlar ve bakanların faaliyetleri, idari yapısı ile ilgili bilgiler içermektedir. Ayrıca JTS ve XTS'da geçen Tibet idari yapısındaki görevlilerin Çince unvanlarının Tibetçe karşılıklarını da vermektedir.²³

19. Joanna Bialek'in **"Naming the Empire: From Bod to Tibet – A Philologico-historical Study on the Origin of the Polity"** adlı makalesi Tibetlilerin kendileri ve ülkeleri için kullandıkları "Bod" adını, erken dönemlerde Tibetliler için kullanılan Fu Ülkesi 附國 tabirini ve Tibet İmparatorluğu'nu ifade eden Tufan 吐蕃 kavramını incelemektedir. Bialek, "Bod" adının erken dönem Tibet kaynaklarında yer adından ziyade Tibet halkını tanımlamak için kullanıldığını öne sürmektedir.²⁴

20. David Snellgrove ve Hugh Edward Richardson'un kaleme aldığı **"A Cultural History of Tibet"** adlı çalışma Tibet'in coğrafyası, kökeni, Yarlung Hanedanı'nın kuruluşu, Tibet İmparatorluğu'nun oluşumu ve yıkılışı, Tibet'in askeri gücü, Tibetlilerin inanışları gibi siyasi tarihten ziyade coğrafi, sosyal, kültürel, idari, askeri ve dini konularda bilgiler sunmaktadır.²⁵

²² Geza Uray, **"The Old Tibetan Sources of the History of Central Asia up to 751 AD: A Survey"**, The History of Tibet. The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty, Vol. 1, Ed. Alex McKay, 2003, ss. 118-141.

²³ Brandon Dotson, **Administration and Law in the Tibetan Empire: The Section on Law and State and its Old Tibetan Antecedents**, Doktora Tezi, Tibetan and Himalayan Studies Oriental Institute, University of Oxford, 2006.

²⁴ Joanna Bialek, **"Naming the Empire: From Bod to Tibet – A Philologico-historical Study on the Origin of the Polity"**, Revue d'Etudes Tibétaines, no. 61, Octobre 2021, ss. 339-402.

²⁵ David Snellgrove, Hugh Richardson, **A Cultural History of Tibet**, New York-Washington, Praeger, 1968.

21. Hugh Edward Richardson'ın **"A Corpus of Early Tibetan Inscriptions"** adlı eseri Trisong Detsen(755-794), Tride Songtsen(800-815) ve Tritsug Detsen(815-836) dönemlerine ait yazıtlar hakkında bilgi sunmakta ve bu yazıtların tercümesini vermektedir.²⁶ Bu bakımdan Tibet İmparatorluğu ile ilgili Çince monografilerde karanlıkta kalan kısımlarda burada yer alan yazıtların tercümeleri oldukça faydalı olmaktadır.

22. Kazushi Iwao, Nathan Hill ve Tsuguhito Takeuchi tarafından hazırlanan **"Old Tibetan Inscriptions"** adlı çalışma Tibet'teki 10 yazıtı ele almaktadır. Yazıtların tarihleri ve konumlarıyla ilgili bilgi veren çalışma aynı zamanda yazıtlardaki Tibetçe metinlerin transkripsiyonuna da yer vermektedir.²⁷

Tibet İmparatorluğu ile doğrudan veya dolaylı olarak alakalı Türkiye'de yapılmış bazı lisansüstü tez çalışmaları şunlardır:

1. Huang Chi-huei'nin yapmış olduğu **"T'ang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri"** adlı doktora tezi,
2. Sema Orsoy'un yapmış olduğu **"Çin Kaynaklarına Göre M.S. V. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya'da Ti ve Ch'iang Kavimleri"** adlı doktora tezi,
3. Kağan Ertan'ın yapmış olduğu **"Başlangıçtan Tibet İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar Tibet-Türk ilişkileri"** adlı yüksek lisans tezi,
4. Adilcan Gürses'in yapmış olduğu **"Uygur devletleri döneminde Türk-Tibet ilişkileri (8.-13. yüzyıl)"** adlı yüksek lisans tezi,
5. Nilay Şen'in yapmış olduğu **"Tibetan-Turkish relations (From the beginning to the 11th century)"** adlı yüksek lisans tezi,
6. Murat Topaloğlu'nun yapmış olduğu **"Din ve Siyaset İlişkisi Bağlamında Çin'de Tibet Budizmi"** adlı yüksek lisans tezi.

Bunların haricinde konumuzla ilgili hazırlanmakta olan lisansüstü tezler de şunlardır:

1. Ali Yılmaz'ın **"Çince Kaynaklarda Tibet(Tarih Yazıcılığı Bağlamında Tang Tarihlerindeki Tibet Monografilerinin İncelenmesi)"** adlı doktora tezi,

²⁶ Hugh Edward Richardson, **A Corpus of Early Tibetan Inscriptions**, England, Royal Asiatic Society, 1985.

²⁷ Kazushi Iwao, Nathan Hill, Tsuguhito Takeuchi, **Old Tibetan Inscriptions**, Tokyo, Research Institute for languages and cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies. 2009.

2. Gülşah Yılmaz'ın **"Hexi(Gansu) Koridoru'nda Göktürk-Tibet-Tang Mücadelesi(MS 552-751)"** adlı doktora tezi.

Tezde kullanılan ilgili yardımcı araştırma eserlerinden bazıları şunlardır:

1. Kürşat Yıldırım'ın **"Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri"**²⁸ ile **"Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası"**²⁹ adlı eserleri özellikle Tarım Havzası'ndaki coğrafyayı hem Çin kaynaklarıyla hem de saha çalışmalarıyla ele almaktadır. Tezimizde Tibetlilerin Türkistan faaliyetlerini coğrafi açıdan daha iyi anlamak ve yerlerin konumlarını belirtmek adına kapsamlı bu iki çalışmadan istifade ettik. Bunların haricinde Tibetlileri ele alırken Tang Hanedanı'nın arka planında yaşanan gelişmeleri değerlendirmek adına **"Çin Tarihi"**³⁰ adlı eserine; Tibetlilerin Uygurlarla doğrudan veya dolaylı olan münasebetlerini incelemek adına **"Uygur Kağanlığı (744-840)"**³¹ adlı eserine de başvurduk.

2. Charles Hucker'ın **"A Dictionary of Official Titles in Imperial China"** adlı eseri Çin kaynaklarında yer alan resmi unvanların dönemlerine göre karşılıklarını izah etmektedir. JTS ve XTS'daki Tibet monografilerinde yer alan unvanların karşılıklarını bulup tercüme ederken bu esere oldukça göz attık.³²

3. Shi Ding ve Shen Zhihua'nın **"Zizhi Tongjian Da Cidian (Büyük Zizhi Tongjian Sözlüğü)"** adlı çalışması Çin kaynaklarında geçen yer adlarının konumunu tespit edebilmek için oldukça faydalandığımız bir eser oldu. Birçok sözlükte geçmeyen şehir, onlara bağlı birim ve ordugahların yerlerini buradan bulmak mümkün oldu. Bu açıdan oldukça kapsamlı bir çalışmadır.³³

4. Victor Cunrui Xiong'un **"Historical Dictionary of Medieval China"** adlı eseri Han Hanedanı(MÖ 206-MS 220) zamanından Beş Hanedan ve On Krallık(MS 907 - 960) devrine kadar Çin kaynaklarında geçen yer adları, unvanlar ve kişi adları üzerine yapılmış önemli bir sözlük çalışmasıdır.³⁴

²⁸ Kürşat Yıldırım, **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**. İstanbul: Ötüken, 2013.

²⁹ Yıldırım, **Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası**, İstanbul, Ötüken, 2016.

³⁰ Yıldırım, **Çin Tarihi**, İstanbul: Ötüken, 2021.

³¹ Yıldırım, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, İstanbul, Selenge, 2021.

³² Charles Hucker, **A Dictionary of Official Titles in Imperial China**, Taipei, Southern Materials Center, 1985.

³³ Shi Ding, Shen Zhihua, **Zizhi Tongjian Da Cidian 资治通鉴大辞典**, Beijing, Jilin Renmin Chubanshe, 1994.

³⁴ Victor Cunrui Xiong, **Historical Dictionary of Medieval China**, Lanham-Toronto-Plymouth, The Scarecrow Press, 2009.

5. Bülent Okay'ın “**Çin Kaynaklarına Göre Sui-Tang Hanedanlıkları Döneminde Çin Kültürüne Katkı Sağlayan Orta Asya Kökenli Kişiler**” adlı çalışmasını Çince kaynaklarda yer alan kişiler hakkında bilgi vermek adına tezimizde kullandık.³⁵

6. Paul W. Kroll'un “**A Student's Dictionary of Classical and Medieval Chinese**”³⁶ ve Kürşat Yıldırım'ın “**Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük**”³⁷ adlı sözlüklerinden ilgili monografilerin çevirisinde karşılaştığımız bazı imlerin eski zamanlardaki anlamlarını tespit edebilmek adına istifade ettik.

³⁵ Bülent Okay, **Çin Kaynaklarına Göre Sui-Tang Hanedanlıkları Döneminde Çin Kültürüne Katkı Sağlayan Orta Asya Kökenli Kişiler**, Ankara, TTK, 2021.

³⁶ Paul W. Kroll, **A Student's Dictionary of Classical and Medieval Chinese**, Leiden-Boston, Brill, 2022.

³⁷ Yıldırım, **Türk Tarihi için Eski Çince-Türkçe Sözlük**, İstanbul, Otopsi, 2010.

BİRİNCİ BÖLÜM

TİBETLİLERİN KÖKENİ VE DEVLETLEŞME SÜRECİ

1.1. TİBETLİLERİN KÖKENİ

Tang Hanedanı resmi tarihlerinden olan Jiu Tang Shu ve Xin Tang Shu, tıpkı diğer Çin resmi tarihlerinde olduğu gibi monografi bölümlerinde ele aldıkları yabancı toplulukların ilk önce kökenlerine ve coğrafyasına değinmektedir. Bu durum Tibet monografileri için de geçerlidir. Tang Hanedanı resmi tarihlerinde yer alan bu monografilerde Tibetlilerin kökeninin geçmişte hangi boya dayandığı, bunların hangi bölgeler arasında ikamet ettikleri hakkında bazı bilgiler yer almaktadır. JTS ve XTS'da Tibet ve Tibetliler 吐蕃, Tang Hanedanı'nın başkenti Chang'an'ın 長安 8 bin li³⁸ batısına konumlandırılmıştır. Bu kaynaklara göre kökenleri Batı Qiang 西羌 boylarına dayanmakta fakat soylarının nereden geldiği ise bilinmemektedir.³⁹ XTS'ya göre Batı Qiangları o dönemlerde Sarı Irmak 黄河, Chang Jiang 长江⁴⁰, Huangshui 湟水⁴¹ ırmakları ile Min Dağları 岷山⁴² arasında dağılmış vaziyette meskûn yaklaşık 150 boydan müteşekkil olup Xizhi Nehri'nin 析支水⁴³ batısında ikamet etmekteydi. Bunlar arasında Fa Qiang ve Tang Mao boyları Merkezi Ülke ile irtibat kurmamıştı.⁴⁴

Tang Hanedanı kayıtları Tibetlilerin kökenine ve nereden geldiklerine dair yukarıda yer alan bilgiler haricinde daha fazla bilgi içermemektedir. Bu nedenle

³⁸ 1 li yaklaşık 500 metre olup 8 bin li ise yaklaşık 4 bin km'ye tekabül etmektedir.

³⁹ JTS, 196, s. 5219; XTS, 216, s. 6071.

⁴⁰ Yangzi Nehri 扬子江.

⁴¹ Huangshui 湟水 Irmağı Qinghai eyaletinde yer almakta ve Qilian Dağları'ndan çıkarak Gansu'ya doğru uzanmaktaydı. Bkz. Xiong, a.g.e., s. 229.

⁴² Minshan 岷山 Sichuan'ın Chengdu bölgesinin kuzeyinde Gansu'ya doğru uzanan bir dağ silsilesidir. Bkz. Xiong, a.g.e., s. 363-364.

⁴³ Xizhi Nehri 析支水 tabiriyle muhtemelen Qinghai'in güneydoğusunda Sarı Irmak kıvrımının bir dalı olan Cizhi Irmağı 賜支河 kastedilmektedir. Burası eski zamanlardan beri Qiang boylarının yaşadığı bir yerdi. Bunun haricinde Xizhi 析支 antik zamanlardaki Batı Rong 西戎 topluluğunun bir diğer adıydı.

⁴⁴ XTS, 216, s. 6071.

Tibetlilerin kökenini daha iyi anlamak adına önceki dönemlere ait Çin ve Tibet kaynaklarını ve konuyla ilgili araştırma eserlerini incelemek gerekir.

1.1.1. Çin Kaynaklarında Tibetlilerin Ataları Olan Qiang Boyları

Qiang boyu “Beş Hu 五胡”⁴⁵ olarak nitelendirilen ve bugünkü anlamda Çinli olmayan topluluklardan biridir. Genellikle ön-Tibetliler olarak tanımlanırlar. Bazı akademisyenler Qiang boylarının erken dönem Çin kaynaklarında 36 kadar farklı ad ile tanımlandıklarını belirtmektedir.⁴⁶ Qianglar tıpkı Hunlar gibi İç Asya’daki en eski kavimlerden biri idi.

Qiang Adına Dair: “Qiang” adı ilk kez MÖ XVII.-XI. yüzyıllarda Kuzey Çin’de hakimiyet sürdüğü bilinen Shang Hanedanı 商朝 dönemine ait fal kemiklerinde görülmektedir. Shang Hanedanı’nın kuzeybatısında yaşadıkları tahmin edilen ve onlarla çatışma içerisinde oldukları anlaşılan Qiang boylarına dair izlere Çin’in Henan eyaletindeki Anyang’da, Yinxu kazı alanında ortaya çıkarılan ve yaklaşık MÖ 1500’lü yıllara tarihlendirilen 800’den fazla fal kemiklerinde rastlanılmaktadır.⁴⁷ Fal kemikleri üzerine yapılmış coğrafi çalışmalara göre Qiang boyları kabaca Batı Henan, Güney Shaanxi veya Doğu Shaanxi arasında yayılım göstermekte idi.⁴⁸ Bunun haricinde Bambu Yıllıkları, Shu Jing, Shi Ji ve Han Hanedanı kayıtlarında da Qiangların adının aynı karakter ile yazıldığı görülmektedir.⁴⁹ Sonraki Han Hanedanı zamanında(MS 25-220) derlenmiş “Shuowen Jiezi 說文解字” adlı sözlüğe göre Qiang 羌 imi koyun 羊(Yáng) ve insan 人(Rén) imlerinden meydana gelmekte, bu da onların koyun yetiştiriciliğine atıf yapmaktadır.⁵⁰ Qiang boylarının o zamanlar tam anlamıyla dağlı konargöçer olmadıkları gibi yakları da henüz ehlileştirmemiş oldukları, bununla birlikte koyun ve sığır güttükleri kanaatinde olan Lattimore ve

⁴⁵ “Beş Hu 五胡” olarak adlandırılan topluluklar şunlardır: Xiongnu 匈奴, Xianbei 鮮卑, Qiang 羌, Di 氐 ve Jie 羯.

⁴⁶ Albert E. Dien & Keith N. Knapp, **The Cambridge History of China: Volume 2 The Six Dynasties, 220-589**, Cambridge, Cambridge University Press, 2019, s. 120-121.

⁴⁷ He Guangyue, **Di Qiang Yuanliushi**, Nanchang, Jiangxi Jiaoyu Chubanshe. 2000, s. 194; Gideon Shelach, “**The Qiang and the Question of Human Sacrifice in the Late Shang Period**”, Asian Perspectives, Vol. 35, No.1, 1996, s. 1-2; Yeshe De Project, **Ancient Tibet: Research Materials**, California, Dharma Publishing, 1986, s. 120.

⁴⁸ Wang Minke, **Qiang zai Han Zang zhi Jian**, Beijing, Zhonghua Shuju, 2008, s. 122.

⁴⁹ Helmut Hoffman. “**Early and Medieval Tibet**”, The History of Tibet. The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty, 2003, s. 46.

⁵⁰ Xu Shen, **Shuowen Jiezi**, s. 78.

Ekvall de Çincedeki Qiang kelimesinin “Çoban” anlamına geldiğini ileri sürmektedirler. Onların bir bölümünün Tibet’in dağlık bölgelerine sürülene kadar bozkır tipi pastoralist olarak yaşadıkları bilinmektedir.⁵¹ Qiangların yabani koyunları ehlileştiren en eski boylardan biri olduğu, onlar için koyunun bir totem olduğu düşünülmektedir. Ayrıca koyun boynuzlarını üzerlerine takındıklarına dair bir gelenekten bahsedilmekte, Qiang iminin aslında onların bu geleneğinden geldiği tahmin edilmektedir.⁵²

Qiang Boylarının Tarih Boyunca Dağılımları: Yazılı ve arkeolojik buluntulara göre Tibetlilerin atalarının tarihi efsanevi Xia Hanedanı’na (MÖ XXIII-XIX) kadar gitmekte idi. Çin tarihi metinlerinde Xia Hanedanı’nın kurucusu olan Da Yu’nün 大禹 Batı Qiangları arasında doğduğu belirtilmektedir. Bazı akademisyenler bundan ve diğer bazı kanıtlardan yola çıkarak Xia halkının Qiang kökenli olduğunu düşünmüştür.⁵³ Qiang boylarının, Shang Hanedanı döneminin ortalarında Gansu-Qinghai sınırından doğuya doğru, Shaanxi’nin merkezi ve güneyine, Henan’ın kuzeyine ve batısına kadar ilerledikleri, bunun da sebebinin Shang Hanedanı ile olan çatışmalardan kaynaklandığı düşünülmektedir.⁵⁴ Zhou Hanedanı döneminde ise Shanxi’ye kadar ilerledikleri, Zhou Hanedanı’nı günümüzdeki Xi’an şehrinden Luoyang’a taşınmak zorunda bıraktıkları bilinmektedir. Ögel’e göre bu sıralarda Qiang boylarının anayurtları Çin’deki Wei Irmağı’nın kaynağı civarındaydı. Bu ırmak aynı zamanda Çin’i doğrudan batıya bağlayan, yüksek dağlarla çevrili bir geçit idi. Irmağın kuzeyi İç Asya bozkırlarına açık bulunuyordu. Bu sebeple Hun ve Tibet boylarının bir karşılaşma bölgesi idi.⁵⁵ Muhtemelen benzer yaşam tarzları ve bulundukları coğrafyada iç içe geçmiş olmaları sebebiyle Çin kayıtlarında Hunların ataları ve Qiang boyları arasında MÖ 770 yılına kadar ayırım yapabilmek mümkün olmamıştır. Bu tarihten sonra iki topluluk arasında bir ayırım yapılmaya, Qiang

⁵¹ Lattimore, **a.g.e.**, s. 215-216; Robert B. Ekvall, **Fields on the Hoof: Nexus of Tibetan nomadic pastoralism**, Illinois, Waveland Press, 1968, s. 11.

⁵² He Guangyue, **a.g.e.**, s. 198.

⁵³ Wang Minke, **Qiang zai Han Zang zhi jian**, s. 123.

⁵⁴ He Guangyue, **a.g.e.**, s. 195.

⁵⁵ Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. I, Ankara, TTK, 2015, s. 9-11: Wei Irmağı’nın önemine değinen Ögel, ırmağın güneyinin dağlarla örtülü, kuzeyinin ise bozkır ve çöl ile kaplı olduğunu belirtir. Bu ırmağın vadisi en eski çağlardan beri doğu-batı ekseninde bütün kavimlerin akınlarına geçitlik yapmıştı. Dolayısıyla böyle giriş ve çıkış bölgelerindeki dar geçitler buradan geçen kavimler arasında da yakın ilişkiler oluşturmuşlardı; He Guangyue, **a.g.e.**, s. 195.

boylarının yerlerinin ve sınırlarının belirtilmeye başlandığı görülmektedir.⁵⁶ Guangyue ise Ögel'in aksine Qiangların eski yerleşim yerlerini Gansu-Qinghai sınır bölgesi olarak görmektedir. Buna temel bir gerekçe olarak Qiang boylarının Shang ve Zhou hanedanları zamanında Gansu-Qinghai sınırı civarından Çin'in merkezi ovalarına doğru ilerlerken bir kısmının da Longdong'da, Qinghai'nin doğusundaki Jing, Wei, Tao, Daxia ve Huangshui ırmakları ile Sarı Irmağın buradaki uzantısı civarında kalmalarını, hatta Sichuan'ın kuzeyine kadar yayılmalarını göstermektedir.⁵⁷

Güz ve Bahar Dönemi'nde (MÖ VIII.-V. Yüzyıl) ve Savaşan Beylikler Dönemi'nde (MÖ V.-III. Yüzyıl) Qiangların başka topluluklar tarafından baskıya uğraması nedeniyle Shaanxi ve Gansu'nun dağlık bölgelerine kaçtıkları düşünülmektedir.⁵⁸ MÖ VI. yüzyılda Qianglar boylar halinde teşkilatlanmış, tarımcılık ve hayvancılığa başlamışlardı. Qin ve Han hanedanları zamanında Qiang boyları Hexi ve Gansu'nun güneyinde dağılım göstermekteydi.⁵⁹ MÖ II. yüzyılda Çin'in batısındaki tüm sınır hattında rapor edildikleri bilinmektedir. Tibet ve Qinghai platoları başta olmak üzere Batı Bölgeleri, Gansu, Yunnan ve Sichuan Qiangların bulundukları yerler arasındaydı.⁶⁰ MS I. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Çin'in kuzeybatı sınırındaki bölgelere büyük çaplı Qiang göçü meydana geldi. Wang Mang'a karşı iç savaş ve Sonraki Han Hanedanı'nın ilk zamanları sırasında Qiangların çoğu Han topraklarının kuzeybatısına göçtü. Sonraki Han Hanedanı kurucusu Guangwu tarafından Gansu tekrar ele geçirildiğinde Qianglar burada büyük bir alanı kontrol etmekteydi. Qiangların saldırıları ve göçleri sonucu Guanzhong ve eski başkent bölgesinin nüfusu büyük ölçüde azaldı.⁶¹ II. yüzyılda Qianglar Qinghai'da Sarı Irmağın kaynağının olduğu bölge, Qinghai ve Qaidam platoları ve Gansu koridoruna bakan Qilian Dağları'na kadar yayılmışlardı. Bu dönemde 150 boy haline geldikleri bilinen Qiangların nüfusunun Hunları aştığı tahmin edilmektedir. Hunlar, Çin'in kuzeybatısındaki toprakların kontrolü üzerine Han Hanedanı'nın büyük hasmı olarak kaynaklarda tarihi ilgiyi görürken görünüşe göre Qianglar, İç Asya üzerinden Çin topraklarına ticaretin önemli bir geçit noktası

⁵⁶ Ögel, **Hun İmparatorluğu I**, s. 21.

⁵⁷ He Guangyue, **a.g.e.**, s. 195-196.

⁵⁸ Wang Minke, **Qiang zai Han Zang zhi jian**, s. 123.

⁵⁹ He Guangyue, **a.g.e.**, s. 200-201.

⁶⁰ Denis Twitchett & John K. Fairbank, **The Cambridge History of China, Volume 1, The Ch'in and Han Empires, 221 B.C.-A.D. 220**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 422; Yeshe De Project, **a.g.e.**, s. 121.

⁶¹ Mark Edward Lewis, Timothy Brook, **The Early Chinese Empires: Qin and Han**, London, London, The Belknap Press of Harvard University Press, 2007, s. 147, 255-256.

olan Gansu Koridoru'na hakimdi.⁶² Ayrıca askeri güç bakımından da etkin olan Qianglar 184 yılında meydana gelen Sarı Türbanlılar ayaklanmasında Han Hanedanı'na karşı yer almış, 185 ve 187 yıllarında saldırılarıyla başkent Chang'an'ı iki kez tehdit etmişlerdi.⁶³ III. yüzyılın ortalarında ise Qiang boyları Qinghai bölgesinin ötesinde dört bir yanda en azından ufak çaplı bir ticaret yapmaya yetecek düzeyde bir erken teşkilat safhasına girmeyi başardı.⁶⁴ Qiang nüfusu IV. yüzyılın ilk zamanlarında oldukça hızlı bir şekilde arttı. Guanzhong bölgesindeki 1 milyon civarında tahmin edilen nüfusun yarısı yabancı olan topluluklardan oluşmaktaydı.⁶⁵ Buralarda Önceki Qin(351-394), Sonraki Qin(384-417), Batı Qin(385-400, 409-431), Güney Liang(397-404, 408-414), Sonraki Liang(386-403) hanedanlarının oluşumu ve siyasi yapılarında Qiang boyları önemli konumlarda bulundular. Bunlar arasında Önceki Qin, Sonraki Qin ve Sonraki Liang hanedanları doğrudan Qiang boyları tarafından kuruldukları bilinen hanedanlardı.⁶⁶

Tibetlilerin Batı Qiang Kökeni: Tibetliler ile Batı Qiang boyları arasındaki ilişkiye dair bazı tartışmalı görüşler mevcuttur. Stein'a göre Tibetliler Qiangların bir kolu idi. Tang Hanedanı dönemi kayıtlarından yola çıkarak Qianglar ile Tibetlilerin kültürel anlamda birçok ortak özelliğe sahip olduklarına değinen Stein, Qiang boylarının Tibetlilerden daha konargöçer ve pastoral bir yaşama sahip olduğunu belirterek aralarındaki farkı böyle izah etmiştir.⁶⁷ Beckwith'e göre Tibetlilerin Qianglar ile kesin bir ilişkisi yoktur. Ona göre Tang Hanedanı kayıtlarında Fa Qiang 發羌⁶⁸ olarak geçen boy ile ilişkileri olmalıydı.⁶⁹ Kuzmin de Tibetliler ile Qiang boyları arasındaki genetik bağın net olmadığını, bu konunun ihtilafli olduğunu

⁶² II. yüzyılda Qiang baskısı Han Hanedanı için oldukça büyük hale geldi. 110 yılında Liangzhou'daki Qiang isyanında Han Hanedanı tüm kuzeybatı toprağını Qianglara bırakmak durumunda kaldı. Liangzhou'yu tahliye edip Guanzhong'a çekilme fikirleri devlet adamları tarafından öne sürülür olmuştı. Detaylı bilgi için bkz. Twitchett & Fairbank, **TCHoC: The Ch'in and Han**, s. 430.

⁶³ Twitchett & Fairbank, **TCHoC: The Ch'in and Han**, s. 335.

⁶⁴ Jessica C.A. Burkhouse, **Finding the Tibetans in Ancient History Pre-Historic Era to 200 C.E.**, Yüksek Lisans Tezi, The Faculty of the Department of History San Jose State University, 1997, s. 93, 188; Lattimore, **a.g.e.**, s. 216.

⁶⁵ Twitchett & Fairbank, **TCHoC: The Ch'in and Han**, s. 426; Lewis & Brook, **a.g.e.**, s. 148.

⁶⁶ He Guangyue, **a.g.e.**, s. 228; Wolfram Eberhard, **Çin Tarihi**, Ankara, TTK, 2007, s. 182.

⁶⁷ Stein, **Tibetan Civilization**, s. 29, 46-47.

⁶⁸ Fa Qiang 發羌 boyu, HHS'ya göre Cizhi Irmağı 賜支河 civarında yaşamaktaydı. Bkz. **HHS**, 87, s. 2884-2885.

⁶⁹ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 7-8.

vurgulamaktadır.⁷⁰ Guangyue ise bunun aksi görüşündedir. Ona göre Batı Qianglarından Fa Qiang ve Tang Mao boyları, sonradan Tibetlilerin atalarının bir kısmını oluşturmuştur. Guangyue, bu boyların Tibet'e gelişleri hakkında iki ihtimal üzerinde durmaktadır. İlk görüşüne göre, Qiangların bir kısmı MÖ VII. yüzyıldan sonra Qin Hanedanı'nın askeri baskıları sonucu batıya doğru göç edip Cizhi Nehri'nin batısında 1000 li boyunca yayılmıştı. Bunlar diğer Qiang boylarından uzakta olup Merkezi Ülke ile etkileşim içerisinde olmadıkları için Fa Qiang ve Tang Mao olarak adlandırılmışlardı. Bunlar sonraları Tibetlilerin atalarının bir kısmını oluşturmuştu. Diğer bir görüşü ise Fa Qiang ve Tang Mao boylarının sonraki yüzyıllarda Sonraki Han Hanedanı'na karşı mağlup olup uzaklara göç ettikleri, Sarı Irmak ve Yangzi Nehri'nin kaynak bölgelerine ulaşip Tanggula Dağları'nı aşarak Tibet'teki Yarlung Zangbo vadisine vardıklarıdır.⁷¹ Huang Chi-huei, doktora tezinde Qiang boylarının Gansu'nun doğusunda ve batısında oturanlar olmak üzere ikiye ayrıldığından, Fa Qiang grubunun da Batı Qiang kolunun bir parçası olduğundan bahsetmektedir.⁷² Batı ve Doğu Qianglarının yaşadıkları yerleri ele alan Crespigny, Batı Qianglarının Tao Irmağı batısı ve Sarı Irmağın kuzeyinde yer alan sınır vadileri ve tepe bölgelerinde; Doğu Qianglarının ise bugünkü Gansu, Shaanxi ve Shanxi eyaletlerinin aşağı kesimlerinde yaşadıklarına değinmektedir. Qiangların bölgesi kuzeyde Gansu boyunca Qilian dağları tarafından çevrelenmekteydi. Güneyde ise büyük Qin Dağı'nın 秦岭 bir silsilesi olan Min Dağı ile sınırlıydı. Qiang bölgesinin Han sınırlarının ötesinde kalan kısmı için coğrafi tanımlamalar belirsiz kalmış, bu nedenle buralardan uzakta yaşayanları belirtmek için Fa Qiang adı kullanılmış olmalıydı.⁷³ Burkhouse ise HHS'da MÖ 165 civarında Tibet'in içlerinde yaşayıp Merkezi Ülke ile irtibat kurmamış olan Fa Qiang boyuna değinmekte, bunların Amdo bölgesinde yaşadıklarını düşünmektedir. Onun görüşüne göre VII. yüzyılda Tibet'i birleştiren hükümdarlar Amdo bölgesinden Qiangların bir kolu olan Tufan idi.⁷⁴ Huo Wei, Tang Hanedanı kayıtlarına dayanarak Tibetlilerin esasında Batı Qiangları kökenli olduğuna ve onların Han Hanedanı zamanındaki Batı Qiang topraklarını

⁷⁰ Sergius L. Kuzmin, **Hidden Tibet: History of Independence and Occupation**, Dharamsala, Library of Tibetan Works and Archives, 2011, s. 7.

⁷¹ He Guangyue, a.g.e., s. 202, 224.

⁷² Huang Chi-huei, "**T'ang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri**", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1971, s. 9.

⁷³ Rafe De Crespigny, **Northern Frontier: The Policies and Strategy of the Later Han Empire**, Canberra, Australian National University Faculty of Asian Studies, 1984, s. 56-57.

⁷⁴ Burkhouse, a.g.e., s. 198-199.

mesken tuttuklarına değinmektedir. Çin kaynaklarından yola çıkılarak Tibetlilerin Qiang boylarıyla doğrudan ilişkisinin olduğunu düşünölmekte, etnik yapı ve kültürel özelliklerin temel bileşiminden yola çıkılarak Tibetlilerin Qiang boyundan olduğu muhtemel görölmektedir.⁷⁵

Tibetlilerin Kökenine Dair Diğer İddialar: Tibetlilerin kökeninin Batı Qiang boylarından Fa Qiang boyuna mensup olduğu hakkında yukarıda görüşleri belirtilen birçok akademisyenin görüşü ağırlık gösterse de buna dair bazı farklı görüşler de bulunmaktadır. Bunlardan birisi Tibetlilerin atasının MÖ 372 yılı civarında Gansu ve Qinghai üzerinden Tibet'e gelen Qiang boy beyi Ang 𐰚 olduğudur. Bu kişinin Tibet kaynaklarındaki efsanevi hükümdar Nyatri Tsenpo'ya karşılık gelebileceği düşünölen bu görüşte Qiang boy beyi Ang'ın MÖ 424 yılında Qiangların başına geçtiği, Qin Hanedanı tarafından baskıya uğrayınca emrindekilerle birlikte Tibet'e vardığı anlatılmaktadır. Diğer bir görüş, Tibetlilerin Zhong Qiang 钟羌 boyundan geldiğidir. Bu boy Gansu, Qinghai ve Sichuan'ın kesişim noktalarında yer almaktaydı. Batı Qiangları arasında oldukça güçlü bir boy olduğu bilinen Zhong Qiangları, adını Han Hanedanı'nın ilk zamanlarında yaşamış hükümdarları olan Zhong'dan almaktaydı. Bir diğer görüş ise Tibetlileri Han kökenine bağlamaktadır. Buna göre Çinlilerin efsanevi Sarı İmparatoru, Çin'in merkezi ovalarına gelmeden evvel başkentini Kunlun Dağları civarında kurmuştu. Doğu Türkistan'da Tarım Nehri ile Merkezi Tibet'teki Yarlung Zangbo Nehri civarında bir süre yaşadıktan sonra doğuya yönelmiş, bu sırada geride kalanlar da Tibetlilerin ataları olmuştu.⁷⁶

Qiangların Merkezi Tibet'e Gelmelerine Dair: Qiang boylarına dair bir diğer mesele onların esasında Tibet'in dışından gelmiş olmalarıdır. Merkezi Tibet'e geldikleri yer hakkında muhtelif görüşler vardır. Tibetlilerin Qiang boylarıyla yakından ilişkilerinin olduğunu belirten Hoffmann, onların Tibet'in kuzeydoğusunda Qinghai ve Gansu bölgeleri üzerinden güneybatıda Yarlung Zangbo Nehri'nin yukarısındaki vadilere aralıklı safhalarla göç etmiş olabileceği kanaatindedir. Kan antijeni araştırmalarından yola çıkan Smith de bu görüştedir.⁷⁷ Bu görüşlere göre

⁷⁵ Huo Wei, "On the Joint Creation of "Silk Road of the Plateau" by Ancient People of All Ethnic Groups on the Qinghai-Tibet Plateau". China Tibetology, No 2, September 2021, s. 19.

⁷⁶ He Guangyue, a.g.e., s. 466, 470.

⁷⁷ Hoffman, "Early and Medieval Tibet", s. 46; Warren W. Smith, A History of Tibetan Nationalism and Sino-Tibetan Relations, Doktora Tezi, The Faculty of The Fletcher School of Law and Diplomacy, 1994, s. 45.

daha sonra Tibetliler olarak anılacak olan Qiang boyları, kuzeydoğuda Küçük Yuezhi kolu ile etkileşime girmişti. Yuezhi'lar MÖ 177 yılında Hun hükümdarı Modu tarafından batıya sürüldüklerinde onlardan küçük bir grubun Tibet'in kuzeydoğusundaki Nanshan'da kalıp yerel Qianglar ile karışmış olabileceği tahmin edilmektedir. Böylelikle Qiangların büyük çoğunluğunun MÖ II. yüzyılda Yuezhi, MS IV. yüzyılda ise Tuyuhunların göçlerinin yarattığı baskı sonucu Kuzey Tibet'e doğru göç ettikleri düşünülmektedir. Tibet mitolojisinde de Qiangların hem Tibet'in esas boylarından hem de yabancıları olarak nitelendirilmesi onların Tibet'in yerli halkı olmadığı fakat burada yerli halk üzerinde üstün geldiklerine işaret etmektedir.⁷⁸

Qiangların merkezi Tibet'e göç etmeleri sırasında onların arasına bazı toplulukların karışmış olma ihtimali de mevcuttur. Gumilev, JTS ve XTS'daki kayıtlardan yola çıkarak askeri birlikleriyle Gansu Koridoru üzerinden gelen bir Xianbei kumandanının zengin fakat kargaşa halindeki Tibet'te Qiang boylarını kendisine bağlayarak yüzyıllardır birbirleriyle savaşan boylar arasında hakim unsur haline geldiği görüşündedir.⁷⁹ Vasary, Çin kaynaklarının sunduğu bu görüşü güvenilir bulmasa da her halükarda Tibet'in kuzeydoğu kısımlarında yaşayan boyların eskiden beri İç Asya konargöçerleriyle, dolayısıyla Hun, Xianbei ve Rouran boylarıyla karışmış olabileceği görüşündedir.⁸⁰ Dolayısıyla Tibet'in kuzeydoğusundan gelen Qiangların MÖ II. - MS IV. yüzyıl aralığında Tibet'e göçlerinde farklı boylara mensup olanlarla birlikte gelmiş olmaları muhtemel görünmektedir.

Batı Qianglarının Sosyo-Kültürel ve İdari Yapılarına Dair Bazı Kayıtlar:

Buradan itibaren siyasi tarihe fazla girilmeden Tibetlilerin kökeni olarak addedilen Qiang boyları, bulundukları bölgeler ve kültürleri hakkında Çin kaynaklarından bazı kayıtlar verilecektir.

En eski Çin resmi tarihlerinden SJ'de Qiang boylarıyla alakalı bir kayıt mevcuttur. Bu kayıta Di 氐 ve Qiang 羌 adları geçmekle birlikte Qianglar hakkında

“Qianglar, batıdaki koyun çobanlarıdır. San Miao'ların 三苗 Jiang 姜⁸¹ boyunun bir

⁷⁸ Smith, **a.g.e.**, s. 45.

⁷⁹ Lev Nikolayeviç Gumilëv, **Eski Türkler**, İstanbul, Selenge, 2019, s. 312.

⁸⁰ Istvan Vasary, **Eski İç Asya'nın Tarihi**. İstanbul, Ötüken, 2024, s. 157.

⁸¹ Cosmo, Zhou Hanedanı'na kadar Qiang 羌 adının Jiang 姜 olarak geçtiğini, Zhou Hanedanı döneminde ise tabu olarak kabul edilen bu adın Qiang olarak değiştirildiğini,

koludur. Günümüzdeki Heguan'ın 河關⁸² güneybatısındadır.”⁸³ ifadesi yer almaktadır. SJ'de eksik kalan bilgileri HHS'da yer alan Batı Qiangları monografisindeki kayıtlar şöyle tamamlamaktadır: “Batı Qianglarının ülkesi Güney Dağları'na 南岳⁸⁴ yakındır. [İmparator] Shun'un 舜, acımasız dört boyun beylerini sürdürdüğü zamanda San Wei 三危⁸⁵ topraklarına göç ettiler. Heguan'ın 河關 güneybatısı Qiangların yurdu oldu. Cizhi'ya 賜支 yaklaşıp oraya Heshou 河首 dediler. Topraklarının uzunluğu 1000 li idi. Cizhi, Yugong'da 禹貢⁸⁶ geçen Xizhi'dır 析支.”⁸⁷

Han Hanedanı resmi tarihi HS'nun 69. bölümündeki General Zhao Chongguo 趙充國 biyografisinde yer alan “Qianglar kolaylıkla kontrol altına alınabilirler. Boylarındaki muktedir kişiler sürekli birbirleriyle çatışma halindedir. Güçlerini birleştiremezler.”⁸⁸ ifadesinden de anlaşılacağı üzere Tibetlilerin ataları olan Qiang boyları idari ve sosyal yapıları gereği Hunlar gibi bir siyasi birlik içerisinde değillerdi. Eberhard'a göre Xiongnu ve Xianbei boyları yüzlerce senelik sıkı bir boy teşkilatına sahiptilerdi fakat Qiang boylarında boy teşkilatı hemen hemen yok gibiydi. Savaş zamanlarında boy içerisinde öne çıkan biri komutan seçilir fakat savaş biter bitmez bu komutanın görevine son verilirdi. Bu yüzden Qianglar eskiden tarihte hiçbir zaman kuvvetli devletler kuramamıştır.⁸⁹ Hoffman da Qiangların gerçek anlamda devlet oluşturmadıkları fakat haydutvari seferler düzenlemek veya Çinli devlet adamlarının sıklıkla yaptıkları saldırılardan kendilerini korumak adına kısa süreli

sonraki dönemlerde de Qiang adının kullanıldığını ifade etmektedir. Bkz. Nicola Di Cosmo, **Inner Asia in Chinese history: an analysis of the Hsiung-nu in the “Shih Chi”**, Michigan, University Microfilms International, 1991, s. 38.

⁸² Shi Ding, Shen Zihua, **ZTCD**, s. 660: Önceki Han Hanedanı zamanında MÖ 60 yılında kurulan Heguan İlçesi 河關县 muhtemelen Qinghai eyaletinin Guide İlçesi'nin 贵德县 güneybatısında idi. Kesin konumu henüz doğrulanamamıştır; He Guangyue, **a.g.e.**, s. 200: He Guangyue'ye göre Heguan İlçesi Qiang boylarının yaşadığı yerdeki Jishi Dağı 积石山 civarı idi. Günümüzde ise burası Qinghai eyaletindeki Tongren İlçesi'ne karşılık gelmektedir.

⁸³ **SJ**, 110, s. 2891.

⁸⁴ HHS'daki birinci dipnota göre Heng Dağı 衡山. Bkz. **HHS**, 87, s. 2869. Heng Dağı günümüzde Hunan eyaletinde yer almaktadır.

⁸⁵ **HHS**'daki ikinci dipnota göre San Wei 三危 günümüzde Shazhou'daki 沙洲 Dunhuang 敦煌 bölgesinin güneydoğusundaki dağdır. Üç zirvesi olan bu dağa eski zamanlarda San Wei yani “Üç Tehlike” denilmekteydi. Bkz. **HHS**, 87, s. 2869.

⁸⁶ Yugong 禹貢, Shangshu'da 尚書 yer alan bir bölümdür.

⁸⁷ **HHS**, 87, s. 2869; Batı Qiangları hakkındaki bölümün tamamı için bkz. **HHS**, 87, s. 2869-2908.

⁸⁸ **HS**, 69, s. 2972.

⁸⁹ Eberhard, **a.g.e.**, s. 147.

konfederasyonlar oluşturdıklarından bahseder.⁹⁰ Bazı zamanlar güçlü topluluklarla birlik içerisinde hareket ettiklerine dair bazı kayıtlar da mevcuttur.

Çin'den başlayıp Altay-Sayan Dağları üzerinden Karadeniz'in kuzeyine kadar giden kuzey ticaret yolu üzerinde kontrolü sağlayan Hunlar ve Çin'in Gansu eyaletindeki Yeşimtaş Geçidi'ni kontrol eden Ruo Qiang 婁羌 boyu Çinlilere karşı ortak akınlar düzenledikleri toplanma alanı olarak Gansu koridorunu kullandılar. MÖ 112 yılında Batı Qianglardan 100 bin kişinin Han Hanedanı'na karşı ayaklanıp Hunlarla iş birliği yaparak akınlarda bulunduğu anlatılmaktadır.⁹¹ Han Hanedanı imparatoru Wu, bu iki topluluğu ayırmak adına MÖ 111 ve takip eden yıllarda Dunhuang, Jiuquan ve Zhangye komutanlıklarını kurdu.⁹² MÖ 88 yılına dair bir kayıt da kendi aralarında birlik kuramayan Qiangların kendilerinden güçlü topluluklar ile iş birliği içerisine girdiğine dair bir gerçeği gözler önüne sermektedir: *"Zhenghe saltanat devresinin beşinci yılında (MÖ 88) Hunlar Küçük Yuezhi'lara kadar elçi gönderip şu sözleri tüm Qiang boylarına yaydı: 'Han Ershi Generali 漢貳師將軍⁹³, 100 binden fazla kişiyle birlikte Hunlara teslim oldu. Qianglar zorla Hanlara hizmet etmek zorunda bırakıldı. Zhangye ve Jiuquan esasında bizim bölgemizdir. Bu bölgeler verimli yerlerdir. Birlikte saldırıp buraları ele geçirebiliriz.'* Böylece Hunlar Qianglar ile anlaşmaya vardı."⁹⁴ HS ve HHS'da Qiang boylarının kuzeyde Hunlarla müttefik oldukları ve aynı kaynaklarda Hunların sağ kolu olarak tanımlandıkları görülmektedir.⁹⁵

Qianglar ile ilgili detaylı bilgi veren ilk resmi tarihlerden olan HHS'nun Batı Qiangları 西羌 adlı monografisinde Qiangların en eski yerleşim bölgeleri, siyasi tarihi, sosyal yaşantısı hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır.⁹⁶ HS'da Batı Qianglarının adının geçmesine rağmen ilk olarak HHS'da Batı Qiangları için ayrı bir

⁹⁰ Hoffman, "Early and Medieval Tibet", s. 46.

⁹¹ HS, 6, s. 188.

⁹² HS, 94, s. 3773; Yıldırım, *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*, s. 52, 54; Burkhouse, *a.g.e.*, s. 94.

⁹³ Han Hanedanı Generali Li Guangli 李廣利.

⁹⁴ HS, 69, s. 2973.

⁹⁵ HS, 73, s. 3126; HHS, 88, s. 2912.

⁹⁶ Sema Orsoy, "Çin Kaynaklarına Göre M.S. V. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya'da Ti ve Ch'iang Kavimleri", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 8-9.

bölüm açılarak onlardan bahsedilmektedir. Batı Qiang boylarına dair bazı bilgiler HHS'da şöyle anlatılmaktadır:

“[...] Yerleşim yerleri değişkenlik göstermekte olup sulara ve otlaklara bağlı olarak hareket ederler. Topraklarında beş tahıl oldukça azdır. Bu nedenle geçimlerini sürü çobanlığı ederek sağlarlar. Geleneklerinde sabit bir boy düzeni yoktur veya Baba adı veya anne soyadı boy adı olarak kullanılır. Bir erkek üvey annesiyle, büyük kardeşi ölünce dul baldızıyla evlenebilirdi. Ülkelerinde böylece kimse dul kalmazdı. Boyları oldukça kalabalık ve güçlü idi. Hükümdar ve tebaa ilişkisi olmadığı gibi müşterek bir halde bir araya gelemesler. Güçlü olan kendi hakkıyla bey olmak için bulunduğu boydan ayrılmakta, zayıf olan da bir başkasına tâbi olmaktaydı. Adam öldürmenin cezası ölümdü. Dağlarda ve vadilerde askerleri güçlüdür fakat ovalarda zayıftır. Uzun süre dayanamayıp çatışmada birden dağılırlar. Bu nedenle savaşta ölenler kutlu sayılırlar. Hastalıkta ölenler ise talihsiz addedilir. Soğuğa ve zorluğa karşı dirayetlidirler. Kadınlar çocuk doğursa bile onları kardan ve rüzgârdan sakınmazlar. Karakterleri güçlüdür. [...]”⁹⁷

1.1.2. Tibet Kaynaklarına Göre Tibetlilerin Ataları ve Yarlung Hanedanı

Yarlung Hanedanı Şeceresine Dair: XTS'da Tibet İmparatorluğu'nun kurucusu Qizongnongzan'dan 棄宗弄讚 (Songtsen Gampo) önce sadece 6 hükümdarın adına rastlanılmaktadır. Tibet kaynakları ise Songtsen Gampo'dan önce 32 hükümdarın olduğunu belirtmektedir. Bunlar tarih öncesi hükümdarlar olarak geçmektedir. Songtsen Gampo'dan itibaren 842 yılında ölen son Tibet İmparatoru Lang Darma'ya kadar olan 10 hükümdar ise tarihi dönem hükümdarları olarak kabul edilmektedir. Böylece hanedanın kuruluşundan 842 yılına kadar toplamda 42 hükümdar sayılmaktadır.⁹⁸ Hükümdarlık soyağacının bulunduğu PT 1286 numaralı Tibetçe belgede ise bu sayı 40 olarak görülür.⁹⁹

Olde Pugyel Efsanesi: XTS'da geçen kayda göre Tibetlilerin ataları “Hudi Boxiye 鶻提勃悉野” olarak bilinmekteydi. Zamanla Qiang boylarının birçoğu onun

⁹⁷ HHS, 87, s. 2869.

⁹⁸ Erik Haahr'ın ortaya koyduğu Yarlung Hanedanı şeceresi için bkz: Haahr. **The Yar-lun Dynasty**, s. 42-43.

⁹⁹ PT 1286 numaralı belgede yer alan Yarlung Hanedanı şeceresi için bkz: Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 87-89.

topraklarına bağlanmıştı.¹⁰⁰ Burada adı geçen Hudi Boxiye hakkında JTS'da bir kayıt yoktur. Tibet kayıtlarında geçen ve Tibet'in ilk efsanevi hükümdarı olarak kabul edilen Olde Pugyel ile aynı kişi olduğu düşünülmektedir.¹⁰¹ IX. yüzyıla tarihlenen ve Tibet İmparatoru Tride Songtsen'e atfedilen mezar yazıtında efsanevi hükümdar Olde Pugyel hakkında *"Olde Pugyel cennetteki tanrılar arasından insanlara hükümdar olmak için geldi."* demektedir.¹⁰² Ayrıca Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasında yapılan 821/822 Yılı Antlaşması'na dair Tibet'te yer alan yazıtta da Olde Pugyel ve ondan sonra gelenler hakkında şöyle bahsedilmektedir: *"Olağanüstü bir şekilde bilge tanrı Tsenpo Olde Pugyel'in ülkeyi ele geçirip yüksek bir mevkiye gelmesinden beri, onun soyu değişmeden Tibet'in büyük hükümdarları olarak hüküm sürmüştür. "Burası karlı yüksek dağların merkezi, muazzam nehirlerin kaynağı, yüksek bir ülke, saf bir topraktır" diyerek cennetteki tanrılar arasında olmaktan çıkıp insanların efendisi olmaya geldiler. Büyük dünya düzeniyle kalıcı bir egemenlik kurdular."*¹⁰³

Olde Pugyel ile ilgili efsaneler şüphesiz Tibet'in eski inancı olan Bön inancına dair rivayetler idi. Buna göre Olde Pugyel kendisini cennete bağlayan bir halatla Tibet'te bir dağa inmiş, burada evlilik yapıp bir oğula sahip olmuştu. Oğlu hükümdarlık çağına geldiğinde ise gök halatı aracılığıyla cennete geri dönmüştü.¹⁰⁴ Budizm öncesi döneme ait olduğu düşünülen bu efsanenin baş kahramanı Olde Pugyel'in adının Tang Hanedanı kayıtlarında da yankı bulduğu düşünülebilir.

Nyatri Tsenpo Efsanesi: Eski devirlere ait bazı kaynaklar ve sonraki çalışmalar Tibet'in ilk efsanevi hükümdarını "Olde Pugyel" olarak değil, "Nyatri Tsenpo" olarak adlandırmaktadır. PT 1286 numaralı Tibetçe belgeye göre toprağı verimli kılan yağmur gibi yeryüzüne inmiş ve Tibet yurdunun ilk atası olmuştu.¹⁰⁵ Çoğu Tibet kroniğinde ilk hükümdarın hikayesi özetle şöyle geçmektedir: *"Sürgün edilmiş bir Hint Beyi Himalayalar boyunca geçip buzulların olduğu yüce Yarlha*

¹⁰⁰ XTS, 216, s. 6071.

¹⁰¹ Pelliot, "Transcriptions Chinoises de noms Tibetains", s. 10-13; J. Russell Kirkland, "The Spirit of the Mountain", The History of Tibet. The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty, 2003, s. 181; Hoffman, "Early and Medieval Tibet", s. 47: Hoffman'a göre Hudi Boxiye adının Hudi Xiboye olarak değiştirilmesi sonucu Tibet metinlerinde görülen ve Tibetlilerin cennetten indiği kabul edilen ilk hükümdarı olan Olde Pugyel ismine ulaşmak mümkündür.

¹⁰² Richardson, **Early Tibetan Inscriptions**, s. 87

¹⁰³ Richardson, **Early Tibetan Inscriptions**, s. 109.

¹⁰⁴ Yeshe De Project, **a.g.e.**, s. 140.

¹⁰⁵ Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 86.

Shampo¹⁰⁶ dağıyla birlikte güzel Yarlung vadisini görmüş, oraya ilerlemeye karar vermiştir. Vadiye vardığında çoban, avcı ve Bön inanışından keşişler olarak tanımlanan veya sadece bölgenin ruhlarına tapınmakta olan 12 adamla karşılaşır. Adamlar onun hangi sebepten geldiğini sorarlar. Bey onların dilinden konuşamadığı için sessizce yukarıları, indiği dağın zirvesini gösterir. Göğü gösterdiğini gören bu 12 adam onun tanrılarının oğlu olarak cennetten gönderildiğini düşünürler. Boyunlarının üzerine kaldırıp onu hükümdarları olarak selamladılar ve ona “Nyatri Tsenpo” dediler.”.

Yukarıdaki efsaneye göre ilk hükümdar gökten inmemiş, sadece Hindistan’dan gelmiş bir bey idi.¹⁰⁷ Dolayısıyla göksel bir kökene sahip değildi fakat tanrılarının oğlu olarak gökten geldiğine dair yöre halkı tarafından yanlış anlaşılma meydana gelmişti. Bu efsanenin, pagan hükümdar olarak görülen Olde Pugyel’in gökten geldiğine dair eski rivayetini etkisiz kılmak amacıyla Budist yazarlar tarafından oluşturulduğu kabul edilmektedir. Buna rağmen birçok yerde Nyatri Tsenpo’nun ilk hükümdar olarak kabul edildiği söylenebilir.¹⁰⁸ Lattimore da muhtemelen bu efsaneye dayanarak Tibet’teki dağınık toplulukların bir araya getirilmesinin Lhasa bölgesinden önce Tibet’in batısındaki Ladakh bölgesinde başladığı görüşündedir. Buna göre Ladakh halkı Tibetlilerin geri kalanından daha önce bir sosyal birliğe varmıştı. Bu durum da onların liderlerine dışa dönük hareket edip fetih yapabilecek bir imkân tanımış olmalıydı.¹⁰⁹

Erkek Maymun ve Dişi Kayalık Cadısı Efsanesi: Bir diğer köken efsanesine göre ise Tibetlilerin ilk ataları erkek bir maymun ve dişi bir kayalık cadısı idi. XII.-XIII. yüzyıllarda derlenmiş “Mani Kabum” adlı kaynak Tibetlilerin zamanla insan haline gelen maymunların boyundan geldiklerini söylemektedir.¹¹⁰ Bu efsaneye göre Tibet en başta devasa bir iç denizle çevrili idi. Sular çekilince burada erkek bir maymun ve

¹⁰⁶ Amy Heller, **Tibetan Art: Tracing the Development of Spiritual Ideals and Art in Tibet 600-2000 A.D.**, Milan, Jaca Book, 1999, s. 15: Yarlha Shampo, 6636 metre rakımlı bir dağdır. Tibet geleneğine göre Tsenpo’nun kutsal atasının gökten indiği yerdi. Burası Merkezi Tibet’te yer almaktadır. Zirvesi yerel dağ tanrısı ve aynı zamanda Yarlung Zangbo nehri vadisi civarındaki merkezinde gücünü sağlamlaştıran Tibet İmparatorluğunun atalarıyla ilişkilendirilmekteydi. Kar kaplı bu dağa profilden bakıldığında Tibet’in önemli sembolü olan yak başıyla mukayese edilir.

¹⁰⁷ Stein, Nyatri Tsenpo’nun Tibet’e gelişinin MÖ 599 olduğuna dair kesin olmayan bir görüşe değinmektedir. Bkz. Stein, **Tibetan Civilization**, s. 52.

¹⁰⁸ Kirklan, **a.g.m.**, s. 182.

¹⁰⁹ Lattimore, **a.g.e.**, s. 214.

¹¹⁰ Yeshe De Project, **a.g.e.**, s. 102.

dişi bir kayalık cadısı ortaya çıktı. Bunların birlikteliğinden altı maymun dünyaya geldi. Bunlar yarı insan yarı maymun idi. Ayakta durabiliyorlar fakat kuyruklu, vücudu kıllarla kaplı, düz kızıl yüzlü haldeydiler. Nüfusları çoğaldığında maymunların neslinden gelenler, ormanlardan topladıkları yiyeceklerin tükenmesi sonucu açlığa maruz kalmış, birbirleriyle çatışmaya girmişlerdi. Böylesi bir durumda Avalokitesvara'nın yaratıcı ilhamıyla kutsanan yaşlı bir maymun ilk kez bitkilerin tohumlarını kullanarak yiyecek sağlanabileceğini fark etmişti. Böylece açlıktan ölmek üzere olan maymunlar Yarlung'da ilk kez tahıl ekimi yaptı. Açlıktan kurtulup tarımcılıkla uğraşmaya başlamışlardı. Nesiller sonra beslenmeleri ve alışkanlıkları değişen maymun neslinin davranışları ve fiziksel varlığı da yavaşça değişime uğradı. Kürklerini kaybedip kendilerini korumak için yapraklarla ve ağaç kabuklarıyla örtmeye başladılar. Böylece yavaş yavaş insan halini aldılar.¹¹¹

Yarlung Hanedanı: Tibetlilerin kökenlerine dair efsanelerden sonra Tibet İmparatorluğu'nun çekirdeğini oluşturduğu düşünülen Yarlung Hanedanı'nı ele almak gerekmektedir. JTS ve XTS'da Tufa boyu olarak görülen Tibetlilerin kurucu hanedanı, Tibet kaynaklarında Yarlung olarak görülmektedir. Yarlung adı esasında bir bölge adı idi. Tibet'in başkenti Lhasa'nın güneydoğusundaki Chonggye şehrinin yakınındadır.¹¹² Kuzmin'e göre bu hanedan tahmini olarak MÖ 95 – MS 846 yılları arasında varlık göstermişti. Bu da Tibet İmparatorluğu'nun yıkılışına dek süren bir hanedan demektir. Bunun haricinde Yarlung Hanedanı'nın başlangıç tarihinin MÖ 95, 125, 173, 252, 447 ve 794 yıllarında olabileceğine dair muhtelif görüşler de mevcuttur.¹¹³ Bu hanedan Tibet platosunun güneyinde Yarlung, Nyangpo, Kongpo ve Powo'yu da kapsayan bir alanda hüküm sürdü. Yarlung Hanedanı'nın varlığına dair ilk bahsin Cladius Ptolemy'nin(87-165) coğrafyasında yer aldığı, bu kaynakta "Batai" olarak geçtiği düşünülmektedir.¹¹⁴

Uray, Tibet platosunu coğrafi izolasyon sonucu Çin, Hindistan ve Orta Asya'daki imparatorluklar arasında VII. yüzyıla kadar bağımsız boyların ve küçük boy konfederasyonlarının bulunduğu bir yer olarak açıklamaktadır. Yaylalardaki siyasi birleşim, VI. yüzyılın sonundan 670 yılına kadar olan süreçte Merkezi Tibet'in güneydoğusundaki Yarlung Vadisi'nin yerel beylerinin civardaki Tibet boylarını ve

¹¹¹ Yeshe De Project, **a.g.e.**, s. 102-104; Stein, **Tibetan Civilization**, s. 46.

¹¹² Nathan S. Cutler, **"The Early Rulers of Tibet"**, The History of Tibet. The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty, 2003, s. 168.

¹¹³ Smith, **a.g.e.**, s. 94.

¹¹⁴ Kuzmin, **a.g.e.**, s. 11.

sonrasında kuzey, kuzeydoğu ve batıdaki Tibetli olmayan konfederasyonları kontrol altına almasıyla gerçekleşmişti.¹¹⁵ Görünüşe göre bu siyasi birliği sağlayan hanedanın adı bölge adıyla bağdaşmıştı fakat Tufa boyu ile Yarlung Hanedanı arasında iddia edilen ilişkinin gerçekte herhangi bir temeli olup olmadığı tartışmalıdır. Sui Hanedanı döneminde Tibet boyları arasında teşkilatlı bir devletin adı olarak ortaya çıktığı anlaşılan Çince “Tufan” terimi, Tang Hanedanı döneminde Yarlung Hanedanı’nın adı olarak kullanılmıştır. Ancak yine de bu Çince adın her zaman Yarlung Hanedanı’nı tanımladığına dair kesin bir kanıtın bulunmadığı söylenebilir.¹¹⁶

Yarlung Hanedanı’nın kökeni hakkında çok az şey bilinmektedir. OTC, bu hanedandan olan hükümdarların ne zaman Tibet’te hakimiyet kurdukları ve muhtemel yabancı atalarının kimler olduğu hakkında bir şey söylememektedir. Tibet’in güneyinde tarımcı topluluklar arasındaki konumuna rağmen Tibet İmparatorluğu’nun tamamen veya kısmen yabancı konargöçer bozkır savaşçılarından soyundan gelenler tarafından kurulduğuna inanılmaktadır.¹¹⁷ Smith’e göre erken dönemde Yarlung Hanedanı, boyların genel bir otoriteye boyun eğerek egemenliklerinden taviz verdiği, bir yandan da özerkliklerini kısmen koruduğu, çevredeki boylar ve idari bölgelerle birleşme gücü kazandığı bir sisteme sahip olduğu için feodal olarak tanımlanmaktadır. Yarlung Hanedanı tarafından kurulan siyasi ittifakın doğası, özerk boyların birliğini veya bunlar arasında siyasi ilişkileri barındıran fakat tıpkı konargöçerlerdeki gibi akraba boyların olduğu bir konfederasyon olarak görülmektedir. Yarlung Hanedanı’nın, bir araya gelen boyların bütünleşen askeri gücü üzerinde merkezi otoritesini kullanarak hem konargöçerlerin hem de yerleşiklerin bulunduğu civar bölgelerde daha ileri bir siyasi bütünleşmeyi kolaylaştırdığı söylenebilir.¹¹⁸

Yarlung Hanedanı’nın şeceresi Nyatri Tsenpo’ya bağlanmaktaydı. Onun Tibet’te 12 ufak hükümdarlığı birleştirdiği dönem Çin’de savaşan devletlerin tek bir çatıda bir araya geldiği Qin Hanedanı (MÖ 221-206) dönemine rastlamış görünmektedir.¹¹⁹ Ondan sonra gelen hükümdarlar arasında 7. sırada olan Drigum Tsenpo, Longam adlı bir bakanın pususu sonucu öldürülmüştü. Drigum’un

¹¹⁵ Uray, “**The Old Tibetan Sources of the History of Central Asia**”, s. 118.

¹¹⁶ Haahr, **The Yar-lun Dynasty**, s. 290

¹¹⁷ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 11.

¹¹⁸ Smith, **a.g.e.**, s. 136, 143.

¹¹⁹ Yeshe De Project, **a.g.e.**, s. 148.

öldürülmesi Tibet'in efsanevi hükümdarlarının cennet ile bağlarının kopmasına, ölü bedenlerinin ise dünyada kalmasına neden olmuştu.¹²⁰ Drigum Tsenpo'nun oğulları, Longam'ı Yarlung'da öldürerek babalarının intikamını almıştı. Büyük oğlu Kongpo'da bey olarak kalırken genç oğlu da Yarlung bölgesinde hüküm sürmüş, Pude Gungyal olarak başa geçmişti. Onun Han İmparatoru Wu (MÖ 140-85) ile çağdaş olduğuna dair bir görüş vardır.¹²¹

Efsanelere dayanılarak Drigum Tsenpo'nun Yarlung bölgesine giden oğlu Pude Gungyal ile birlikte Yarlung Hanedanı'nın başladığı düşünülebilir. Smith bu konuda Pude Gungyal'ın Yarlung Hanedanı'nı kurup Tibet medeniyetini oluşturarak mitolojik evreden tarihi evreye geçişi tamamladığı görüşündedir. Kroniklerde onun zamanına atfedilen maden keşifleri, tarım ve sulamanın getirilişi, Yarlung'da büyük bir kalenin inşası gibi örnekler onun bir ulusun kurucusu olma özelliklerini taşıdığını göstermektedir.¹²²

Bu dönemin bir diğer önemi ise Tazig¹²³, Azha(Tuyuhun), Zhangzhung ve Bruzha(Gilgit) gibi yabancı bölgelerle bağlantılı olan Bön inancının Tibet'e gelişinin bu sıralarda olması ve Tibet inanış uygulamalarında değişikliklerin yine bu dönemde yaşanmasıdır.¹²⁴

Drigum Tsenpo efsanesinin de ortaya koyduğu gibi, Yarlung Vadisi'nde ortaya çıkan ve Nyatri Tsenpo'nun soyundan geldikleri iddia edilen hükümdarlık soyu, erken dönemde orta ve güneydoğu Tibet'in büyük bir bölümünde otorite kurmaya başlamıştı. Böylece torunlarının komşu topraklara boyun eğdirmeye yönelmesinden evvel Tibet platosunun önemli bir kısmını kontrol edecekleri fetih sürecini başlatmışlardı.¹²⁵

¹²⁰ Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 124; Snellgrove & Richardson, **a.g.e.**, s. 25; Richardson, "**The Origin of the Tibetan Kingdom**", Bulletin of Tibetology, No.1, Gangtok: Sikkim Research Institute of Tibetology, 1989, s. 7.

¹²¹ Yeshe De Project, **a.g.e.**, s. 158.

¹²² Smith, **a.g.e.**, s. 98, 102.

¹²³ Tazig kavramı genellikle Pers ülkesi yönünü ve özellikle Soğdiana ve Baktria olarak bilinen Pamirlerin batısını tanımlamaktadır. VIII.-IX. yüzyıl Tibet yazıtlarında ve belgelerinde bu kavram VII. yüzyılın sonlarında Tibetlilerle karşılaşan Arapları karşılamaktadır. Bkz. David L. Snellgrove, "**The Cultural Effects of Territorial Expansion**", The History of Tibet. The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty, 2003, s. 445.

¹²⁴ Stein, **Tibetan Civilization**, s. 49; Smith, **a.g.e.**, s. 96.

¹²⁵ Kapstein, **The Tibetans**, s. 52.

1.1.3. JTS ve XTS'ya Göre Tibetlilerin Ataları

Çin resmi tarihlerinde Tibetlilerin ataları olarak nitelendirilen Batı Qiangları hakkında HHS'dan sonraki resmi kayıtlarda bir detay yer almamaktadır. Bundan sonraki kaynaklarda Merkezi Çin ile yakın siyasi faaliyetleri dolayısıyla V. yüzyıla kadar diğer Qiang boylarına dair malumat bulabilmek mümkün iken onların epey uzağında yer aldıkları anlaşılan Batı Qiang boylarından bahsedilmemesi onların akıbetini de karanlıkta bırakmaktadır. X.-XI. yüzyıllarda tamamlanan JTS ve XTS'daki Tibet monografilerinde ise Batı Qiang boylarının akıbetine dair çarpıcı bazı kayıtların yer aldığı görülmektedir. Tibetlilerin kökenini Batı Qiang boylarına bağlayan bu kaynaklar onların neslinin Güney Liang 南凉 Devleti hükümdarı Tufa Lilugu'dan 秃髮利鹿孤 geldiğini söylemektedir. Esasında bu konuyla ilgili kayıtlar VII. yüzyılın ilk yarısında derlenen Jin Shu ve IX. yüzyılın başında tamamlanan Tong Dian adlı kaynaklarda yer alan bilgilerin bir özeti mahiyetindedir. Tibetlilerin kökeninin nereden geldiği bilinmediği için böyle bir rivayet ele alınmış olmalıdır.¹²⁶ JTS ve XTS'daki bilgilere göre Tufa Lilugu'nun Fanni 樊尼 adında bir oğlu vardı. Fanni küçük olduğu için Nutan 儁檀¹²⁷, kardeşi Lilugu'nun yerine geçmiş, Fanni ise Anxi 安西 Generali olarak görevlendirilmişti. JS'da Nutan'ın Jiao Nehri'ne 浇河 sahte bir gezi düzenlerken birden Xiping 西平 ve Huang Nehri'ne 湟河 baskın yapıp Wuxing 武興, Fanhe 番禾, Wuwei 武威 ve Changsong'da 昌松 bulunan Qiang boylarından 30 bin haneye sefer düzenlediği, sonrasında 50 binden fazla asker toplayıp Hun kökenli Kuzey Liang 北凉 Devleti hükümdarı Juqu Mengxun'a 沮渠蒙遜 sefere çıktığı, sonrasında Hun kökenli Kuzey Xia 北夏 Hanedanı hükümdarı Helian Bobo ile Yangwu'da 陽武 savaştığı fakat ikisinde de ağır mağlubiyetler aldığı kaydı

¹²⁶ JTS ve XTS'daki Tibet bölümlerinde bahsedilen Tufa Lilugu ve Nutan'ın biyografileri için bkz. **JS**, 126, s. 3144-3157; Tibetlilerin kökeninin Tufa boyuna bağlanmasıyla ilgili ilk kayıtları barındıran kaynaklardan olan Tong Dian'deki ilgili bölüm için bkz. **TD**, 190, s. 5170.

¹²⁷ Tufa Nutan 秃髮儁檀 (ö. 415), Tufa Lilugu'nun ardından gelen son Güney Liang lideri idi. 402-414 yılları arasında hâkimiyet sürmüştür. XTS'da yanlışlıkla Tufa Lilugu'nun oğlu olarak belirtilmiştir. Bkz. **XTS**, 216, s. 6071.

yer almaktadır.¹²⁸ Shenrui saltanat devresinin ilk yılında (414) Nutan, Batı Qin 西秦 Devleti'nden Qifu Chipan 乞佛熾盤 tarafından ortadan kaldırılınca Fanni geriye kalanları toplayıp Kuzey Liang Devleti hükümdarı Juqu Mengxun'a sığındı. Juqu Mengxun tarafından Linsong 臨松¹²⁹ Valisi¹³⁰ olarak görevlendirildi. Juqu Mengxun ölünce Fanni emrindekilerle birlikte batıya ilerledi. Sarı ırmağı geçip Jishi Dağı'nı 積石山¹³¹ aştı. Qiangların arasında bin li kadar bir alanda devlet kurup onlar üzerinde hâkimiyet sağladı. Sonraları soyadlarını "Suboye 率勃野" olarak değiştirdiler.¹³² JTS'ya göre "Tufa 秃髮" adı ülke adı olarak kullanılır oldu. Zamanla yanlış söylenmesinden dolayı "Tufan 吐蕃" haline geldi.¹³³ XTS'ya göre ise "Fan 蕃" ses türemesine yakınlığı sebebiyle onların soyundan gelenlere "Tufan 吐蕃" denildi.¹³⁴ Sonraki zamanlarda Fanni'nin neslinin müreffeh bir şekilde çoğalıp ayrıca akınlar yaparak yavaş yavaş topraklarını genişlettiğini belirten JTS onların Kuzey Zhou Hanedanı 北周朝 (557-581) döneminden Sui Hanedanı 隋朝 (581-618) dönemine kadar çoğu Qiang boyundan ayrı bulunduklarını ve Merkezi Ülke 中國¹³⁵ ile irtibat kurmadıklarını vurgulamaktadır.¹³⁶

JS'da Tufa Lilugu ve kardeşi Nutan'ın biyografileri yer almakta fakat Fanni'ye ait bir biyografi yer almamaktadır. Fanni'nin ismi haricinde detaylı bilgi yer almamaktadır. Bununla birlikte Tufa boyunun Qiang boylarıyla, dolayısıyla

¹²⁸ JS, 126, s. 3150.

¹²⁹ Linsong 臨松 Gansu eyaletindeki Wuwei 武威 şehrinin güney civarında yer almaktaydı. Harita için bkz. Xiong, *a.g.e.*, s. XVIII.

¹³⁰ Hucker, *a.g.e.*, Nu: 6221; Xiong, *a.g.e.*, s.489: Taishou 太守.

¹³¹ Jishi Dağı 積石山 bugünkü Qinghai eyaletinin güneydoğusunda bulunup Gansu'nun güney sınırlarına kadar uzanmaktadır.

¹³² JTS, 196, s. 5219; XTS, 216, s. 6071.

¹³³ JTS, 196, s. 5219.

¹³⁴ XTS, 216, s. 6071.

¹³⁵ Merkezi Ülke olarak tercüme edilen Zhongguo 中國 tabiri ilk olarak Zhou Hanedanı döneminde(MÖ 1020) yer alan bir bronz yazıtta hükümdarlık alanını tanımlamak için kullanılmıştı. Ayrıca antik dönem Çin klasiklerinden Shijing ve Zuozhuan'da da geçmektedir. Bkz. Pan Yihong, *Sui-Tang Foreign Policy: Four Case Studies*, Doktora Tezi, Department of Asian Studies, The University of British Columbia, 1990, s. 32-33.

¹³⁶ JTS, 196, s. 5219.

Tibetlilerle olan ilişkilerine dair malumat da yer almamaktadır. Sadece JTS ve XTS'daki Tibet bölümlerinde Tibetlilerin soyu Çin'in kuzeybatısında hüküm sürmüş Güney Liang Devleti'nin (397-414) kurucusu olan "Tufa 秃髮" boyuna bağlanmaktadır. Tufa boyu Xianbei 鮮卑 asıllı idi. III. yüzyılın ortalarında Qinghai'a 青海 göç eden Tuoba 拓拔 boyunun bir koluydu. Tuoba boyu aynı zamanda Kuzey Wei 北魏 Hanedanı'nın kurucusu olan Tabgaçlar idi. Tufa boyu, siyasi birlikleri yıkıldıktan sonra bir süre Hun kökenli Kuzey Liang Hanedanı'na tâbi kalmış, sonrasında bu hanedan da yıkılınca boy beylerinden biri olan Fanni, emrindekilerle birlikte Qiangların olduğu bir bölgeye yerleşmişti. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Qiang boylarının bir kısmının bozkır kökenli Tufa boyu tarafından tâbi kılınmış olması muhtemeldi. JS'daki kayıta Tufa Nutan'ın Juqu Mengxun'e saldırısından evvel Qiang boylarından 30 bin haneye baskın düzenleyip onlardan asker toplaması muhtemelen onların en azından bir kısmının tâbi kılındığına bir işaretti. Tibetlilerin kökeninin doğrudan Tufa boyuna bağlanmasına ise şüpheyile yaklaşmak gerekir. Zira Tibet'in daha öncesinde Yarlung Hanedanı tarafından birleştirildiği düşünülmektedir.¹³⁷

Bacot'a göre Tufa Lilugu, Tibet'in efsanevi hükümdarı "Drigum" idi. Fanni'nin adı ise Tibetçede Jatri olarak transkript edilmekteydi.¹³⁸ Erik Haarh'a göre 433 yılında Tibet boylarının bulunduğu bölgeye gidip burada bir devlet kuran Fanni'nin Olde Pugyel adını almış olması muhtemeldir.¹³⁹ Fanni 433 yılında buraya geldiğinde muhtemelen Suboye 率勃野¹⁴⁰ soyadını almış, kurduğu devletin adı ise Tufan'a

¹³⁷ Hoffman, "Early and Medieval Tibet", s. 46-47; Dien & Knapp, **TCHoC: Six Dynasties**, s. 140; Charles B. Wakeman, **Hsi Jung (the Western Barbarians): An Annotated Translation of the Five Chapters of the "T'ung Tien" on the Peoples and Countries of Pre-Islamic Central Asia**, ABD, UMI Dissertation Information Service, 1995, s. 272-273.

¹³⁸ Wakeman, **a.g.e.**, s. 272-273.

¹³⁹ Haarh, "Extract From the Yar Lun Dynasty", *The History of Tibet. The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty*, 2003, s. 151.

¹⁴⁰ Suboye, Tibetçede Pugyel adına karşılık gelmektedir. XTS'da Bosuye 勃率野 olarak geçen bu adın yanlış olduğuna dair görüş vardır. Bkz. Haarh, **The Yar-lun Dynasty**, s. 244; Turrell Wylie, "O-lde-spu-rgyal and the Introduction of Bon to Tibet", *Central Asiatic Journal*, Vol. 8, No. 2, June 1963, s. 100: Haarh'a göre bazı söylentiler onun esas soyadının Qisunong (Trisong) olduğunu da söylemektedir.

dönüşmüştü. Burada geçen “Suboye” soyadını ele alan Wylie, Olde Pugyel adındaki Pugyel’in JTS’da Suboye olarak geçtiğini düşünmektedir.¹⁴¹

Cutler, Fanni’nin Olde Pugyel’e karşılık geldiği görüşünde olan Erik Haarh’ın iddiasının Tibet rivayetleri tarafından teyit edilmediğini belirtse de Tibet’in daha öncesinde dışarıdan bir tehdide uğradığı ve korunmak amacıyla dışarıdan gelen bir lider tarafından birleştirilmek durumunda kalmış olabileceği görüşündedir.¹⁴² Haarh da Çin kaynaklarında Qianglar hakkında “*Genellikle savaş gücüne saygı duyarlar. Kanunları ya da yönetmelikleri olmadığı gibi, zorunlu hizmet ya da vergileri de yoktur. Saldırı ya da savaş gibi durumlarda bir araya gelirler, aksi takdirde herkes kendi işiyle ilgilenir ve karşılıklı ilişki kurmaz.*” notundan yola çıkarak Qiangların varlıklarına yönelik bir tehdit karşısında birlik oluşturduğuna değinmektedir. Fanni’nin Qiang boylarının arasına gelişinin onlarda siyasi birlik fikri yaratmış olabileceği düşünülebilir. Tufa boyu ve Qianglar yaklaşık beş asır boyunca Shaanxi ve Gansu eyaletlerinde benzer koşullar altında birlikte yaşamışlardı. Fanni görüşüne göre Qianglara hitap edebilecek niteliklere sahipti. Savaşçılığı ve otoriter yapısının onu Qianglar arasında lider yapması muhtemeldi.¹⁴³ Richardson da Qiangların diğer halklardan bir beyin liderliğini kabul etmesinin olasılık dışı olmadığını vurgulamaktadır. Kuzey Çin’de ve Orta Asya’da IV.-V. yüzyıllarda meydana gelen hanedanların hiçbirisinde gerçek bir ulusal birlik yoktu. Bir halkın boyları veya grupları kolayca birleşebilir veya bir başkası tarafından özümseenebilir bir yapıda idi. Doğu Gansu’da olan Güney Liang Devleti Xianbei kökenliydi. Güney Liang’ın güçlü bir hükümdarlık olmasından evvel Eberhard’ın Tibetli olarak tanımladığı, Xianbei’lere komşu ve rakip oldukları anlaşılan, Dunhuang’dan Chengdu’ya kadar olan bölgede yayılan güçlü bir krallık vardı. Richardson’un görüşüne göre bu krallık yıkılınca Fanni onlar arasından kendi hükümdarlığını kurmuş olmalıydı.¹⁴⁴

XTS’da Qizongnongzan’dan önce 6 hükümdarın adı geçmektedir. Kaynaklarda adları geçen Hudi Boxiye, Tufa Lilugu ve Fanni haricinde bu 6 hükümdar Jiaxidongmo 痾悉董摩, Tuotuduo 佉土度, Jielishire 揭利失若, Bolongre 勃

¹⁴¹ Wylie, **a.g.e.**, s. 100.

¹⁴² Cutler, **a.g.e.**, s. 169.

¹⁴³ Haarh, **The Yar-lun Dynasty**, s. 247.

¹⁴⁴ Richardson, “**The Origin of the Tibetan Kingdom**”, s. 9.

弄若, Jusure 詎素若 ve Lonzansuo 論贊索 idi.¹⁴⁵ JTS'da geçmeyen bu hükümdar adları muhtemelen daha sonraki yıllarda Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasında diplomatik ilişkiler yürüten elçiler aracılığı ile öğrenilmişti. Haarh'a göre bu altı hükümdarın Tibetçedeki karşılıkları şöyle idi: Jiaxidongmo (Tritog Jetsen), Tuotuduo (Lha Thothori Nyantsen), Jielishire (Trinyen Zungtsen), Bolongre (Drongnyen Deu), Jusure (Tagbu Nyasig), Lonzansuo (Namri Songtsen).¹⁴⁶

1.2. YARLUNG HANEDANI'NDAN TİBET DEVLETİNE DÖNÜŞÜM

1.2.1. Qizongnongzan Öncesi Tibet'te Siyasi Durum

JTS ve XTS'daki Tibet monografilerine göre Qizongnongzan veya Tibetçe adıyla Songtsen Gampo'nun, Tang Hanedanı ile ilk kez 634 yılından itibaren diplomatik ilişkiler içerisine girdiği görülmektedir. Bundan itibaren Tibetlilerle ilgili kayıtlar daha detaylı olarak verilmektedir. Songtsen Gampo'nun Tibet'te siyasi birliği sağlayıp Tang Hanedanı ile diplomatik ilişkiler kurmasından evvel Tibet'te yaşanan süreç hakkında pek bir bilgi vermemektedir. Bu nedenle onun tahta çıkışı öncesinde yaşanan meseleleri farklı kaynaklardan değerlendirmek gerekir.

Songtsen Gampo'dan evvel Tibet tahtında babası Namri Songtsen yer almakta idi. Sadece XTS'da Lonzansuo 論贊索 adıyla bir defa ismi geçen Namri Songtsen, TD'de Lonzansuo Nongzan 論贊索弄贊 olarak anılmaktadır.¹⁴⁷ Çin kaynakları onun hakkında fazla detay vermemektedir. Bunun yerine Pelliot'nun Dunhuang'da bulduğu Tibetçe belgeler bu döneme ışık tutmaktadır.

Namri Songtsen'in VI. yüzyılın sonları ve VII. yüzyılın başları arasında yaşadığı düşünülmektedir.¹⁴⁸ Chonggye'deki Chingwa bölgesinde Taktsé(Kaplan Zirvesi) adlı kalesi bulunan babası Tagbu Nyasig önderliğindeki Yarlung Hanedanı VI. yüzyılın ortalarında yürüttüğü fetih hareketleriyle topraklarını önemli düzeyde genişletmişti. O dönem Yarlung'un kuzeyinde yer alan ve hükümdarı Zingpoje Tri

¹⁴⁵ XTS, 216, s. 6073; Pelliot, **Tibet**, s. 82. Pelliot'nun tercümesinde bu isimler sırasıyla şöyle geçer: Kia-si-tong-mo 寂悉董摩, T'o-t'ou-tou 佗土度, Kie-li-che-jo 揭利失若, P'ou-long-ro 勃弄若, Kiu-sou-jo 詎素若, Louen-tsan-sou 論贊索, K'i-tsong-long-tsan 棄宗弄贊.

¹⁴⁶ Haarh, **The Yar-lun Dynasty**, s. 60-62.

¹⁴⁷ TD, 190, s. 5172.

¹⁴⁸ Dotson, **Administration and Law in the Tibetan Empire**, s. 416.

Panssum olan Ngépo Krallığı yer almaktaydı. Zalim olan bu hükümdarı alaşağı etmek için diğer boylarla ittifak eden Tagbu Nyasig'in girişimi de neticesiz kaldı. Oğulları Lontsan ve Lonkol, 90 bin kişilik bir orduyla son olarak Ngépo'daki Yuna kalesini yıkıp Gudri Zinpoje'yi mağlup ederek Ngépo Krallığı'nı da fethetti.¹⁴⁹ Böylece Kongpo'ya kadar uzanan bölgeleri ele geçirdiler. Lontsan imparatorluk olarak adlandırılabilir idari yapıya liderlik eden ilk Tibet hükümdarı oldu.¹⁵⁰ İmparatorluğu gökten büyük hale geldiği ve miğferi dağdan daha sert olduğu için Gök Dağı anlamındaki "Namri" adını aldı. Yönettiği hükümdarlık "Pu" olarak bilindiği için Pu Kralı anlamındaki Pugyel unvanını aldı.¹⁵¹ Tebaası ona "Tsenpo" unvanını verdi. Hükümdarlığını 100 bin kişilik orduyla Hint sınırına kadar genişletmişti.¹⁵²

Namri Songtsen'in bu zaferinden sonra Tibet'teki birçok boyun ona bağlılık yemini ettiği ve onu hükümdar olarak tanıdığı görülmektedir.¹⁵³ Boyun eğdirdiği bölgelerin yönetimini kendisine bağlı boylara dağıttı. Topraklarını işlemeleri için buralarda yaşayan ailelerin yönetimini onlara verdi. Bu boyların liderleri de devlet içerisinde bakan olarak yerini aldılar. Bu bakanlardan bazıları Namri Songtsen'e önemli yardımlarda bulundu. Khyungpo Pungse Sutse bunlardan biriydi.¹⁵⁴

Namri Songtsen dönemi aynı zamanda Tibetlilerin Çin coğrafyasından bir hanedan ile doğrudan etkileşime geçtiğine dair ilk kayıtların görülmeye başladığı dönem olması sebebiyle önem taşımaktadır. JTS ve XTS'da Tibetlilerin Tang Hanedanı ile olan ilk irtibatı 634 yılı olarak belirtilse de 608 ve 609 yılında Tibetliler Sui Hanedanı ile etkileşime girmişti.¹⁵⁵ SS ve BS'da Tibetlilerin o dönemki siyasi oluşumundan "Fu Ülkesi 附國"¹⁵⁶ olarak bahsedilmektedir. Bu kaynaklarda geçen kayıt şöyledir:

¹⁴⁹ Gyaltsé Namgyal Wangdue, **Political and Military History of Tibet**, Çev. Yeshe Dhondup, Library of Tibetan Works and Archives, 2012, s. 94: Wangdue'ye göre Namri Songtsen'in Ngépo Krallığı'nı fethettiği tarih 617 yılı idi.

¹⁵⁰ Dotson, **OTA**, s. 17; Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 13-15; Namri Songtsen'in Zingpoje Tri Panssum ile olan mücadeleleri Dunhuang belgelerinde uzun uzun anlatılmaktadır. Bkz. Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 132-136.

¹⁵¹ Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 137-138; Kirkland, **a.g.m.**, s. 182.

¹⁵² Richardson, **"The Origin of the Tibetan Kingdom"**, s. 14, 17.

¹⁵³ Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 136-137.

¹⁵⁴ Yeshe De Project, **a.g.e.**, s. 173-174.

¹⁵⁵ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 17.

¹⁵⁶ Fu Ülkesi 附國 hakkında SS ve BS'da özetle şu bilgiler yer almaktadır: "Fu Ülkesi, Sichuan'daki Shu bölgesinin 2 bin li kuzeybatısındadır. Han zamanındaki Güneybatı Yi'lerindendi. Fu Ülkesi hükümdarının adı Yizeng idi. Toprakları kuzeyden güneye 800 li,

“Daye saltanat devresinin 4. yılında (608) hükümdarlarının gönderdiği elçi Sufu 素福 ve beraberinden 8 kişi imparatorluk sarayına geldi. Ertesi yıl (609), elçi olarak yeğeni Yilin’i 宜林, komutasındaki 60 kişi ile saraya gönderip haraç sundu. Kaliteli atlarını sunmak istiyorlardı. Yolların ve geçitlerin kapalı olması sebebiyle bu dağlık güzergahların açılmalarını talep ettiler. Böylece haraçlarını sunacaklardı. İmparator Yangdi 煬帝 bu teklifi reddetti.”¹⁵⁷

Namri Songtsen’in Sui Hanedanı ile aralarında olan dağlık geçitlerin ve yolların ticarete açılmasını amaçlaması normal karşılanabilir. Zira bu sırada Tibetliler ile Sui Hanedanı arasında Tuyuhunlar ve irili ufaklı bazı boylar yer almaktaydı. Bu elçilik heyetlerinin maksadı Tuyuhunlar pahasına Çin ile diplomatik ilişkiler kurup ticareti geliştirmektir.¹⁵⁸ Tibetlilerin elçilik heyetlerini gönderdikleri dönemde, 608 yılının 7. ayında Türkler Tuyuhunları büyük bir yenilgiye uğratmıştı. İlerleyen yıllarda İmparator Yangdi Tuyuhun bölgesine doğru girmiş, 5 Temmuz 609’da Tuyuhunları yenip şehirlerinden ikisini ele geçirmişti. İnsanların büyük kısmı sürüleriyle birlikte Sui Hanedanı’na teslim oldu.¹⁵⁹ Bu gelişmelerin Namri Songtsen’in Sui Hanedanı’na elçiler göndermesinde etkili olduğu düşünülebilir. Zira Tuyuhunlar varlık gösterecekleri de artık saf dışı görünmekteydi.¹⁶⁰

1.2.2. Qizongnongzan Öncesi Tibet’in Dışındaki Genel Siyasi Durum

Tibet İmparatoru Songtsen Gampo’nun 627’de tahta geçişine dek Tibet sınırlarının doğusunda son zamanlarını yaşayan Sui Hanedanı’nın yerini Tang Hanedanı almaktaydı. Tibet’in kuzeyinde Türk Kağanlığı’nın sınırları doğuda Mançurya’dan batıda Hazar Denizi’ne kadar ulaşmaktaydı fakat 582 yılında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölünmüştü. Türk Kağanlığı’nın doğu kanadını sırasıyla Shibi

doğudan batıya 1500 li idi. Surlu şehirleri yoktu. Nehirlere ve vadilere, zorlu dağlık bölgelere yakınlardır. Geleneklerine göre intikam almayı severler. Ülkelerinde yirmi binin üzerinde aile vardır. İnsanlarının her biri kılıç kullanmak konusunda maharetlidir.”. Detaylı bilgi için Bkz. **SS**, 83, s. 1858-1859; **BS**, 96, s. 3193-3194; Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 17-18; Beckwith, Fu Ülkesi adındaki “Fu 附” iminin Tibet’i ifade eden “Bod” adının bir tür transkripsiyonu olabileceği hususunda bu konuyu tartışmaya açmaktadır.

¹⁵⁷ **SS**, 83, s. 1859; **BS**, 96, s. 3193.

¹⁵⁸ Oscar John Jacobs, **Remembering the Road to Kokonor; Traditional Chinese Historiography of Sino-Tibetan Relations 600-900 A.D.**, Yüksek Lisans Tezi, The University of Toronto, 1990, s. 22.

¹⁵⁹ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 17-18.

¹⁶⁰ Christoph Baumer & Therese Weber, **Eastern Tibet, Bridging Tibet and China**, Bangkok, Orchid Press, 2005, s. 29.

始畢(609-619), Chuluo 处罗(619-621) ve İllig 頡利(620-630) kağanlar, batı kanadını ise önce Shegui 射匱(611-618), sonra Tong Yabgu 統葉護(618-628/630) idare etmekteydi. Tibet'in kuzeydoğu tarafında Qinghai eyaletinin büyük bir kısmında Tuyuhunlar varlık göstermekteydi. Batıda İran coğrafyasında Sasani İmparatorluğu; güneyde Himalayaların ötesinde ise Nepal Krallığı; Güneybatıda ise Keşmir Krallığı ile Hindistan'ın kuzeyinde Harsha Krallığı başlıca siyasi güçler olarak yer almaktaydı.¹⁶¹

Sui Hanedanı'nın Çin'in kuzeyi ile güneyini birleştirmek için uyguladığı "Büyük Kanal" projesinin yarattığı maliyet ve üç defa yapıp başarısızlıkla sonuçlanan Kore seferinin yarattığı bunalımın sonucunda Çin coğrafyasının kuzeyi 614-624 yılları arasında birçok isyan hareketi içerisindeydi. Sui Hanedanı bu isyanlarla başa çıkmaya çalışırken Türk Kağanlığı'ndan Shibi Kağan da 615 yılının sonlarından itibaren sınır boylarında sıklıkla akınlar düzenlemekte, Sui Hanedanı'nın gittikçe zayıflamasına neden olmaktaydı. Durum böyle iken Sui Hanedanı'na mensup bir general olan Li Yuan, Tibet atlarının zayıf fakat Türklerinkinin ise kuvvetli olduğu, askerleri olmazsa bile atlarının kaçırılmaması gerektiği konusunda yanındaki devlet adamlarının uyarıları ve önerileri üzerine birçok hediye göndererek Shibi Kağan'ın askeri desteğini istedi.¹⁶² Böylece Shibi Kağan'ın gönderdiği askeri birlikleri de yanına alarak başkent Daxing'i ele geçirdi ve 618 yılında Gaozu unvanıyla başa geçerek Tang Hanedanı'nı kurdu. Tang Hanedanı kurulduğunda bir taraftan iç isyanlar, diğer taraftan Shibi Kağan'ın, sonrasında Chuluo ve İllig kağanların yürüttüğü akınlar ile uğraşmaktaydı. Böylelikle Gaozu, 624-625 yıllarına kadar ülkede istikrarı sağlamakla meşguldü. Bu gelişmeler yaşanırken İmparator Gaozu'nun oğlu Li Shimin, Xuanwu Kapısı olayı ile kardeşlerini ortadan kaldırarak tahtın tek varisi oldu. Bundan kısa bir süre sonra babası Gaozu, tahttan feragat edip emekli edildi ve Li Shimin, Taizong olarak Tang Hanedanı tahtında 626 yılında yerini aldı.¹⁶³ Tahta geçtikten yaklaşık bir ay sonra başkent Chang'an'a saldırmak için İllig Kağan 100 bin kişilik orduyla Wei Irmağı civarına kadar gelerek büyük bir tehdit

¹⁶¹ Yuri Bregel. **An Historical Atlas of Central Asia**, Leiden-Boston, Brill, 2003, 14-15; C. Collin Davies, **An Historical Atlas of the Indian Peninsula**, Oxford, Oxford University Press, 1949, s. 20-21.

¹⁶² Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara, TTK, 2018, s. 80-82.

¹⁶³ Denis Twitchett & John K. Fairbank. **The Cambridge History of China: Volume 3 Sui and T'ang China, 589-906, Part 1**, New York, Cambridge University Press, 1979, s. 150-186; Mark Edward Lewis, **China's Cosmopolitan Empire: The Tang Dynasty**, London, The Belknap Press of Harvard University Press, 2009, s. 31-33; Yıldırım. **Çin Tarihi**. 134-142.

oluştursa da savaş yaşanmamış, Tang Hanedanı burada Türk Kağanlığı ile bir barış yapmıştı.¹⁶⁴ Bundan kısa bir süre sonra Türk Kağanlığı'nın doğu kanadı özellikle 627 yılından itibaren kötü kış koşulları, Töles boylarının ayaklanmaları ve İllig Kağan'ın kötü idaresi gibi nedenlerle zayıflayıp parçalandı. 630'da Tang Hanedanı'nın düzenlediği bir harekât sonucunda İllig Kağan esir alınıp başkent Chang'an'a götürüldü. Batı kanadı ise Tong Yabgu'nun 630 yılında amcası Bagatur tarafından öldürülmesi sonucunda tamamen karışıklıklar içerisinde sürüklendi. Böylece Türk Kağanlığı'nın siyasi birliği doğuda ve batıda yıkılmış oldu.¹⁶⁵ Tibetliler siyasi bir oluşum olarak ortaya çıktıklarında çevresinde yaşanan bu gelişmelerin ardından Tang Hanedanı ile ilk diplomatik faaliyetlerine başlayacaktı.

¹⁶⁴ Gumilëv, **Eski Türkler**, s. 259.

¹⁶⁵ Taşağıl, **a.g.e.**, s. 100-102, 113; David A. Graff, **Medieval Chinese Warfare, 300-900**, London, Routledge, 2002, s. 186.

İKİNCİ BÖLÜM

TİBET İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞ VE YÜKSELİŞ DEVİRİ

2.1. QİZONGNONGZAN (SONGTSEN GAMPO) DÖNEMİ

Qizongnongzan'ın başa geçmesinden evvel Tibet Devleti, ağırlıklı olarak konargöçer bir yapıda olmasına rağmen diğer konargöçer devletler gibi çevredeki büyük yerleşik toplumlardan faydalanmaya bağımlı değildi. Zira bütünüyle olmasa da tarımcılıkla uğraşan yerleşik bir toplumun varlığına sahiplerdi. Tarımcılığa nispeten elverişli bölge olan Merkezi Tibet etrafında birleşen devlet, nihayetinde platonun hem konargöçer hem de yerleşik nüfusunu bir araya getirdi ve her iki ekonominin maddi güçlerini birleştirdi. Hem pastoral hem de tarımsal kaynakların birleşiminin, Tibetlileri konargöçer toplumların yerleşik komşulara olan tipik bağımlılığından önemli ölçüde kurtardığı söylenebilir.¹⁶⁶ Lattimore'un da değindiği gibi, bu dönem Tibet'te boyların birleşip ulus seviyesine çıktıkları bir dönemdi. Bu aşamada Tibet, artık bulunduğu seviyede duramazdı. İçeride fetihlerde bulunmak ve egemenlik kurmak gereksinimi duymaktaydı.¹⁶⁷ Qizongnongzan döneminde ise devletin içten gelişen yapısı bu gelişimini dışarıya doğru genişleterek arttırmayı, devleti imparatorluğa dönüştürmeyi başardı.

2.1.1. Qizongnongzan'ın Tahta Çıkışı ve Yaşanan Süreç

Namri Songtsen'in hüküm sürdüğü son zamanlarda Zhangzhung Krallığı ile Sumpa¹⁶⁸, Dakpo, Kongpo ve Nyangpo boyları ayaklanmıştı.¹⁶⁹ 627 yılında Namri Songtsen, kendisinden hoşnut olmayan soylular tarafından zehirlenerek öldürüldü.

¹⁶⁶ Smith, **a.g.e.**, s. 150.

¹⁶⁷ Lattimore, **a.g.e.**, s. 221-222.

¹⁶⁸ Stein, **Les Tribus Anciennes des Marches Sino-Tibétaines**, Paris, Presses Universitaires de France, 1961, s. 41-42; Pelliot, "Note sur les Tou-yu-houen et les Sou-p'i", T'oung Pao, Second Series, Vol. 20, No. 5. Dec., 1920 - Dec., 1921, s. 330-331; Yıldırım, **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, s. 187: Sumpa etnik ismi Tang Hanedanı metinlerinde Supi 蘇毗 kelimesine karşılık gelmektedir. Esasında Batı Qiang boyundandır.

VIII. yüzyılda Tibetliler tarafından ilhak edilince Sunpo 孫波 adını almışlardır. Tibet'in kuzeydoğusunda diğer boylar arasında en güçlüsü idi.

¹⁶⁹ Gedun Choephel, **The White Annals**, Çev. Samten Norboo, Dharamsala, Library of Tibetan Works & Archives, 1978, s. 65; Yeshe De Project, **a.g.e.**, s. 214.

Onun boyun eğdirdiği boylar tekrar ayaklandığında oğlu Songtsen Gampo henüz gençti.¹⁷⁰ Richardson'a göre doğum tarihi 609-613 yılları arasında olması muhtemel olan Songtsen Gampo, bu hesaba göre 627 yılında tahta çıktığında 14-18 yaşları arasında olmalıdır.¹⁷¹ Songtsen Gampo'nun ilk zamanları hakkında JTS ve XTS'da onun için şu bilgiler verilmektedir:

“Qizongnongzan, “Fuye 弗夜”¹⁷² boyundandı. Muhteris, yetenekli ve etkin birisiydi.¹⁷³ Genç yaşında tahta çıktığında cesur ve savaşçı bir karaktere sahipti. Oldukça mükemmel stratejisiyle etrafındaki Yangtong 羊同¹⁷⁴ ve birçok Qiang boyu toplu halde ona boyun eğmişti.¹⁷⁵ Batı Bölgeleri'ndeki çoğu devlet ona tâbi olmuştu.”¹⁷⁶

JTS ve XTS'da yer alan bu kayıt Songtsen Gampo'nun Tibet'i sıkı sıkıya bir konfederasyon haline getirmesinin bir özeti gibidir ancak bu özeti detaylandırılması gerekmektedir. Songtsen Gampo genç yaşına rağmen isyan eden boyları bastırmayı başardı. Bunda Nyang ailesinin güçlü bakanlarının desteği ve bu bakanların muhafazası altında olması da etkili olmuş olmalıdır.¹⁷⁷ Önce kuzeydoğudaki Sumpa boyları, ardından batıdaki Zhangzhung Krallığı ve diğer Qiang boyları hakimiyet altına alınmış görünmektedir.¹⁷⁸ Tibetlilerin bu başarılarının ardında ise Namri Songtsen döneminin muktedir bakanlarından Nyang Mangpoje Shangnang yer almaktaydı. Kendisi Sumpa ve Zhangzhung üzerine düzenlenen akınlarda da görev

¹⁷⁰ Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 147; Chen Qingying & Gao Shufen, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁷¹ Richardson, “**How Old was Srong brtsan Sgam po**”, s. 8. Tucci, “**The Secret Characters of the Kings of Ancient Tibet**”, East and West, Vol. 6, No. 3. October 1955, s. 198.

¹⁷² Pelliot, “**Transcriptions Chinoises de noms Tibetains**”, s. 10-13: Songtsen Gampo'nun boyunun adı olarak verilen Fuye'nin 弗夜 Tibetçe “Pugyel” olduğu öne sürülmektedir.

¹⁷³ **XTS**, 216, s. 6073.

¹⁷⁴ Wakeman, **a.g.e.**, s. 331-333; Hoffman, “**Žaň-žuh: the Holy Language of the Tibetan Bon-po**”, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Vol. 117, No. 2, 1967, s. 377: Muhtemelen Yangtong, Tibet kaynaklarında Zhangzhung olarak geçmektedir. Qiang kökenli idi. Merkezi, Yukarı Sutlej vadisinde idi. Bölgeleri Tibet'in batı, kuzey ve kuzeydoğu bölgelerini kapsamaktaydı; Vladimir Minorsky, **Hudūd al-‘Ālam(The Regions of the World) A Persian Geography 372 A.H.-982 A.D.**, London, Oxford University Press, 1937, s. 92: Yazarı bilinmeyen Hududü'l-Alem'de Rang-rong diye geçen bu yer Tibet'in Hint ve Çin sınırına komşu vilayetidir. Kaynağa göre Tibet'te bundan fakir bir vilayet yoktur. İnsanlar çadırla kalırlar. Tek servetleri koyundur. Tibet Kağanı toprak vergisi yerine kişi başı vergisi alır. Dağlarında altın madenleri vardır.

¹⁷⁵ **JTS**, 196, s. 5221.

¹⁷⁶ **XTS**, 216, s. 6073.

¹⁷⁷ Snellgrove & Richardson, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁷⁸ Bialek, “**Naming the Empire**”, s. 401-402.

almıştı.¹⁷⁹ Tibetliler 620'lerin sonlarında Bailan Qiangları, Tangutlar ve Tuyuhunlarla karşılaştıkları Qinghai bölgesine doğru yayılmışlardı. Tibetlilerin baskısı sonucunda Tangut boylarının önemli bir kısmı 627 yılında, 300 bin kişilik bir diğer grubu da 631 yılında Gansu'nun doğusuna ve Shaanxi'ye kaçmak durumunda kalmıştı. 634'ten kısa bir süre sonra Bailan Qiangları, Tangutlar ve Tuyuhunlar yenilgiye uğratılarak tabi kılınmıştı.¹⁸⁰

Songtsen Gampo'nun ilk zamanlarında düzenlenen askeri seferlerde öncelikle Zhangzhung Krallığı ve Sumpa boyunun hedef alınmasının, ardından kuzeydoğuya doğru yayılım gösterilmesinin nedenlerini açıklamak gerekmektedir. Bugünkü Tibet'in batısındaki Ngari bölgesinde olan Zhangzhung Krallığı güneyde Himalayalar boyunca uzanan Güney Asya ile kuzeyde Orta Asya'ya komşu idi. Aynı zamanda Doğu Türkistan'ın güney kısımlarına da uzanan Zhangzhung toprakları Hoten ve Taklamakan'ın güneyinden geçen ticaret yoluyla bağlantılı olduğu için önem taşımaktaydı.¹⁸¹ Zhangzhung bölgesinin önemine değinen Stein'a göre burası Tibet medeniyetinin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Yunan, İran ve Hint uygarlıklarındaki antik unsurların hepsi Tibet'e buradan geçmişti. Ayrıca Zhangzhung, Nepal veya Keşmir-Ladakh üzerinden Hindistan'a açık bir bölgeydi.¹⁸² Batı Qiang boylarından olan Sumpa veya Çince adıyla Supi 蘇毗, Tang Hanedanı döneminde Tibet platosunun kuzeydoğusundaki en büyük boy olarak görünmektedir.¹⁸³ Civardaki diğer Qiang boyları ile Sumpalar da Tibet'in kuzeydoğusunda Amdo bölgesinde demir ve deri zırhlar ile muhteşem demir kılıçlar yapmaktalardı. Demir, Sumpaların belirgin haracı idi.¹⁸⁴

Tibetlilerin doğuda Kham ve kuzeydoğuda Amdo bölgelerinde ilerlemesi ise gelişigüzel bir eylem olarak değerlendirilemez. Tibetlilere göre Amdo ve Kham bölgeleri savaşçıları ve tüccarlarıyla bilinen bölgelerdi. Özellikle Amdo bölgesi uzun zamandır muhteşem atlarıyla bilinen bir yerdirdi.¹⁸⁵ Buraların ele geçirilmesi Tibetlilerin fetih hareketlerine güç katacak öneme sahipti. Qinghai-Tibet platolarının birleşmesi

¹⁷⁹ Richardson, "Ministers of the Tibetan Kingdom", The Tibet Journal, Vol. 2, No. 1, Spring 1977, s. 13; Bialek, "Naming the Empire", s. 401-402.

¹⁸⁰ Smith, a.g.e., s. 152-154; Yeshe De Project, a.g.e., s. 215; Chen Qingying & Gao Shufen, a.g.e., s. 28.

¹⁸¹ Snellgrove & Richardson, a.g.e., s. 27; Wei, "Silk Road of the Plateau", s. 22.

¹⁸² Stein, Tibetan Civilization, s. 35.

¹⁸³ Yeshe De Project, a.g.e., s. 134; Wei, "Silk Road of the Plateau", s. 28.

¹⁸⁴ Stein, Tibetan Civilization, s. 61-62.

¹⁸⁵ Kuzmin, a.g.e., s. 4; Stein, Tibetan Civilization, s. 24.

sürecinde Tibetliler bölgede sadece kültürel birliği sağlamamış, aynı zamanda Qinghai-Tibet platosunun tamamında irtibatı sağlayacak bir ulaşım ağı kurmuştu.¹⁸⁶

Yukarıdaki nedenlere ek olarak iklimin de Tibetlilerin yayılma hareketine etki ettiği söylenebilir. Zira 600-800 yılları arası Tibet İmparatorluğu topraklarında göreceli sıcaklık ve yağış artışı gözlemlenmekte idi. Bu durum Tibet platosunda tarım alanlarının genişlemesine, bölgesel bitki örtüsü seviyesinin artmasına, mahsul üretimine ve yağışlarla birlikte erişilebilir sulak alanların çoğalmasına olumlu etki sağlamış olmalıydı. Bu durum sadece tarımcılar için değil aynı zamanda konargöçerler için de önemli bir gelişme idi. Zira konargöçerlerin hayvan sürüleri için otlak ve sulak alanlar da iklimsel etkilerle genişlemeye başladı. Olumlu iklimsel koşulların tarım ve hayvancılık ekonomisine olumlu etkisiyle Tibet'te nüfus artış gösterdi.¹⁸⁷ Merkezi Tibet'in belirli bölgelerinde idari mekanizmayı yürüten güçlü boyların ve gittikçe çoğalan nüfusun artan taleplerinin karşılanması gerekti.¹⁸⁸ Doğu ekseninde yayılma fikri Tibetliler için batıya yayılmaktan daha uygundu. Lhasa'nın kuzeyinden Sarı Irmak, Yangzi, Salween ve Mekong nehirlerinin kaynaklarının bulunduğu Amdo ve Kham bölgeleri boyunca yayılan ve bugünkü Tibet'in doğusuna kadar uzanan çalılık ve çayırılık bölümünün varlığı önemli etken olmalıdır. Bu bölüm, askeri birliklerin ihtiyaçlarının karşılanmasında batıya göre daha elverişli görünmektedir.¹⁸⁹

Songtsen Gampo'nun ilk zamanlarında Khyungpo Pungse Sutse, Nyang Mangpoje Shangnang ve Gar Tongtsen Yulsung gibi güçlü bakanlar VII. yüzyılın ilk yarısında ülkedeki geniş bölgeleri idare etmekte ve devleti sağlam tutmakta idi. 630'ların ortalarında Tibet 5 idareye ayrıldığında Merkezi Tibet'in İdari Beyi Gar Tongtsen Yulsung, Zhangzhung'un İdari Beyi Khyungpo Pungse Sutse, Sumpa'nın İdari Beyi de Nyang Mangpoje Shangnang idi.¹⁹⁰ Bu bakanlar birbirleriyle çatışma halindeydi. Nyang Mangpoje Shangnang, Khyungpo Pungse Sutse tarafından

¹⁸⁶ Huo Wei, "Silk Road of the Plateau", s. 29.

¹⁸⁷ Chen Zhitong, v.d., "Collapse of the Tibetan Empire attributed to climatic shifts: Paleolimnological evidence from the western Tibetan Plateau", Quaternary Science Reviews, 317, 2023, s. 7-8; Hou Juzhi, v.d., "Climate change fostered rise and fall of the Tibetan Empire during 600–800 AD", Science Bulletin, 68, 2023, s. 1189-1191.

¹⁸⁸ Smith, a.g.e., s. 144-145.

¹⁸⁹ Harita için bkz. Zheng Du, Zhang Qingsong & Wu Shaohong, **Mountain Geocology and Sustainable Development of the Tibetan Plateau**, Springer-Science+Business Media Dordrecht, 2000, s. 51.

¹⁹⁰ Dotson. **Administration and Law in the Tibetan Empire.** s. 299-300; Dotson, **OTA**, s. 50.

suikasta kurban gitti. Khyungpo Pungse Sutse, Songtsen Gampo'ya suikast düşüncesindeyken Gar Tongtsen Yulsung tarafından deşifre olunca öldürülmüş oldu.¹⁹¹ Böylece Gar Tongtsen Yulsung ve onun mensubu olduğu Gar sülalesi Tibet İmparatorluğu tarihinde önemli bir yer edinmeye başladı.

Siyasi gücünü sağlamlaştırmak isteyen Songtsen Gampo, birtakım gelişmelere de imza attı. Yarlung Zangbo nehrinin kuzeyinde müstahkem, duvarlı bir şehir olan Rasa'yı (Duvarlı Mesken) inşa etti. Sonrasında buranın adı Lhasa (Tanrıların Meskeni) olarak değişti.¹⁹² Böylece babası Namri Songtsen zamanında Yarlung Vadisi'nde olan başkent kuzeyde Kyichu vadisine taşınmış oldu. Devletin imparatorluğa dönüşümü sırasında bir takım idari değişikliklerde bulundu. Eski Tibet kronikleri bu dönem hakkında şunları yazmaktadır. *“Öncesinde Tibet'te yazı yoktu fakat bu imparatorun zamanında Tibet'in kutsal hükmü, bakanların kıdem düzeni, büyük ve küçük kuvvetler, fazilet takdirindeki ödüller, suçlar için cezalandırmalar, çiftçiler ve sürü sahipleri arasında hayvan derisi, arazi alanı ve yolların düzenlemelerini kapsayan büyük kanunlar konulmuş, Tibet'in dürüst otoritesinin tamamı Tri Songtsen zamanında ortaya çıkmıştı. Lütfunu herkesin hatırlayıp deneyimlediği için ona Songtsen Gampo (Bilge Songtsen) dediler.”*¹⁹³

Songtsen Gampo yayılma politikasına ve devlet içerisinde büyük bir teşkilatlanma hareketine girişirken devlet idaresinde yer alan önemli ailelerin de kendisine bağlılık yemini etmesini de istemişti. OTC'de yer alan bağlılık yemini şöyleydi:

“Pu Kralı(Pugyel) olan Tsenpo'ya, oğluna ve nesline daima sadık kalacağız. Daha güçlü bir bey arayışına girmeyeceğiz. Bir başkasına sadakat gösterme

¹⁹¹ Dotson, OTA, s. 18. Uray, **“The Narrative of Legislation and Organization of the Mkhas-pa'i dga'-ston. The Origins of the Traditions Concerning Sroñ-brcan sgam-po as First Legislator and Organizer of Tibet”**. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 26, 1972, s. 40: Khyungpo Pungse Sutse, 610 ve 620'li yıllarda Namri Songtsen'in hizmetindeydi ve Yarlung Hanedanı'nın Tibet İmparatorluğu'na dönüşmesini sağlayan akınlarda önemli rol oynamıştı. Songtsen Gampo'nun ilk zamanlarında 630'ların başlarında Başbakan Nyang Mangpoje Shangnang'ı bir entrika ile ortadan kaldırdı. 630'ların sonlarında başbakan oldu. Ardından 640-641 yılları arasında başbakanlıktan alındı fakat 644-645 yıllarında henüz hayatta idi. 644-645 ve 649 yılları arasında Songtsen Gampo'yu ortadan kaldırma girişimi deşifre olunca intihar etti. Bu kayıt Pelliot'nun Dunhuang'da bulunduğu Tibet belgelerinde geçmektedir. İlgili kayıtlar için bkz. Bacot, Thomas & Toussaint, a.g.e., s. 132.

¹⁹² Hoffman, **“Early and Medieval Tibet”**, s. 51.

¹⁹³ Kapstein, **“Plague, Power and Reason, The Royal Conversion to Buddhism Reconsidered”**, The History of Tibet. The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty, 2003, s. 406.

düşüncemiz olmayacak. Onun yerine birini geçirmeyeceğiz ve onu yemekle zehirlemeyeceğiz. Tsenpo Tri Songtsen'e tek kelime kötü laf etmeyeceğiz. Eğer çocuklarımız hainlik ederse onların hainliğini deşifre edeceğiz. Hain olanlarla dostluk kurmayacağız. Eğer bir başkası hükümdara hainlik ederse onu açığa çıkaracağız fakat suçsuz birisi için ne iftira atacağız ne de haset edeceğiz. Bakanlar olarak makamlara yerleştirildiğimizde tüm tebaaya karşı tarafsız olacağız. Hükümdarın tüm emirlerine sıkı sıkıya bağlı kalacağız.”¹⁹⁴

Bu bağlılık yemini esasında Songtsen Gampo'nun devlet anlayışındaki ciddiyetini gözler önüne sermektedir. Kendi topraklarında bölgesel idareler şeklinde varlıklarını sürdüren önemli aileler bu bağlılık yeminiyle bir bakıma Tibet İmparatoru'nun üstünlüğünü de kabul etmiş oluyordu.¹⁹⁵

Songtsen Gampo döneminde komşu topluluklar ile iyi ilişkiler tesis edilmeye çalışıldı. Bu amaçla Nepal¹⁹⁶ ve Zhangzhung krallıkları ile birtakım diplomatik evlilikler yapıldı. 624'ten önceki bir zamanda Gar Tongtsen Yulsung, hediyeler ve bir mektupla Nepal kralı Amsuvarman'a gönderilip Songtsen Gampo'nun Nepal prensesi ile evlenme talebi iletildi. Başlangıçta tereddütte kalan Nepal kralı, Tibet'in Nepal'i yok etmek ve prensesi almak için 50 bin kişilik ordu göndereceğini söylemesi üzerine kızı Bhrikuti Devi'yi(Tibetçe: Balmoza' Tritsun) gelin olarak vermeyi kabul etti. Songtsen Gampo'nun Bhrikuti Devi ile 632 yılında evlendiği ve bu evlilik sonucunda Nepal'in Tibet'e tâbi olduğuna dair görüş mevcuttur.¹⁹⁷ Zhangzhung ile olan ilişkilerde gerilimi sonlandırmak adına Zhangzhung prensesi Li-tig-man ile evlendi. Ayrıca kız kardeşi Sadmarkar, Zhangzhung Beyi Lig Nyi-rhya'ya gelin olarak gitti. Bunlar dışında Ruyong boyu ve Minyak'tan¹⁹⁸ da iki eşi vardı.¹⁹⁹

¹⁹⁴ Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 146-147.

¹⁹⁵ Guntram Hazod. **“Territory, Kinship and the Grave: On the identification of the elite tombs in the burial mound landscape of Central Tibet”**, Tibetan Genealogies: Studies in Memoriam of Guge Tsering Gyalpo (1961-2015), ed. Guntram Hazod, Shen Weirong, 2018, s. 17.

¹⁹⁶ Tibetçe'de Bal-yul olarak geçen Nepal Krallığı için eski zamanlarda Bal-po veya Lho-bal gibi adlar kullanılmıştır. Bkz. Acharya Kirti Tulku Lobsang Tenzin. **“Early Relations between Tibbet and Nepal(7th to 8th Centuries)”**, The Tibet Journal, Vol. 7, No. ½, Spring/Summer 1982, s. 83.

¹⁹⁷ Tenzin, **a.g.m.**, s. 84.

¹⁹⁸ Tibetlilerin Minyak dedikleri boy, Tangutları kastetmektedir.

¹⁹⁹ Yeshe De Project, **a.g.e.**, s. 203-204, 216; Stein, **Tibetan Civilization**, s. 63.

2.1.2. Tang Hanedanı ile Başlayan İlişkiler

JTS ve XTS'da görüleceği üzere Tibetlilerin Tang Hanedanı ile olan ilişkileri 634 yılında başlamaktadır. Burada geçen kayıtlara göre Tibetliler, Tang Hanedanı tarafından Türk Kağanlığı'na ve Tuyuhunlara prensesler verilmesini yadırgamış, Songtsen Gampo, İmparator Taizong'a elçi göndererek bir prenses ile evlenmek istediğini bildirmişti. Çin kayıtlarında bu gelişme ile ilgili yaşananlar şöyle anlatılmaktadır:

“İmparator Taizong'un 太宗 başta olduğu Zhenguan 貞觀 saltanat devresinin 8. yılında(634), Zanpu Qizongnongzan²⁰⁰ Tibet'ten elçiler gönderip (Tang Hanedanı'na) haraç sunmaya başladı. İmparator Taizong, Qizongnongzan'ı teskin etmek amacıyla bir mektupla Feng Dexia'yı 馮德遐 elçi olarak gönderdi. Qizongnongzan, Feng Dexia ile görüşmekten oldukça memnun oldu. (Onun aracılığıyla imparatora) Türk 突厥 ve Tuyuhun 吐谷渾 hükümdarlarının Tang Hanedanı'ndan prensesler ile evlendirilerek muteber kılınmalarını sordu. Elçiler ve değerli hediyeler gönderip hanedandan bir prenses ile evlilik talebinde bulundu. İmparator Taizong bu teklifi onaylamadı. Tibet elçileri ülkelerine geri döndüklerinde Zanpu'ya *“Büyük Devlet'e vardığımızda İmparator bizi alicenap bir şekilde karşılayıp oldukça içten davrandı. Bir prenses ile evliliğe izin vermişti fakat Tuyuhun hükümdarı saraya gelip arabozuculuk yaptı. Böylece İmparator sonradan sözünden cayarak evliliğe izin vermedi.”*²⁰¹ dediler.”²⁰¹

“Qizongnongzan bunları işitince öfkelenip Yangtong askeri birlikleriyle beraber Tuyuhunlara saldırdı. Tuyuhunlar Tibetlilerin karşısında direnemeyip Qinghai'nin kuzeyine kaçtılar. Tibetliler onların mallarını ve hayvan sürülerini yağmaladı. Ayrıca Tangutlar 党項²⁰² ve Bailan'daki 白蘭²⁰³ Qiang boylarına sefer düzenleyip onları

²⁰⁰ Qizongnongzan 棄宗弄讚, XTS'da JTS'dan farklı bir yazımla Qizongnongzan 棄宗弄贊 olarak geçmektedir. Bkz. XTS, 216, s. 6073; Huang Chi-huei, Qizongnongzan'ın Tride Songtsen(800-815) olduğunu belirterek hatalı bir ifade kullanmaktadır. Burada Tri Songtsen olarak bahsedilmesi gerekmektedir. Hatalı bölüm için bkz. Huang Chi-huei, a.g.e., s. 18.

²⁰¹ JTS, 196, s. 5221; XTS, 216, s. 6073.

²⁰² Dilnoza Duturaeva, **Qarakhanid Roads to China, A History of Sino-Turkic Relations**. Leiden, Brill, 2022, s. 31; Shi Jinbo. **“The Empire of Western Xia and the Tangut Economy”**, The Economy of Western Xia, Brill, 2021, s. 9, 13: Dangxiang 党項, Tibetli Qiang boylarının bir kolu olan Tangutları ifade eder. Tangut adının ilk kez VIII. yüzyılda Orhun yazıtlarında görüldüğü bilinmektedir. Ayrıca Soğd ve Hoten dillerindeki metinlerde de biraz

bozguna uğrattı. 200 bin kişilik bir kuvvetle Songzhou'yu 松州²⁰⁴ işgal edip (oranın) batı sınırlarında konuşlandı. Hediyelerle birlikte elçi gönderip prenses ile evlilik talebinde bulundu. Elçiler aracılığıyla *“Eğer büyük devletiniz prensesi bize vermezse tez zamanda topraklarınızı işgal edeceğiz.”* dedi. Baş Nezaretçi²⁰⁵ Han Wei 韓威 Tibetlileri küçümseyip emrindeki birliklerle onları keşfe çıktı fakat mağlup olarak geri döndü.²⁰⁶ Tibetliler yaptıkları saldırılarla sınırdaki insanlara büyük sıkıntılar verdi.²⁰⁷ Tâbi olan Qiang boyları büyük bir rahatsızlık içerisindeydi. Bu nedenle Tibetlileri desteklemek amacıyla isyan ettiler.”²⁰⁸

Tibetliler Tuyuhunlara saldırmadan önce 634 yılında Tuyuhunlar, Tangut ve Qiang boylarıyla birleşerek Tang Hanedanı'na karşı isyan etmişlerdi. Tang Hanedanı ise bu isyana karşılık olarak Türklerin de bulunduğu bir ordu göndererek 635 yılında onları mağlup etti ve Tuyuhunların başına Tang Hanedanı'na sadık olan Murong Nuohebo 慕容諾曷鉢 getirildi.²⁰⁹ Beckwith'e göre Tibetlilerin Tuyuhunlar üzerine yaptığı sefer ise 637-638 yıllarında gerçekleşmişti. Tuyuhunların mağlup

farklı olarak bahsi geçmektedir. Bununla birlikte Tangutlar kendileri için Minyak tabirini kullanmakta ve yönetici zümresi Tang Hanedanı soyadı olan “Li” adını kullanmaktaydı. Esasında sığırtmaçlardı. Bu dönemde batısında Tibetliler, kuzeyinde ise Tuyuhunlar yer almaktaydı. Tibet İmparatorluğu'nun yıkılışından neredeyse bir buçuk asır sonra Tangut Devleti 982'de kuruldu. 1038'de Xia Hanedanı olduğunu ilan eden bu devlet 1227'de Moğollar tarafından yıkıldı.

²⁰³ Bailan 白蘭, Qinghai Gölü'nün güneyinde, Sarı ırmağın Qinghai'daki güney uzantısının olduğu bölgeyi tanımlar. Harita için bkz. Tan Qixiang, **The Historical Atlas of China, Vol. V. The Sui Dynasty Period, The Tang Dynasty Period, The Five Dynasties and Ten Kingdoms Period**, Beijing, China Cartographic Publishing House, 1996, s. 76-77; Buranın Qinghai Gölü'nün güneybatısındaki Qaidam havzasında yer alan Dulan ve Balong bölgeleri civarında olduğuna dair yaygın bir görüş de mevcuttur. Diğer görüşler için bkz. Zhu Shikui & Cheng Qijun, **“A New Investigation of the Geographic Position of the Bailan Capital of the Tuyuhun”**, Asian Highlands Perspectives, Vol. 6, Xining City, Plateau Publications, 2010, s. 107-108; Tao Tong, **The Silk Roads of the Northern Tibetan Plateau during the Early Middle Ages (from the Han to Tang Dynasty)**, Oxford, BAR, 2013, s. 14-15.

²⁰⁴ Xiong, **a.g.e.**, s. 475: Songzhou 松州 günümüzde Çin'in Sichuan eyaletindeki Songpan 松潘 şehridir.

²⁰⁵ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 7311; Xiong, **a.g.e.**, s. 136: Dudu 都督 unvanının yetkileri Tang Hanedanı döneminde Askeri Vali anlamına gelen Jiedu shi 節度使 ile Gözetim Komiseri Guancha shi 觀察使 unvanlarının gölgesinde kalmaktaydı. Bir nevi “Bölge Komutanı” olduğunu söylemek mümkündür.

²⁰⁶ **JTS**, 196, s. 5221; **XTS**, 216, s. 6073.

²⁰⁷ **JTS**, 196, s. 5221.

²⁰⁸ **XTS**, 216, s. 6073.

²⁰⁹ Gumilëv, **Eski Türkler**, s. 283.

edilmesinden sonra Sichuan eyaletindeki Songzhou kasabasına saldırıp buradan Tang Hanedanı topraklarını işgal etme tehditleri savuran Songtsen Gampo Songzhou'ya gönderilen bir Tang askeri birliğini kolayca mağlup etmiş, bölgedeki Qiang boylarını da isyan ettirmişti.²¹⁰ JTS ve XTS'da Tang Hanedanı'nın, Tibetlilere karşı birtakım önlemler alıp harekete geçtiği şöyle anlatılmaktadır:

“İmparator Taizong'un emriyle Personel Dairesi Bakanı²¹¹ Hou Junji 侯君集 Dangmi bölgesinde 當彌道 Hudut Kıdemli Bölge Komutanı²¹² olarak; Sağ Saray Muhafızlığı Kıdemli Generali²¹³ Zhishi Sili 執失思力²¹⁴ Bailan bölgesinde 白蘭道; Sağ/Sol Muharip Muhafız Birliği Generali²¹⁵ Niu Jinda 牛進達 Kuoshui bölgesinde 闊水道; Sağ Saray Muhafızlığı Generali Liu Lan 劉蘭 Tao Irmağı bölgesinde 洮河道 Hudut Bölge Komutanları²¹⁶ olarak görevlendirildiler. Piyade ve süvarilerden mevcut 50 bin askerle Tibetliler üzerine sefere çıktılar. Niu Jinda bir gece vakti Tibet taburuna baskın düzenlemiş, binden fazla kelle almıştı.²¹⁷ Önceleri Zanpu (Tibet'in) doğusuna doğru işgallerde bulunmuş, bunu da yıllarca sürdürmüştü. Bakanları artık ülkeye geri dönmek ister olmuş, buna kulak asmayınca aralarından 8 kişi canına kıymıştı.²¹⁸ O andan itibaren Qizongnongzan tedirgin olmaya başladı. Askerleriyle geri çekildi. Elçi gönderip saldırılar için hem af diledi hem de evlilik teklifinde ısrar etti. İmparator Taizong bu sefer izin verdi. Qizongnongzan, Başbakan Xue

²¹⁰ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 23.

²¹¹ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 3630; Xiong, **a.g.e.**, s. 312: Libu Shangshu 吏部尚書.

²¹² Hucker, **a.g.e.**, Nu: 7110; Xiong, **a.g.e.**, s. 698: Da Zongguan 大總管.

²¹³ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 3754: Lingjun Dajiangjun 領軍大將軍.

²¹⁴ Zhishi Sili 執失思力, Türklerden bir boy beyi idi. 631 yılında Sui Hanedanı zamanında İmparatoriçe İmparatoriçe Xiao'nun 蕭 Çin'e dönüşünde eşlik etmiş ve geri dönmeyip Çin'de kalmıştır. Hükümdar tarafından Sol Cenah Generali unvanı alan Zhishi Sili, Türk askerleriyle Sir Tarduşlara karşı savunma savaşı vermiş, Tuyuhunlarla yapılan savaflara da katılmıştır. Bkz. Okay, **a.g.e.**, s. 35.

²¹⁵ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 7835: Wuwei Jiangjun 武衛將軍.

²¹⁶ Xiong, **a.g.e.**, s. 698: Xingjun Zongguan 行軍總管.

²¹⁷ JTS, 196, s. 5221; XTS, 216, s. 6073-6074.

²¹⁸ XTS, 216, s. 6074.

Ludongzan'ı 禄東贊²¹⁹ 5 bin liang²²⁰ altın ve bir takım mücevherattan oluşan evlilik hediyelerini takdim etmek için elçi olarak gönderdi.”²²¹

Kaynaklardan anlaşılacağı üzere Qizongnongzan ülkesinde siyasi birliği sağlamak için giriştiği mücadele sırasında aynı zamanda Türk Kağanlığı ile Tuyuhunların Tang Hanedanı ile diplomatik evlilikler yapıp birtakım ayrıcalıklar elde ettiğini fark edecek kadar sınırlarının ötesindeki gelişmelerden de haberdardı. Nepal ve Zhangzhung krallıkları ile bazı Tibet boylarından prenseslere ek olarak Tang Hanedanı'ndan bir prenses ile diplomatik evlilik talebinde bulundu. Tang Hanedanı başlangıçta bu teklife sıcak bakmadı ve Tibet'in gücünü hafife aldı. Tibetliler Başbakan Gar Tongtsen Yulsung önderliğinde önce Tuyuhunların, ardından kendi orduları üzerine askeri seferler düzenledi.²²² Bu seferler sonucunda Tibetliler kuzeydoğuda Amdo bölgesini ele geçirdi.²²³ Beckwith'e göre 638 yılının Ekim ayında Tang Hanedanı'ndan General Niu Jinda'nın baskını sonrası Tibetliler askeri kuvvetlerini geri çekti.²²⁴ Bu gelişmelerden sonra karşısında güçlü bir rakibin olduğunu idrak eden Tang Hanedanı bu evlilik teklifine razı olmak durumunda kaldı. Bu evlilik, Tibet'in Tang Hanedanı ile olan ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası idi.

Tang Hanedanı kayıtları 634 yılında Tibetlilerle başlayan ilişkilerden sonra arada yedi yıllık bir boşluk bırakarak 641 yılında Prens Wencheng'in Tibet'e gelin olarak gidişinden bahsetmektedir. Bu nedenle aradaki dönemde meydana gelen gelişmeler karanlıkta kalmaktadır. Prens Wencheng'in Tibet'e gelin olarak gidişinden evvel bu gelişmelere göz atmak gerekir. Songtsen Gampo, Tibet'te siyasi birliği oluşturmak için giriştiği faaliyetler sırasında birçok yerel yönetimleri bir araya getirdi. 630'ların ortalarında ülkede 5 idari bölge oluşturuldu. “Boynuz Sistemi” oluşturularak ülke merkez, sol ve sağ boynuzlara ayrıldı. Buna ek olarak sağ bölümün ve Yarlung Zangbo nehrinin güneyine uzanan bir idari bölüm de eklenerek “Tibet'in Dört Boynuzu” meydana getirildi. Bu dört idari bölümde her birinde bin hanenin ve bin askerin yer aldığı toplam 40 adet “Binlik İlçe” oluşturuldu. Bunların

²¹⁹ Ludongzan 禄東贊, Tibet kaynaklarında geçen Gar Tongtsen Yulsung(590-667) ile aynı kişidir.

²²⁰ 1 liang 兩 ortalama 31.25 veya 50 gram ağırlığa karşılık gelmektedir.

²²¹ JTS, 196, s. 5221; XTS, 216, s. 6074.

²²² Stein, **Tibetan Civilization**, s. 57.

²²³ Schaik, **Tibet**, s. 7.

²²⁴ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 23.

dördü “İmparatorluk Muhafızı Binlik İlçesi” olarak Tibet İmparatoru’nun muhafazasından sorumlu tutularak sarayın dört bir tarafında konuşlandırıldı. Böylece Tibet eski yerel yönetimlerin ve boyların kendi hallerinde varlıklarını sürdürdüğü bir yer olmaktan çıkıp bölgelerin birbirine bağlı hale geldiği teşkilatlı bir yapıya ulaşmış oldu.²²⁵

634 yılının yazında Tang Hanedanı, mağlup ettikleri Tuyuhunlar ile aynı yılın sonbaharına kadar çatışmaya girmişti. Bu çatışmalar 635 yılının mayıs ayında Tuyuhunların, Tang Hanedanı ile Tibetliler arasında tampon bölge olmaktan çıkmasına neden oldu. JTS ve XTS’deki Tibet monografilerinden anlaşılaacağı üzere 634 yılında Tibetlilerin Tang Hanedanı ile bilinen ilk resmi temasları da Tang Hanedanı’nın Tuyuhunlar ile olan çatışmasına yakın zamanda gerçekleşmişti. Bu elçinin ne amaçla gönderildiği belirtilmemekle birlikte bunun karşılığında Feng Dexia Tibet’e elçi olarak gönderilmişti.²²⁶

JTS ve XTS’deki Tibet monografilerinde 634-641 arası dönemde Tibetliler hakkında başka bir detay bulunmamaktadır. Tang Hanedanı’nın 634 yılında elçi göndermesindeki sebep muhtemelen Tibet gücünün farkına varıp önceden bu gücü teskin etmek istemesi olmalıdır. 635’ten itibaren Tibetliler akınlarını her yöne olağanüstü bir güçle genişlettikleri gibi Tang Hanedanı için de sorun kaynağı haline gelmeye başlamıştı.²²⁷

2.1.3. Qizongnongzan’ın Prenses Wencheng ile Evliliği

641 yılına gelindiğinde Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı ile olan ilişkilere dair JTS ve XTS’da daha fazla detay yer almaya başlamaktadır. Bu yıldaki en önemli gelişme Tibetlilerin Tang Hanedanı’ndan bir prenses elde etmeleri ve bu diplomatik evlilik ile Tibet-Tang ilişkilerinin başka bir boyut kazanmasıydı. Tang Hanedanı kayıtlarında bu olay şöyle anlatılmaktadır:

“Zhenguan saltanat devresinin 15. yılı (641), İmparator Taizong’un, Zanpu ile Prenses Wencheng’in 文成公主 evliliğine izin vermesinden sonra Qizongnongzan, prensesi karşılayıp getirmesi için Ludongzan’ı göndermişti. Taizong görüşmek için

²²⁵ Dotson, *OTA*, s. 38-39.

²²⁶ *JTS*, 196, s. 5221; *XTS*, 216, s. 6073; Kapstein, *The Tibetans*, s. 55; Beckwith, *The Tibetan Empire*, s. 20-21.

²²⁷ Dawa Norbu, *China's Tibet Policy*, Surrey, Curzon Press, 2001, s. 133.

onu huzuruna çağırttı. Sorduğu sorulara aldığı öz ve mükemmel cevaplar karşısında oldukça hoşnut oldu. Ludongzan diğer Tibetlilerden farklıydı. İmparator, onu Sağ Muhafız Kıdemli Generali unvanıyla taltif edip bir prenses ile evlendirmek istediğinde Ludongzan “Öncelikle bu kulunuz biriyle evlidir. Yemin ettiğim ebeveynlerime karşı gelmekten rahatsızlık duyarım. Üstelik Zanpudan emir almadan buna cüret edemem. Zanpu bile henüz prenses ile görüşmemişken refakatçi kulunuzun böyle bir şeye cüret etmesi ayıptır.” dedi. Taizong onun bu sözlerini tuhaf karşılarsa da nezaketinden etkilenip hayran kaldı. Şaşırtıcı cevaplarına rağmen istirhamını kabul etmedi.”²²⁸

“İmparator Taizong, Prenses Wencheng’in Zanpu ile evliliği için Tören Dairesi Bakanı’na²²⁹ emir verdi. Jiangxia 江夏²³⁰ Kumandanlık Beyi²³¹ Daozong 道宗²³² evlilik törenine başkanlık yapıp diplomatik elçi olarak Tibet’e kadar prensese eşlik etti. Qizongnongzan, komutasındakilerle birlikte Baihai’da 柏海²³³ yer aldı. Prensesi ve beraberinde gelen heyeti Heyuan’de 河源²³⁴ karşıladı. Daozong ile bir araya gelen Qizongnongzan damatlık ritüelini oldukça hürmetkâr bir şekilde yerine getirdi. Merkezi Ülke’nin elbiselerinin, takılarının ve törenlerinin güzelliğini hayranlıkla methetti. Mahcup bir şekilde kendi görünüşünden utanıp hüznünlendi. Prenses ile ülkesine dönerken “Babam ve atalarım büyük bir devletle daha önce evlilik yoluyla hiç münasebet kurmamıştı. Bu gerçekten büyük bir şans demektir. Gelecek nesillere

²²⁸ JTS, 196, s. 5223; XTS, 216, s. 6075.

²²⁹ Hucker, a.g.e., Nu: 3631; Xiong, a.g.e., s. 312: Libu shangshu 禮部尚書.

²³⁰ Xiong, a.g.e., s. 243: Jiangxia 江夏 günümüzde Hubei eyaletindeki Wuhan şehri, burada Sarı Irmak boyunca uzanan civardaki bölgeleri ve Henan’da Xinyang bölgesinin doğusuna kadar uzanmaktaydı.

²³¹ Hucker, a.g.e., Nu: 1800: Jun wang 郡王.

²³² Jiangxia Kumandanlık Beyi Li Daozong, Tang Hanedanı ile akraba idi. 622’de Lingzhou Bölge Komutanı, 627’de ise Lingzhou Askeri Valisi olarak atandı. 629’da Datong Hudut Komutanı olarak Türk Kağanlığı’ndan İllig Kağan’ı 頡利可汗 ele geçirip Çin’e gönderdi ve 638’de Jiangxia Kumandanlık Beyi oldu. Bkz. Liu Mau-tsai. **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, İstanbul, Selenge, 2019, s. 380-381.

²³³ Baihai 柏海 günümüzde Qinghai eyaletinde Sarı Irmak’ın kaynak bölgesindeki E’ling 鄂陵 veya Zhaling 札陵 Gölü’dür.

²³⁴ Xiong, a.g.e., s. 216: Heyuan 河源, Qinghai eyaletindeki Xining bölgesinin güneydoğusunda yer almaktadır.

gururla göstermek amacıyla prensese bir şehir inşa edilmelidir.” dedi. Sonrasında prenses için bir şehir inşa edilip ikamet etmesi için orada bir mesken oluşturuldu.”²³⁵

“Prenses Wencheng, Tibet halkının kızıl-kiremit rengi boyalı yüzlerinden hiç hazzetmiyordu. Bundan dolayı Qizongnongzan tereddüt ederek de olsa ülkede yüz boyama geleneğine son verdi. Kendisi de keçeden mamul elbiselerini bırakıp ipekli kıyafetler giyer oldu. Qizongnongzan artık gitgide Hua²³⁶ geleneklerine hayranlık duyar hale geldi. Bu nedenle Shijing 詩經²³⁷ ve Shujing 書經²³⁸ gibi klasiklerden eğitim almaları için Tibetli boy beylerinin kabiliyetli evlatlarını (Tang Hanedanı’nın) İmparatorluk Akademisi’ne gönderdi. Ayrıca Merkezi Ülke’den kitabet bilen elemanlar ve klasiklerin açıklamalı yorumlarını talep etti.”²³⁹

JTS ve XTS’da yer alan bu kayıtlara göre Tibet Başbakanı Gar Tongtsen Yulsung, 641 yılında hediyelerle birlikte Tang Hanedanı’nın başkenti Chang’an’a gidip Prenses Wencheng’i Tibet’e getirmekle görevlendirilmişti. ZZTJ’ye göre ise Gar Tongtsen Yulsung, JTS ve XTS’daki kayıttan bir yıl önce gitmiş görünmektedir. Buna göre Songtsen Gampo onu 640 yılında toplamda 5 bin liang’dan fazla ağırlığa sahip 100 kadar altın hediye ile diplomatik evlilik teklifi için Tang sarayına göndermişti.²⁴⁰ Gar Tongtsen Yulsung’un Taizong’un huzurunda oluşunu gösteren ve saray ressamı Yan Liben 閻立本(627-673) tarafından yapılan bir tasvir de Tibet heyetinin bu diplomatik ziyaretine dair önemli bir detay olarak yer almaktadır.²⁴¹ Tang sarayından ayrılıp Tibet heyeti ile getirilen ve Songtsen Gampo tarafından bizzat Qinghai’da karşılanan Prenses Wencheng, kaynakların anlattığına göre Tibetliler için büyük bir şans demektir. Onun aracılığıyla Tang Hanedanı ile kısa

²³⁵ JTS, 196, s. 5222; XTS, 216, s. 6074.

²³⁶ Yıldırım, **Eski Çince-Türkçe Sözlük**. s. 137: Hua 華 Çin’deki Han ulusunun eski adını ifade etmektedir. Burada geçen Hua feng 華風 tabiriyle esasında Tang Hanedanı döneminin gelenek ve tarzı ifade edilmektedir.

²³⁷ Shijing 詩經 veya diğer adıyla “Şarkılar Kitabı” Konfüçyüsçülüğe ait beş klasikten 五經 biri olup bir şiir derlemesidir.

²³⁸ Shujing 書經 veya diğer adıyla “Tarih Kitabı” Konfüçyüsçülüğe ait beş klasikten 五經 biri olup efsanevi dönemlerden Konfüçyüs zamanına kadar olan tarihi dönemi kapsamaktadır.

²³⁹ JTS, 196, s. 5222; XTS, 216, s. 6074.

²⁴⁰ ZZTJ, 195. s. 6157.

²⁴¹ Baumer & Weber, **a.g.e.**, s. 34: Bu tasvirin orijinal hali kayıp olsa da XI. yüzyıla ait bir kopyası mevcuttur. Tasvir için bkz. Emperor Taizong Receiving the Tibetan Envoy[The Palace Museum (dpm.org.cn) (S.G.T. 22.06.2023).

sürelî de olsa bir ittifak oluşturulmuştu.²⁴² Tang Hanedanı gibi büyük bir devlet ile gelişen ilişkilerin dönüm noktası olan bu prenses hakkında kayıtlar onun Tibet'te kültürel bir dönüşümün başlangıcını oluşturduğu izlenimini yansıtmaktadır. Tibetlilerin Çin ile olan bağlantıları Çin öğretilerine karşı olan ilgiyi arttırmıştı. İyi ailelerin gençleri Çin'de İmparatorluk Akademisi'nde eğitim almaya yöneltilmişti. Bu kültürel bağlantılara rağmen Tibetliler, Koreliler ve Japonlar gibi Çinlilerin yazı sistemini benimsememişti.²⁴³ Bunun haricinde Songtsen Gampo'nun döneminde Prenses Wencheng ve Prenses Bhrikuti'nin etkisiyle Tibet'te Budizm'in gelişme gösterip saray tarafından himaye altına alındığı fakat yüksek zümrelerin bulunduğu hükümdarlık dairesinin dışına pek çıkmadığı düşünülmektedir.²⁴⁴

Prenses Wencheng'ın Tibetlilere gelin olarak gitmesi esasında Tang Hanedanı'nın Tibetlilere karşı uyguladığı Heqin 和亲 politikasından ileri gelmekteydi. Tang Hanedanı'nın, dönemin siyasi ve politik gerekliliklerine uygun olarak sık sık kendini çevreleyen halklarla diplomatik evlilik vesilesiyle anlaşma yapma yoluna gittiği ve Çin tarihinde bu uygulamanın en çok bu dönemde yapıldığı malumdur. Tang Hanedanı'nın bu dönem Türk Kağanlığı ve Goguryeo ile olan mücadelelerine Tibetliler ile başlayan rekabet de eklenince Heqin fikrinin uygulanması hanedan için kaçınılmaz oldu.

Heqin politikasının bir diğer avantajı da ticarete sunduğu katkı idi. Büyük bir maiyet ile Tibet topraklarına giden prenses Wencheng, yanında çok sayıda altın ve gümüş eşya, yüksek kalite ipek ve dokuma aletleri, tarım aletleri, ilaç, takvime dair eğitim araçları ve benzeri eşya, hatta ziynet götürmüştür. Bunların Tibetlilere tanıtılmasıyla beraber Tibetlilerin Çin'de üretilen bu tarz emtiaya olan talepleri arttırılmak istenmiş olmalıdır.²⁴⁵ Tang Hanedanı ile Tibet arasında irtibat Qinghai üzerinden Tang-Fan 唐蕃 güzergahı ile sağlanmaktaydı. Prenses Wencheng'ın Tibet'e gelişi de bu güzergâh üzerinden olmuştu. Bu yoldaki ulaşımı güvenceye almak için Tibetliler güzergâh boyunca birçok köprü ve posta istasyonu oluşturmuştu. Tibet'te posta teşkilatı oluşturulup 50 kilometre aralıklarla ulakların yerleştirildiği ve

²⁴² Mark Tatz. "T'ang Dynasty Influences on the Early Spread of Buddhism in Tibet", The Tibet Journal, Vol. 3, No. 2, Summer 1978, s. 10.

²⁴³ Snellgrove, a.g.e., s. 433.

²⁴⁴ Tucci, *The Religions of Tibet*, s. 1; Richardson, "Ministers of the Tibetan Kingdom", s. 19.

²⁴⁵ Aylin Yılmaz Şaşmaz. "Batı Han ve Tang Hanedanı Dönemlerinde Heqin Politikası", Humanitas Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 10(19), 2022, s. 361, 363-364, 367.

eyerli atların yer aldığı bir irtibat ağı oluşturuldu. Bu ağ sayesinde bir ulak düz bir alanda 200 km yol alabilmekteydi.²⁴⁶

Songtsen Gampo'nun Prenses Wencheng ile evliliği aynı zamanda Tibet kaynaklarında da yankı bulmuştu. OTA ve OTC'ye göre Prenses Wencheng veya kaynaklarda geçtiği şekilde Munchang Kongco'nun Tibet'e gelişi 641 yılında olmuştu. OTC bu dönemde yak sürülerinde büyük bir salgının meydana geldiğini dile getirmektedir. Buna karşın Thomas, Tibet kayıtlarından yola çıkarak evliliğin 639 yılında gerçekleştiğini, Tang kayıtlarında ise bu olayın 641 yılı olarak belirtildiğini dile getirmektedir.²⁴⁷ Zuiho'ya göre 640 yılında Tibet'e varan Prenses Wencheng muhtemelen Songtsen Gampo'nun oğlu Gungsong Gungtsen'e gelin olarak gitmişti fakat onun 646 yılındaki ölümü sonrası Songtsen Gampo, oğlunun dul eşini eş olarak almış olmalıydı.²⁴⁸ Aynı görüşte olan Dotson, bu görüşü Tibet kültürü hakkında bilgi veren BS'daki *"Evlatları veya genç kardeşleri öldüğünde baba ve büyük kardeş onların eşiyle evlenir."*²⁴⁹ ifadesine dayandırmaktadır. Prenses Wencheng buna göre 646 yılından Tibet imparatorunun öldüğü 649-650 yıllarına kadar Songtsen Gampo ile evli kaldı.²⁵⁰

Prenses Wencheng'in Tibet'e gelin olarak geldiği 641 yılından sonra Tibet'te bazı önemli gelişmeler yaşanmıştı. 630'larda Nepal Kralı Narendradeva, tahtından edilip Tibet'in başkenti Lhasa'ya sığınmıştı. Nepal kralının burada kaldığı süre içerisinde Tibetliler üzerinde Nepal'in etkisinin olduğu görülmektedir. Tibet'in en eski Budist tapınağı olup günümüze kadar gelen ve Nepal tarzında inşa edilen Jokhang Tapınağı bu sıralarda inşa edildi. 640'ların başında Tibet ordusuyla Nepal'e dönen Narendradeva tahtını ele geçirdiği gibi Tibet'in vassalı oldu.²⁵¹

²⁴⁶ Tao Tong, **a.g.e.**, s. 18-19; Baumer & Weber, **a.g.e.**, s. 34

²⁴⁷ F. W. Thomas. **"Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan I: the Ha-za"**, The Journal of the Royal Asiatic Society, January 1927, s. 63.

²⁴⁸ Uray, **"The Annals of the 'A-za Principality. The Problems of Chronology and Genre of the Stein Document, Tun-huang, vol. 69, fol. 84"**, Proceedings of the Csoma de Körös Memorial Symposium, Budapest, 1978, s. 552; Zuiho, **a.g.m.**, s. 409.

²⁴⁹ BS, 96, s. 3193.

²⁵⁰ Dotson. OTA, s. 22, 82; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 29; Richardson, **"Mun Sheng Kong Co and Kim Sheng Kong Co Two Chinese Princesses in Tibet"**, The Tibet Journal, Vol. 22, No. 1, Spring 1997, s. 3-4; Richardson, Prenses Wencheng'in Tibet'e vardığı 641 yılında henüz 12-13 yaşlarında olduğunu belirtmektedir.

²⁵¹ Schaik, **Tibet**, s. 6; Richardson, **"Mun Sheng Kong Co and Kim Sheng Kong Co"**, s. 5; Richardson, Nepal Kralı Narendradeva'nın Tibet'e sığınması sonrasında Songtsen Gampo'nun Nepal Prensesi ile evlendiğinin muhtemel olduğu düşüncesindedir fakat Nepal Prensesinin gerçekten var olup olmadığı konusunda da kuşkuludur.

OTA ve OTC'de, 644-645 yıllarında Zhangzhung hükümdarı Lig Snya-shur'un ayaklandığı, kısa bir süre sonra ortadan kaldırılıp tüm Zhangzhung'un hakimiyet altına alındığı bahsedilmektedir.²⁵² Zhangzhung hükümdarının adı Pelliot'nun Dunhuang'da bulduğu bir belgede Lig Nyi-rhya olarak geçmektedir.²⁵³ Yukarıda da ele alındığı gibi kendisi Songtsen Gampo'nun kızkardeşi Sadmarkar ile evli idi. Songtsen Gampo daha öncesinde bir Zhangzhung prensesi ile evlenmiş, böylece Tibetliler ile Zhangzhung arasında ittifak sağlanmıştı fakat 644-645 yılında meydana gelen Zhangzhung isyanı olayların gidişatını değiştirdi. Bu sıralarda Zhangzhung hükümdarı Lig Nyi-rhya'nın önemli bir askeri güce sahip olduğu düşünülmektedir. Başlangıçta askeri kuvvetleri yetersiz olan Songtsen Gampo'nun Zhangzhung'u hakimiyet altına almaya girişmemesi bu nedenle olsa gerektir. Kısa bir süre sonra sefere çıkan Songtsen Gampo, Zhangzhung hükümdarını pusuya düşürüp burayı hakimiyeti altına aldı.²⁵⁴ Burada Songtsen Gampo'nun kız kardeşi Sadmarkar'ın Zhangzhung'un stratejik bilgilerini hükümdar ağabeyine bildirmiş olması muhtemeldir. Buna göre Tibetliler, kendilerinden 10 kat büyük bir Zhangzhung ordusunu bozguna uğratmıştı.²⁵⁵

Zhangzhung Krallığı'nın hakimiyet altına alınışının Tibet İmparatorluğu için bazı önemli sonuçları vardı. Hoffmann'a göre Zhangzhung toprakları Songtsen Gampo zamanında Tibet İmparatorluğu'na dahil olmayıp haraç veren bir krallık statüsünde kalmıştı.²⁵⁶ Buranın hakimiyetinin sağlanması Tibetlilerin kuzey ve kuzeybatıda muhtelif Türk boyları, Tarım Havzası'nda ve Orta Asya'daki şehir devletleri, Afganistan ve Maveraünnehir'de yavaş yavaş yayılma gösteren Emevi Arapları gibi komşu topluluklarla temas etmesine, bunlardan bazıları ile sonraları

²⁵² Dotson, **OTA**, s. 82; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 29

²⁵³ Uray'a göre Zhangzhung Krallığı hükümdarı Lig Nyi-rhya, Royal Annals'a göre 644 yılı civarında Tibetlilere mağlup olan Lig Na-sur adlı kişiyle eşleşmektedir. Bu iki isim ona göre aynı ismin farklı şekilde kısaltılmış çeşitleridir. Bkz. Uray, "**Notes on a Chronological Problem in the Old Tibetan Chronicle**", Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 1968, Vol. 21, No. 3, 1968, s. 296.

²⁵⁴ Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 158.

²⁵⁵ Snellgrove & Richardson, **a.g.e.**, s. 100.

²⁵⁶ Hoffman, "**Žaň-žur**", s. 377; Beckwith, "**On Zhangzhung and Bon**", International Institute for Tibetan and Buddhist Studies, 2012, s. 165: Hoffman'a göre Zhangzhung Krallığı'nın tamamen Tibet'e ilhakı VIII. yüzyılda Trisong Detsen zamanında yaşanacak olan bir isyan sonrasında gerçekleşecekti. ZZTJ'deki bir kaydı değerlendiren Beckwith ise bu ilhakın 680 yılının ağustos ayında olduğu görüşündedir. İlgili kayıt için bkz. **ZZTJ**, 202, s. 6396.

işbirliği içerisinde girmesine vesile olmuştu.²⁵⁷ Bu zaferden sonra Songtsen Gampo ve Başbakan Gar Tongtsen Yulsung'un düzenleyici ve teşkilatçı özelliklerini metheden OTC'de şunlar yazmaktadır:

“Üstte Tri Songtsen, altta bilge bakan Tongtsen Yulsung vardı. Hükümdar yüce dağ tanrıları gibi hareket ederek ve bakan da fani hükümdar gibi hareket ederek dışarıda dört bir yanda siyaseti arttırdı. İçeride refah bol ve tükenmez idi. Kara başlı tebaa(Tibetliler) arasında yüksek ve alçak zümrelerde eşitlik sağlandı. Vergi kaçakçılığını azaltıp refah sağladılar. Güz ve baharda yemin edip devlete bağlı kaldılar. Muhtaç olanı gözetip zararlı olanı ortadan kaldırdılar. Güçlüleri istihdam edip küstahları alçalttılar. Korkakları ezip doğru olanlarla ittifak kurdular. Bilgeleri övüp kahramanlara saygı duydular. Sadık olanı istihdam ettiler. Gelenekler iyi ve idare yüce olduğundan dolayı bütün insanlar mutluydu. Önceden Tibet'te yazı yoktu. Tri Songtsen zamanında oluşturuldu. Tibet geleneğinin tüm iyi temelleri oluşturuldu: Tibet'in büyük hukuk ve hükümet sistemi, bakanların rütbe sistemi, rütbelerin sınıflandırılması, iyilik için ödüller, kötülük ve sahtekarlık için cezalar, arazi ve otlakların eşit dağılımı, ağırlık ve ölçülerin standartlaştırılması.”²⁵⁸

OTC'de Songtsen Gampo'nun “Yüce Hukukun Büyük Yasası” adlı bir yasa oluşturduğuna değinilmektedir.²⁵⁹ Devlet hizmeti için ek bakanlıklar kuruldu. Dahili ve harici olmak üzere bakanlar tayin edilip özel bir meclis oluşturuldu. Hükümdar, anlaşmalar ve anayasa üzerinde çalışmak için 4 yıl boyunca inzivaya çekilirken, tüm devlet işleri kıdemli bakanlar tarafından yürütülüyordu.²⁶⁰ Bu meşguliyet sırasında muhtemelen 641 yılında tahtını 13 yaşına gelen oğlu Gungsong Gungtsen'e devretmek durumunda kalmıştı. Gungsong Gungtsen, Songtsen Gampo'nun Tibetli

²⁵⁷ Wang Zhenping, **Tang China in Multi-Polar Asia: A History of Diplomacy and War**, Honolulu, University of Hawai'i Press, 2013, s. 141.

²⁵⁸ Dotson, **Administration and Law in the Tibetan Empire**, s. 13.

²⁵⁹ Richardson, **“Early Tibetan Law Concerning Dog-bite”**, Bulletin of Tibetology, No. 3. Gangtok, Sikkim Research Institute of Tibetology, 1989, s. 5.

²⁶⁰ Yeshe De Project, **a.g.e.**, s. 194; Uray, **“The Origins of the Traditions concerning Sron-brcan Sgam-po”**, s. 26: Uray'ın Royal Annals'dan yaptığı tercümede Tibet İmparatoru Songtsen Gampo'nun, yazı ve diğer bilimler üzerine çalışmak için dört yıl boyunca sarayda inzivaya çekildiği, bu nedenle halk arasında delirdiğine dair bir dedikodunun meydana geldiği, kulağına gelen dedikoduya karşılık olarak Songtsen Gampo'nun, tebaasını toplayıp onlara bakanlarıyla birlikte hukuk metinleri oluşturmakta olduğunu açıkladığı anlatılmaktadır.

eşinden olma evladı idi. Kendisi sonraları Tuyuhunlardan bir prenses ile evlendirilmişti.²⁶¹

Bu taht değişikliği esasında Tibet'in Budizm öncesi eski bir geleneğine dayanmaktaydı. Songtsen Gampo, bazı kaynaklara göre 13 yaşında tahta geçmişti. Kaynaklar hükümdarın evladının ata binebilecek olgunluğa erişir erişmez başa geçirildiğine ve bunun konargöçer ve pastoral yaşam sürenlerin olgunluk alametleri olarak avcılık ve savaş kabiliyetlerini edinmesiyle bağlantılı olduğuna değinir. Bön inancına göre de 13 sayısı bütünlük ve mükemmeliyete işaret etmekteydi.²⁶² Böylece hükümdar, tahtı olgunluğa eriştiğine inanılan evladına bırakıp çekilmekte ve belki de ölüme mecbur bırakılmaktaydı. Bu gelenek sonraları muhtemelen eski hükümdarın devlet içerisindeki aktif hayatından çekilmesi yoluyla daha insani hale getirildi.²⁶³ Songtsen Gampo döneminde de bu geleneğin böyle devam ettiği kuvvetle muhtemeldi. Gumilëv ise farklı bir görüş sunarak Songtsen Gampo'nun Budizm'i benimsemesi nedeniyle devlet içerisinde ciddi muhalefetle karşılaştığı ve bu nedenle tahtı oğluna terk etmek durumunda kaldığı görüşündedir.²⁶⁴

Netice itibarıyla tahta geçen evladı 646 yılında daha 18 yaşında iken hayatını kaybedince Songtsen Gampo vârişsiz bir şekilde ömrünün sonuna kadar Tibet hükümdarlığını sürdürmek durumunda kaldı.

2.1.4. İmparator Taizong'un Kore Seferi ve Tebrik için Gelen Tibet Elçisi

Tang Hanedanı ile gelişen ilişkiler sonrasında Songtsen Gampo'nun Prenses Wencheng ile evliliğinden itibaren kısa sürecek bir ittifakın da içerisine giren Tibet İmparatorluğu, bundan sonraki diplomatik ilişkilerinde de iyimser tutumunu sürdürmeye devam etti. Bunun bir örneği İmparator Taizong'un Kore seferinden dönüşü sonrası yaşandı. JTS ve XTS'da Tang Hanedanı'nın Kore seferi sonrası Songtsen Gampo'nun, tebriklerini iletme üzere bir heyet gönderdiği görülmektedir. Bu kayıtları daha iyi anlamak adına Tang Hanedanı'nın Kore seferini kısaca izah etmek gerekmektedir.

²⁶¹ Ngawang Lobsang Gyatso, **A History of Tibet**, Indiana, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 1995, s. 43.

²⁶² Tucci, **"The Kings of Ancient Tibet"**, s. 198.

²⁶³ Snellgrove & Richardson, **a.g.e.**, s. 28.

²⁶⁴ Gumilëv, **Avrasyadan Makaleler-1**, İstanbul, Selenge, 2006, s. 328.

Tang Hanedanı zamanında Kore Yarımadası'nda Goguryeo, Baekje ve Silla krallıkları bulunmaktaydı. Bunlar arasında en büyük hakimiyet sahasına sahip olan Goguryeo'nun fethi için Sui Hanedanı zamanında imparator Yangdi'nin girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmış, Sui Hanedanı da kısa bir süre sonra yıkılmıştı. Tang Hanedanı'nın kuruluşundan sonra 619 yılında hanedana bağlılığını bildirip haraç göndermeye başlayan Goguryeo Krallığı 620'lerde Tang Hanedanı'nın olası bir işgaline karşı Liao Nehri'nin batı kıyısı boyunca devasa tahkimatlar inşa etmeye başladı. Tahkimatların inşası 10 yıl sürdü. Bu dönemde iç çatışmalar ve bunların yarattığı ekonomik bunalım sebebiyle İmparator Gaozu 高祖, Goguryeo meselesi ile yeterince ilgilenemedi. Bunu fırsat bilen Goguryeo Krallığı, daha öncesinde Baekje ve Silla krallıklarına kaptırdığı toprakları geri almanın peşine düştü. İmparator Taizong dönemine gelindiğinde ise Tang Hanedanı askeri ve ekonomik açıdan toparlanmıştı. 641 yılına gelindiğinde ise Tang Hanedanı, Goguryeo topraklarının Han Hanedanı İmparatoru Wudi 武帝 döneminde Merkezi Ülke'nin parçası olduğunu ilan ederek meydan okudu. 643 yılının sonlarında Goguryeo'nun, Baekje ile ittifak halinde Tang Hanedanı'nın vassalı Silla Krallığı'na saldırması ve Chang'an'a olan güzergahlarını kapaması bardağı taşıran son damla oldu. İmparator Taizong, diplomasi ile çözilemeyen bu meseleyi halletmek adına 645 yılında ordusuyla birlikte bizzat sefere çıkma kararı aldı. Karadan ve denizden yapılan bu harekât sonucunda Liaodong'da önemli bir kale ele geçirildi.²⁶⁵ Esasında Tang Hanedanı için Kore meselesi çözülebilmiş değildi ancak JTS ve XTS'da Songtsen Gampo'nun Tang Hanedanı'nı tebrik etmek için heyet göndermesi ile ilgili kayıt muhtemelen bu gelişme ile alakalı olmalıydı:

“Zhenguan saltanat devresinin 19. yılı (645), İmparator Taizong'un Liaodong 遼東 üzerine çıktığı seferden geri dönmesi üzerine Tibet'ten elçi olarak gönderilen Bakan Ludongzan, Zanpunun tebrik mektubunu iletip şunları söyledi: “*Yüce Göğün Oğlu dört bir tarafta asayişi sağlayıp güneş ve ayın aydınlattığı ülkeleri baştanbaşa*

²⁶⁵ Twitchett & Fairbank, **TCHoC: Sui and T'ang**, s. 231-233; Lewis, **a.g.e.**, s. 154; Tibet'in yükselişinin Tang Hanedanı'nın Kore Yarımadası'ndaki krallıklar ile ilgili politikalarına nasıl etki ettiğine dair makale için bkz. Wang Rongliang, “**The Influence of the Rise of Tibet in Northeast China on the Border Order of Tang Dynasty and the Political Situation in Northeast Asia**”, Open Journal of Historical Studies, 11/1, 2023, ss. 1-8.

tebaa kıldı. Gaoli 高麗 ²⁶⁶, Tang Hanedanı'na olan uzak mesafeye güvenerek hürmette kusur etmişti. Göğün Oğlu bunun üzerine bizzat komutayı devralıp sayısı milyona varan ordusuyla Liaodong'u aştı. Gaoli üzerine sefer düzenledi. Şehirlerini başlarına yıkıp Gaoli hattında ilerledi. Kısa bir süre içerisinde zaferle geri döndü. Yi ve Di ²⁶⁷ boyları şimdiye kadar majestelerine ait imparatorluk arabalarının gönderildiğini haber almamışlardı. Az bir ilerledikleri sırada sonradan ülkeye geri döndüğünüzü haber aldılar. Yaban kazları bile sizin kadar süratli bir biçimde uçup kat ettiğiniz sınırları aşamazdı. Damadınız olma şerefine nail olan kulunuz, Yi boylarından daha fazla memnun olmuştur.²⁶⁸ Bu yaban kazına benzeyen bir kazdır. Altından yapılma bu kazı size tüm saygılarımla takdim ediyorum." Kaz dökme altından mamul idi. Yüksekliği 7 chi²⁶⁹ olup içi üç hu²⁷⁰ içki ile tıka basa doluydu."²⁷¹

2.1.5. Wang Xuance'nın Batı Bölgelerine Gönderilmesi ve İmparator Gaozong'un Tahta Çıkışı

Diplomatik evlilik sonrasında Tibet-Tang ilişkileri olumlu devam etmekteydi. ZZTJ'de yer alan bir kayıt 647 yılının sonlarında Kuça Beyi Heli Bushibi'nin 訶黎布失畢 bağlılığını bozup civardaki bölgeleri ele geçirmesi üzerine öfkelenen Taizong'un sefere çıktığı, bu sefere Türk ve Tuyuhun birliklerinin yanısıra Tibetlileri de davet ettiğinden bahsetmektedir.²⁷² Tibetlilerin Tang Hanedanı ile olan dostane ilişkilerinin örneklerine Tang Hanedanı ordusunun Hindistan seferi sırasında ve İmparator Taizong'un ölümü sonrası başa gelen Gaozong zamanında rastlanılmaktadır. Bu örneklerle dair kayıtlar JTS ve XTS'da sırasıyla şöyle ele alınmaktadır:

²⁶⁶ Gaoli 高麗 olarak kastedilen devlet Gaojuli 高句麗 veya Korece adıyla Goguryeo 고구려 devleti olmalıdır. Bu devlet MÖ. 37 - MS.668 yılları arasında Kore Yarımadası, Mançurya'nın bir kısmı ve Çin'in kuzeydoğu kısmında hüküm sürmüştür.

²⁶⁷ Yi 夷 ve Di 狄 eski zamanlarda Çin'in doğusundaki ve kuzeyindeki Han ulusundan olmayan toplulukları ifade etmek için kullanılan genel tabirler idi.

²⁶⁸ JTS, 196, s. 5222. Pelliot, Tibet, s. 5.

²⁶⁹ Bir chi 尺 yaklaşık 0.333 metre.

²⁷⁰ 1 hu 斛 yaklaşık 50 litre.

²⁷¹ JTS, 196, s. 5222; XTS, 216, s. 6074.

²⁷² ZZTJ, 198, s. 6250-6251.

“Zhenguan saltanat devresinin 22. yılı (648), Sağ Savunma Komutanlığı Kıdemli Amiri²⁷³ Wang Xuance 王玄策 Batı Bölgeleri’ne²⁷⁴ gönderildi fakat Merkezi Tianzhu 天竺 tarafından saldırıya uğradı. Bunun üzerine Qizongnongzan, Wang Xuance’nın Tianzhu’ya saldırmasına yardım etmek maksadıyla seçkin birliklerini gönderdi. Tianzhu’yu büyük bir bozguna uğrattılar. Zaferi bildirmek için elçi gelip alınan esirleri saraya sundu.²⁷⁵

Yukarıdaki kayıta geçen Tianzhu, Hindistan’daki Harsha Krallığı’nı ifade etmektedir. Bu dönemde Hindistan coğrafyasında bölgesel krallıklar hâkimdi. Wang Xuance ise bu krallıklardan Harsha Krallığı’na gönderilmişti. Sınırları Keşmir bölgesinden Bangladeş’e kadar uzanan Harsha Krallığı Hindistan’ın kuzeyinde yer almaktaydı. Bu krallığın adı Vardhana Hanedanı’ndan gelen hükümdar Harshavardhana’dan(590-647) gelmektedir. Harshavardhana, Tang Hanedanı ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştı. Yaklaşık 639 yılında Tibet’te Gyirong ve Nepal’de Katmandu arasında açılan, “Mang-yul”²⁷⁶ olarak bilinen güzergâh da Tang Hanedanı’nın Hindistan’a olan mesafesini kısaltmıştı. Harsha Krallığı 641 yılında Chang’an’a elçi gönderdikten sonra 643-645 yılları arasında Wang Xuance buraya bir diplomatik ziyaret gerçekleştirdi.²⁷⁷ İkinci ziyaret için 648 yılında yola çıkan Wang

²⁷³ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 7676, 185: Wei Shuaifu Zhangshi 衛率府長史.

²⁷⁴ Xiong, **a.g.e.**, s. 589-590: “Batı Bölgeleri 西域” tabirinin birkaç kapsamı vardır. Birinci olarak Gansu eyaletindeki Yeşimtaş Kapısı Geçidi’nin 玉門關 batısında Orta ve Batı Asya’ya ve hatta Doğu Avrupa’ya kadar uzanan bir bölgeyi kapsar. İkinci olarak yine Yeşimtaş Kapısı Geçidi’nin batısından Pamirlerin doğusuna kadar olan bölgeyi kapsar. Bu nedenle net bir tabir olarak görülmemektedir. Kürşat Yıldırım’a göre “Batı Toprakları” tabiri Asya Hunlarının idari taksimatına has bir kavram olup Çinlilerin Hunlardan ödünç almış olmaları muhtemeldir. Bkz. Yıldırım, **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, s. 30.

²⁷⁵ **JTS**, 196, s. 5222; **XTS**, 216, s. 6074; **CFYG**. 973. s. 11264.

²⁷⁶ Huo Wei, “**Silk Road of the Plateau**”, s. 30-31; Chen Qingying & Gao Shufen, **a.g.e.**, s. 63: “Mang-yul” güzergahı Tang Hanedanı’nın ilk zamanlarından itibaren Çin ve Hindistan arasında bir kültürel alışveriş hattı haline gelmiştir. Tang Hanedanı Prensesi Wencheng ve Songtsen Gampo tarafından finanse ve himaye edilen pek çok Budist rahip, Tibet Platosu’nun iç bölgelerinden doğrudan Nepal ve Hindistan’a giden bu yeni yolu kullandı. Tang Hanedanı’nın ünlü elçisi Wang Xuance, Hindistan’a bu yeni yol üzerinden birkaç kez seyahat etmiştir. Wang Xuance’nın heyeti tarafından dikilen ve 1990 yılında Tibet’te Gyirong’daki Mala Dağı’nın eteklerinde bulunan bir yazıt bu antik yolun Tang Hanedanı tarafından kullanıldığını doğrular niteliktedir.

²⁷⁷ Buddha Prakash, “**Tibet, Kashmir and North India 647-747**”, Bulletin of Tibetology, Vol. VI, No. 2, Sikkim, Namgyal Institute of Tibetology, 1969, s. 40; Vidya Dhar Mahajan, **Ancient India**, New Delhi, S. Chand & Company Ltd, 1990, s. 615: 630-644 yılları arasında Hindistan’ı ziyaret etmiş Budist keşiş Xuan Zang’ın Tang Hanedanı ile ilgili anlatıları muhtemelen Harsha Krallığı’nı Tang Hanedanı ile diplomatik ilişkilere teşvik etmişti. Bunun haricinde 645 yılında Tang Hanedanı topraklarına dönerken Pamirler ve Hoten üzerinden

Xuance önderliğindeki Tang Hanedanı heyeti daha Magadha'ya varmadan Harshavardhana ölmüş, yerine geçen Nafde Arora Shyam²⁷⁸ tahtı ele geçirmişti. Wang Xuance'nin elçilik heyetine saldırı emri veren de bu kişidir. Wang Xuance, Nafde Arora Shyam tarafından saldırıya uğradığında karşı koymaya çalıştı fakat mağlup olup heyetinin neredeyse tamamı esir alındı ve ellerindeki hediyeler de yağmalandı. Wang Xuance tek başına gece karanlığında kaçmayı başarıp Tibetlilerle irtibata geçti. Tibetliler 1200 seçkin asker, Nepal de 7 bin atlı vererek ona destek verdi. Wang Xuance bu orduyla Harsha Krallığı'nın başkentine kadar ilerledi. Tibet ve Nepal birlikleriyle Nafde Arora Shyam'ı mağlup edip onunla birlikte 12 bin kişiyi esir aldı, 30 binden fazla sığır ve atı da ele geçirdi. Çin'e döndüklerinde yıl 648 idi.²⁷⁹

Wang Xuance'nin Tibet'in askeri yardımıyla muzaffer bir şekilde başkent Chang'an'a dönüşünün ertesi yılı Tang Hanedanı'nda bir taht değişikliği yaşanmıştı. İmparator Taizong 649 yılında hayatını kaybetmiş, yerine Gaozong başa gelmişti. Songtsen Gampo, iyi ilişkiler yürüttüğü Taizong'un anıt mezarına sunulması için birtakım hediyeler gönderirken aynı zamanda tahta yeni çıkan Gaozong'a desteğini de belirtmekteydi:

“Zhenguan saltanat devresinin 23. yılı (649), İmparator Gaozong 高宗 tahta çıktığında hizmetlerinden dolayı Qizongnongzan'ı İmparatorluk Refakatçisi²⁸⁰ olarak

dönen Xuan Zang'ın 639 yılında Tibet-Nepal arasında açılan Mang-yul güzergahını kullanmaması da dikkat çekmektedir. Tibet ve buradaki Budizm hakkında bilgilerin kısıtlı olmasının bunda etkili olması muhtemeldir.

²⁷⁸ Çin kaynaklarında Nafudi Aluonashun 那伏帝阿羅那順.

²⁷⁹ Davies, **Indian Peninsula**, s. 20-21; Tan Chung, “**India and China: A Saga of Sharing a Historical Heritage**”, *India's Interaction with China, Central and West Asia*, ed. Abdur Rahman, Delhi, Oxford University Press, 2002, s. 149-150; Prakash, “**Tibet, Kashmir and North India**”, s. 41; Mynak R. Tulku, “**An Invasion of the North India After Harsha's Death**”, *Bulletin of Tibetology*, Vol. VI, No. 2, Sikkim, Namgyal Institute of Tibetology, 1969, s. 9-10.

²⁸⁰ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 2083; Xiong, **a.g.e.**, s.166-167: Fuma Duwei 駙馬都尉. Xiong'a göre bu unvandaki Fuma 駙馬 tabiri “imparatorun damadı” anlamına gelmektedir. Bu unvan aynı zamanda imparatorun yakın korumaları için de kullanılmaktadır. Bu nedenle onursal bir unvan olarak “İmparatorluk Refakatçisi”; görev olarak da “İmparatorluk Yakın Koruması” olarak tercüme edilebilir.

tain edip Xihai 西海²⁸¹ Kumandanlık Beyi unvanıyla mükâfatlandırdı. Qizongnongzan, (Tang Hanedanı'nın) Eğitim Bakanı²⁸² Zhangsun Wuji'ye 長孫無忌²⁸³ mektup iletip *“Göğün Oğlu'nun tahta çıkışının ilk zamanlarında eğer emri altındakilerden itaatsizlik eden olursa emrimdeki askeri birliklerle ülkenize girerek topyekûn sefer düzenleyip onları ortadan kaldırmak vazifemdir.”* dedi. Ayrıca İmparator Taizong'un Zhaoling²⁸⁴ anıt mezarına sunulması arzusuyla mücevherat takdim etti. Taşa yontulmuş tasviri anıt mezarın kuzey kapısına yerleştirildi.²⁸⁵ İmparator Gaozong onu övgüyle karşılayıp Cong Beyi 竇王 unvanıyla onurlandırdı. Tibetlilere de yüklü miktarda hediye bahşetti. Tibetlilerin ipekböceği larvaları ile içki, değirmen, kâğıt ve mürekkep ustaları talebine müsaade etti.”²⁸⁶

2.1.6. Qizongnongzan'ın Ölümü ve Başbakan Ludongzan'ın Naipliği

Tibet platosunda siyasi birliği sağlayıp kanun düzenlemeleri yapan ve babası Namri Songtsen'den aldığı devleti imparatorluğa dönüştüren Songtsen Gampo 650 yılında hayatını kaybetti. OTA ve OTC'de geçen kayıtlar da Tang Hanedanı kayıtlarındaki tarihi doğrulamaktadır.²⁸⁷ Oğlu Gungsong Gungtsen'in erken ölümü Tibet İmparatorluğu tahtına kimin geçeceği konusunda bir problem yaratmıştı. Hayatını kaybeden oğlundan olma torunu Mangsong Mangtsen henüz çocuk yaşta tahta geçmiş, devlet işlerini ise muktedir Başbakan Gar Tongtsen Yulsung

²⁸¹ Xiong, **a.g.e.**, s. 579-580: Xihai 西海 esasında “Batı Denizi” olarak tercüme edilebilir. Bu tabirin birkaç kapsamı vardır fakat burada kastedilen bölge Qinghai gölüne kadar uzanan bölge olmalıdır.

²⁸² Hucker, **a.g.e.**, Nu: 5801; Xiong, **a.g.e.**, s. 469: Situ 司徒.

²⁸³ Zhangsun Wuji'nin 長孫無忌 ataları Kuzey Wei Devleti hükümdarı Xianwen'in 獻文(466-471) üçüncü kardeşinin torunlarıydı. Başlangıçta Tuoba 拓拔 soyadını taşıyorlardı. Daha sonra bunu Zhangsun 長孫 olarak değiştirdiler. JTS'ya göre İmparator Taizong'un eşi de Zhangsun ailesindendi. Zhangsun Wuji ise Taizong'un eşinin ağabeyi, Taizong'un da yakın arkadaşı idi. Bkz. Okay, **a.g.e.**, s. 19-20.

²⁸⁴ Zhaoling 昭陵 Anıt Mezarı, Tang Hanedanı imparatoru Taizong(599-649) zamanında inşa edilmiştir. Çin'in Xi'an şehrine 83 km mesafedeki Jiuzong Dağı'nda 九嵕山 yer almaktadır. İmparator Taizong da öldüğünde buraya gömülmüştür. Bkz. Zhou Xiuqin, **Zhaoling: The Mausoleum of Emperor Tang Taizong**, Philadelphia, Department of East Asian Languages and Civilizations, University of Pennsylvania, 2009, s. 18-19.

²⁸⁵ JTS, 196, s. 5222.

²⁸⁶ JTS, 196, s. 5222; XTS, 216, s. 6074.

²⁸⁷ Dotson, **OTA**, s. 82; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 29-30; Zuiho'ya göre Songtsen Gampo'nun ölümü 649 yılı olmalıdır. Bkz. Zuiho, **a.g.m.**, s. 411-412.

devralmıştı. Bu dönem aynı zamanda Gar sülalesinin devlet içerisinde ipleri elinde tuttuğu dönem olarak bilinmektedir.

JTS ve XTS'da Songtsen Gampo'nun ölümü ve ardından yaşanan gelişmeler hakkında şunlar yazmaktadır:

“Yonghui 永徽 saltanat devresinin 1. yılı (650), Qizongnongzan hayatını kaybetti. İmparator Gaozong onun yasını tuttu. Cenaze törenine iştirak edip taziyede bulunmak için Sağ Wuhou Generali Xianyu Chenji'yi 鮮于臣濟 elçi olarak gönderdi. Qizongnongzan'ın oğlu erken vakitte hayatını kaybettiği için torunu Zanpu olarak tahta çıkmıştı. Henüz erişkin olmadığından dolayı devlet işlerine Bakan Ludongzan nezaret etti.”²⁸⁸

“Ludongzan, “Xue” boyuna mensup idi.²⁸⁹ Kitabetten anlamamasına rağmen zeki, azimli ve ağırbaşlı bir karaktere sahipti. Askeri meselelere ve nizama dikkat eden tecrübeli birisi olup daima ihtiyatlı idi. Tibet'teki tüm Qiang boylarının bir araya getirilmesi ve Tibetlilerin bölgede güçlü ve etkin olmaları çoğunlukla onun stratejisi sayesinde.”²⁹⁰

“Ludongzan'ın 5 oğlu vardı. Zanzire 贊悉若 denen büyük oğlu erken öldü. Diğerleri ise sırayla Qinling 欽陵, Zampo 贊婆, Xiduoyu 悉多于 ve Bolun 勃論 idi. Ludongzan öldüğünde Qinling ve kardeşleri ülke yönetiminden sorumlu oldular.”²⁹¹

JTS ve XTS'da aydınlatılması gereken hususlardan birisi Songtsen Gampo'nun cenaze töreni, diğeri ise Gar Tongtsen Yulsung'un nasıl bu kadar muktedir olduğudur. OTA ve OTC'ye göre Songtsen Gampo öldüğünde naaşı hemen gömülmemiş, bir sene özel bir odada tutularak 651 yılında Yarlung Vadisi'nde yer alan Chonggye'deki Chingwa Taktsé(Chingwa Kaplan Zirvesi) adlı kalenin yaklaşık 1 km güneyindeki mezarlığa gömülmüştü. Burası başkent Lhasa'nın

²⁸⁸ JTS, 196, s. 5222; XTS, 216, s. 6074-6075.

²⁸⁹ JTS, 196, s. 5222; XTS'da geçen Xue 薛 adı JTS'da farklı biçimde Xue 葵 olarak geçmektedir. Başbakan Ludongzan'ın mensup olduğu “Xue” boyunu ifade etmektedir. JTS'da bahsedilen “Xue” boyunun Tibet başbakanının mensup olduğu Gar sülalesini karşılayıp karşılamadığı bilinmemektedir.

²⁹⁰ JTS, 196, s. 5222-5223; XTS, 216, s. 6075.

²⁹¹ JTS, 196, s. 5223; XTS, 216, s. 6075.

yaklaşık 104 km güneydoğusunda kalmaktaydı.²⁹² Bu alan daha sonra birçok Tibet imparatorunun da mezarlığı olacaktı.²⁹³ Muhtemelen Tang Hanedanı'ndan gelen Sağ Wuhou Generali Xianyu Chenji 651 yılında burada düzenlenen cenaze törenine iştirak etmişti.

Gar sülalesine mensup olan Tongtsen Yulsung, Dotson'a göre Zhangzhung kökenli idi.²⁹⁴ Songtsen Gampo döneminde başbakan olmasının yanısıra 5 idari bölgeden biri olan Merkezi Tibet'i idare etmekte idi. Onun devlet içerisinde sivrilmesi OTC'ye göre henüz bir bakan iken diğer güçlü bakanlardan Nyang Mangpoje Shangnang ve Khyungpo Pungse Sutse'nin ortadan kalkmasıyla başlamaktadır.²⁹⁵ Tang kayıtlarında özellikle Qinghai eyaletinde Tuyuhunlar üzerine yapılan seferler ve Qiang boylarının bir araya getirilmesi ile adından söz ettirmişti. Stein'a göre Songtsen Gampo'nun başarısı büyük oranda bakanı Gar Tongtsen Yulsung'dan dolayı idi. İmparator Taizong, huzurunda ona iyilikle hürmet etmişti. Gar Tongtsen Yulsung'u muhtemelen hükümdarıyla karşı karşıya getirmek için ona da bir prenses ile evlilik ayarlamak istemiş, ihtiyatlı olan Tongtsen Yulsung ise nerede duracağını bildiğinden bu teklifi hükümdarıyla karşı karşıya gelmemek adına nazikçe geri çevirmişti. Songtsen Gampo öldüğünde Tongtsen Yulsung Tang Hanedanı sınırlarında idi ve derhal başkente geldi. Böylelikle 30 yıl boyunca Gar sülalesinin devlet içerisindeki tahakkümü başlamış oluyordu. Bu bakımdan Richardson, Gar sülalesinin hakimiyetini Japonya'daki Şogunluğa benzetmektedir.²⁹⁶

²⁹² Richardson. "Early Burial Grounds in Tibet and Tibetan Decorative Art of the VIIIth and IXth Centuries", Central Asiatic Journal. Vol. 8, No. 2. June 1963, s. 73, 77.

²⁹³ Dotson. **OTA**. s. 83; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 30; İmparatorluk mezar alanının haritası için bkz. Hazod. "Territory, Kinship and the Grave". s. 73.

²⁹⁴ Dotson, **Administration and Law in the Tibetan Empire**, s. 301; Richardson, Gar sülalesinin Tibet boyu olmasının muhtemel olduğu görüşündedir. Bununla birlikte Gar sülalesinin MÖ 190'larda Hunlar tarafından Qinghai'nin kuzeyindeki yurtlarından sürülen Yuezhi'ların bir kolu olabileceği şeklinde Harold Bailey'in görüşüne de yer vermektedir. Bkz. Richardson, "Ministers of the Tibetan Kingdom", s. 14.

²⁹⁵ Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 130-131; Emanuela Garatti, "Shifting Memories and Changing Allegiances: Tracing the Descendants of the Tibetan Minister mGar through Chinese Funerary Inscriptions", *Revue d'Etudes Tibétaines*, no. 33, October 2015, s. 159-160; Uray, "The Origins of the Traditions concerning Sron-brcan Sgam-po", s. 36; Garatti, OTC'ye göre Khyungpo Pungse Sutse'nin Songtsen Gampo'ya karşı yapacağı darbe planını deşifre etmesiyle Gar Tongtsen Yulsung'un başbakanlığa tayin edildiğini belirtmekte fakat farklı görüşlere de yer vererek onun esasında 644 yılında başbakanlığa terfi etmiş olabileceğine değinmektedir. Uray ise Gar Tongtsen Yulsung'un 641 yılında halihazırda bir başbakan olduğu görüşündedir.

²⁹⁶ Stein, **Tibetan Civilization**, s. 63; Richardson, "Ministers of the Tibetan Kingdom", s. 19.

Gar Tongtsen Yulsung'un JTS ve XTS'da geçen oğullarının Tibetçe adları üzerine Garatti şöyle bir liste vermektedir: Zanziruo 贊悉若 (Gar Tsenye Domp), Qinling 欽陵 (Gar Trining Tsendro veya Lon Trinling), Zampo 贊婆 (Gar Trintsan Tsangtong veya Gar Tsenba), Xiduoyu 悉多于 (Gar Tagu Risum), Bolun 勃論 (Gar Tsenyen Gungton).²⁹⁷

2.2. QİLİBABU (MANGSONG MANGTSEN) DÖNEMİ

Songtsen Gampo'nun ölümünün ardından tahta geçen torunu Mangsong Mangtsen'in adı JTS ve XTS'daki kayıtlarda geçmemektedir. Dönemini ele alan bu kayıtlar ondan sadece hükümdarlık unvanı olan Zanpu ile bahsetmektedir. TD'de Qilibabu 乞梨拔布²⁹⁸ olarak ismi geçen bu hükümdarın saltanatı Gar sülalesinin naipliği ile geçmiştir.

JTS ve XTS'da Mangsong Mangtsen'in tahta çıktığı 650 yılından sonra birden 658 yılına geçilmektedir. Aradaki 8 yıl Tang Hanedanı kayıtlarında karanlıkta kalmaktadır. Tahta çıktığında henüz 7 yaşından büyük olmadığı anlaşılan Mangsong Mangtsen hakkında OTA ve OTC onun erişkin olmadığı bu zamanlarını Merkezi Tibet'te Nyenkar ve Merke bölgelerinde geçirdiğinden bahsetmektedir.²⁹⁹ Tibet kaynaklarında ise Mangsong Mangtsen'den ziyade Başbakan Gar Tongtsen Yulsung'un faaliyetleri dikkat çekmektedir. 654-656 yılları arasında meclisi toplayıp asker sayısını belirlemek için nüfus sayımı yaptı. Böylece nüfusu askeri ve sivil olarak ayırdı. İdareyi güçlü kılmak için anayasa ve hukuk metinleri oluşturdu.³⁰⁰ Bu sırada günümüzde Tibet'in Tsang bölgesinin batısına ve Nepal'deki Mustang

²⁹⁷ Garatti, "Tibetan Minister mGar", s. 163.

²⁹⁸ TD, 190, s. 5173.

²⁹⁹ Dotson, OTA, s. 43-46: Nyenkar, Merke, Balpo ve Drakmar bölgeleri Tibet İmparatorlarının henüz reşit olmadıkları zamanlarda sığındıkları yerlerdi. Bu yerler çoğunlukla Merkezi Tibet'te yer almaktaydı. Bunlar yaylak ve kışlak alanlar olarak sınıflandırılabilir.

³⁰⁰ Stein, Tibetan Civilization, s. 111-112; Richardson, "Dog-bite", s. 5: Songtsen Gampo'nun "Yüce Hukukun Büyük Yasası" adlı bir yasa oluşturduğu bilinmektedir. Ondan 6 yıl sonra Başbakan Gar Tongtsen Yulsung da bir hukuk metni oluşturmuştu. Aurel Stein'in Hindistan Devlet Dairesi Arşivi koleksiyonundaki 10 no.740 adlı belgede borç, vergi, medeni ihtilaflar gibi bazı meseleler yer almaktadır. Birçok Dunhuang belgesi de anlaşmalar, satışlar, vergiler, arazi sahipliği gibi konulara değinmektedir. Stein koleksiyondaki 10 no. 753 adlı belge hırsızlık üzerine kanunlarla ilgilidir. PT 1075 adlı belge de Stein 10 no. 740 ile benzerdir. Suç olarak değerlendirilen diğer meseleler PT 1071'de değinilmiştir. Bunlar arasında av sırasında başka bir hayvana yöneltilen okla kazara ölüm ve yaralamalar için cezaların boyutu, suçlunun ve kurbanın statüsüne göre dereceleri yer almaktadır.

bölgesine 652-653 yıllarında seferlere çıkmış, 653 ile 656 yıllarında büyük yak ve geyik avları düzenlemişti.³⁰¹ Ayrıca Songtsen Gampo döneminde başlayan Tibet'in sancaklara ve askeri bölgelere ayrılarak teşkilatlandırılması Gar Tongtsen Yulsung devrinde tamamlanmıştı.³⁰² Bunlar esasında büyük bir askeri hareketin hazırlıkları sayılabilir. Zira Gar Tongtsen Yulsung'un Tuyuhunlar üzerine düzenleyeceği sefer yakındı.

2.2.1. Tibetlilerin Tuyuhun Devleti'ni Yıkması ve Tuyuhunların Tang Hanedanı'na Sığınışı

Tibetlilerin Tuyuhun Devleti'ni yıkması ile ilgili JTS ve XTS'daki kayıtlara geçmeden evvel Tuyuhunlar ve bulundukları Qinghai bölgesi hakkında biraz bahsetmek gerekmektedir.

Tuyuhunlar, Çin resmi tarihlerine göre Çin'in kuzeydoğusundaki Liaoxi ve Liaodong'da Xianbeilerin Murong 慕容 boyuna dayanmaktaydı. III. yüzyılda bu bölgelere geldiği anlaşılan Murong boyunun lideri Shegui 涉歸, aynı yüzyılın sonlarına doğru oğulları Gui 隗 ve Tuyuhun arasında boyları üleştirmişti. 283 yılında Shegui ölünce iki kardeş arasında otlak kavgası meydana geldi. Tuyuhun, kendisine bağlı olan boylarla birlikte batıya göç ederek Gansu bölgesi ile Qinghai'daki Koko Nor Gölü civarına yerleşti. IV. yüzyılın başlarından itibaren Sichuan'ın kuzeybatısına, Gansu'nun güneyine, Doğu Türkistan'a ve Tibet'e kadar uzanan bir hakimiyet sahası oluşturdu.³⁰³

V. yüzyılın ortalarından VII. yüzyılın başlarına kadar Tuyuhunların kontrolü altındaki Qinghai bölgesi Çin'den batıya doğru ulaşımın önemli merkezlerinden biri haline geldi. Qinghai bölgesi birçok yönden açık bir bölge idi. Burada Çin, Gobi Çölü'nün kuzeyi, Batı Bölgeleri, Tibet Platosu, Hindistan ve diğer yerleri birbirine bağlayan elverişli ulaşım yolları vardı.³⁰⁴ Örneğin, Tuyuhunların bir zamanlar kontrol ettikleri Qinghai Yolu, Han Hanedanı zamanında Merkezi Çin'i Qinghai'daki Qiang

³⁰¹ Dotson, **OTA**, s. 84-85; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 30.

³⁰² Snellgrove, **a.g.e.**, s. 443.

³⁰³ Zeki Tok, **Bozkırın Kayıp Hâkimi Tuyuhun Devleti (MS III.-VII. Yüzyıl)**, İstanbul, Selenge, 2021, s. 39-40; Gürhan Kirilen, **Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2017, s. 9-11.

³⁰⁴ Huo Wei, **"Silk Road of the Plateau"**, s. 29.

boyları arasında Batı Bölgelerine ulaştıran Qiangzhong 羌中 olarak bilinmekteydi. Son derece önemli bir konumda yer alan bu yol, Merkezi Çin'i, Tuyuhun topraklarını, Qaidam Havzası'nı ve Doğu Türkistan'da Turfan'ın bir ilçesi olan Shanshan'ı 鄯善 Gansu Koridoru üzerinden büyük ticaret yollarına bağlamaktaydı. Gansu Koridoru'ndan geçen ticaret yolları işlevsiz hale geldiği vakitlerde alternatif ana ticaret güzergahlarından biri olmuştur.³⁰⁵

Bilindiği üzere Tibetlilerin siyasi birliklerini sağladıktan sonra giriştikleri yayılmacı politika kapsamında kuzeydoğu yönünün - coğrafyanın getirdiği koşullar da eklenince - diğer bölgelere nazaran daha elverişli olduğu gözlemlenebilir. Himalayalara kadar uzanan dağların serin iklimine alışkın insanlar için Hindistan'ın öldürücü sıcaklara sahip olduğu, kuzeyde aşılmaz çöllerin olduğu, doğuda ise güçlü Tang Hanedanı'nın uzandığını belirten Gumilëv de Tibetliler nazarında Qinghai bölgesi üzerinden Gansu'ya ve Doğu Türkistan'a açılan kuzeydoğu geçidinin makul olduğu görüşündedir. Tibetliler buradan büyük ticaret yollarına da bağlanabilirdi. Onlar için bu güzergahın önündeki en büyük engel ise şüphesiz Tuyuhun Devleti idi.³⁰⁶

Yukarıda da değinildiği gibi burada birçok bölgeye erişime sahip olan Qinghai Yolu ticari potansiyeli ile Tibet İmparatorluğu'nun gücünü önemli ölçüde ikmal edebilecek bir güzergâh idi. Tibetlilerin Tang Hanedanı toprakları ve Gansu Koridoru ile olan irtibatları da buradan geçmekteydi. Ayrıca Qinghai bölgesi genel anlamda tarımcılık ve hayvancılığa da elverişli bir bölge idi.³⁰⁷ Tuyuhunların Qinghai'da Cong 驄 veya Ejder Atı denilen, yerel ve Pers atlarının melezi olan ünlü atları vardı. Bu atların üstün özelliği Tuyuhunlara hem askeri hem de iktisadi avantaj sağlamasıydı. Tuyuhunların bölgedeki ekonomisi ayrıca tuz üretimi, zanaat ve çiftçilikle desteklenmekteydi. Yerel Qiang ahalisi ve Gansu'dan getirilen Han Çinlileri de arpa, darı ve fasulye işleriyle uğraşmakta, kale, şehir, yol ve köprü gibi işlerde görev almaktaydı.³⁰⁸ İyi otlakları ve doğal kaynakları barındıran, tarımcılık ve birtakım zanaat ile uğraşanların yaşadığı Qinghai bu açıdan konargöçerlik ve tarımcılık gibi

³⁰⁵ Pan Yihong, "Locating Advantages: The Survival of the Tuyuhun State on the Edge, 300-ca. 580", T'oung Pao, Vol. 99, Fasc. 4/5, 2013, s. 293; Chen Qingying & Gao Shufen, a.g.e., s. 37.

³⁰⁶ Gumilëv, *Avrasyadan Makaleler-1*, s. 328-329.

³⁰⁷ Zheng Du, Zhang Qingsong & Wu Shaohong, a.g.m., s. 13.

³⁰⁸ Pan Yihong, "Tuyuhun State", s. 278.

karma bir iktisadi yapıya sahip olan Tibetliler için kıymetli bir işe b  gesi ve işgücü kaynağı niteliğine sahipti.

Tuyuhunların bulunduğu Qinghai platosuna doğru Tibet yayılımının nedenlerini sadece uygun iklim koşullarından dolayı meydana gelen olumlu coğrafi yapı ve buradaki iktisadi potansiyel ile açıklamak yeterli olmayacaktır. Tuyuhunların toplumsal yapısında Qiang boylarının önemli ölçüde yer edindiği bilinmektedir. Tibetliler ve Qiang boyları arasında mevcut kan ba  ı, ortak kültür ve gelenekler gibi unsurlar siyasi birlik hedefleyen Tibet İmparatorluğu'nun Tuyuhunlar   zerine yayılmasını anlamlı kılmaktadır.³⁰⁹

Tibetlilerin Tuyuhunlar ile olan meselelerinin başlangıcı muhtemelen Namri Songtsen devrinde meydana geldi. 608 ve 609 yıllarında Sui Hanedanı'na gönderdikleri elçilerle ticaret yollarının açılmalarını istemelerinin sebebi büyük ihtimalle arada bulunan Tuyuhunların öncesinde yarattığı problemten kaynaklı idi. Songtsen Gampo döneminde Tibetliler, güçlü bir devlet haline gelmelerinden aldıkları özgüvenle Tang Hanedanı'nın diplomatik evlilik yoluyla Tuyuhunlara ayrıcalık göstermesini yadırgamıştı. Zira Songtsen Gampo kuzeydoğuda yapılan seferlerle Tuyuhunları yenilgiye uğratıp onları haraca ba  lamı  ı idi. Bundan kaynaklı bir mağrur tavırla 634 yılında Tang Hanedanı'ndan bir prenses ile diplomatik evlilik yapmak istediklerini belirtmişlerdi. Bu aşamada diplomatik evlilik teklifi reddedilen Songtsen Gampo, Tuyuhunların Tang sarayında arabozuculuk yaptığını düşünerek bizzat sefere   ıkmı  ı, onları mağlup ederek Qinghai'in kuzeyine kaçmalarına neden olmuştu. Songtsen Gampo'nun oğlu Gungsong Gungtsen'in bir Tuyuhun prensesi ile evlenmiş olması ve ölmeden önce dünyaya gelen oğlu Mangsong Mangtsen'in de bu Tuyuhun prensesinden olması Tibetlilerin Tuyuhunlara kar  şı olan saldırgan tutumunu de  i  tirmeydi.

Bu dönemde Kunlun Dağları'nın ötesinde, Tarım Havzası'nda ticaret yolları üzerindeki   ehir devletleri Tang Hanedanı'nın kontrolü altında idi. Tang Hanedanı 658 yılında sadece Hoten ve Kuça'da hakimiyeti sağlamakla kalmamı  ı, ayrıca Soğd ülkesinde ve Keşmir'de de himayeler oluşturmuştu.³¹⁰ Tibetliler, Tuyuhun Devleti'ni yıkmadan evvel Tang Hanedanı'nda durum böyle idi. JTS ve XTS, Başbakan Gar

³⁰⁹ Chen Qijun, "Tubo Zhixia de "Tuyuhun Bangguo" Chutan", Zhongguo Zangxue , 3, 2003, s. 67.

³¹⁰ Yeshe De Project, a.g.e., s. 231.

Tongtsen Yulsung'un Tuyuhunlara nihai darbeyi indirdiği seferi hakkında şöyle bahsetmektedir:

“Xianqing 顯慶 saltanat devresinin 3. yılı (658), Zanpu elçi gönderip altın bir kâse ve Polo³¹¹ aletleri sunarak bir prenses ile evlilik teklifinde bulundu. Çok geçmeden Tuyuhunların gelip (Tang Hanedanı'na) bağlılık bildirmelerine Ludongzan oldukça öfkelenildi.”³¹²

Zhenping, bu diplomatik evlilik teklifini aslında Tibet'in Qinghai'daki Bailan bölgesinin ilhakının ve gelecekte topraklarını genişletmesinin Tang Hanedanı tarafından tanınması için üstü kapalı bir talep olarak görmektedir. Zira Tibetliler bundan önce korunaklı Bailan bölgesini ele geçirip burayı Tang Hanedanı'na karşı bir Tibet ileri karakoluna dönüştürmüştü. Böylece 658 yılı Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasındaki ilişkilerin bozulduğu yıl oldu.³¹³

ZZTJ, JTS ve XTS'daki bir boşluğu doldurarak 660 yılının 8. ayında Ludongzan'ın, oğlu Qizheng'i 起政 Tuyuhunları hakimiyet altına almak için gönderdiğinden bahsetmektedir.³¹⁴ Burada bahsedilen Qizheng muhtemelen JTS ve XTS'da geçen Ludongzan'ın oğlu Qinling idi. Ayrıca JTS ve XTS'daki Tibet monografilerinde Gar Tongtsen Yulsung devrinde Tibetlilerin Tarım Havzası'nda baş gösteren faaliyetlerinden bahsedilmemektedir. 662 yılında Tibetliler, On Okların Duolu koluna mensup Gongyue(Köngül) boylarının rehberliğiyle Kaşgar'ın güneyine geldi. Burada Tibetlilerle karşılaşan Tang ordusu onlarla savaşa cüret edememiş, anlaşma sağlayıp geri çekilmişti.³¹⁵ Bu karşılaşma Zhang'a göre Tarım Havzası'nda Tibet askeri varlığının en erken delili idi.³¹⁶ 663 yılı itibarıyla Tibet İmparatorluğu

³¹¹ Poluo 頗羅 kelimesinin Polo oyununun Çince transkripsiyonu olduğu ve burada bahsedilen eşyanın Polo oyununda kullanılan aletlerden biri olabileceğine dair bir iddia vardır. Bkz. Tang Jia-hong, “**The Administrative System in Tibet during the Tang and Yuan Dynasties**”, China Tibetology, Number 1, September 2003, s. 40.

³¹² XTS, 216, s. 6075; XTS'daki bu kayda ek olarak Tibetlilerin altından atların, aslanların, fillerin ve diğer hayvanların yer aldığı altın bir şehir modeli de gönderdiği belirtilmektedir. Bkz. Edward H. Schafer, **The Golden Peaches of Samarkand(A Study of T'ang Exotics)**, Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 1963, s. 254.

³¹³ Wang Zhenping, **a.g.e.**, s. 145.

³¹⁴ ZZTJ, 200, s. 6321.

³¹⁵ ZZTJ, 201, s. 6333.

³¹⁶ Zhan Zhang, **Between China and Tibet: A Documentary History of Khotan in the Late Eighth and Early Ninth Century**, Doktora Tezi, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 2016, s. 57-58.

Tibet platosunun kuzeybatısı, Gilgit-Baltistan'daki Balur Krallığı, Doğu Toharistan'daki Vahar Krallığı ve Kaşgar civarındaki alanı kontrol altına almıştı. Kaşgar bu dönemde Tibetlilerin ve Batı Türklerinin elindeydi.³¹⁷ Bu gelişmelerden sonra JTS ve XTS'daki kayıtlar şöyle devam etmektedir:

“Longshuo(661-663) ve Linde(664-665) saltanat devrelerinde, Tibetliler de Tuyuhunlar da düzenli bir şekilde imparatora saygılarını sundular. Her birinin doğruları ve yanlışları tartışıldı. Tang Hanedanı tereddütte kalmış, bu nedenle ikisinden birini ne takdir etmiş ne de hakir görmüştü. Tibetliler Tuyuhunlara karşı kin ve nefret duyuyorlardı. Ludongzan, komutasındaki savaşçılarla Tuyuhunlara saldırdı. Tuyuhun Bakanı Suhuogui 素和貴 Tibet'e kaçıp devletin güçlü ve zayıf yönlerini deşifre etti. Böylece Tibetliler Tuyuhunları bozguna uğratıp devletlerini yıkabildi. Heyuan Beyi 河源王 Murong Nuohebo 慕容諾曷鉢 ve Prenses Honghua 弘化 kaçarak Liangzhou'ya 涼州³¹⁸ sığındılar. Tang Hanedanı'na elçi gönderip durumun vahametini bildirdiler.”³¹⁹

“İmparatorluk emriyle Liangzhou Baş Nezaretçisi Zheng Rentai 鄭仁泰, Qinghai Hudut Kıdemli Bölge Komutanı olarak görevlendirildi. Komutasındaki General Dugu Qingyun 獨孤卿雲 ve diğerleriyle Liang 涼 ve Shan 鄯 idari bölgelerinde konuşlandı. Sol Wuhou Kıdemli Generali Su Dingfang 蘇定方, Anji Yüksek Komiseri³²⁰ olarak görevlendirildi. Karışıklıkları bastırmak için birçok general ve askeri vali de harekete geçti.³²¹ Tibet elçisi Lun Zhongcong 論仲琮 saraya gelip

³¹⁷ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 29-30.

³¹⁸ Xiong, **a.g.e.**, s. 559: Liangzhou 涼州, Gansu'da Sarı Irmak'ın batısı ve Wuwei şehrinin doğusuna uzanan bir bölge idi.

³¹⁹ **JTS**, 196, s. 5223; **XTS**, 216, s. 6075.

³²⁰ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 6017; Xiong, **a.g.e.**, s. 114: Dashi 大使 Yüksek Komiser olarak tercüme edilebilir fakat burada Anji 安集 tabirinin karşılığı bulunamamıştır. Bunun Anfu dashi 安撫大使 gibi bir unvan olması muhtemeldir. Anfu dashi unvanı için bkz. Hucker, **a.g.e.**, Nu: 19.

³²¹ Pelliot, **Tibet**, s. 85; Bushell, **a.g.m.**, s. 447: Pelliot bunu şöyle tercüme etmiştir: “*Un decret imperial ordonna au tou-tou de leang-tcheou, 鄭仁泰 Tcheng Jen-t'ai, d'etre "commandant general de l'armee en campagne de la route du Ts'ing-hai(Koukou-nor)" et d'emmener les generaux 獨孤卿雲 Tou-kou K'ing-yun et autres camper a Leang[tcheou] et*

Tuyuhunların suçunu bildirdi. İmparator bu durumu kınamak için bir elçi gönderdi. Ardından Tibet elçisi gelip Tuyuhunlarla barışmak istediklerini ve pişman olduklarını belirtip atlarını gütmek için Chishui 赤水 bölgesini talep etti. İmparator buna izin vermedi. O sıralarda (667) Ludongzan öldü.³²²

Gar Tongtsen Yulsung'un Tuyuhun seferi Tibet kaynaklarında da yankı bulmuştur. Gar Tongtsen Yulsung, OTA ve OTC'ye göre Azha³²³ olarak bilinen Tuyuhunların topraklarında 660-666 yılları arasında kalmıştı. OTA'da daha detaya inilerek Tibetlilerin Tang Generali Su Dingfang ile savaştığı ve onların 80 bin kişilik kuvvetini bine indirdiği anlatılmaktadır. Ludongzan, Azha topraklarından dönüp Zanpu ile bir araya geldikten bir yıl sonra, 667 yılında Tibet'te hayatını kaybetti.³²⁴

Tibetlilerin 660 yılında Tuyuhunlar üzerine saldırımlarının sebebi olarak Tuyuhunların Tang Hanedanı'na bağlanması ve bu durumun Tibetlileri rahatsız ettiği anlaşılmaktadır.³²⁵ XTS'da Tuyuhunların Tang Hanedanı'na bağlanması karşısında Gar Tongtsen Yulsung'un bu duruma öfkeleniği görülmektedir. 663 yılında Tibetlilerin Tuyuhun Devleti'ni yıkması sonucu Tuyuhun hükümdarı ve eşi Liangzhou'ya kaçmıştı. Beckwith'e göre Tibetlilerin 665 yılında bir elçilik heyeti göndererek Tuyuhunlarla iyi ilişkiler tesis etmek istemesi Tuyuhunların kendilerine tâbi bir devlet olarak kalmasını istemelerinden kaynaklıydı.³²⁶ Tuyuhunların bölgedeki varlığı Tibetliler için önemliydi. Zira Tuyuhunlar bölgedeki ticaret konusunda uzmanlaşmışlardı. Böylelikle Tibetliler için gereken maddi destek Tuyuhunlar üzerinden sağlanabilirdi. Ayrıca Tuyuhunların bir kısmının Tang Hanedanı topraklarına sığınması onlardan haraç alan Tibetliler için de bir kayıp demektir.³²⁷ Tang Hanedanı bu istekleri reddetse de Tuyuhun toprakları artık Tibetlilerin kontrolü altında idi. Tibetliler, Tuyuhunlara nihai darbeyi indirirken uygun

Chan[tcheou]; et [en outre] au 左武侯 tso-wou-heou ta-tsiang-kiun 蘇定方 Sou Ting-fang d'être 安集大使 ngan-tsi ta-che et de les generaux et commissaires afin de mettre un terme a ces troubles.". Eserdeki dipnotta ise tüm general ve askeri valilerden sorumlu olan kişinin Su Dingfang yerine Zheng Rentai olması gerektiği yazmaktadır. Bushell ise bu kısmı özetlemek adına eksik tercüme etmiş, buna rağmen o da bu kişinin Zheng Rentai olduğuna işaret etmiştir. Bu iki görüşe karşılık yukarıda verilen kayıt tercümesi uygun görülmüştür.

³²² XTS, 216, s. 6075.

³²³ Thomas, "the Ha-za", s. 85: Thomas, bu çalışmasında Azha adının Tuyuhunlara karşılık geldiğini ilk olarak Paul Pelliot'nun önerdiğinden bahsetmektedir.

³²⁴ Dotson, OTA, s. 86-88; Bacot, Thomas & Toussaint, a.g.e., s. 31-32.

³²⁵ Tok, a.g.e., s. 102; Beckwith, The Tibetan Empire, s. 26-27.

³²⁶ Beckwith, The Tibetan Empire, s. 31-32.

³²⁷ Chen Qijun, "Tubo Zhixia de "Tuyuhun Bangguo" Chutan", s. 67.

bir zamanı seçmişlerdi. Zira bu dönemde Tang Hanedanı Kore Yarımadası'nda Goguryeo ve Baekje devletleri ile savaşın içerisindeydi ve savaş 668 yılına dek sürmüştü.³²⁸

Tibetliler tüm Qinghai bölgesini ele geçirmekle esasında buradaki Tuyuhunların büyük bir kısmı üzerinde kontrol sahibi de olmaktadır. Zira Tuyuhun Devleti yıkıldıktan sonra bir kısmı Tang Hanedanı'na sığınırken büyük kısmı ise Qinghai bölgesinde Tibet hakimiyeti altına girmişti. Bu açıdan Tuyuhunlar Tibetliler için önemli bir vergi ve insan gücü kaynağı oluşturmaktaydı. Bunun yanı sıra önemli ölçüde maharetli savaşçılar olmaları ve bölgeyi iyi bilmeleri gibi nitelikleri Tuyuhun savaşçıların Tibet ordusuna alınmasını, böylece Tibetlilerin Tang Hanedanı ile olan birçok savaşında Tuyuhun askerlerinin de yer almasını beraberinde getirecekti.³²⁹

Qinghai bölgesinin Tibetlilerin eline geçmesiyle buradaki Qinghai Yolu faal bir halde kalmaya devam etti. Bu yol üzerinden Tibetliler çevredeki birçok bölgeye açılan bir ulaşım ağına dahil olmuş oldu. Tibetliler bu yolu siyasi faaliyetlerini uygulamak için de kullanacaktı.³³⁰ Tarım Havzası'nda varlık göstermeye başlamaları da bunun işareti sayılabilir. Öncesinde 660'ların başında Tang Hanedanı İpek Yolu'nun kontrolünü elinde tutmaktaydı fakat bu güzergahtaki kontrolü epey bir zayıflamıştı. Batı Türkleri savaş içerisindeydi. Gar Tongtsen, Keşmir üzerinden dağları geçip Batı Türkleri ile ittifak kurdu. 663 yılı itibarıyla Kaşgar'ı ele geçirerek Tang Hanedanı'nın buradaki ticaret yolu bağını kopardı.³³¹ XTS ve ZZTJ'deki kayıtlardan anlaşıldığı üzere 667 yılında Ashina Buzhen'in 阿史那步真 ölümü sonrası başsız kalan On Oklardan Ashina Duzhi 阿史那都支 ve Li Zhefu 李遮匐, Tibetlilerin Tarım Havzası'na açılmalarından sonra Issık Göl'ün batısındaki topraklarda yaşayan Nushibi 弩失畢 boylarını toplayıp Tibetlilere bağlanmışlardı.³³²

³²⁸ Lai Swee Fo. **The Military and Defense System under the T'ang Dynasty**, Doktora Tezi, The Department of East Asian Studies, Princeton University, 1986, s. 163.

³²⁹ Deng Wenke, "Shi lun Tuyuhun yu Tubo de guanxi", Xibei Minzu Xueyuan Xuebao, 1987, s. 17-19.

³³⁰ Huo Wei, "Silk Road of the Plateau", s. 28, 32.

³³¹ Schaik, **Tibet**, s. 17.

³³² XTS, 215, s. 6064; ZZTJ, 201, s. 6333; Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 32-33; Beckwith. "The Tibetan Empire in the West". s. 32-33: XTS'daki kayda göre On Okların Tibetlilere tâbi olması muhtemelen Ashina Buzhen'in 667 yılındaki ölümünden sonra gerçekleşmişti ancak ZZTJ'deki kayıt bu bağlılığın 662-663 yıllarında On Okların başsız kaldığı bir zamanda gerçekleştiğini söylemektedir.

Yihong'un da değindiği gibi Tuyuhunlar, esasında Tibetlilerin yükselişinde önemli rol oynamıştı. Orta Asya'nın önemli bir kısmı Tibetlilerin nüfuzu altına girmişti.³³³

Zuiho, Çinlilerin Sui ve Tang hanedanları zamanlarında Tuyuhunlara sergilediği düşmanca siyasetin Yarlung Hanedanı'na sadece genişleyip Tibet İmparatorluğu'na dönüşme fırsatı sağlamadığı, ayrıca onlara tıpkı Tuyuhunlar gibi uluslararası bir güç olma ve onların yerini alma arzusu aşıldığı düşüncesindedir.³³⁴ Qinghai'da ve Batı Sichuan'da yayılma gösteren Tibet İmparatorluğu, bu koşullarda artık Tang Hanedanı ile rekabet edebilecek güce ulaşmıştı.

2.2.2. Lun Qinling'in Naipliği, Devam Eden Tuyuhun Meseleleri ve Tibetlilerin Anxi Dört Garnizonu'nu Ortadan Kaldırışı

667 yılında Tibet'in muktedir başbakanı Gar Tongtsen Yulsung'un ölümüyle birlikte Gar sülalesinin hakimiyetini oğlu Gar Trinring Tsendro devam ettirmekteydi. Çin resmi tarihlerinde Lun Qinling veya Qizheng olarak geçmektedir. JTS'daki kayıt ondan hem bakan hem de kıdemli general olarak bahsetmektedir. Bu dönemde Tang Hanedanı sınırına yerleşen Gar Tongtsen Yulsung'un oğulları ileri hareketler için üs olarak kullanacakları Qinghai'da Tuyuhun topraklarını ve Amdo bölgesine giden yolu kontrol etmekteydi.³³⁵ JTS ve XTS'daki kayıtlarda Tang Hanedanı içerisinde Tuyuhunların kurtarılması meselesinin istişare edilmesi ile Gar Trinring Tsendro tarafından 670 yılında Tang Hanedanı'nın Tarım Havzası'nda ticaret yolları ve Batı Bölgeleri'nin kontrolü için önemli bir üssü sayılan Anxi Dört Garnizonu'nun ortadan kaldırılması ele alınmaktadır:

“Zongzhang 總章 saltanat devresinde (668-670), Liangzhou'daki Tuyuhunların bir kısmının Nanshan'a 南山³³⁶ tehcir edilmesi müzakere edildi. İmparator,

³³³ Pan Yihong, “**Tuyuhun State**”, s. 300; Alfredo Cadonna, **Turfan and Tun-huang The Texts, Encounter of Civilizations on the Silk Route**, Firenze, Leo S. Olschki, 1992, s. 7.

³³⁴ Pan Yihong, **Sui-Tang Foreign Policy**, s. 265.

³³⁵ Stein, **Tibetan Civilization**, s. 63; Lin Guanqun, “Reconsidering the Administration of the Military Occupied Regions in Tibet during T'ang Period”. **Taiwan Dongya Wenming Yanjiu Xue Kan**, 14/1, 2017, s. 19.

³³⁶ Xiong, **a.g.e.**, s. 374: Nanshan 南山 tabiri birkaç anlam ifade etmektedir: Shaanxi'de 陕西 Xi'an şehrinin güneyindeki Qin dağının 秦岭 bir kolu olan Zhongnan Shan 終南山; Tibet platosunun kuzeyindeki Kunlun Dağları 崑崙山, Kunlun Dağları'nın kuzeyinde, Gansu ve Qinghai bölgeleri arasında yer alan Qilian Dağları 祁連山.

Tibetlilerin ihlallerini sonlandırmak için Başbakan³³⁷ Jiang Ke 姜恪, Yan Liben 閻立本³³⁸ ve General Qibi Heli 契苾何力³³⁹ ile bir araya geldi. Tibetlilere saldırı yapma fikri üzerine istişarede bulundu. Yan Liben “*Ahali kıtlıktan kırılırken askeri birlikleri sevk edemeyiz.*” deyince Qibi Heli şunları söyledi: “*Tibetliler batının oldukça uzak bölgelerinde yer almaktadır. Bu kulunuz askeri birlikleri göndermekten endişelenmektedir. Zira canavarlar³⁴⁰ dağlara kaçıp pusu için saklanır. Sefer düzenleyip onları ele geçirsek bile hiçbir şey elde edemeyiz. Bahara kadar tekrar Tuyuhunlara akın yapacaklardır. Bu kulunuz Tuyuhunların kurtarılması arzusunda değildir. Gücümüzün tükenmesinden ve onların hiddetinden şüphe duyuyorum. Böyle bir eylem yıkım getirebilir.*” Jiang Ke bunun üzerine şunları söyledi: “*Olmaz! Tuyuhunlar bitik durumdadır. Tibetliler ise üstünlüklerine güvenmektedir. Bu nedenle öfkelerini bastırıp askerî açıdan daha güçlü hale gelmelerini engellemeliyiz. Savaşmak elbette doğru olmaz fakat Tuyuhunları kurtarmazsak Tibetliler onları ortadan kaldıracak. Bu kulunuz ivedilikle İmparatorluk Ordusu’nun Tuyuhunlara yardım etmesi kanaatindedir. Eğer devletleri varlığını sürdürürse planımız soğukkanlılıkla gerçekleşecektir.*” İstişarede bir karara varılamadığı gibi Tuyuhunların tehciri de mümkün olmadı.”³⁴¹

“Xianheng 咸亨 saltanat devresinin ilk yılı (670), Tibetliler gelip 18 idari bölgeyi yakıp yıktı. Komutalarındaki Hoten 于阗 askeri birlikleriyle beraber Kuça’daki 龜茲

³³⁷ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 6819.

³³⁸ Yan Liben 閻立本, Tang Hanedanı İmparatoru Gaozu(650-683) devrinde başbakanlık yapmıştır. Ayrıca resim sanatıyla ilgilendiği bilinmektedir. Okay’a göre Yan ailesi Orta Asya kökenli idi. Bkz. Okay, **a.g.e.**, s. 79.

³³⁹ Qibi Heli’nin 契苾何力 soyu Töleslere dayanmaktaydı. 632 yılında emrindekilerle birlikte Tang Hanedanı’na sığındığı, Sol Cenah Generali unvanı aldığı, Tuyuhun, Kore ve Kuça seferlerine katıldığı bilinmektedir. Bkz. Okay, **a.g.e.**, s. 35-36.

³⁴⁰ Shou 獸 imi canavar, yabancı hayvan anlamına geldiği gibi ayrıca Tang Hanedanı zamanında söylenmesi tabu olan Kaplan(Hu 虎) için kullanılan bir kelimeydi. Bkz. Kroll, **a.g.e.**, s. 420; Burada da “Kaplan” anlamında kullanılmış olması muhtemeldir. Shanshan’daki 鄯善 Xiongnu 匈奴 elçilik heyeti için Han Hanedanı Generali Ban Chao’nun 班超 söylediği “Kaplanın inine yaklaşmayan kaplanı elde edemez.” örneğindeki gibi Çin’de kurulmuş hanedanların kayıtlarında geçen “Yabancı” topluluklar için Kaplan tabirinin kullanılması dikkat çekicidir. İlgili kayıt için bkz. **HHS**, 47, s. 1572.

³⁴¹ **XTS**, 216, s. 6075.

Bohuan 撥換³⁴² şehrini ele geçirdiler. Bunun sonucunda Anxi Dört Garnizonu 安西四鎮³⁴³ kati surette ortadan kalktı.”³⁴⁴

“Sağ Kudretli Muhafız Kıdemli Generali Xue Rengui 薛仁貴, Luosuo 邏娑 Hudut Kıdemli Bölge Komutanı olarak; Sol Muhafız (İlave Yetkili)³⁴⁵ Kıdemli Generali Ashina Daozhen 阿史那道真³⁴⁶ ve Sağ/Sol Muhafız Generali Guo Daifeng 郭待封 onun yardımcıları olarak görevlendirildi. Tibetlilerin üzerine 100 bin kişilik bir kuvvetle sefere çıkıp Dafei Ovası’na 大非川³⁴⁷ vardılar. Burada Tibet Kıdemli Generali Lun Qinling 論欽陵³⁴⁸ tarafından mağlup edildiler. İmparatorluk Ordusu bütünüyle bozguna uğramıştı. İmparatorluk fermanıya Muharebe Dairesi Bakanı³⁴⁹ ve 3. kademe devlet görevlisi Jiang Ke, Liangzhou Hudut Kıdemli Bölge Komutanı olarak sefere çıkması için görevlendirildi. Jiang Ke öldüğü vakit sınırdaki birlikler geri çekildi. Tuyuhunların ülkesi de bütünüyle yıkılıp Tibetliler tarafından zapt edildi.

³⁴² Bohuan 撥換 şehri Doğu Türkistan’da yer alan Aksu şehridir. Kuça’nın batısında kalmaktadır.

³⁴³ Xiong, **a.g.e.**, s. 45; Yıldırım, **Türkistan Şehirleri**, s. 145: Anxi Dört Garnizonu 安西四鎮 şunlardır: Hoten(Yutian, 于闐), Kuça(Qiuci, 龜茲), Kaşgar(Shule, 疏勒) ve Tokmak(Suiye, 碎葉). 719’dan itibaren Batı Türkleri tarafından ele geçirilen Tokmak’ın yerini Karaşar(Yanqi, 焉耆) almıştır. Doğu Türkistan’da yer alan bu şehirler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Yıldırım, **Doğu Türkistan’ın Tarihi Coğrafyası**, s. 146-179, 194-205, 229-248.

³⁴⁴ **XTS**, 216, s. 6076.

³⁴⁵ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 8250: Yuanwai 員外 burada ilgili birimde ihtiyaç fazlası olarak görevlendirilenleri tanımlayan bir tabir olduğu için “İlave Yetkili” olarak tercüme edilmiştir. Tang Hanedanı zamanı bu görevliler esas görevlilerin yarısı kadar ücret almaktaydı.

³⁴⁶ Doğu Türkleri soyundan gelen Ashina Daozhen, Chuluo Kağan’ın 處羅可汗 ikinci oğlu olup Tang Hanedanı’nda önemli görevler üstlenen Ashina She’er’in 阿史那社爾 oğludur. Sol Garnizon Muhafızları Büyük Generalliği’ne getirildi. 670’te Luosuo 邏娑 Yolu Genel Başkan Yardımcılığına getirildi. Xue Rengui ile Tibet’e saldırdı. Daha sonra Tuyuhun’u ele geçirdi. Tibetli Başbakan Lun Qinling tarafından yenilgiye uğratıldı. Bütün askerini kaybetti. Hükümdar onu öldürmeyip halktan biri olmasına karar verdi. Bkz. Gökçen Kapusuzoğlu, **“Tang Kayıtlarına Göre VII. Yüzyılda Çin’e Yerleşen Göktürk Komutanları”**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları(Sinoloji) Anabilim Dalı, 2016, s. 51-52, 62.

³⁴⁷ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 556: Dafei Chuan 大非川, Qinghai eyaletinin Gonghe bölgesinin 共和縣 güneybatısında yer alan bir ovadır.

³⁴⁸ **XTS**’da sadece Qinling 欽陵 olarak geçmektedir. Bkz. **XTS**, 216, s. 6076.

³⁴⁹ Xiong, **a.g.e.**, s. 62-63: Sirong Tai Changbo 司戎太常伯

Topraklarından geriye hiçbir şey kalmamıştı.³⁵⁰ Murong Nuohebo, maiyetiyle birlikte binlerce çadırla gelip Tang Hanedanı'nın emrine girdi. Geriye kalanları da Lingzhou'ya 靈州³⁵¹ göç etti. O vakitten itibaren Tibetliler ilerleyen yıllarda sınırları istila ettiler. Dangzhou 當州³⁵² ve Xizhou'daki 悉州³⁵³ Qiang boylarının hepsi onlara tâbi oldu.”³⁵⁴

“Tibetlilerin elçi olarak gönderdiği Bakan Zhongcong 仲琮 saraya geldi. İmparator ona *“Tuyuhunlar Tibetlilerle esasında Amca-Yeğen gibi ülkelerdi. Suhuogui hükümdarına ihanet etti. Tibetliler de ona güvenip Tuyuhunların topraklarını ele geçirdi. Xue Rengui ve diğerleri Murong boyunu yerleştirmek için gitmişti fakat onları pusuya düşürdünüz. Ayrıca bize ait olan Liangzhou'yu da işgal ettiniz. Bu ne alçakça bir hadisedir.”* dedi. Zhongcong el pençe divan durup *“Bu kulunuz gelip hediyeler sunmak için emir aldı. Diğer meselelerden haberdar değildir.”* deyince İmparator ona hak verdi. Buna rağmen Zhongcong'un kul gibi riayet etmemesi sebebiyle hediyeleri geri çevrildi.”³⁵⁵

Bu gelişmeden sonra Tang Hanedanı 672 yılında Tuyuhunları Shanzhou bölgesinden alıp Çin'in içlerine nakletmişlerdi. Tang Hanedanı'na göre halkın Tibetlilere karşı duyduğu korku onları tedirgin hale getiriyordu.³⁵⁶ Buna rağmen Tang Hanedanı'nın Tibetlilerle barıştan yana olmayan tavrının sonraki yıllarda da devam ettiği JTS ve XTS'da anlatılmaktadır:

³⁵⁰ JTS, 196, s. 5223; XTS, 216, s. 6076.

³⁵¹ Lingzhou 靈州, günümüzde Çin'in Ningxia eyaletindeki Lingwu şehrinin güneybatısında, Yinchuan'ın güneyinde yer almaktadır. Bkz. Xiong, a.g.e., s. 317-318.

³⁵² Shi Ding, Shen Zhihua, ZTC, s. 610-611: Dangzhou 當州, günümüzde Sichuan'ın Heishui İlçesi'nde 黑水县 yer almaktaydı.

³⁵³ Shi Ding, Shen Zhihua, ZTC, s. 725: Xizhou 悉州, günümüzde Sichuan'ın Heishui İlçesi'nin 黑水县 güneydoğusunda yer almaktaydı.

³⁵⁴ JTS, 196, s. 5223.

³⁵⁵ XTS, 216, s. 6076.

³⁵⁶ Beckwith, The Tibetan Empire, s. 38.

“Shangyuan 上元 saltanat devresinin ikinci yılı (675), Tibet’ten elçi olarak gönderilen Bakan Lun Tuhunmi 論吐渾彌 barış talebinde bulundu. Ayrıca Tuyuhunlarla olan ilişkilerin düzeltilmesini rica etti. İmparator buna kulak asmadı.”³⁵⁷

Gar Trining Tsendro’nun faaliyetleri Tibet kaynaklarında da yankı bulmuştur. OTA ve OTC’ye göre 668 yılında Ji-ma-gol’da(Dafei Ovası) askeri kışla kuran Tibetliler, 670 yılında burada Gar Trining Tsendro’nun komutasında çok sayıda Çinliyi kılıçtan geçirmişti. İki yıl sonra Tibet İmparatoru Mangsong Mangtsen Tibet’te yayılan bir salgına yakalanmıştı. Bacot ve Thomas, bunun çiçek hastalığı olduğu, Dotson ise frengi hastalığı olduğu şeklinde tercümeler yapmıştır. 673 yılına gelindiğinde ise Gar Trining Tsendro ve kardeşi Gar Tsenye Dompu Tibet’te meclisi toplayıp otlakların idaresini yürüttüler ve konargöçerler üzerinde büyük bir teftişte bulundular. Asker toplama işini yürütüp sağlam yetişkin erkeklerin kaydını toplamış, böylece bir nüfus sayımı gerçekleştirmişlerdi. 675 ve 676 yıllarında ise Gar Tsenye Dompu’nun Zhangzhung’un idaresini yürüttüğü ve Drugu-yul’a (Türk Ülkesi)³⁵⁸ gittiği görülmektedir.³⁵⁹

Bu kayıtlar ele alındığında burada iki önemli olay dikkat çekmektedir. Tang Hanedanı’na bağlanan Tuyuhunlar için nasıl bir politika izleneceği meselesi imparatorun huzurunda Başbakan Jiang Ke, Yan Liben ve General Qibi Heli ile tartışılmıştır. Tartışmada ele alınan konu Tuyuhunların Tibetlilerden kurtarılması ve Tibetliler üzerine doğrudan sefere çıkılması idi. Yan Liben ve Qibi Heli Tibetlilere saldırıp Tuyuhunları kurtarmanın beyhude bir çaba olup devletin gücünü boşa harcamak olduğu konusunda endişelerini dile getirmişlerdi. Jiang Ke ise muhtemelen Tuyuhunların Tibetlilere yem olmasıyla Tang Hanedanı için daha büyük bir problem haline geleceği düşüncesindeydi. Tibetlilerle doğrudan bir savaş taraftarı olmamakla birlikte onların askeri gücünün önüne geçilmesi kanaatindeydi. İmparator bu görüşleri neticesiz bırakmış, Tuyuhunların Nanshan’a tehcirleri de mümkün

³⁵⁷ XTS, 216, s. 6076.

³⁵⁸ Batı Türklerinin toprakları olan Drugu-yul sadece Tanrı Dağlarının kuzeyi ve güneyindeki On Ok boylarının alanı değil aynı zamanda Tarım Havzası, Fergana ve hatta Toharistan ile Gandhara’yı da kapsamaktaydı. Bkz. Uray, “**The Old Tibetan Sources of the History of Central Asia**”, s. 121; Pelliot, Drugu adını Türklerle ilişkilendirmiştir. Bkz. Thomas, “**Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan. V: (a) The Dru-gu (Great Dru-gu and Drug-cun; the Dru-gu cor and the Bug cor; the Dru-gu and Go-sar; the title Bog-do; conclusion); (b) the Hor; (c) the Phod-kar**”, The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, No. 4, Oct., 1931, s. 827.

³⁵⁹ Dotson, OTA, s. 90-91; Bacot, Thomas & Toussaint, a.g.e., s. 33-34.

olmamıştı. İkinci önemli olay ise Tibetlilerin Anxi Dört Garnizonu'nun ortadan kaldırarak Tarım Havzası'nda hâkim olmasıdır. Tibetliler tıpkı Hunların, Türklerin ve Moğolların ticaretin aktığı şehirlerde hâkim olmak adına verdikleri mücadeleler gibi Tang Hanedanı ile çatışmaya girmişti. Böylelikle imparatorluğu bir arada tutacak bir iktisadi kaynak sağlanmış olacaktı.³⁶⁰ Tibetliler 670 baharında Tarım Havzası'nın batısında Tang Hanedanı'nın egemenliğindeki yerlere saldırdı. Aksu'yu ele geçiren Tibetlilere burada Kuça ve Karaşar karşı koymaya çalıştı. Bölgede Anxi Dört Garnizonu bulundukları yerlerden çekilmek durumunda kaldı. Böylece Tibetliler Hoten, Kuça, Kaşgar ve Karaşar'ı ele geçirdi.³⁶¹ Tang Hanedanı böylece 670 yılının yazında neredeyse Tanrı Dağları ile Tibet platosunun kuzey kıyısı arasındaki çöl bölgesinden tamamen püskürtülmüş oldu.³⁶² Beckwith'e göre komşularının coğrafyası hakkında oldukça iyi bilgi sahibi olduğu anlaşılan Tibetlilerin Tarım Havzası'ndaki fethinin dikkatle planlanarak uygulanan bir strateji ve diplomasinin yeterince güçlü bir orduyla bir araya gelmesi sonucu mümkün olduğu söylenebilir.³⁶³

Tibetlilerin Anxi Dört Garnizonu'nu ortadan kaldırmasıyla Tang Hanedanı artık Tarım Havzası'ndaki yerleri geri almak, Tuyuhunlara ülkelerini geri vermek ve Tibetlileri yerle bir etmek derdine düştü. Sağ Kudretli Muhafız Kıdemli Generali Xue Rengui 3 Mayıs 670'te Rasa hattı sefer ordusunun başına getirildi. Ağırıkları geride bırakarak Tibetlilere saldırmış ve başarılı olmuştu fakat ikmal kuvvetleri Wu Hai'da 烏海³⁶⁴ beklerken Tibetlilerin saldırısına uğrayıp mağlup oldu. Dafei Ovası'na çekilmek durumunda kaldı. Burada Tibetli General Gar Trinring Tsendro'nun ordusuyla karşılaşınca büyük bir darbe daha aldı. Geriye kalan üç Tang generali, Tibet generali ile anlaşarak Çin'e geri dönebildi.

Tang askeri birliklerinin 670 yılında Tibetlilere yenilmelerinin bazı sebepleri vardı. Bunlar uzak mesafe içerisinde koordineli hareket edebilme kısıtlılığı, tedarik

³⁶⁰ Michael L. Walter, **Buddhism and Empire, The Political and Religious Culture of Early Tibet**, Leiden-Boston, Brill, 2009, s. 31.

³⁶¹ Stein, **Tibetan Civilization**, s. 59.

³⁶² Graff, **a.g.e.**, s. 206.

³⁶³ Beckwith, **"The Tibetan Empire in the West"**, s. 30-31.

³⁶⁴ Wu Hai 烏海, Qinghai eyaletinin doğusunda yer almaktaydı. Burası SS'ya göre Sarı Irmak'ın kaynağı idi. Dağlık geçitlerin ve ırmakların olduğu bir yerd. Ayrıca kuzeyden Tibet'e doğru Türk akıncıları tarafından kullanılabilecek tek güzergâh idi. Bkz. Wakeman, **a.g.e.**, s. 314.

sevkiyatının problemi, alışık olunmayan iklim ve coğrafya koşulları ile iki tarafın askeri kuvvetleri arasındaki eşitsizlik olarak sıralanabilir.³⁶⁵

Tang Hanedanı, 670 yılında Tarım Havzası'ndaki 20 yıllık egemenliği sona ererken olası Tibet işgalini önlemek için Liangzhou'ya sevk edilecek bir ordu hazırladı. Tarım Havzası'nda Tibet egemenliği böylece başlamış oluyordu.³⁶⁶ Bu gelişmenin yanı sıra 670'li yıllardan itibaren Tibetliler, Sichuan sınırının tamamı boyunca yayılma politikasına başlamıştı.³⁶⁷

2.2.3. Sınırlarda Yaşanan Çatışmalar ve Mangsong Mangtsen'in Ölümü

JTS ve XTS'da 676-678 yılları, Tibetlilerin Qinghai ve Sichuan'da Tang Hanedanı sınırlarına yaptığı yoğun akınlarla geçmektedir. Bu akınların genel mahiyetine bakıldığında Tang Hanedanı'nın uzun zamandır Tibetlilerin savaşçı gücüne karşı koymakta çektiği güçlükler anlaşılmaktadır. Bu dönemde Tibetlilerin genişleyen sınırları da dikkat çekilmektedir. Tibetlilere karşı koymak için ülke içerisinde yoğun bir asker toplama faaliyetine girişen Tang Hanedanı'nın yaşadığı bunalım saray içerisinde İmparator Gaozong ve devlet adamları arasındaki tartışmalara da sirayet etmiştir. JTS ve XTS bunun hakkında şu kayıtları vermektedir:

"Shangyuan saltanat devresinin üçüncü yılı (676), Tibetliler Shanzhou 善州³⁶⁸, Kuozhou 廓州³⁶⁹, Hezhou 河州³⁷⁰ ve Fangzhou'ya 芳州 saldırdı. Ahaliyi ve devlet görevlilerini katledip yağmalarda bulundular.³⁷¹ Zhou Beyi 周王 Xian 顯, Taozhou 洮

³⁶⁵ Chen Qingying & Gao Shufen, **a.g.e.**, s. 38.

³⁶⁶ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 34-36.

³⁶⁷ Charles Roney Backus, **The Nan-chao Kingdom and Tang China's southwestern frontier**, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, s. 30.

³⁶⁸ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 762: Shanzhou 善州, Qinghai eyaletindeki Ledu ilçesine karşılık gelmektedir.

³⁶⁹ Kuozhou 廓州, muhtemelen Qinghai'daki Guide bölgesine, Sarı Irmak civarında kalmaktadır. Bkz. Xiong, **a.g.e.**, s. 55.

³⁷⁰ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 660: Hezhou 河州, Gansu eyaletindeki Linxia ilçesinin kuzeydoğusunda kalmaktadır. Burası Qinghai eyaletinin en doğusunda Gansu ile olan sınıra yakındır.

³⁷¹ **JTS**, 196, s. 5223; **XTS**, 216, s. 6076.

州³⁷² Hudut Bölge Mareşali³⁷³ olarak görevlendirildi. Komutasında Bayındırlık Bakanı Liu Shenli 劉審禮 ve diğer 12 Bölge Komutanı vardı. Xiang Beyi 相王 Lun 輪, Liangzhou Hudut Bölge Mareşali olarak görevlendirildi. Komutasında Sol Muhafız Kıdemli Generali Qibi Heli ve Saray Teşrifatları Başnazırı Xiao Siye 蕭嗣業 vardı. Tibetlilerin üzerine sefer düzenleseler de iki beyliğin askeri kuvvetlerinin ilerlemesi mümkün olmadı. Tibetliler Diezhou'ya 疊州³⁷⁴ saldırıp Migong 密恭 ve Danling 丹嶺 bölgelerini ele geçirdiler. Ayrıca Fuzhou'ya 扶州 saldırdılar.³⁷⁵ İmparator Gaozong, Devlet İşleri Dairesi Sol İdari Yardımcısı³⁷⁶ Liu Rengui'i 劉仁軌 Tibetlilere karşı koymak için Tao Irmağı 洮河 Bölgesi Savunma Komiseri³⁷⁷ olarak görevlendirdi. Uzun zamandır başarılı olunamadı.³⁷⁸

XTS'daki başka bir kayda göre Tang Hanedanı'nın Tibetlilere karşı aldığı tek başarı Gar Trining Tsendro'nun 100 bin kişilik kuvvetle Qinghai'daki Xining ilçesinde yer alan Huangzhong'a 湟中 akın düzenlemesi üzerine Yingzhou 營州 Askeri Valisi Li Jinxing'in 李謹行³⁷⁹ Tibetlileri Qinghai'da mağlup etmesiydi.³⁸⁰ Bundan iki yıl sonra Tibetliler bu sefer müttefikleri Batı Türkleri ile Tarım Havzası'nda Tang Hanedanı'na karşı saldırı düzenleyecekti:

³⁷² Xiong, **a.g.e.**, s. 498-499: Taozhou 洮州, Gansu'da Lanzhou'nun güneyindeki Lintan ve civarında yer almaktadır.

³⁷³ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 8244. Xiong, **a.g.e.**, s.646: Xingjun Yuanshuai 行軍元帥.

³⁷⁴ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 758: Diezhou 疊州, günümüzde Gansu eyaletindeki Diebu 迭部 ilçesine karşılık gelmektedir.

³⁷⁵ **XTS**, 216, s. 6076.

³⁷⁶ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 5052. Shangshu Puye 尚書僕射.

³⁷⁷ Xiong, **a.g.e.**, s. 82: Shoushi 守使

³⁷⁸ **JTS**, 196, s. 5223; **XTS**, 216, s. 6076.

³⁷⁹ Li Jinxing 李謹行, Mohe 靺鞨 boyundandır. Babası, boy beyi Tudiji'dir 突地稽. Li Jinxing ordu içerisinde cesareti ile ün yapmıştır. Yingzhou'da 營州 Askeri Vali olarak görev yapmıştır. Bkz. Okay, **a.g.e.**, s. 36.

³⁸⁰ **XTS**, 110, s. 4123.

“Yifeng 儀鳳 saltanat devresinin 3. yılı (678), Tibetliler Batı Türkleri'nin 西突厥 askeri birlikleriyle beraber Anxi'ye 安西 saldırdılar. Sekreterlik Başkanı³⁸¹ Li Jingxuan 李敬玄, Liu Rengui'in yerine Tao Irmağı Bölgesi Hudut Kıdemli Komutanı, Shanzhou Baş Nezaretçisi ve Xihe 西河 Garnizonu Savunma Yüksek Komiseri³⁸² olarak görevlendirildi. İmparatorluk emriyle Guannei 關内³⁸³, Hedong 河東 ve diğer tüm bölgelerden nereli olduklarına, yaptıkları işe, taşıdıkları yaraya, hangi düzeyde olduklarına bakılmaksızın cesur erler toplandı. Yizhou 益州 İdarecisi³⁸⁴ Li Xiaoyi 李孝逸 ve Xizhou 肅州³⁸⁵ Baş Nezaretçisi Tuo Beyi 拓王 Feng 奉 imparatorluk emriyle Jiannan 劍南³⁸⁶ ve Shannan'a 山南³⁸⁷ asker sevk etti.”³⁸⁸

“Öncesinde Longzhi'da 龍支³⁸⁹ meydana gelen savaşta Tibetliler mağlup olmuşlardı.³⁹⁰ Aynı yılın güzünde, Li Jingxuan, komutasındaki Bayındırlık Bakanı³⁹¹ Liu Shenli ile Qinghai'in yukarısında Tibetlilerle savaştı. İmparatorluk Ordusu

³⁸¹ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 1616: Zhongshuling 中書令.

³⁸² Hucker, **a.g.e.**, Nu: 6017; Pelliot, **Tibet**, s. 88: Dashi 大使 unvanı için “Üst Düzey Komiser” gibi bir anlam verilirken Fu Dashi 撫大使 için bir tanım bulunamamıştır. Bu yüzden Pelliot'nun “haut commissaire pour la defense” tercümesi esas alınmıştır.

³⁸³ Guannei 關内, Merkezi Shaanxi'deki Guanzhong 關中 ovasını ifade etmektedir. Guannei veya Guanzhong doğuda Shanhai 山海 ve batıda Jiayu 嘉峪 geçitlerinin arasında olmasına ithafen “Geçitlerin Arası” anlamına gelmektedir. Burası aynı zamanda Çin'de kurulmuş hanedanların başkentlerinin yer aldığı önemli bir merkezdi.

³⁸⁴ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 185; Xiong, **a.g.e.**, s. 669: Zhang shi 長史.

³⁸⁵ Xiong, **a.g.e.**, s. 648: Xizhou 肅州, Sichuan'ın güneybatısında, Yunnan'a bitişik bölgelere kadar olan bölgeyi kapsamaktadır. Han Hanedanı zamanındaki adı Yuexi 越巂 idi.

³⁸⁶ Xiong, **a.g.e.**, s. 247: Jiannan 劍南, Tang Hanedanı döneminde Sichuan eyaletinden güneyde Yunnan ve Guizhou'ya kadar uzanan bölgeyi kapsamaktadır.

³⁸⁷ Xiong, **a.g.e.**, s. 440: Shannan 山南, Qin Dağları'nın güneyini kasteden bir tanımdır. Shaanxi'nin güneyi, Henan'ın güneybatısı, Hubei'nin batısı, Hunan'ın kuzeyi, Sichuan ve Chongqing'in doğusunu kapsamaktadır.

³⁸⁸ **JTS**, 196, s. 5223; **XTS**, 216, s. 6077.

³⁸⁹ Longzhi 龍支, Qinghai'da bulunan Shanzhou'ya 鄯州 bağlı bir şehirdi. Bkz. **ZZTJ**, 202, s. 6385.

³⁹⁰ **XTS**, 216, s. 6077.

³⁹¹ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 3462; Xiong, **a.g.e.**, s. 180; Gongbu Shangshu 工部尚書.

tümüyle bozguna uğrarken Liu Shenli savaş meydanında öldü.³⁹² Li Jingxuan ordunun kontrolünü eline alıp da onu kurtarmaya cesaret edemedi. Askeri birlikleri geri çekip Chengfeng Dağı'nda 承風嶺³⁹³ konuşlandı. Geçişe imkân tanımayan bu bölge onlara engel olunca Tibetliler de baskı yapmaya başladı. Bölük Komutanı³⁹⁴ ve Sol (İlave Yetkili) Saray Muhafız Generali³⁹⁵ Heichi Changzhi 黑齒常之³⁹⁶, komutasındaki ölümü göze almış 500 askerle bir gece vakti Tibetlilerin taburunu dağıtıp parçaladı. Tibetliler bu baskın karşısında şoka uğradı. Her biri atların nalları altında ezilerek çiğnendi. Ölenlerin sayısı 300'den fazla idi. Sonrasında Tibetliler geri çekilip gittiler.”³⁹⁷

“Li Jingxuan, Jiannan'ı aşır Maozhou'nun 茂州³⁹⁸ güneybatısında Tibet sınırlarını kontrol altında tutmak amacıyla Anrong Kalesi'ni 安戎城³⁹⁹ inşa ettirmişti. Ancak orada yaşayan Qiang boylarının rehberlik etmesiyle Tibetliler orayı ele geçirip garnizon oluşturdu. Tibetliler Xier Irmağı 西洱河⁴⁰⁰ civarındaki Man 蠻 boylarının yanısıra Yangtong, Tangut ve tüm Qiang boylarını kontrol altına aldı. Toprakları doğuda Liangzhou, Songzhou, Maozhou ve Xizhou'ya 雋州, güneyde Poluomen'a 婆羅門⁴⁰¹, batıda Kuça ve Kaşgar 疏勒 gibi bölgelerin yer aldığı Dört Garnizon'a,

³⁹² **ZZTJ**, Bayındırlık Bakanı Liu Shenli'nin öldüğünden ve Başkumandan Yardımcısı Wang Xiaojie'nin bu savaşta Tibetliler tarafından esir alındığından bahsetmektedir. Bkz. **ZZTJ**, 205, 6487.

³⁹³ Chengfeng Dağı 承風嶺, Qinghai eyaletinde Huangnan Tibet Özerk ilindeki Tsingza ilçesinin güneyinde kalmaktadır.

³⁹⁴ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 4648: Pianjiang 偏將

³⁹⁵ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 3754: Lingjun Jiangjun 領軍將軍.

³⁹⁶ Heichi Changzhi 黑齒常之 (630-689) esas itibarı ile Kore'deki üç krallıktan biri olan Baekje Krallığı'nın generali idi. 660 yılında Tang Hanedanı ile Silla Krallığının ittifakıyla Baekje Krallığı yıkılınca Tang Hanedanı'nda general olarak görev almıştır.

³⁹⁷ **JTS**, 196, s. 5223-5224; **XTS**, 216, s. 6077.

³⁹⁸ Maozhou 茂州 Sichuan eyaletinin başkenti Chengdu'nun kuzeyinde kalmaktadır.

³⁹⁹ Anrong Kalesi 安戎城, Çin'in Sichuan eyaletinin kuzeybatı sınırındaki Songpan'da 松潘 yer almaktadır. Burası bir bakıma müstahkem bir şehir idi. Bkz. Smith, **a.g.e.**, s. 166-167.

⁴⁰⁰ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 607: Xier Irmağı 西洱河, günümüzde Yunnan eyaletinde Xiaguan 下关 şehrinin kuzeyindeki Erhai 洱海 gölüne karşılık gelmektedir.

⁴⁰¹ Poluomen 婆羅門, esasında Brahman anlamına gelir. Burada Tibet sınırlarının güneyde Brahmanların diyarı olan Hindistan'a vardığı belirtilmektedir ancak Poluomen tabirinin Tibet'in güneybatısında, Pakistan'daki Sindh bölgesinde kurulmuş olan Chacha

kuzeyde Türk topraklarına kadar uzandı. Toprakları 10 bin li'den fazla bir genişliğe erişti. Han 漢 ve Wei 魏 hanedanlarından beri Batı Rongları 西戎 hiç olmadıkları kadar büyüüp güçlenmişti.”⁴⁰²

Yukarıdaki kayıt Mangsong Mangtsen'in saltanatının son zamanlarında Tibet İmparatorluğu'nun ne kadar genişlediğini gözler önüne sermektedir. Tibetliler yaptıkları akınlarla sınırlarını genişletmeye devam ederken doğuda Sichuan ve Yunnan eyaletlerine de erişmişti. Tang Hanedanı imparatoru Gaozong'un bu akınlar karşısındaki çaresizliği Tang sarayındaki istişarelere de sirayet etmiştir. Gaozong bu istişarede Tibetlilere karşı başarısızlığın nedenlerini aramaktaydı:

“İmparator Gaozong, Liu Shenli'nin ve diğerlerinin Tibetliler karşısında mağlup olup hayatlarını kaybettiklerini duyunca devlet adamlarını huzuruna çağırıp Tibetlileri etkisiz hale getirmenin ve onlara karşı koymanın yollarını istişare etti.⁴⁰³ İmparator *“Ben (henüz) zırhımı giyinip orduları yürütmedim. Geçmişte Gaoli 高麗 (Goguryeo) ve Baiji 百濟 (Baekje) darmadağın edilmişti. Yakın zamanlarda ise askeri birlikleri (Tibetlilerin üzerine) kullandık. Merkezi Ülke kargaşa içindedir. Şu an bile (bu duruma) üzölmekteyim. Şimdilerde Tibetliler içerde işgallerde bulunuyor. Neden planımız işlemiyor?”* diye sorunca Saray Sekreterlik Kâtibi Liu Yizhi 劉禕之 ve diğerleri (imparatorun sözleri üzerine) birer birer açıklama yapıp cevap verdiler. Devlet adamlarının bir kısmı düşmanın tehlikeli ve kurnaz olması sebebiyle barış yapılmaması gerektiğinden, diğer bir kısmı da askeri tarım alanlarının sıkı ve uygun bir şekilde korunması gerektiğinden bahsetti.”⁴⁰⁴

“Sekreterlik Başkan Yardımcısı Xue Yuanchao 薛元超 *“Düşmanın sıkıntı teşkil etmesinden ise ordumuzun onlara saldırmasını planlamak daha iyi olacaktır.”* dedi. İmparator, İdari İşler Başkan Yardımcısı⁴⁰⁵ Lai Heng'a 來恆 *“Li Ji'nin 李勣⁴⁰⁶ hayatını*

Hanedanı'na(632-712) karşılık gelmesi de muhtemeldir. Zira bu hanedanın kurucuları da Brahman sınıfına mensuptu.

⁴⁰² JTS, 196, s. 5224; XTS, 216, s. 6077-6078.

⁴⁰³ JTS, 196, s. 5224; XTS, 216, s. 6077.

⁴⁰⁴ XTS, 216, s. 6077.

⁴⁰⁵ Hucker, a.g.e., Nu: 2847: Huangmen Shilang 黃門侍郎.

kaybetmesinden beri iyi bir komutan olmadı” demesi üzerine Lai Heng “Önceleri Tao Irmağı bölgesindeki askeri birlikler düşmana karşı yeterli işlevi görmekteydi fakat şimdiyse birçok komutan emirlere itaatsizlik etmektedir. Bu nedenle başarısız olunmaktadır.” dedi.⁴⁰⁷ Saray Sekreterlik Kâtibi⁴⁰⁸ Guo Wangyi 郭王— şunları söyledi: “Tibetlilerin çıkarttığı sıkıntılar yıllar geçtikçe arttı. Durmaksızın komutanlarına sınırlara birbiri ardına ordu sevk etme emri veriyorlar. Askerlerimiz ve atlarımız boşu boşuna tükendi. Erzağımız ve ambarlarımız harcanıp boşaldı. Yakın bir zamanda sefere çıkmak askerlerimizi sadece zayiata uğratmak dışında bir işe yaramayacak. İleri harekâta bulunsak bile inlerini başlarına yıkamayız. Ümit ediyorum ki bir miktar asker sevk edilip hudutta teyakkuzda olunsun. Olası bir saldırı durumunda gözetleme kulelerinden uyarı ateşleri yakılsın. O vakit istila akınlarında bulunamazlar. Böylece ülke verimli kılınır ve insanların düşüncesi hep birlikte uyum içinde olur. Sıkıntısız geçecek birkaç yılda rahatlayınca Tibetlileri tek bir saldırıda ortadan kaldırmak mümkün olur.”⁴⁰⁹ Denetleme Sekreteri⁴¹⁰ Liu Qixian 劉齊賢 ve Huangfu Wenliang 皇甫文亮 sınırların sıkı bir şekilde korunmasının daha uygun olacağını belirttiler. İmparatorun kafası oldukça karışmıştı. Böylece istişareyi sonlandırdı.”⁴¹¹

JTS ve XTS'daki kayıtlar Tang Hanedanı'nın artık sınırlarda Tibet tehdidini ne kadar önemseydiğini gözler önüne sermektedir. ZZTJ'deki bir kayıta da Tibetlilerin etkisiz hale getirilmesinin şafaktan alacakaranlığa kadar halledilebilecek bir mesele olmadığı vurgulanmaktadır.⁴¹² Guanzhong, Beiting ve Hexi'de bile 690'larda sınır orduları yerleştirilirken Gansu eyaletinin doğusundan Doğu Türkistan'a kadar uzanan Longyou bölgesinde 678 yılından itibaren Tibetlilere karşı devasa sınır ordularının yerleştirilmesi Tang Hanedanı'nın bu endişesi ile ilgili önemli bir

⁴⁰⁶ Burada Li Ji 李勣 olarak bahsedilen kişi Xu Shiji'dir 徐世勣. Kendisi İmparator Taizong döneminde (627-649) başbakanlık yapmıştır. Askeri alanda başarılı olduktan sonra başbakanlık görevi yürüten Xu Shiji, Tang Hanedanı'nın kuruluşu sırasında büyük hizmetlerde bulundu. 629-669 yılları arasında Türk Kağanlığı, Tibet İmparatorluğu ve Kore'ye yapılan saldırı görevlerinde bulundu. Bkz. Okay, **a.g.e.**, s. 85.

⁴⁰⁷ **XTS**, 216, s. 6077.

⁴⁰⁸ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 1618: Zhongshu Sheren 中書舍人.

⁴⁰⁹ **JTS**, 196, s. 5224.

⁴¹⁰ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 587. Jishizhong 給事中.

⁴¹¹ **JTS**, 196, s. 5224; **XTS**, 216, s. 6077.

⁴¹² **ZZTJ**, 202, s. 6388.

detaydır.⁴¹³ Tang Hanedanı'nın Tibetliler karşısında endişesini yansıtan bir diğer durum da yaşadıkları olağanüstü bir olayın kendileri için felaketin habercisi olarak nitelendirilmesi idi. Yifeng döneminde (676-679) doğudan ortaya çıkıp göğün yarısını kuşatan, 30 küsur gün boyunca gökyüzünde süzöldükten sonra kaybolan bir kuyruklu yıldız görüldüğüne dair kayda göre Tang Hanedanı, bu kuyruklu yıldızın görülmesinden sonra Türkler ve Kitanların yanısıra Tibetlilerin de ayaklandığına inanmışlardı.⁴¹⁴

Tang Hanedanı, Tibetlilere karşı bir çözüm arayışı içerisinde iken aynı zamanda kendi bünyesindeki sorunları da sarayda tartışmaktaydı. İmparator Gaozong, Tibetliler karşısında çaresizliğini yanındaki devlet görevlilerinden gizlememişti. Tang sarayı içerisinde bir taraf Tibetlilerle barış yanlısı olmayıp doğrudan savaş taraftarı idi. Diğer taraf ise savaşlarda verilen zayıflatları öne sürerek hudutta savunmaya çekilme taraftarı idi. Ancak Tibet İmparatorluğu'na karşı yürütülen askeri faaliyetlerde kilit isim olduğu anlaşılan Xu Shiji'nin ölümü sonrasında Tang Hanedanı ordusundaki komutanlarda emre itaatsizlik baş göstermiş, kısacası Tang Hanedanı ordusu da Tibetlilere karşı işlevsiz kalmıştı.

676-678 yıllarında gerçekleşen savaşların çoğu Qinghai bölgesinde ve Sichuan sınırlarında gerçekleşmişti ancak Tibetliler bununla da yetinmeyip 678 yılında Ashina Duzhi⁴¹⁵ önderliğindeki Batı Türkleri ile Anxi'ye saldırarak birkaç cepheden Tang Hanedanı'nı zor bir duruma düşürdü.⁴¹⁶ Kayıtlarda sadece Heichi Changzhi'nin Tibetlileri mağlup edişi Tang Hanedanı için kayda değer bir zafer olarak görülmektedir.

Sichuan bölgesinin güvenliği için kritik öneme sahip olan yer Sichuan'da Chengdu'nun kuzeybatısındaki Maozhou civarıydı. Burası Tang Hanedanı zamanında Tibet'i Heishui nehri yoluyla Jiannan'a bağlayan güzergahın son noktasıydı. Bu yol Sichuan ile Qinghai bölgesini birbirine bağladığı bilinen tek

⁴¹³ Fo, **a.g.e.**, s. 164.

⁴¹⁴ Kapusuzoğlu, **Taiping Derlemesinde Türkler**, İstanbul, Gece Kitaplığı, 2017, s. 21-22.

⁴¹⁵ General Pei Xingjian 679 yılında Tang Hanedanı'na karşı Tibetliler ve Kaşgar beyleri ile iş birliği yapan Batı Türkleri Kağanı Ashina Duzhi'yi cezalandırmakla görevlendirildi. Şüpheli çekmemek adına o dönemlerde Tang Hanedanı'na sığınmış olan Sasani Prensi Narsieh'e 泥涅師 İran'a kadar eşlik edip onu orada tahta çıkarmak bahanesiyle Türk topraklarına girmiş ve Ashina Duzhi'yi esir alıp Tang Hanedanı topraklarına dönmüştü. Bkz. Edouard Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, İstanbul, Selenge, 2013, s. 323.

⁴¹⁶ Chavannes, **a.g.e.**, s. 110.

güzergahtır. Stratejik dağ geçitleri kapanmadığı sürece daima zorlu fakat geçilebilir bir rota olmuştur. Bu güzergahı kontrol etmek için Tang Hanedanı 678 yılında Maozhou'nun kuzeybatısında Anrong Kalesi'nin kurulması talimatını vermişti. Tang kayıtlarında stratejik ve zapt edilemez konumuyla vurgulanan bu yer için İmparator Xuanzong *"Bu konum oldukça zordur, sadece zor kullanarak zapt edilebilecek bir yer değildir"* demektedir.⁴¹⁷ Anrong Kalesi'nin inşasıyla bu güzergâh boyunca uzanan Tibet ihlallerine engel olmak ve böylece tüm Sichuan sınırının güvenliğini arttırmak istenmiştir. Böylece Tibetliler ile güneydeki Man boyları arasında irtibat yolunun kesilmesi amaçlanmıştır.⁴¹⁸ Ancak Tang Hanedanı'nın bu girişimi başarısızlığa uğramış, Anrong Kalesi kısa bir süre sonra bölgedeki Qiangların yardımıyla Tibetlilerin eline geçmiştir. Tibetlilerin burayı ele geçirmesi ve burada bir garnizon kurması muhtemelen Tibet'in güneydoğusundaki halkın Tibetlilere tâbi olmasına olanak tanımıştır.

670 yılında Tang Hanedanı'nın Qinghai'daki Dafei Ovası'nda Tibetliler tarafından mağlup edilmesi, Anxi Dört Garnizonu'nun ortadan kaldırılıp Tibetlilerin Tarım Havzası'na hakim olması, 678 yılında Sichuan'ın kuzeybatısındaki dağlık sınırda Anrong Kalesi'nin Tibetlilerin eline geçmesi ve 679 yılında Doğu Türklerinin ayaklanıp egemenlik mücadelesine girmeye başlamaları Tang Hanedanı'nın alışılmadık bir savunma pozisyonu almasına, askeri kurumlarında ve yayılcı stratejilerinde köklü değişikliklere gidilmesine sebep oldu.⁴¹⁹ Gumilëv'e göre Tibetlilerin bu dönemde Tang Hanedanı sınırında yarattığı sorunlar 630'dan itibaren Tang Hanedanı topraklarında esaret hayatı yaşayan, siyasi birlikleri parçalanmış Türklerin Kutluk önderliğinde ayaklanıp 682 yılında bağımsızlık kazanmalarına da dolaylı olarak katkı sağlamış olmalıydı. Buna ek olarak Gumilëv, Türklerin bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra Tang Hanedanı'nın Türkler üzerine ordu gönderip onları ortadan kaldıramamasının sebebini 689 yılında Tibetlilerin darbeleriyle Tang Hanedanı ordusunun işe yaramaz hale geldiğine bağlamaktadır.⁴²⁰

Tang Hanedanı'nın içerisinde bulunduğu durum sadece Türklerin değil, Korelilerin de yararına idi. 678 yılında Tang Hanedanı, o zamanlar Tibetlilere karşı

⁴¹⁷ JTS, 196, s. 5235.

⁴¹⁸ Backus, a.g.e., s. 26.

⁴¹⁹ Graff, a.g.e., s. 201; Ahmet Taşağıl, a.g.e., s. 273, 316.

⁴²⁰ Gumilëv, **Eski Türkler**, s. 317, 321, 345; Gumilëv, **Avrasyadan Makaleler-1**, s. 335.

savunmanın Kore'nin kontrolünden çok daha acil bir mesele olduğu gerekçesiyle Kore'de Silla'ya karşı büyük bir askeri sefere girişmekten vazgeçti. Birkaç yıl içerisinde Silla, Baekje'nin tamamıyla güney Goguryeo'nun çoğunu ele geçirmişti. Tang Hanedanı ise yakınlarındaki artan ciddi askeri meselelerle meşguldü.⁴²¹

OTA ve OTC, JTS ve XTS'da değinilmeyen, 676 yılındaki bir gelişmeye ışık tutmaktadır. Daha öncesinde 672-673 yılları arasında maruz kaldığı bir salgına yakalanan Mangsong Mangtsen, Tibet kaynaklarına göre 676 yılında hayatını kaybetti. JTS ve XTS'da ise bu ölüm tarihi 679 olarak gösterilmektedir. Bunun sebebi muhtemelen Mangsong Mangtsen'in ölüm haberinin Tang Hanedanı'na bu yılda ulaştırılmış olmasıydı. Zira ölen Zanpunun cenaze töreni de Tibet kaynaklarına göre 679 yılında gerçekleşmiş görünmektedir.⁴²²

2.3. QINUXINONG (TRIDU SONGTSEN) DÖNEMİ

2.3.1. Lun Qinling'in Devam Eden Naipliği ve Prenses Wencheng'in Ölümü

Mangsong Mangtsen'in 676 yılında ölümü sonrası Tibet'te tahta kimin geçeceği konusunda bir anlaşmazlık yaşandığı görülmektedir. Tang Hanedanı kayıtlarında Qinuxinong olarak bilinen oğlu Tridu Songtsen, OTA ve OTC'ye göre babasının öldüğü yıl dünyaya gelmişti.⁴²³ Mangsong Mangtsen'in Tridu Songtsen haricinde bir de 6 yaşında bir oğlu var idi. Çin kaynaklarında Lun Qinling olarak geçen bakan Gar Trinring Tsendro'dan korkan Tibetliler, bu çocuğun tahta geçmesinden yana idi ancak Tibetli bakan bunu kabul etmeyip Tridu Songtsen'i başa getirdi.⁴²⁴ Hoffman, Tridu Songtsen'in 676 yılında başa geçtiğini belirtmektedir.⁴²⁵ JTS ve XTS'da ise 679 yılında 8 yaşında tahta geçtiği anlatılmaktadır. Dolayısıyla Tridu Songtsen'in tahta kaç yaşında geçtiği ile ilgili bir problem yer almaktadır. Beckwith, taht için yaşanan belirsizlikten dolayı onun tahta geçtiği tarih olarak 685-686 tarihlerini vermektedir.⁴²⁶ Buna göre Tridu Songtsen tahta geçtiğinde 9-10 yaşlarında olmalıdır. Tibet İmparatorluğu'nun kontrolü ise Gar sülalesi hakimiyetinde devam etmekteydi.

⁴²¹ Twitchett & Fairbank, **TCHoC: Sui and T'ang**, s. 284.

⁴²² Dotson, **OTA**, s. 91, 93; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 34.

⁴²³ Dotson, **OTA**, s. 91; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 34.

⁴²⁴ Huang Chi-huei, **a.g.e.**, s. 52.

⁴²⁵ Hoffman, **"Early and Medieval Tibet"**, s. 51-52.

⁴²⁶ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 48.

JTS ve XTS'da Tibet'teki taht değişikliği ve ardından Tibetlilerin Tang Hanedanı'na yaptığı barış isteği dikkat çekmektedir:

“Yifeng saltanat devresinin 4. yılı (679), Zanpu hayatını kaybetti. Oğlu Qinuxinong 器弩悉弄 8 yaşındayken Zanpu olarak tahta geçti.⁴²⁷ Lun Qinling (onun yerine) devlet idaresini tekrar üzerine aldı. (Ölen Zanpunun) cenaze yasını bildirmek için elçi olarak gönderilen Bakan Lun Handiaobang 論寒調傍 barış talebinde bulundu. İmparator Gaozong, Komutan Yardımcısı⁴²⁸ Song Lingwen'i 宋令文 Tibet'teki cenaze törenine iştirak etmek için gönderdi.”⁴²⁹

680 yılında yaşanan gelişmelerle Tibetlilerin Tang Hanedanı'na yaptığı barış teklifinin neticesiz kaldığı anlaşılmaktadır. Bu yılda Tibetli Bakan Gar Trinning Tsendro'nun kardeşi Gar Trintsan Tsangtong ve eski Tuyuhun Bakanı Suhuogui, büyük bir kuvvetle Qinghai'da Heyuan bölgesine saldırı düzenledi:

“(680), Zanpo ve Suhuogui, komutalarındaki 30 bin askerle Heyuan'e saldırdı. Ardından Liangfei Nehri'nde 良非川⁴³⁰ konuşlandılar. Li Jingxuan, Tibetlilerle Huang Nehri 湟川⁴³¹ civarında savaşa girişse de bozguna uğradı.⁴³² Diğer taraftan Heichi Changzhi, Liangfei Nehri'nde Tibet Kıdemli Komutanı Zanpo'yu ve Suhuogui'i bozguna uğrattı. Savaşta Tibetlilerden iki binin üzerinde kelle aldı. Tibetliler bunun ardından geri çekildiler. Garnizon kurup Tibetlilere karşı koymak amacıyla Heichi Changzhi, Heyuan Ordugâhı Komiseri olarak görevlendirildi.⁴³³ Sonrasında uyarı

⁴²⁷ Tridu Songtsen'in tahta geçiş tarihi **JTS** ve **XTS**'da babası Mangsong Mangtsen'in öldüğü 679 yılı olarak tarihlendirilmektedir. Ancak Tibet kaynakları Mangsong Mangtsen'in öldüğü 676 yılında Tridu Songtsen'in doğduğundan bahsederek kafa karışıklığı yaratmaktadır. Zira **JTS** ve **XTS**'ya göre Tridu Songtsen 679 yılında 8 yaşında idi. Buna göre 670 yılında doğmuş olması gerekir. **OTA** ve **OTC**'deki kayıtlar için bkz. Dotson, **OTA**, s. 91; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 34.

⁴²⁸ Hucker, **a.g.e.**, Nu:3564: Lang Jiang 郎將. Esasında başkentte elit birliklerin bulunduğu beş garnizondan sorumlu komutana 中郎將 bağlıydı.

⁴²⁹ **JTS**, 196, s. 5224; **XTS**, 216, s. 6077.

⁴³⁰ Liangfei Nehri 良非川, Qinghai eyaletindeki Gonghe bölgesinde olmalıdır.

⁴³¹ Huang Irmağı 湟川, Qinghai eyaletinin kuzeydoğusunda Gansu'ya doğru akıp Sarı Irmak'a bağlanan bir ırmaktır.

⁴³² **XTS**, 216, s. 6077

⁴³³ **JTS**, 196, s. 5224.

ateşlerinin yer aldığı kuleler ve devriyeler sıklaştırıldı. Askeri tarım bölgeleri açıldı. Düşmanın planı bir nebze de olsa bozulmuş oldu.”⁴³⁴

Tibetlilerin Liangfei Nehri civarında yaşadıkları mağlubiyetle geri çekilmesinden sonra Tang Hanedanı, Qinghai sınırlarındaki önlemlerini arttırdı. Olası Tibet akınlarına karşı teyakkuzda olmak için haberleşme kuleleri ve sınır devriyeleri arttırıldı. Bölgede daha istikrarlı bir mücadele için askeri tarım bölgeleri açılmıştı. Muhtemelen Tang Hanedanı sınırlarda Tibetlilerle mücadelenin uzun ve yoğun olacağını idrak etmişti.

Tibet'te taht değişikliği ve Qinghai'da Tibet-Tang mücadeleleri yaşanırken 680 yılında Prenses Wencheng'in ölüm haberi Tang Hanedanı sarayına ulaşmıştı. Bu haberle birlikte daha önce Tibetliler tarafından esir alınan bir Tang Hanedanı devlet görevlisinin naaşı da Tibetliler tarafından iade edilmişti. Kısa bir süre sonra prenses Wencheng'in cenaze töreni düzenlendi. OTA ve OTC, Prenses Wencheng'in cenaze töreninin 683 yılında gerçekleştiğini belirtmektedir.⁴³⁵ JTS ve XTS'da bu gelişmeler şöyle aktarılmaktadır:

“Yonglong 永隆 saltanat devresinin ilk yılı (680), Prenses Wencheng 文成 hayatını kaybetti. İmparator Gaozong, prensesin cenaze töreni için elçiler gönderdi.”⁴³⁶ Ayrıca Chen Xingyan'ın 陳行焉 cenazesini gönderdiler. Önceleri, Chen Xingyan Tibetliler tarafından esir alınmış, Lun Qinling onun kendisine tâbi olup askerlere nezaret etmesini istemiş fakat kaldığı 10 sene içerisinde boyun eğmemişti. Cenazesi teslim edildiğinde Muzhou Valisi 睦州刺史 unvanıyla onurlandırıldı.”⁴³⁷

2.3.2. Tang Hanedanı'nın Anxi'deki Dört Garnizon'u Tekrar Ele Geçirmesi

680 yılında Prenses Wencheng'in ölümünden sonra JTS ve XTS, doğrudan 689 yılına geçmektedir. Bu aralıkta yaşanan bazı olayları açıklamak gerekmektedir. Tang Hanedanı imparatoru Gaozong 683 yılında hayatını kaybedince eşi Wu Zhao,

⁴³⁴ XTS, 216, s. 6077

⁴³⁵ Dotson, OTA, s. 94; Bacot, Thomas & Toussaint, a.g.e., s. 35.

⁴³⁶ JTS, 196, s. 5224; XTS, 216, s. 6078.

⁴³⁷ XTS, 216, s. 6078.

çocukları Zhongzong ve Ruizong adına devlet gücünü eline almıştı.⁴³⁸ Tibet'te ise 684 yılında yaklara musallat olan büyük bir salgın meydana gelmişti. Muhtemelen bu salgın Çin kaynaklarında Zanxiruo olarak geçen Tibet Başbakanı Gar Tsenye Domp'u'nun da canına mal oldu. Tibet kaynakları onun bulaşan bir hastalıktan dolayı hayatını kaybettiğini yazmaktadır. Beckwith'e göre ise Tibet tahtının veraset meselesine fazla müdahale ettiği için öldürülmüş olmalıydı.⁴³⁹ Onun ölümü üzerine kardeşi Gar Trinring Tsendro'nun başbakan olduğunu bilinmektedir. Yine Tibet kayıtlarına göre Gar Trinring Tsendro, 687-688 yılları arasında Doğu Türkistan'da Kuça'ya sefer düzenlemiş, 689 yılında Tibet'e geri dönmüştü.⁴⁴⁰ Tibetlilerin Tarım Havzası'ndaki faaliyetleri 689 yılında Tang Hanedanı'nı da harekete geçirmişti. Tibetliler üzerine sefere çıkan Tang ordusunun yaşadığı talihsizlikler JTS ve XTS'da şöyle bahsedilmektedir:

“Yongchang 永昌 saltanat devresinin ilk yılı (689), İmparatoriçe Wu Zetian 武則天 zamanı Kültür ve Refah Köşkü Sağ Bakanı⁴⁴¹ Wei Daijia 韋待價, Anxi 安息 Kıdemli Bölge Komutanı olarak, Anxi 安西 Büyük Muhafızı⁴⁴² Yan Wengu 閻溫古 da onun yardımcısı olarak görevlendirildi. Tibetliler üzerine sefere çıktılar fakat ilerleyemeden öylece kaldılar. Bu nedenle Wei Daijia ölümle cezalandırıldı.⁴⁴³ Esasında Wei Daijia komutanlık edip Tibetlilere karşı koyacak kabiliyete sahip değildi. Karışıklıklar içerisinde sonraları ele geçirdiği yerlerdeki kontrolü de kaybetmişti. Askerler kıtlıktan dolayı öldü. Geri kalanlar da hendeklerde ve vadilerde ölü gibi başıboş bir şekilde dolaşıp durdu. Bu nedenle başka yere intikal ettirildiler.”⁴⁴⁴

⁴³⁸ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 48-49.

⁴³⁹ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 49.

⁴⁴⁰ Dotson, **OTA**, s. 95-96; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 36-38.

⁴⁴¹ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 7692: Wenchang Xiang 文昌相.

⁴⁴² Hucker, **a.g.e.**, Nu: 6093: Da Duhu 大都護

⁴⁴³ **JTS**, 196, s. 5224-5225; **XTS**, 216, s. 6078.

⁴⁴⁴ **JTS**, 196, s. 5225; **XTS**, 196, s. 6078.

(690), Kültür ve Refah Köşkü Sağ Bakanı Cen Changqian       ⁴⁴⁵, (Gansu'da) Wuwei Hudut Kıdemli Bölge Komutanı olarak görevlendirilip Tibetlilerin  zerine sefere  ıktı. Ancak askerlerin beklenmedik bir şekilde ölmeleri sebebiyle yarı yolda geri döndüler.⁴⁴⁶

JTS ve XTS'da Tang Hanedanı'nın 689 ve 690 yıllarında Tibetlilere düzenledikleri seferlerde hangi bölgeye harekât düzenledikleri belirsizdir. Beckwith'e göre 689 yılında Wei Daijia komutasında harekete geçen Tang ordusu Tanrı Dağları'nın kuzeyinde Tibetlilerle çarpışmış fakat ağır yenilgi almıştı. Kötü hava koşulları ve ikmal sorunları yüzünden ordunun kalıntıları Tarım Havzası'nda Karahoca olarak bilinen Qocho'ya çekilmek durumunda kaldı.⁴⁴⁷ 690 yılındaki askeri hareketin yeri ise belirsiz kalmaktadır. Burada OTC'den bir kayıt bir ipucu vermektedir. Muhtemelen Gar Trining Tsendro, Issık G l yakınlarındaki Yinshijia Nehri civarında Wei Daijia ile olan savaşı kazandıktan sonra 689 yılında Tarım Havzası'ndan Qinghai'da Tuyuhunların eski topraklarına dönmüş idi.⁴⁴⁸ Gansu'da Hudut Kıdemli Bölge Komutanı olarak bulunan Cen Changqian'in 690 yılında Qinghai bölgesinde Gar Trining Tsendro  zerine sefere çıktığı düşünülebilir. Burada beklenmedik bir nedenle ölmelerine yol açan sebepler belirtilmemektedir. Ortalama 3 bin metre rakıma sahip Qinghai coğrafyası aynı zamanda gün içerisinde sıcaklık değişiminin fazla olduğu sert bir karasal iklim bölgesi idi.⁴⁴⁹ Yükseklikten kaynaklanan düşük oksijen seviyesi ile akciğerleri ve kan basıncını etkileyen düşük atmosfer basıncı bölgede etkili olan faktörlerdir. Bu sebeplerle Tang Hanedanı ordusu irtifa hastalığına veya iklimsel zorluklara maruz kalmış olabilir.

JTS ve XTS'da 691-692 yıllarına gelindiğinde Tibet'te ihtilafın yaşandığına dair bir kayıt dikkat çekmektedir. Tibet Boylar Beyi Hesu ile birlikte Tangut, Qiang ve Man boylarından bir grup Tang Hanedanı'na sığınmak istemişti:

⁴⁴⁵ Cen Changqian        ( . 691), İmparatoriçe Wu Zetian ve onun sülalesine olan muhalefeti ile bilinmektedir. 691 yılında Wu Zetian'ın emriyle arkadaşları Ge Fuyuan ve Ouyang Tong ile birlikte 691 yılında infaz edildi.

⁴⁴⁶ JTS, 196, s. 5225; XTS, 216, s. 6078.

⁴⁴⁷ Beckwith, *The Tibetan Empire*, s. 51.

⁴⁴⁸ Bacot, Thomas & Toussaint, *a.g.e.*, s. 37-38; Zhan Zhang, *a.g.e.*, s. 61.

⁴⁴⁹ Ekvall, *Fields on The Hoof*, s. 6-7. Ayrıca Sarı Irmak'ın Qinghai-Tibet platosundaki kolunu gösteren harita için bkz. Li Zhengchen, v.d., "Extension of the Upper Yellow River into the Tibet Plateau: Review and New Data", *Review and NewData*, *Quaternary*. 4/14, 2021, s. 2.

“(691) / Ruyi 如意 saltanat devresinin ilk yılı (692), emri altındaki yakınlarıyla birlikte Tibetli Boylar Beyi Hesu 曷蘇 ve Tangut boylarının da aralarında bulunduğu Guizhou’daki 貴州 boylar teslim olmak istedi. İmparatoriçe Wu Zetian, Sağ Yeşim Strateji Muhafızlığı⁴⁵⁰ Kıdemli Generali Zhang Xuanyu’yu 張玄遇 Asayiş Komiseri⁴⁵¹ olarak görevlendirdi. Komutasındaki 20 bin kişilik bir kuvvetle Tibetlileri karşılayıp Dadu Irmağı 大渡水⁴⁵² civarında konuşlandı. Bu sırada Hesu’nun girişimi deşifre olmuş, kendi devleti tarafından yakalanıp tutuklanmıştı. Hesu’ya bağlı Boy Beyi Zancha 咎插, komutasındaki Qiang ve Man boylarından oluşan 8 bin kişiyle geldi. Zhang Xuanyu onun boyunu Yechuanzhou’ya 葉川州/Yezhou’ya 葉州 yerleştirdi. Zancha’yı da vali olarak görevlendirdi. Elde edilen başarıyı kaydetmek için Dadu civarındaki Xishan’a 西山⁴⁵³ yazıt diktirip geri döndü.”⁴⁵⁴

Tibetliler arasında ihtilaf yaşandığı anlaşılan bu dönemde Tang Hanedanı, Tarım Havzası’ndaki dört garnizonu kurtarmak için aynı yıllarda harekete geçti. İmparatoriçe Wu Zetian’i bu dört garnizonu kurtarmaya General Wang Xiaojie ile Qocho Genel Valisi Tang Xiuqing ikna etmişti.⁴⁵⁵ Wang Xiaojie, Tang ordusunun başında idi. JTS ve XTS’deki Tibet monografilerinde belirtilmese de ZZTJ’deki bir kayıt onun 678 yılındaki savaşta Liu Shenli ile beraber Tibetlilere esir düştüğünden bahsetmektedir.⁴⁵⁶ Bu sefer onların elinden kurtulmuş olarak Anxi Dört Garnizonu’nu kurtarmak için sefere çıkacaktı:

⁴⁵⁰ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 8122: Yuqian Wei 玉鈐衛.

⁴⁵¹ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 17; Xiong, **a.g.e.**, s. 43: Anfu Shi 安撫使.

⁴⁵² Dadu Irmağı 大渡水, Sichuan’da Qionglai Dağları’nın 邛崃山 eteklerinden çıkıp güneye Ya’an iline 雅安市 doğru akar ve yine Sichuan’da Leshan şehrinin 乐山市 güneydoğusuna doğru döner. Bir bakıma kuzeyde Qinghai-Sichuan sınırından çıkıp güneyde Yangzi nehrine dökülür. Bkz. Xiong, **a.g.e.**, s. 104.

⁴⁵³ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 606: Xishan 西山, Sichuan’daki Chengdu’nun batısındaki dağlık bölgeyi ifade etmektedir.

⁴⁵⁴ **JTS**, 196, s. 5225; **XTS**, 216, s. 6078.

⁴⁵⁵ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 53; Twitchett & Fairbank, **TCHoC: Sui and T'ang**, s. 311.

⁴⁵⁶ **ZZTJ**, 205, 6487.

“(691) / Changshou 長壽 saltanat devresinin ilk yılı (692), Wuwei Hudut Bölge Komutanı olarak görevlendirilen Sağ Yükselen Şahin Muhafızlığı⁴⁵⁷ Generali Wang Xiaojie 王孝傑, komutasındaki Xizhou 西州 Baş Nezaretçisi Tang Xiujing 唐休璟 ve Sol Muhafız Birliği Kıdemli Generali Ashina Zhongjie 阿史那忠節⁴⁵⁸ ile birlikte Tibetlilere saldırıp onları büyük bir zayiata uğrattı. Kuça, Hoten, Kaşgar ve Tokmak 碎葉 olmak üzere Anxi'deki Dört Garnizon'u tekrar ele geçirdi. Buna ek olarak askeri garnizon oluşturup oranın savunulması için Kuça'da Anxi Himayesi⁴⁵⁹ kuruldu.”⁴⁶⁰

Tang Hanedanı, 692 yılında Tarım Havzası'ndaki dört garnizonu geri alarak 670 yılından beri Tibetlilerin bölgedeki hakimiyetine son vermişti. Xizhou'ya geri çekilmek zorunda kalan garnizon komutanlığı tekrar Kuça'ya taşındı.⁴⁶¹ Bu gelişme Tang Hanedanı'nın 670 yılındaki acı tecrübesinden ders aldığını göstermektedir. Tibetliler ise 692'de Doğu Türkistan'daki kontrolü yitirmelerine rağmen tâbi kıldıkları diğer bölgelerin büyük bir kısmında IX. yüzyılın ortalarına kadar egemenliğini sürdürecektlerdi.⁴⁶²

Tibetliler 670 yılında Tarım Havzası'nda egemen olduklarında ordularının bir kolu Pamirler ve Tanrı Dağları'nın batısından dolanarak, diğer bir kolu ise Tibet'in kuzeydoğusundaki birkaç noktadan saldırarak bölgeyi kuşatmıştı. Tang Hanedanı 692 yılında Tarım Havzası'nda egemenliği ele geçirdiğinde Tibetlilerin bu iki çıkış noktasını engelleyerek yarım asır boyunca onların kuzeydeki toprakları geri almasını

⁴⁵⁷ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 8031. Yingyang Wei 鷹揚衛.

⁴⁵⁸ Ashina Zhongjie'nin(?-674) babası Ashina Sunishi'dır 蘇尼失. Sunishi, Qimin Kağan'ın kardeşi, Ashina Sheer'in da dedesinin kardeşidir. **JTS**'da Ashina Zhongjie, **XTS**'da Ashina Zhong olarak söz edilir. Bunun yanında **JTS** ve **XTS**'da Wang Xiaojie biyografisinde Ashina Zhong ile birlikte Tibet'e saldırıp onları yendikleri kayıtlıdır. Bkz. Kapusuzoğlu, “**Göktürk Komutanları**”, s. 44, 49; Okay, **a.g.e.**, s. 35.

⁴⁵⁹ Xiong, **a.g.e.**, s. 45: Anxi 安西 Tang Hanedanı döneminde Doğu Türkistan'ın batısından Aral ve Balkaş göllerine kadar uzanan bir idari sahayı ifade eden genel bir tabirdi. Anxi Himayesi 安西都護府, Turfan'ın kuzeybatısındaki Xizhou 西州 merkez olmak üzere oluşturulmuştu. Harita için bkz. Wu Songdi & Bian Zhe, **Liangtangshu dilizhi huishi**, Hefei, Anhui Jiaoyu Chubanshe, 2002, s. 339.

⁴⁶⁰ **JTS**, 196, s. 5225; **XTS**, 216, s. 6078.

⁴⁶¹ Rong Xinjiang & Wen Xin, “**The Semantic Shift of “Western Regions” and the Westward Extension of the “Border” in the Tang Dynasty**”, Eurasian Studies, 2015, s. 325.

⁴⁶² Turrell V. Wylie, “**The Tibetan Tradition of Geography**”, Bulletin of Tibetology, Gangtok, Sikkim Research Institute of Tibeology, 1986, s. 21.

engelledi.⁴⁶³ Ancak Tang Hanedanı'nın içerisinde bulunduğu koşullar devletin tüm imkanlarını da zorlamaktaydı. Zira 690'ların başından itibaren Tang Hanedanı kuzeyde Türkler ve Kitanların yanı sıra batıda Tibetliler ile mücadele etmekteydi. Tang ordusu birçok cepheden uzun süre boyunca sınırlarda konuşlanmak zorunda kalmıştı.⁴⁶⁴ Tibetliler ise muhtemelen sarayda siyasi çatışma içerisindeydi. Bu çatışma bilindiği gibi Tibet imparatoru ve Gar sülalesi arasında gerçekleşiyordu. Gar sülalesinin, Tang zaferinin sonucunda güç kaybetmek şöyle dursun geçici olarak bu durumdan güç kazandığı düşünülebilir. Muhtemelen saraydakiler ve hatta imparator bile askeri tecrübesi yüksek Gar sülalesi liderlerini bir süre elde tutmanın yararlı olacağını düşünmüş olabirdi.⁴⁶⁵

692 yılında Anxi Dört Garnizonu'nun geri alınmasından sonra Tang Hanedanı sarayında dört garnizondan vazgeçilip vazgeçilmemesi üzerine bazı muhtelif görüşler ortaya çıktı. Di Renjie *"Tang Hanedanı batıda Dört Garnizon'u ve doğuda Andong Kumandanlığı'nı korumaktadır. Zorunlu angarya her geçen gün artıyor ve sıradan insanlar acı çekiyor. Batı Bölgelerini korumaya çalışmak taşlarla dolu bir tarlayı ekmeye benzer. Maliyetini karşılayamazsınız ve hiçbir faydası olmaz. Sadece zararı olur"* diyerek dört garnizondan vazgeçilmesi görüşünde idi. Öte yandan Cui Rong, Di Renjie'nin planının sonucunda *"Tibetlilerin küstahlaşarak Batı Bölgeleri'ni istila edeceği ve Karaşar'ın batısındaki şehir ve garnizonların istisnasız teslim olacağını"* öne sürerek Tang Hanedanı'nın bu garnizonlardan vazgeçmemesi gerektiğini savundu.⁴⁶⁶ XTS'daki Tibet bölümü Cui Rong'un Anxi Dört Garnizonu'nun önemini belirten savunmasına dair detaylı açıklamalar barındırmaktadır:

"Sağ Kâtip Cui Rong 崔融, imparatora saygılarını sunup şunları söyledi: *"Rong 戎 ve Di 狄 boyları Merkezi Ülke'nin başına büsbütün bela olmuşlardır. Beş İmparator⁴⁶⁷ ve Üç Hükümdar⁴⁶⁸ dönemlerinde tâbi olmamışlardı. Han Hanedanı*

⁴⁶³ Beckwith, *"The Tibetan Empire in the West"*, s. 31.

⁴⁶⁴ Lewis, *a.g.e.*, s. 45.

⁴⁶⁵ Beckwith, *The Tibetan Empire*, s. 55-56.

⁴⁶⁶ Rong Xinjiang & Wen Xin, *a.g.m.*, s. 325.

⁴⁶⁷ Beş İmparator 五帝: Çin tarihinin efsanevi imparatorları olup dönemleri MÖ 30.-21. yüzyıl arasına tarihlendirilmektedir. Bunlar sırasıyla şöyledir: Huangdi 黃帝, Zhuan Xu 顓頊, Di Ku 帝嚳, Tang Yao 唐堯, Yu Shun 虞舜.

zamanı milyona varan bir kuvvetle Pingcheng'ı 平城 kuşatmalarından sonra İmparator Wudi müthiş bir kararlılıkla çaba gösterip dört bir yandaki Yi⁴⁶⁹ boylarını uyum içerisine getirmişti. Zhang Qian 張騫 Batı Bölgeleri'ne gidip irtibat kurmaya başlamıştı. Burası dört bölgeye ayrılmış, stratejik açıdan kritik iki geçit ele geçirilmiş, böylece Hunların sağ kolu kesilmişti. Zamanla Sarı Irmak ve Huang Irmağı civarında Lingju 令居⁴⁷⁰ (idari bölgesi) kuruldu. Böylece Hunların güneydeki Qiang boylarıyla irtibatı kesilmişti. Sonrasında işaret kuleleri dikilip bin li uzunluğunda set oluşturularak musallat olmaları engellenmişti. Devlet hazinesinin harcanıp askeri birliklerin ve atların tükenmesine rağmen gidip gelen seyyahlar ve elçiler yıllarca sekteye uğramadı. (...) Hunlar tecrit edilerek uzaklaşmış, böylece Batı Bölgeleri'ne giden yol açılmıştı. Elçilikler kurulmuş, buraların korunması sağlanmıştı. İmparator Guangwu'nun 光武 Han Hanedanı'nı yeniden canlandırdığı dönemde⁴⁷¹ yine herkes içeride Merkezi Ülke hükmü altında olmuş, Yan Guang⁴⁷² dönemine kadar Batı Bölgeleri ile üç kez irtibat kopup tekrar tesis edilmişti. Taizong Wen Huangdi 太宗文皇帝, Han Hanedanı'nın eski izinden giderek Nanshan'dan Congling'e 葱嶺⁴⁷³ kadar varıp buraları vilayetler ve garnizonlar halinde bölümlendirdi. Müşterek bir şekilde uyarı ateşleri yandığında Tibetliler içeride zorbalık çıkarmaya cüret edemez hale gelmişlerdi. İmparator Gaozong 高宗 zamanı devlet görevlileri küstahtı. Dört

⁴⁶⁸ Üç Hükümdar 三王: Xia 夏, Shang 商 ve Zhou 周 hanedanlarının kurucu liderleridir. Sırasıyla Xia Yu 夏禹(MÖ 21. yy), Shang Tang 商湯(MÖ 17. yy-?) ve Zhou Wenwang 周文王(MÖ 12.-11. yy).

⁴⁶⁹ Si Yi 四夷 eski devirlerde Merkezi Ülke 中國 çevresindeki topluluklar için kullanılan genel tanımları kapsar. Bu genel tanımlar şöyledir: Doğu Yi 東夷, Batı Rong 西戎, Güney Man 南蠻 ve Kuzey Di 北狄.

⁴⁷⁰ Xiong, a.g.e., s. 319: Lingju 令居, Han Hanedanı zamanı Hunlar ile Qiang boyları arasındaki irtibatı kesmek amacıyla kurulduğu anlaşılan idari bölgedir. Gansu'daki Yongdeng 永登 ilinin batısı ve kuzeybatısında yer almaktaydı.

⁴⁷¹ Guangwu Zhongxing 光武中興, Han Hanedanı'nda idareyi gasp eden Wang Mang 王莽 döneminin ve onun kurmuş olduğu Xin Hanedanı'nın 新朝(MS 9-23) sonra erdiği, Sonraki Han Hanedanı 後漢朝 İmparatoru Guangwu 光武 tarafından yeniden canlandırıldığı dönemi tanımlar. Saltanatı MS 25-57 yılları arasındır.

⁴⁷² Yan Guang 延光 dönemi 122-125 yıllarını kapsamaktadır.

⁴⁷³ Congling 葱嶺, Doğu Türkistan ve Tacikistan arasındaki Pamir dağlarıdır.

Garnizon terk edilip tekrar var olmayınca Tibetliler böylece yayılıp Karaşar'ın 焉耆 batısına girdiler. Büyük bir saldırı düzenleyip batıda at koşturdular. Gaochang'ı 高昌 aşip Jushi'yı 車師 geçtiler. Changle 常樂 bölgesini ele geçirdiler. Moheyan Çölü'nü 莫賀延磧 aşarak Dunhuang'a 燉煌⁴⁷⁴ vardılar. Şimdiyse Wang Xiaojie Dört Garnizon'u ele geçirmiş, önceki imparatorların eski sınırlarına geri dönmüştür. Eğer yine orayı terk edersek başarılarımızın ve tüm planlarımızın yıkımı olacaktır. Bu Dört Garnizon korunmasızken Hu 胡⁴⁷⁵ boylarının askerleri Batı Bölgeleri'ni kontrol altına almışlardır. Batı Bölgeleri sarsılırsa güneydeki Qianglar korkuya kapılacaktır. Güneydeki Qianglar Hu'lar ile dayanışma içerisinde olursa Hexi'deki bölgeler tehlike içerisine düşecektir. Moheyan çölünün 2 bin li uzantısında sulak ve otlak alanlar yoktur. Eğer Tibetliler kuzeyde düşman ile birleşirlerse Tang Hanedanı ordusu orayı aşamayıp mağlup olur. Böylece Yixi 伊西, Beiting 北庭⁴⁷⁶ ve Anxi'deki tâbi olan tüm yabancılar elden gider." Müzakere böylece tamamlanmış oldu."⁴⁷⁷

Cui Rong'un İmparatoriçe Wu Zetian'e sunduğu öneriler etkili oldu. Tang Hanedanı bu dönemde dört garnizonda büyük ordular konuşlandırdı.⁴⁷⁸ Ancak bu önerileri sunarken Cui Rong'un verdiği bazı önemli detaylar göze çarpmaktadır. Han Hanedanı zamanında Asya Hunları ile Qiang boyları arasındaki irtibatı koparmak için yapılan faaliyetlere atıf yapılmakta, Anxi Dört Garnizonu'nun yine terk edilmesi halinde "Hu" olarak bahsedilen ve dört garnizonun kaldırılmasından sonra Batı Bölgeleri'nde hâkim olan Türklerin Tibetlilerle birleşerek Tang Hanedanı'nın Batı Bölgeleri ile irtibatını kesebileceği ihtimaline değinilmektedir. Cui Rong, 692 yılında bu raporu imparatoriçeye sunduğunda Türk Kağanlığı'nın başında Kapgan Kağan

⁴⁷⁴ Dunhuang 燉煌, Çin'in Gansu eyaletinin en batısında yer almaktadır.

⁴⁷⁵ Kırilen, **Göktürklerle Kalan Miras**, İstanbul, Ötüken, 2021, s. 79, 115-119: Hu 胡 kavramı Çin'in kuzeyinde ve kuzeybatısında yaşayan konargöçer halklara verilen genel bir tanımdır. Kırilen'e göre Hu kavramı Tang Hanedanı zamanında daha ziyade Soğd kökenli olanları karşılamaktadır fakat bu kavramın Türkler için de kullanıldığı bazı örnekler mevcuttur. Dolayısıyla burada kastedilen Hu'ların Soğdlardan ziyade Türk olması kuvvetle muhtemeldir. Zira bu dönemde Tibetlilerle Kapgan Kağan önderliğindeki Türk Kağanlığı'nın Batı Bölgeleri üzerindeki faaliyetleri daha yaygın olarak bilinmektedir.

⁴⁷⁶ Yıldırım, **Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası**, s. 278-282: Beiting 北庭, günümüzde Doğu Türkistan'daki Ürümqi-Cimsar havalisine karşılık gelmektedir.

⁴⁷⁷ XTS, 216, s. 6078-6079.

⁴⁷⁸ Rong Xinjiang & Wen Xin, **a.g.m.**, s. 326.

vardı. Kapgan Kağan bir taraftan düzenlediği akınlarla Çin'i baskı altında tutarken diğer yandan Orta Asya'da egemenliği sağlamak amacı gütmekteydi.⁴⁷⁹ Bu nedenle zamanında Han Hanedanı'nın Asya Hunları ve Qianglara karşı duyduğu endişe gibi Tang Hanedanı'nın da Türklere ve Tibetlilere karşı bu minvalde endişe duyduğu düşünülebilir.

2.3.3. Lun Qinling'in Faaliyetleri ve On Ok Meselesi

Tang Hanedanı'nın Anxi Dört Garnizonu'nu Tarım Havzası'nda yeniden tesis etmesinden sonra Gar Tongtsen Yulsung'un oğlu Gar Tsenyen Gungton'un, Batı Türklerinden Ashina Tuizi ile birlikte başarısız bir akına giriştiği görülmektedir. ZZTJ'ye göre bu akın 694 yılında gerçekleşmişti. Buna göre saldırı Lengquan 冷泉 ve Daling'de 大嶺 gerçekleşmişti.⁴⁸⁰ Beckwith, Lengquan'deki savaşın Shanxi'de 山西 gerçekleştiğini yazmaktadır. Ancak bölgelere bakıldığında bunun mümkün olmadığı görülmektedir. Shaanxi'de 陝西 gerçekleşmesi daha muhtemeldir. Daling bölgesi ise yine Beckwith'e göre Qinghai bölgesinde yer almaktaydı.⁴⁸¹ Bu savaş hakkında JTS ve XTS'da şu kayıtlar yer almaktadır:

“Tibetli Boy Beyi Bolunzan 勃論贊⁴⁸², Türklerin gayrimeşru kağanı Ashina Tuizi 阿史那倭子 ile birlikte güneye akın düzenledi. Wang Xiaojie ile Lengquan'deki 冷泉 savaşta bozguna uğradılar. Tokmak şehri Savunma Komiseri Han Sizhong 韓思忠 Tibetlilerden Nishoumosi 泥熟沒斯 şehrini ele geçirdi.”⁴⁸³

OTA, 694 yılında Ashina Tuizi'nin Tibet sarayına geldiğinden bahsetmektedir. Kendisi Tibetliler tarafından Tong Yabgu Kağan olarak On Ok'un Duolu kolunun başına geçirildiği için Tibet yıllıklarında da Ton Yabgo Khagan olarak geçmektedir.⁴⁸⁴ Gar Tsenyen Gungton ile birlikte Qinghai'da Wang Xiaojie'ye karşı

⁴⁷⁹ Taşağıl, **a.g.e.**, s. 327.

⁴⁸⁰ ZZTJ, 201, s. 6493.

⁴⁸¹ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 56.

⁴⁸² Tibetçe adıyla Gar Tsenyen Gungton (?-695). Kendisi Gar Tongtsen Yulsung'un oğlu Bolun idi. ZZTJ'de Bolun Zanren 勃論贊刃 olarak geçmektedir. Bkz. ZZTJ, 201, s. 6493.

⁴⁸³ XTS, 216, s. 6079.

⁴⁸⁴ Dotson, OTA, s. 98; Yeshe De Project, **a.g.e.**, s. 235. Uray, “**The Old Tibetan Sources of the History of Central Asia**”, s. 121: Geza Uray'ın makalesindeki bilgiye göre Tibet metinlerinde geçen Ton Yabgo Khagan'ın Ashina Tuizi'ya karşılık geldiğini İtalyan

akına katıldığında muhtemelen Tibet'te bulunmaktaydı. OTA'da 695 yılına ait bir kayıt ise Gar Tsenyen Gungton'un Tibet'e ihanet ettiğini yazmaktadır.⁴⁸⁵ Bu olayın Wang Xiaojie ile olan savaşın ardından yaşanan mağlubiyetin bir sonucu olduğu düşünülebilir. Beckwith'e göre Gar Tsenyen Gungton, bu dönemde Tibetlilerin Hoten Valisi idi.⁴⁸⁶ Muhtemelen hainliği onun Tang Hanedanı'na teslim olması ile ilgiliydi.

695 ve 696 yılları Gar Trining Tsendro ve Gar Trintsan Tsangtong'un faaliyetleri aralıksız devam etmekteydi. Bu dönemde Türk Kağanlığı'ndan Kapgan Kağan'ın akınlarına karşı Shuofang bölgesi harekât ordusu başkumandanı olan Wang Xiaojie, savunma hazırlıkları içerisinde iken 695 yılında Tang Hanedanı ile Kapgan Kağan arasında barış tesis edilmişti.⁴⁸⁷ Böylece Türk Kağanlığı'na karşı Tang Hanedanı'nın kuzey sınırlarında konuşlandırılan ordular batıda Tibetlilere yönlendirildi. Tibetliler önce Gansu'daki Lintao bölgesinde, ardından Suluohan Dağı civarında çarpışarak Tang Hanedanı ordusunu ağır bir bozguna uğratmışlardı:

“Zhengsheng 證聖 saltanat devresinin ilk yılı (695), Lun Qinling ve Zampo, Lintao 臨洮⁴⁸⁸ bölgesine saldırdılar.”⁴⁸⁹

“Wansui Denfeng 萬歲登封 / Wansui Tongtian 萬歲通天 saltanat devresinin ilk yılı (696), Subian 肅邊 Kıdemli Bölge Komutanı olan Wang Xiaojie, komutasındaki Bölge Komutan Yardımcısı Lou Shide 婁師德 ile birlikte Suluohan Dağı 素羅汗山⁴⁹⁰ civarında Tibet generallerinden Lun Qinling ve Zampo ile savaştı.⁴⁹¹ İmparatorluk Ordusu bozguna uğradı. Wang Xiaojie'nin görevine son verildi.”⁴⁹²

akademisyen Luciano Petech öne sürmüştür. Huang Chi-huei, hatalı olarak Ashina Tuizi'yı Doğu Türkleri kağanı olarak nitelendirmiştir. Oysaki bu dönemde Doğu Türklerinin başında Kapgan Kağan yer almakta idi. Hatalı bölüm için bkz. Huang Chi-huei, **a.g.e.**, s. 59-60.

⁴⁸⁵ Dotson, **OTA**, s. 98.

⁴⁸⁶ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 56.

⁴⁸⁷ Taşağıl, **a.g.e.**, s. 345.

⁴⁸⁸ Lintao 臨洮, günümüzde Gansu eyaletindeki Dingxi 定西 ilinde yer almaktadır.

⁴⁸⁹ **XTS**, 216, s. 6079.

⁴⁹⁰ Suluohan Dağı, Gansu eyaletindeki Luqu 碌曲 ilçesinde Xiqing 西傾 Dağları yakınlarındadır. Bkz. Lin Guanqun, “**Administration of the Military**”, s. 17.

⁴⁹¹ **JTS**, 196, s. 5225; **XTS**, 216, s. 6079.

⁴⁹² **JTS**, 196, s. 5225: **XTS**'da ise Tibetlilerin mağlup olup geri çekildiği yazmaktadır fakat bu asılsızdır Bkz. **XTS**, 216, s. 6079.

Qinghai'da 695-695 yıllarında Wang Xiaojie karşısında alınan zafer Tibet kaynaklarına da yansımıştır. Bu savaş öncesinde Gar Trinring Tsendro ve Wang Xiaojie'nin aralarında yaptıkları konuşma PT 1287 numaralı belge yer almaktadır. Bu diyalogda Wang Xiaojie, askerlerinin sayısının fazlalığı nedeniyle Tibetlilere gözdağı vererek onları yenmekte kararlı olduğunu dile getirmişti. Gar Trinring Tsendro ise uzun betimlemelerle Tibet ordusu karşısında kalabalık olan Tang Hanedanı ordusunun etkisiz olduğunu ima etmektedir. Bu konuşmanın sonunda ise Tibetlilerin Tang Hanedanı'na olan mağrur bakışını yansıtan bir söz yer almaktadır: *"Tibet'in hükümdarı güneş gibidir. Çin'in beyi ise ay gibidir. Her ikisi de büyük hükümdar olmalarına rağmen parıltıları farklı türdedir."*⁴⁹³ OTA ve OTC, "Kaplan Geçidi'ndeki Çin Mezarlığı" anlamına gelen Tagla Gyadur bölgesinde gerçekleşen savaşta Tang Hanedanı ordusunun çok fazla kayıp verdiğini, cesetlerinin dağ gibi yığıldığını ele almaktadır.⁴⁹⁴ Bu yenilgiden sonra Wang Xiaojie'nin adı JTS ve XTS'daki Tibet bölümlerinde artık geçmemektedir.

Tibetlilerin Tang Hanedanı'na karşı kazandığı bu zafer onları bir sonraki hamleleri için cesaretlendirmiş görünmektedir. Ancak bu olaydan sonra TD, JTS ve XTS'da Tibetlilerin Liangzhou'ya bir sefer düzenledikleri görülmektedir:

"40 bin kişilik bir Tibet kuvveti ansızın Liangzhou'ya saldırdı. Baş Nezaretçi Xu Qinming 許欽明 başlangıçta onların farkına varamadı. Tibet ordusunu küçümseyerek askeri birliklerini bastırmak için yola koyuldu. Ardından Tibetlilerle karşılaşp uzun bir süre savunma savaşı verdikten sonra elinden gelenin en iyisini yaparak teslim olmuş fakat Tibetliler tarafından öldürülmüştü."⁴⁹⁵

Tibetlilerin Liangzhou'ya düzenledikleri akına dair kayıtlarda problem teşkil eden bir detay bulunmaktadır. ZZTJ'de Türklerin 697 yılında Liangzhou'ya saldırı düzenledikleri ve Baş Nezaretçi Xu Qinming'i esir aldıkları yazmaktadır. Bu olay Tang kayıtlarında yer almamakla birlikte ZZTJ'de yer alan bir dipnot, Tang yıllıklarında Tibetlilerin Liangzhou'ya sefere çıkıp Xu Qinming'i öldürmelerine dair kaydın hatalı olduğunu bahsetmektedir. Buna göre Kapgan Kağan, 697 yılında Lingzhou'ya sefere çıkmış, ayrıca Kitanların hükümdarı Sun Wanrong'a 孫萬榮

⁴⁹³ Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 168-170; Snellgrove & Richardson, **a.g.e.**, s. 61-62; Zhu Lishuang, "历史与记忆: P.T.1287 第 15 节新探", 中国藏学, 2, 2019, s. 36-37.

⁴⁹⁴ Dotson, **OTA**, s. 99; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 38, 168-170.

⁴⁹⁵ **JTS**, 196, s. 5225; **XTS**, 216, s. 6079; **TD**, 190, s. 5173.

sürpriz bir saldırı yapmıştı. Bunları yaparken de esir Xu Qinming'i göğze kurban etmek maksadıyla öldürmüştü.⁴⁹⁶ TD, JTS ve XTS'da Tibetlilerin bu seferi ele alınsa da ZZTJ'ye göre Liangzhou'ya akın yapıp Xu Qinming'i esir alarak ortadan kaldıranlar Tibetliler değil Türkler idi. Beckwith ve Richard W.L. Guisso da bu görüştedir.⁴⁹⁷ Smith ise bu akını Tibetlilerin yaptığı fikrindedir.⁴⁹⁸ Çin kayıtlarında bu karışıklığa neyin sebep olduğu bilinmemekle birlikte bunu teyit edebilecek başka bir bilgi henüz bulunmamaktadır.

Tang Hanedanı'na gittikçe baskıları arttıran Gar Trining Tsendro, bu koşullarda Anxi Dört Garnizonu'nun lağvedilmesi ve On Ok'un topraklarının paylaşılması talebinde bulundu. JTS ve XTS'da bu gelişmeler detaylıca anlatılmaktadır:

"Tibetliler elçi gönderip barış talebinde bulundular. Wu Zetian tam buna müsaade etmek üzere iken Lun Qinling Anxi'deki Dört Garnizon'dan askerlerin çekilmesini ve On Ok'un 十姓 topraklarının (Tang Hanedanı ve Tibet arasında) pay edilmesini talep etti. Wu Zetian onlara müsaade etmekten vazgeçti."⁴⁹⁹

"İmparatoriçe Wu Zetian'ın fermanıyla Tongquan 通泉 Komutanı Guo Yuanzhen 郭元振 elçi olarak Lun Qinling ile görüştü. Ona şunları söyledi: *"Ludongzan hükümet işlerinde görevli olduğu vakit daimî bir dostluk yemini edilmişti. Şimdiyse edebe aykırı bir biçimde dostluk bağımız kesildi. Yıllardır sınırlarda sıkıntı çıkardınız. Babasının yürüttüğü barışı evladı kesti. Ataya saygı böyle mi olur? Babasının sorumluluğuna evladı ihanet etti. Vefakârlık böyle mi olur?"*⁵⁰⁰

"Lun Qinling bunun üzerine *"Doğru! Lakin Göğün Oğlu barıştan yana olsaydı iki ülkenin de sınır garnizonlarına son vermesi gerekirdi. On Ok'a mensup Türk boyları ve Dört Garnizon'un her biri kendi hükümlerini kurmalı ki yurtlarını kendi başlarına korusunlar. (Bu konuda) ne düşünüyorsunuz?"* diye sorunca Guo Yuanzhen şöyle cevapladı: *"Tang Hanedanı On Ok ve Dört Garnizon sayesinde batı topraklarını huzura kavuşturmuş, yolların bile varmadığı birçok bölgeye hâkim*

⁴⁹⁶ ZZTJ, 205, s. 6507:

⁴⁹⁷ Beckwith, *The Tibetan Empire*, s. 58; Twitchett & Fairbank, *TCHoC: Sui and T'ang*, s. 314.

⁴⁹⁸ Smith, *a.g.e.*, s. 168.

⁴⁹⁹ JTS, 196, s. 5225; XTS, 216, s. 6079.

⁵⁰⁰ XTS, 216, s. 6079.

olmuştur. Ayrıca uzun zamandır Tang Hanedanı'nın halkı haline gelen tüm bu boylar Tibetlilerden farklıdır.”⁵⁰¹

“Lun Qinling bunun üzerine şunları söyledi: “Elçi Tang Hanedanı sınırlarında işgallerde bulunmak amacıyla bizim tüm boyları ortadan kaldırmayı planladığımızı düşünüyor öyle mi? Eğer biz açgözlülükle toprak ve zenginliklere göz dikiyorsak öyleyse yakındaki Qinghai 青海 ve Huang Irmağı 湟川 civarında şimdi sorgusuz sualsiz neden duraksadık? Türklerin tüm boyları çölde yayılıp güçlenerek Merkezi Ülke'nin oldukça uzağına gitmişlerdir. Öyleyse merkezden 10 bin li uzaklıktaki bölgelerde neden savaş olsun? (...) Şu an yalnız kalmış Tibetliler olarak kardeşlerimizle adımlarımızı temkinli atmaktayız. Karşılıklı olarak garanti vermemiz gerekir. On Ok'un 5 Duolu 五咄陸 boyu Anxi'ye yakın, Tibet'in uzağındadır. Sijin 俟斤(Erkin) ise bizden çöl ile ayrılmaktadır. Atlıları hızla ileri atılsa on gün geçmeden buraya varır. Bundan dolayı endişe duymaktayız. Wu Hai ve Sarı Irmak 黃河 civarındaki dağ geçitleri gizemli engellerin kaynağıdır. Buralar yoğun bir zehirleyici salgından dolayı Tang ahalisine kati surette geçit vermez.⁵⁰² Burada acemi askerler ve ehliyetsiz komutanlar bile kolaylıkla Tibetliler için bela haline gelebilir. Bu nedenle orayı elde etmek arzusundayız. Muhtelif boylar üzerine casusluk yapmak gibi bir niyetimiz yoktur. Gan 甘 ve Liang 涼 bölgeleri Jishi 積石 bölgesine 2 bin li mesafededir. Her birinin ne birkaç yüz li kadar genişliği ne de 100 li kadar darlığı vardır. Eğer Zhangye 張掖 ve Yeşimtaş Kapısı'ndan 玉門 girersek Büyük Ülke buralarda bahar ayında ekim, güz ayında da hasat yapamaz hale gelir. 5-6 yıl olmadan Merkezi Ülke'nin batıyla bağlantısı koparılabilir. Şimdi böyle yapmaktan vazgeçmiş olup bizden endişelenmenize gerek yoktur. Qinghai'daki savaşta Huang

⁵⁰¹ XTS, 216, s. 6079.

⁵⁰² Wakeman, a.g.e., s. 280: Burada bahsedilen zehirleyici salgın muhtemelen irtifa hastalığıdır. Peissel, bunun nedenini oksijen yetersizliği olarak ele almaktadır. Bir kişi oksijen eksikliğini karşılamak için iki kat hızlı nefes alması gerekir. Vücudu öncesine göre üç kat fazla kırmızı kan hücresi üretir. Bu fazla kırmızı kan hücreleri her nefeste daha fazla oksijen çeker. Kırmızı kan hücrelerinin üretimi yaklaşık bir ayı almaktadır ve bu süreç tamamlanana kadar birisi daima nefes darlığı çekmekte ve kalbi güm güm atmaktadır. Tırmanış gibi büyük çaplı bir efor sarf etmek oldukça yorucu, hatta ölümcül olabilir. Çoğu insan oksijen eksikliği sırasında baş ağrısı ve kulakta uğultu yaşar. Diğerleri, sarhoşluğa çok yakın bir hafiflik hissine sahiptir ve bu his genellikle birkaç gün sürer. İlgili eser için bkz. Michel Peissel, Zanskar, the Hidden Kingdom, New York, E. P. Dutton, 1979, s. 32-33.

Rensu 黃仁素 barış anlaşması yapmış, böylece sınır muhafızları teyakkuzda olmayı bırakmıştı. Bunun üzerine Cui Zhibian 崔知辯, Sijin'in güzergâhından gelip on binlerce sığırımızı ve koyunumuzu yağma etti. Bu nedenle orayı talep ediyoruz.” Lun Qinling elçiler gönderip talebinde ısrar etse de Guo Yuanzhen buna müsaade edilemeyeceğini kati surette belirtti.”⁵⁰³

Gar Trining Tsendro ve Guo Yuanzhen arasında gerçekleşen bu konuşmayı biraz incelemek gerekir. Guo Yuanzhen, Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasındaki ilişkilerin bozulmasından Gar Tongtsen Yulsung döneminde kurulan bağın koparıldığını belirterek Gar Trining Tsendro'yu suçlamaktaydı. Gar Trining Tsendro ise bunun üzerine sınırlarda garnizon faaliyetlerini sürdüren Tang Hanedanı'nın barıştan yana olmadığını ifade etmiş, Anxi Dört Garnizonu'nun lağvedilip On Ok'un kendi bağımsız iradesinde olmasını talep etmişti. Guo Yuanzhen ise onları Tibetlilerden ziyade Tang Hanedanı halkı olarak görüyordu. Ayrıca On Ok'un Nushibi boylarının Tibet'e saldırı yapabilecek kadar yakın olduklarından dolayı gelebilecekleri güzergahta bir bölgeyi Tang Hanedanı'ndan tehdit yoluyla istemişti. Zira daha öncesinde Tibetliler, bu bölge üzerinden Cui Zhibian'in saldırısına uğramış, sürülerinden on binlerce hayvan yağmalanmıştı. Tibetliler, bu bölge için Zhangye ve Yeşimtaş Kapısı'ndan girip Tang Hanedanı'nı ekim ve hasat yapamaz hale getirmek ve batı ile irtibatını koparmakla tehdit etmekteydi. Gar Trining Tsendro'unun bu üstü kapalı tehdidi yapıp Tang Hanedanı'na endişelenmemelerini, böyle bir niyetlerinin olmadığını söylemesi de dikkat çekmektedir. Ancak Nushibi boylarının hangi yol üzerinden Tibetlileri endişelendirdiği XTS'da tam olarak belirtilmemektedir. Wu Hai ve Sarı Irmak civarındaki dağ geçitlerinin ne Tibetlilerin ele geçirmek isteyeceği ne de Nushibi boylarının geçebileceği bir yol olması pek mümkün değildir. Bu konuda TD'deki bir kayıt bu probleme ışık tutmaktadır:

“(…) On Ok'un 5 Duolu boyu ulaşılması zor bir yerde Anxi'ye yakın, Tibet'e ise oldukça uzaktır fakat Erkin'in (Nushibi) boyları Tibet bölgesine yakın olup atlılarının gelip nüfuz edebileceği bir çöl ile ayrılmaktadır ve 10 günde Tibet sarayını atlarla çığneyebilirler. Bu taraf Tibetlilerin endişelendiği tek taraftır. Wu Hai ve Sarı Irmak'ın geçitleri ve ırmakları doğal engellerle doludur ve salgın istila etmiştir. Böylelikle usta

⁵⁰³ XTS, 216, s. 6079-6080.

stratejistler ve cesur generaller bizim için sorun yaratamaz. Bu nedenle uygun olmayan bir talepte bulunmuyorum ancak batı sınırındaki Sha 沙 yolu⁵⁰⁴ her yönden Yi boylarına açıktır. Böylece acemi askerler ve vasat bir komutan bile kolaylıkla Tibetlilere sorun çıkartabilir. Bu nedenle talebim bu olup amacım tüm boyları ilhak etmek ve Han sınırında itaatsizlik etmek değildir.”⁵⁰⁵

Kısacası Tibetliler, Chavannes’a göre ardı arkası kesilmeyen bu çatışmalara son vermek için Tang Hanedanı’nın Kaşgar bölgesini boşaltıp On Ok’un 5 Nushibi boyunu, yani Issık Göl ile Çu ve Talas nehirleri vadilerinin kendilerine bırakılmasını istemekte, buna karşılık Tang Hanedanı’na On Ok’un 5 Duolu boyunun, yani İli vadisi ile Tanrı dağlarının kuzey kesimini vaat etmekteydi.⁵⁰⁶

JTS ve XTS’daki Tibet bölümlerinde olmayan fakat Tibetlilerin talepleri karşısında Tang Hanedanı’nın tavrına açıklık getiren başka kayıtlar da mevcuttur. JTS ve XTS’daki Guo Yuanzhen biyografisi bu konuda oldukça kıymetli bilgiler barındırmaktadır. Biyografiye göre Guo Yuanzhen, Tang sarayına döndüğünde şu raporu sunmuştu:

“Bazı avantajlar zarara neden olabilir. Bazı yararlar da zarara dönüşebilir. Devletimizi sıkıntılı bir duruma koyanlar yalnızca Tibetliler ve Kapgan’dır. Şimdilerde Tibetlilerin barış, Kapgan’ın ise emir altına girmek istemesi Merkezi Ülke’nin yararınadır. Eğer planlarımıza dikkat etmezsek zarar kaçınılmaz olacaktır. Şimdilerde Qinling On Ok’un paylaşımını, dört garnizonun da lağvedilmesini istemektedir. Bu durumun mühim noktası ciddi hafife alınamayacak olmasıdır. (...) Uzun zamandır uzakta dört garnizon, yakında Gan ve Liang bölgelerinde sorun yaşanmaktadır. Stratejide seçim yapmak gerekirse planı derin düşünmek icap eder. Şimdilerde ülkemizin dışında yaşanan sorunlar On Ok ve Dört Garnizon meseleleridir. İçeride yaşanan sorunlar ise Gan 甘, Liang 涼, Gua 瓜 ve Su 肅 bölgeleridir. Guan 關 ve Long 隴 bölgelerindeki halk uzun zamandır garnizon işleriyle yükümlüdür. 30 yıldır güçlerini ve kaynaklarını tükettiler.”⁵⁰⁷

⁵⁰⁴ TD’deki kayda göre bu yolun bugünkü Gansu’nun kuzeybatısındaki Dunhuang bölgesine karşılık gelen Shazhou’da 沙州 olması muhtemeldir Bkz. Wakeman, a.g.e., s. 315.

⁵⁰⁵ TD, 190, s. 5174-5175.

⁵⁰⁶ Chavannes, a.g.e., s. 347-348.

⁵⁰⁷ JTS, 97, s. 3043; XTS, 122, s. 4361-4362.

Guo Yuanzhen bu raporun devamında dört garnizonun sınırlanamayacağını dile getirerek buranın Tibetlilerin kuyruğunu sıkı tutmak, Tibet'in gücünü bölmek ve doğuya doğru bir işgal amacıyla asker yığmalarına mâni olmak için oluşturulduğunu belirtmektedir. Eğer bu dört garnizon Tibetlilere teslim edilirse Tibetlilerin gücünün artıp Tang Hanedanı için tehdit olacağı endişesi yer almaktaydı.⁵⁰⁸ Bu bakımdan Guo Yuanzhen, Tibetlilerin Tang Hanedanı'na doğru yayılma niyetleri yoksa o vakit Nushibi boyları karşılığında Tuyuhun boylarının ve Qinghai bölgesinin Tang Hanedanı'na vermeleri teklifinin Gar Trining Tsendro'ya yapılmasını önerdi.⁵⁰⁹

Bu müzakerelerde Tibetliler, Tang Hanedanı egemenliğine karşı Tarım Havzası'ndaki şehir devletlerini savunmakta idi. Buna karşın Tang Hanedanı ise Tibetlilerin Tarım Havzası'ndaki halklardan farklı olduğunu ve Tang Hanedanı olmasaydı Tibetlilerin onlara hükmedecekleri görüşündeydi. Smith'e göre bu açıklamalar Tibetlilerin Tang Hanedanı'na nazaran Tarım Havzası'ndaki halklarla ve Türklerle nispeten daha yakınlık duyduklarını göstermektedir.⁵¹⁰

Tibetlilerin kuzeydoğu sınırlarını teslim etmeyi göze alamayacağını bilen Tang Hanedanı bu hamlesiyle Beckwith'in de değindiği gibi Tibet'te iç karışıklıkların alevlenmesine sebep olacaktı.⁵¹¹ Tibet'teki koşullar da buna elverişli bir zemin hazırlamaktaydı. JTS ve XTS'daki Guo Yuanzhen biyografisinde bu dönemde Tang Hanedanı'nın durumu ile ilgili bazı detayların yanı sıra Tibet'in içerisinde bulunduğu zor koşullara da atıfta bulunmaktadır. Tibetlilerin niyetlerinin belirsizliği vurgulanarak Tibet halkının uzun zamandır angarya ve askerlik hizmetinden bitkin bir durumda olduğu, hepsinin bir an önce barışın sağlanmasını umut ettiği belirtilmektedir.⁵¹²

⁵⁰⁸ Tang Hanedanı'nda dönemin bir diğer devlet görevlisi olan Cui Rong 崔融(653-706), Guo Yuanzhen'in görüşlerini destekler nitelikte görüşlerini sunmaktadır. Dört garnizonun savunmasız bırakılması halinde bölgenin Tibetlilere ve müttefikleri Doğu Türklerine düşeceğinden endişelenmekte, bölgenin düşmesi halinde ülkenin kuzeybatısında olası askeri tehditleri bastırmak için Tang ordusunun hazır oluşundan şüphe duymaktaydı. Gansu koridoru ve kuzeybatı ile olan irtibat Tibet ve Doğu Türklerinin Tarım Havzası'nı kontrol etmeleri halinde savunmasız kalabilirdi. Bkz. Jonathan Karam Skaff, "**Tang Military Culture and Its Inner Asian Influences**", *Military Culture in Imperial China*, Ed. Nicola Di Cosmo, Cambridge, Harvard University Press, 2009, s. 173.

⁵⁰⁹ JTS, 97, s. 3043; XTS, 122, s. 4361-4362.

⁵¹⁰ Smith, **a.g.e.**, s. 168-169.

⁵¹¹ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 59-60.

⁵¹² JTS, 97, s. 3043-4044; XTS, 122, s. 4362.

2.3.4. Zanpu Qinixinong'un Lun Qinling ve Sülalesini Ortadan Kaldırıp Devlet Kontrolünü Eline Alması

Tibet İmparatorluğu'nda Songtsen Gampo'nun 650 yılında hayatını kaybetmesinden itibaren Başbakan Gar Tongtsen Yulsung ile başlayan Gar sülalesi hakimiyetinin olduğunu söylemek mümkündür. Gar sülalesinin devlet mekanizmasındaki tahakkümü ve buna dayalı olarak gerçekleştirdikleri siyasi ve askeri faaliyetler Tibet İmparatorluğu'nun bölgede önemli bir güç olmasına büyük bir katkı sağladı. Bu durum Gar Tongtsen Yulsung'un oğlu Gar Trinring Tsendro ve kardeşlerinin olduğu dönemde de devam etti. JTS ve XTS'da onların dönemi kısaca şöyle ele alınmaktadır:

“Tibet'te Lun Qinling ve kardeşlerinin tüm askeri gücü ellerinde tutmalarından itibaren Lun Qinling, kardeşleri arasında gücü daima elinde bulundurdu. Ele geçirilen toprakların her birinin idaresini kardeşlerine pay etti. Zanpo ise doğu sınırındaki bölgeleri elinde tutup Merkezi Ülke ile komşu oldu. 30 yıldan fazla bir süre sıklıkla saldırılarda bulunarak sınırlarda sorun teşkil etti. Lun Qinling'in kardeşlerinin her biri siyasi ve askeri bakımdan yetenekli ve bilge idi. Tüm Tibetliler onlardan korkardı.”⁵¹³

Hükümdar Tridu Songtsen'in henüz reşit olmadığı zamanlarda Gar Trinring Tsendro ve kardeşleri güçlerini ve prestijlerini arttırmak için birçok askeri zaferler kazanmaya çalıştı. Tüm Tibet ordusunun dizginleri Gar sülalesinin elindeydi. Gar Trinring Tsendro Merkezi Tibet'te Başbakan idi. Tibet'in doğusunda Tang Hanedanı ile olan sınırlardaki bölgelerin sorumluluğu ise kardeşi Gar Trintsan Tsangtong'un elinde idi. Bu sırada genç hükümdar Tridu Songtsen ise Gar sülalesinin düzenlemiş olduğu seferlerin hiçbirisinde görev almamıştı.⁵¹⁴ Uzun süren savaşların Tibet'te halkı sürekli angarya ve askerlik hizmetine mecbur bırakması ve bundan kaynaklı bunalım sebebiyle VII. yüzyılın sonlarına doğru Gar sülalesinin devlet içerisindeki güçlü otoritesi sarsılmaya başladı. Bununla birlikte Anxi Dört Garnizonu'nun Tang Hanedanı'na kaybedilmesi de Gar sülalesinin ülke içerisindeki itibarını zedelemiş olmalıdır. Bu sarsıntıya bir diğer darbe ise küçük yaşta tahta geçen Tridu Songtsen'in iktidarı eline alabilecek olgunluğa erişmesi oldu. 698-699 yıllarına geldiğinde 23-24 yaşlarında olması muhtemel olan Tridu Songtsen, kendi

⁵¹³ JTS, 196, s. 5225; XTS, 216, s. 6080.

⁵¹⁴ Yeshe De Project, a.g.e., s. 236.

başlarına buyruk savaş ağaları olarak faaliyet gösteren Gar sülalesini ortadan kaldırmak için harekete geçecekti:

“Shengli 聖曆 saltanat devresinin 2. yılı (699), Zanpu Qinuxinong gitgide büyümüştü. Devlet kontrolünü bizzat ele almak arzusundaydı. Bakanlardan Lun Yan 論巖 ve diğerleriyle birlikte Qinling ve kardeşleri için gizlice bir plan hazırladı. Lun Qinling, komutasındaki askeri birliklerle ülkenin dışında olduğu vakit Zanpu av düzenleneceği bahanesiyle askeri birlikleri çağırıp Lun Qinling’in ailesi ve akrabalarıyla birlikte iki binden fazla kişiyi tutukladı. Ardından onları ortadan kaldırdı. Zanpu, Lun Qinling ve Zanpo’yu çağırarak için elçi gönderse de Lun Qinling askerleriyle başkaldırarak emre karşı geldi. Bunun üzerine Zanpu bizzat komutayı devralıp onun üzerine sefere çıktı. Lun Qinling, Zanpu ile savaşamayıp mağlup oldu. Lun Qinling’in askerleri bozguna uğradı. Kendisi de intihar etti. Onun yoldaşlarından 100 kişi de aynı gün Lun Qinling’in ardından intihar etti. Kardeşi Zanpo, ağabeyinin oğlu Mangbuzhi 莽布支⁵¹⁵ ve emrindeki birliklerle sınıra varıp teslim oldu. Wu Zetian, Saray Muhafızlığı Uçan Atlıları’nı⁵¹⁶ gönderip Zanpo ve maiyetini karşıladı. Zanpo’yu Devlet İstihkâm Kıdemli Generali⁵¹⁷ olarak ödüllendirdi. Sağ Muhafız Kıdemli Generali rütbesi verip Guide 歸德⁵¹⁸ Kumandanlık Beyi olarak taltif etti.⁵¹⁹ Mangbuzhi ise Sol Saray Muhafızlığı Kıdemli Generali ve Anguo 安國 Dükü⁵²⁰ olarak terfi edildi.

⁵¹⁵ Çin kaynaklarında Tang sarayına gelen iki Tibetlinin Zanpo(Gar Trintsan Tsangtong) ve onun Lun Gongren 論弓仁 olarak adlandırılan yeğeni Mangbuzhi olduğu görülür. Zanpu kısa süre sonra hayatını kaybetse de Lun Gongren Tang Hanedanı içerisinde başarılı bir askeri kariyere sahip oldu ve 723 yılında öldü. Bkz. Garatti, “**Tibetan Minister mGar**”, s. 167, 170; Okay, **a.g.e.**, s. 36-37.

⁵¹⁶ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 1926, 8150; Xiong, **a.g.e.**, s. 469: Yulin Fei Ji 羽林飛騎: Hucker’ın sözlüğünde “Yulin ji 羽林騎 = Palace Guard Cavalry” olarak geçer. Xiong’un sözlüğünde Tang Hanedanı dönemi Kuzey Komutanlığı’nın 北衙 altı ordusundan biri olduğu yazmaktadır.

⁵¹⁷ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 2073: Fuguo Jiangjun 輔國將軍.

⁵¹⁸ Guide bölgesi 歸德郡 muhtemelen Sichuan eyaletinin başkenti Chengdu’nun güneydoğusunda yer almaktadır.

⁵¹⁹ **JTS**, 196, s. 5225-5226; **XTS**, 216, s. 6080.

⁵²⁰ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 3388: Gong 公, Wang 王 unvanından sonra gelen bir unvandır.

Her birine Demir Berat⁵²¹ ile birlikte cömertçe hediyeler ve rütbelere bahşedildi.⁵²² Sonrasında boyuna mensup askeri birlikleri de alarak Zanpo'nun Hongyuan Vadisi'nde⁵²³ Tibetlilere saldırması talimatı verildi.⁵²⁴ Zanpo, komutasındaki askeri birliklerle Heyuan'i savunurken öldü. Ölümünden sonra Anxi Büyük Muhafızı unvanıyla onurlandırıldı.⁵²⁵

JTS ve XTS'da mevcut bilgilere göre Tridu Songtsen, yanında bulunan devlet görevlileriyle birlikte sahte bir av partisi düzenleyerek 699 yılında Gar sülalesi mensuplarını ortadan kaldırmıştı. Gar sülalesine indirilen bu darbede muhtemelen onlara rakip olan boy ve ailelerin yardımına başvurulmuştu. Bu boylardan en önemlisi ise Tridu Songtsen'in annesinin mensup olduğu, Zhangzhung kökenli Dro sülalesi idi. Gar Trinring Tsendro'nun ölümünden sonra Tridu Songtsen'in ölümüne dek kimse başbakan olarak atanmadı. Gar sülalesinin düşüşü, birkaç istisnanın dışında Tibet'te başbakanların Merkezi Tibet kökenli olduğu bir yüzyılı da sona erdirdi.⁵²⁶

Gar sülalesinin ortadan kaldırılışı Tibet kaynaklarında da yankı bulmuştur. OTA ve OTC'deki kayıta 698 yılında hükümdarın Tibet'in kuzeyinde ava çıktığı ve kış aylarında Gar sülalesini devletten tasfiye ettiği, 699 yılının başında ise Tibetlilerin Tang Hanedanı ile barış anlaşması girişiminde bulunduğu bahsedilmektedir.⁵²⁷ Boy mensupları ortadan kaldırılan Gar Trinring Tsendro, Tridu Songtsen'in saldırısına karşı koyamadığı gibi elindeki askeri birliklerinin kontrolünü de kaybetmişti. Başka çaresi kalmayan Gar Trinring Tsendro intihar etmiş, kardeşi Gar Trintsan Tsangtong ve oğlu ise Tang Hanedanı'na sığınıp Tibetlilere karşı bazı görevlerde yer almışlardı.

⁵²¹ Tie Quan 鐵券 başarılı devlet adamlarını ödüllendirmek için verilen, üzerinde imtiyaz bildiren bir yazının bulunduğu demir bir levhadır. İşlevsel açıdan Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen berat belgelerine benzetilebilir.

⁵²² XTS, 216, s. 6080.

⁵²³ Hongyuan Vadisi 洪源谷 Gansu eyaletindeki Liangzhou ilinde yer almaktadır.

⁵²⁴ JTS, 196, s. 5226.

⁵²⁵ JTS, 196, s. 5226; XTS, 216, s. 6080.

⁵²⁶ Richardson, "Ministers of the Tibetan Kingdom", s. 14-15.

⁵²⁷ Dotson, OTA, s. 99-100, 130; Bacot, Thomas & Toussaint, a.g.e., s. 39: Gar sülalesi devletten tasfiye edilirken Gar Trinring Tsendro bu sırada büyük ve küçük Tsongkha üzerine sefere çıkmıştı. Geza Uray, Büyük Tsongkha'yı günümüzdeki Xining bölgesi civarındaki Heyuan Ordugahı 河源軍 ile eşleştirmektedir.

Kısacası Gar sülalesi Tibet siyasi tarihinde bundan böyle bir daha rol oynayamadı.⁵²⁸

2.3.5. Zanpu Qinuxinong'un Son Askeri Seferleri ve Ölümü

699 yılında Gar sülalesinin ortadan kaldırılması bir yandan devlet kontrolünün nüfuzlu bakanların elinden Tibet hükümdarlarının eline geçmesini sağlamış olsa da bu güçlü bakanların yokluğu da Tibet İmparatorluğu'nun gelişmesinin bir müddet duraksamasına neden olmuştu. Zira Gar sülalesi bünyesinde yıllarca süren savaşlarda deneyim kazanan komutanlar da artık yoktu. Böylece Tibet hükümdarı bizzat askerlerin başına geçmek zorunda kalıyordu.⁵²⁹ İdareyi eline alan Tridu Songtsen'in ilk faaliyeti JTS ve XTS'ya göre Gansu ve Sichuan eyaletlerine akınlar düzenlemek oldu:

“Jiushi 久視 saltanat devresinin ilk yılı (700) Tibetliler, komutanlarından Qumangbuzhi'yi 麴莽布支 gönderip Liangzhou'yu işgal ettiler. Changsong 昌松 şehrini kuşatarak baskı uyguladılar.⁵³⁰ Longyou 隴右 Kıdemli Bölge Komutanı Wei Yuanzhong 魏元忠 ve Longyou Baş Komiseri⁵³¹ Tang Xiuqing Tibetlilerin üzerine sefere çıktı. Düşman Liangzhou'ya vardığı vakit Tang Xiuqing onlara saldırdı. Qumangbuzhi ile Hongyuan vadisinde savaşa girildi. 2 binin üzerinde kelle alındı.”⁵³²

“Chang'an 長安 saltanat devresinin 2. yılı (702), Zanpu, komutasındaki on binlerce askerle Xizhou'yu 悉州 işgal etti. Baş Nezaretçi Chen Daci 陳大慈, Tibetlilerle yaptığı dört savaşın hepsinde de onları mağlup etti. Bunun sonucunda Lun Misa 論彌薩 saraya gelip barış talebinde bulundu. Wu Zetian, Tibet heyetini ağırladı. Lun Misa, Wu Zetian'e “*Bu kulunuz merkezden uzak yerlerde yetişti. Şimdiye kadar Merkezi Ülke'nin müziğini işitmemiştim. Hizmetkârınız evlilik teklifine izin vermenizi niyaz eder.*” dedi. Wu Zetian bunu onayladı. Bunun ardından Lun Misa ve diğerleri birbirlerine bakıp memnuniyetle gülümsediler ve teşekkürlerini ifade

⁵²⁸ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 60-61.

⁵²⁹ Huang Chi-huei, **a.g.e.**, s. 66.

⁵³⁰ **JTS**, 196, s. 5226.

⁵³¹ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 6017: Dashi 大使.

⁵³² **JTS**, 196, s. 5226; **XTS**, 216, s. 6080.

ederek şunları söylediler: “Görevlendirilen bu kulunuzun sarayınıza varmasından beri baştan sona teveccüh ve hoşgörüde bulundunuz. Buna ek olarak evlilik fikrine izin vermenize oldukça memnun olduk. (Böylesine bir karşılamayı) hayatımız boyunca görmemiştik. Kendimizi biraz ehemmiyetsiz olarak değerlendirince nasıl imparatorun lütuflarına karşılık verebilirdik? Naçiz zatım bağnazdır. Ancak uzun ömürlü olmanızı temenni ederim.”. Ertesi yıl (703), Tibetliler evlilik talebi dolayısıyla Tang Hanedanı'na elçi gönderip binlerce at ve iki bin liang altın sundular. Wu Zetian bunları kabul etti.”⁵³³

Tibetlilerin 700-703 yıllarında Gansu bölgesine yaptıkları akınlara dair Tibet kaynakları da bazı malumatlar vermektedir. OTA'ya göre bu dönemde Tibet'te bulunan Ashina Tuizi 700-701 yılları arasında Batı Türkistan'a gönderildi. Sonbaharda ise Tibet hükümdarı Tridu Songtsen yola koyulup Gansu'da Linxia Hui Özerk Bölgesi'ne karşılık gelen Gachu'ya sefere çıkmıştı. Sonrasında Gansu'daki Taozhou ve merkezi Sichuan'ın kuzeyindeki Songzhou'ya yapılan akınlarda Tridu Songtsen bizzat yer almıştı.⁵³⁴ Beckwith'e göre Tibetlilerin saldırıları, müttefikleri On Ok'un Nushibi kolunun 700 yılında Batı Türkleri üzerinde hakimiyet kurmaya çalışan Tang Hanedanı'na karşı isyan edip başarısız olmaları üzerine gerçekleşmiş olmalıydı. Bu gelişmenin ardından Tridu Songtsen 700 yılı sonbaharında Hezhou'ya, Tibetli General Qumangbuzhi ise 701 yılında Liangzhou'ya sefere çıkmıştı. Bu saldırılar üzerine Guo Yuanzhen Tibetlilere ve Türk Kağanlığı'na karşı şehri savunmak için aynı yılda Liangzhou Genel Valisi ve Longyou Ordusu Yüksek Komiseri olarak atandı.⁵³⁵ Bunun ardında yatan sebep olarak Liangzhou saldırısında Ashina Tuizi aracılığıyla Tibetlilerin Türk Kağanlığı ile irtibat kurduğu ve onların da bu sefere katıldıkları iddia edilmektedir.⁵³⁶ 700 yılında Tibet İmparatoru Tridu Songtsen, Hezhou'ya akın düzenlerken Türk Kağanlığı'ndan Kapgan Kağan, Longyou bölgesine akın yapıp 10 binden fazla at ele geçirerek ülkesine dönmüştü. Tibetli General Qumangbuzhi'nin Liangzhou'ya akın düzenlediği sırada Kapgan Kağan'ın yeğenleri Bilge ve Kül Tigin ise Tangutların üzerine sefere çıkmış, bu akınlarda Longyou Kıdemli Bölge Komutanı Wei Yuanzhong'u esir alıp 701 yılında

⁵³³ JTS, 196, s. 5226. XTS, 216, s. 6080.

⁵³⁴ Dotson, OTA, s. 101.

⁵³⁵ Chavannes, a.g.e., s. 241-242.

⁵³⁶ Beckwith, The Tibetan Empire, s. 62-64; Smith, a.g.e., s. 169.

kendi topraklarına dönerek esirleri Kapgan Kağan'a sunmuşlardı.⁵³⁷ JTS ve XTS'daki Tibet monografileri ortak bir seferden bahsetmemektedir. Sadece JTS'daki Wei Yuanzhong biyografisinde Tibetlilerin bu yıllarda Türklerle birlikte sınırlarda birçok kez akınlarda bulundukları belirtilmektedir.⁵³⁸ THY'da 701 yılında Türk esirlerin Tang Hanedanı'nın kuzeybatı sınırındaki bölgelerde bulunmalarının yasaklanmasına dair kayıt da Tibetliler ile Türklerin ortaklaşa düzenledikleri akınlara karşı Tang Hanedanı'nın, kendi topraklarında meskûn tutulan Türklerin Türk-Tibet safına geçmemelerine karşı aldığı bir önlem olmalıdır.⁵³⁹

Gansu ve Sichuan'daki akınlarda başarısız olan Tibetliler uzlaşmak niyetiyle Tang Hanedanı'na diplomatik evlilik teklifinde bulunmuş, İmparatoriçe Wu Zetian bunu olumlu karşılamıştı. Ancak Tridu Songtsen'in 703-704 yıllarının kış aylarında katıldığı son askeri hareketler sırasında hayatını kaybetmesi bu evliliği sekteye uğratacaktı:

"Tibet'in güney sınırlarındaki tâbi devletlerden Nepal 泥婆羅門⁵⁴⁰ ve diğerlerinin ayaklandığı dönemde Zanpu Qinuxinong bizzat onların üzerinde sefer düzenlemiş fakat askerlerinin arasında hayatını kaybetmişti. Evlatları uzun bir süre birbirleriyle taht mücadelesine girişmiş, halk ise Qilisuzan'ı 棄隸跼贊 henüz 7 yaşında iken Zanpu olarak tahta çıkarmıştı."⁵⁴¹

JTS ve XTS'da yer alan kayıtlar Tridu Songtsen'in o dönem Tibet'in güneyinde bulunan Nepal ve bazı bölgelerde meydana gelen ayaklanmaları bastırmak üzere seferlere çıktığını ve bu seferler sırasında hayatını kaybettiğini ele almaktadır. Tibet kaynakları ise bu gelişme hakkında farklı açıklamalar yapmaktadır. OTA, Tibet

⁵³⁷ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları. 2011, s. 42-43; Taşağıl, **a.g.e.**, s. 352-353.

⁵³⁸ JTS, 92, s. 2952; Hayashi Toshio, "The Development of a Nomadic Empire: The Case of Ancient Turks (Tuque)", Bulletin of the Ancient Orient Museum, Vol. 11, Tokyo, 1990, s. 178; Skaff'a göre VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Tibet İmparatorluğu'nun sıkı kontrolü altında bulunmayan Qinghai'daki bazı Tibetli boyların Kapgan Kağan'ın başında olduğu Türk Kağanlığı ile iş birliği yapmış olma ihtimali bulunmaktadır. Bkz. Skaff, **Straddling Steppe and Sown; Tang China's Relations with the Nomads of Inner Asia(640-756)**, Doktora Tezi, The University of Michigan, 1998, s. 129.

⁵³⁹ THY, 86, s. 1569.

⁵⁴⁰ Yıldırım, **Eski Çince-Türkçe Sözlük**, s. 207: Nipoluo 泥婆羅 veya Nipoluomen 泥婆羅門 Nepal'i tanımlamaktadır. Bu dönem Nepal'de Katmandu Vadisi'nde 400-750 yılları arası hüküm sürmüş olan Licchavi Krallığı bulunmaktaydı.

⁵⁴¹ JTS, 196, s. 5226; XTS, 216, s. 6080-6081.

hükümdarının 704-705 yılları arasında Mywa topluluğu üzerine düzenlediği seferde hayatını kaybettiğini belirtmektedir. OTC ise sadece 703 yılında 'Jang olarak adlandırılan bu topluluğun üzerine sefere çıkıldığı ve onların tâbi kılındığını söylemektedir. Beckwith, Tibet'in güneydoğusunda yapılan bu akınları 703-704 kışına tarihlendirmektedir.⁵⁴² Burada Mywa veya 'Jang olarak bahsedilen topluluk, Çin'in Yunnan eyaletini merkez edinen ve burada 738 yılında Nanzhao 南詔 Krallığı'na dönüşecek olan halka karşılık gelmektedir. Tibetlilerin Yunnan bölgesine yönelmelerini izah eden Backus, onların en az Tang Hanedanı kadar bu bölgedeki doğal varlıkların farkında olduklarını ve bundan istifade etmeyi amaçladıklarını belirtmektedir. Belki de Tibetlilerin bu bölgede edinmeyi umduğu en temel kaynaklardan birisi tuzdu. Zira Yunnan bölgesindeki bazı yerler ve Suizhou'nun güneybatısındaki sınır bölgesi başlıca tuz yataklarını barındırmaktaydı. Tibetliler, Yunnan'ın kuzeybatısında yer alan atları, sürüleri ve hatta geniş otlak alanları, buna ek olarak bu bölgeden tarım ve tekstil ürünlerini, bölgede üretilen eşyalardan özellikler meşhur olan kılıçları elde etmeyi ummuş olabilirdi. Ayrıca bölgede hakimiyet altına alınacak insanlar Tibetlilerin geniş çaplı akınlarında askeri birliklerini takviye edecekti.⁵⁴³

Netice olarak Tridu Songtsen'in, JTS ve XTS'da anlatıldığı gibi Tibet'in güneyinde Nepal ve Kuzey Hindistan'a değil, güneydoğusuna doğru yapılan askeri hareketlerde hayatını kaybetmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Tibet İmparatorluğu bu seferler sonucunda Tibet'in güneydoğusunda Salween, Mekong ve Yangzi nehirlerinin aktığı bölgeleri kontrol altına almış, hakimiyetini Çin'in Yunnan eyaletindeki Erhai Gölü'ne kadar uzatmıştı.⁵⁴⁴

2.4. QİLİSUZAN (TRİDE TSUKTSEN) DÖNEMİ

Tang Hanedanı, Tridu Songtsen'in ölümünü 705 yılında Tibet'ten gelen elçiler aracılığıyla öğrenmişti. Bu dönemde Tibet İmparatorluğu bir taraftan bölgesel ayaklanmalar, diğer taraftan veraset sorunları içerisinde idi. Tibet kaynaklarına göre Tridu Songtsen'in ölümünden sonra Nepal'de ve Tibet'in güneybatı sınırında

⁵⁴² Dotson, **OTA**, s. 102-103, 130; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, 40; Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 64-65.

⁵⁴³ Backus, **a.g.e.**, s. 30.

⁵⁴⁴ Helga Uebach, "Tibetan Officials in the 8th-Century South-eastern Part of the Empire", Old Tibetan Studies: Dedicated to the Memory of R.E. Emmerick, Proceedings of the Tenth Seminar of the IATS 2003, 2012, s. 53; Backus, **a.g.e.**, s. 30.

isyanlar çıkmıştı. Tibet İmparatorluğu tahtında ise Tridu Songtsen'in oğulları Gyal Tsugru ve onun büyük kardeşi Lhabelpo olmak üzere iki aday vardı. Taht kavgalarının ardında ise bir tarafta Gyal Tsugru'yu destekleyen, Dro boyundan büyükannesi olan Trimalö; diğer tarafta ise Lhabelpo'yu destekleyen, Türk asıllı Prensese Gatun⁵⁴⁵ vardı. OTA ve OTC'deki kayıtlardan anlaşılacağı üzere Lhabelpo muhtemelen kısa bir süre Tibet tahtında yer almış fakat sonrasında geleceğin Tride Tsuktsen'i olacak olan Gyal Tsugru onu tahttan indirerek başa geçmişti.⁵⁴⁶

Tride Tsuktsen başa geçtiğinde henüz küçüktü. OTC'ye göre babasının öldüğü 704 yılının baharında dünyaya gelmişti.⁵⁴⁷ JTS ve XTS ise bundan farklı olarak Tridu Songtsen'in öldüğü zamanda Tride Tsuktsen'in 7 yaşında olduğunu belirtmektedir. Beckwith ise JTS ve XTS'ya dayanarak Tride Tsuktsen'in 7 yaşında Zanpu ilan edildiği tarihin onun tahta çıktığı 712 yılı olabileceği görüşündedir.⁵⁴⁸ Yaş konusu tartışmalı olsa da onun tahttaki ilk yılları esasında 712-713 yıllarına kadar büyükannesi Trimalö'nün naipliği altında geçecekti. Lhabelpo'yu da tahttan indiren kişinin Trimalö olması kuvvetle muhtemeldir.⁵⁴⁹ JTS ve XTS bu gelişmeler hakkında sessiz kalmaktadır.

2.4.1. Prensens Jincheng ile Diplomatik Evlilik

Tibet'te durum böyle iken Tibetliler Tang Hanedanı ile tekrar eskisi gibi iyi ilişkiler kurmanın peşinde idi. JTS ve XTS'da Tibetlilerin, ölen hükümdarın cenaze yasını bildirmek amacıyla 705 yılında gönderdikleri elçiler aracılığıyla bir diplomatik evlilik teklifinde bulunmaları ve bu teklifin 709 yılında Tang sarayı tarafından kabulü sonrası yaşananlar şöyle anlatılmaktadır:

⁵⁴⁵ Uray, Tibet'te 709 yılında ölen Prensese Gatun'un Türk Kağanlığı'ndan İlteriş'in kızı olduğuna dair bir iddiaya yer vermektedir. Bkz. Uray, **"The Annals of the 'A-za Principality"**, s. 552; Beckwith'e göre bu iddia Pelliot'nun **Historie Ancienne du Tibet** eserindeki XTS bölümünde yer alan yanlış bir tercümeden meydana gelmiştir. Bkz. Beckwith, **"The Revolt of 755 in Tibet"**, The History of Tibet. The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty, 2003, s. 280; Beckwith buna ek olarak Prensese Gatun'un Doğu veya Batı Türklerinden hangisine mensup olduğunun tartışmalı olduğunu söylemektedir. Ona göre Tibetlilerin Batı Türkleri ile olan iyi ilişkileri bu prensesin Batı Türkleriyle bir ilgisinin olabileceği izlenimini uyandırmaktaydı. Bkz. Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 73.

⁵⁴⁶ Dotson, **OTA**, s. 18-19, 103; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 40-41; Yeshe De Project, **a.g.e.**, s. 52, 65.

⁵⁴⁷ Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 40; Hoffman, **"Early and Medieval Tibet"**, s. 52.

⁵⁴⁸ Beckwith, **"The Revolt of 755"**, s. 274.

⁵⁴⁹ Beckwith, Tibet ihtilal anlayışında indirilen hükümdarların öldürülmesi gerektiğini belirterek Lhabelpo'nun neden öldürülmediği hususunda onun muhtemelen emekli edilmeye zorlandığı düşüncesindedir. Bkz. Beckwith, **"The Revolt of 755"**, s. 276.

“İmparator Zhongzong’un Shenlong 中宗神龍 saltanat devresinin ilk yılı (705), Tibet’ten elçiler gelip ölen Zanpunun cenaze yasını bildirdiler. İmparator Zhongzong 中宗, Zanpunun yasını tutmak amacıyla bir gün yönetime ara verdi. Çok geçmeden Zanpu Qilisuzan’ın büyükannesi, torununu evlendirmek arzusuyla Bakan Xixunre’yı 悉薰熱⁵⁵⁰ gönderip ısrarla evlilik teklifinde bulundu ancak karşılık bulmadı.”⁵⁵¹

“Jinglong 景龍 saltanat devresinin 2. yılı (708), Zanpunun evliliği için Tibet’ten elçi geldi. Prensesi karşılamak için buraya geldiğini söyledi. Elçi Hua dilinden anlıyordu. Bu nedenle geri gönderilmedi. İmparator, Merkezi Ülke’nin Yi ve Di boylarıyla olan güven bağları sebebiyle evliliğe müsaade etmedi.”⁵⁵²

“Jinglong saltanat devresinin 3. yılı (709), Tibetlilerin gönderdiği elçi gelip haraç sundu. Zanpunun büyükannesi Kedun 可敦, Zong’e Yinzi’yı 宗俄請昏 gönderip yine evlilik teklifinde bulundu. Yong Beyi 雍王 Shouli’nin 守禮 imparator Zhongzong tarafından büyütülen kızı Prenses Jincheng 金城公主, Zanpu ile evlendirildi. Tibet’ten elçi olarak gönderilen Bakan Shang Zantu 尚贊吐⁵⁵³, Mingxilie⁵⁵⁴ ve diğerleri prensesi karşılamaya geldi.⁵⁵⁵ İmparator Zhongzong, Tibet heyetini içerisinde top sahası bulunan İmparatorluk bahçesinde ağırladı. İmparatorluk Yakın Koruması Yang Shenjiao’ya 楊慎交 Tibet elçisiyle top oynamasını emretti. Ardından yanında devlet adamlarını toplayıp (Tibetli elçi ve Yang Shenjiao’nun maçını) izledi.⁵⁵⁶

⁵⁵⁰ XTS’da Xidongre 悉董熱.

⁵⁵¹ JTS, 196, s. 5226; XTS, 216, s. 6081.

⁵⁵² XTS, 216, s. 6081.

⁵⁵³ XTS’da Shang Zanduo 尚贊咄.

⁵⁵⁴ XTS’da Mingxila 名悉臘.

⁵⁵⁵ JTS, 196, s. 5226; XTS, 216, s. 6081.

⁵⁵⁶ JTS, 196, s. 5226; Feng Yan, **Fengshi Wenjian Ji**, Beijing: Xueyuan Chubanshe, 2001, s. 53: Hayatı hakkında pek bilgi bulunmayan fakat Tang Hanedanı içerisinde bir devlet görevlisi olduğu anlaşılan Feng Yan(750-800) tarafından kaleme alınan eserde bu maç ile ilgili kısaca şunlar yazmaktadır: “*Jingyun döneminde(710-711), Tibetliler Prenses Jincheng’i karşılamak için elçi gönderdiler. İmparator Zhongzong, Armut Bahçesi’ndeki 梨園 köşkte oynanan top maçını izledi. Tibetli (Shang) Zanduo, imparatora saygılarını sunup askerlerinin*

“Jinglong saltanat devresinin 4. yılı (710), İmparator şöyle buyurdu: ‘(...) Kısa bir süre önce Zanpu, büyükannesi Kedun ve boy beyleri tekrar samimiyetlerini bildirmişlerdi. Dört mevsim bir araya geldiğinde eskisi gibi evlilik yoluyla akrabalık kurmak, böylece yeni bir dostluk ilişkisiyle müşerref olmak arzusundaydılar. Prenses Jincheng benim genç kızımdır. Nasıl dikkatimi onu düşünmekten alıkoyabilirim? Fakat ebeveyn olarak halkın refahını da dikkate almalıyım. Eğer Tibetlilerin samimi ricasına müsaade edersem daha sağlamlaştırılmış bir uzlaşma sağlanacak, sınır bölgelerinde huzur ve sükûnet olacak, askeri hizmetler sona erecektir. Böylece kesintiye uğrayan merhamet ülkenin önemli meselesi haline gelir. Şimdi prenses için bir konaklama yeri inşa edilecek, sonrasında hoş hediyelerle Tibet Zanpusu tâbi kılınacaktır. Derhal bu ay yola koyulup civar bölgelere kadar prensese eşlik etmeliyim.’”⁵⁵⁷

“Sonuç olarak Sol Muhafız Kıdemli Generali Yang Ju 楊矩, prensese Tibet’e kadar eşlik etmesi amacıyla diplomatik elçi olarak görevlendirildi. Aynı ayda İmparator, prensese refakat etmek maksadıyla Shiping 始平 bölgesini ziyaret etti. Veda ziyafeti amacıyla Baiqing Gölü 百頃泊 kıyısında imparatorluk çadırı kuruldu. Devlet görevlileri ve Tibet elçileri bir araya gelip ziyafete katıldı. İmparator, Shiping kasabasında af çıkardı. İdam cezasına çarptırılanların hepsini affetti. Halkı angarya ve vergiden bir yıl muaf tuttu. Kasabanın adı “Jincheng 金城” olarak, bir nahiyesi “Fengchi 鳳池”, bir köyü ise “Chuangbie 倉別” olarak değiştirildi. Prenses Tibet’e vardığında yerleşmesi amacıyla ona mahsus olarak bir şehir inşa edildi. Yang Ju, Shanzhou Baş Nezaretçisi olarak atandı. Tibetliler bununla birlikte barış yapmış olmalarına rağmen öfkelerini saklamaktaydı. Yang Ju’ya ziyafet düzenlediklerinde Prenses Jincheng’in kullanacağı kaplıca yeri olması için Hexi’deki Jiuqu bölgesini istediler. Bunun üzerine Yang Ju, imparatora o bölgenin Tibetlilere verilmesini önerdi. Tibetlilerin elde ettiği Jiuqu bölgesinin toprakları oldukça verimliydi. Asker

arasında iyi top oynayanların olduğunu söyleyerek maç talep etti. İmparator bu maça izin verdi ve Tibetliler hepsini kazandı.” Burada kastedilen oyun Polo veya Çevgan olarak bilinen bir oyun olmalıdır. Bu oyunda at üzerindeki oyuncular sahadaki topu ellerindeki sopalarla rakip takımın kalesine atmaya çalışırdı. Tang Hanedanı’nda yüksek zümre arasında son derece popüler olup bir imparatorluk parkında ve Chang’an’daki bir sarayda polo sahaları vardı. Bkz. Charles Benn, **Daily Life in Traditional China The Tang Dynasty**, London, Greenwood Press, 2002, s. 172-173.

⁵⁵⁷ JTS, 196, s. 5227.

konuşlandırmaya ve hayvan sürüleri yetiştirmeye elverişliydi. Tibetliler Tang Hanedanı sınırına yakın oldular. Tibetliler güçlü hale geldiklerinde yine akınlar yapar oldu.”⁵⁵⁸

Tibet İmparatoru Tridu Songtsen’in cenaze töreni, Prenses Jincheng’in Tibet’e gelin olarak gelmesi ve diğer bazı gelişmeler Tibet kaynaklarına da yansımıştır. OTA’ya göre Tridu Songtsen’in cenaze töreni 706-707 kışında Chingwa’da düzenlenmişti. 708-709 yılında ise Prenses Gatun’un cenaze töreni gerçekleşti. Bu dönem Başbakan We Trisig Shangnyen’in⁵⁵⁹ Tibet’te yüklü miktarda vergi topladığı da dikkat çekmektedir. Muhtemelen devletin askerî açıdan uzun zaman boyunca faal olması Tibet’te ekonomik bir sorun yaratmış, bu nedenle Tang Hanedanı ile barışı yeniden tesis etme gereksinimi meydana gelmiş olmalıydı. Bu barışın yolu da diplomatik evlilikten geçmekteydi. OTA ve OTC, 710-711 yılları arasında Prenses Jincheng’in Tibet’e gelişi için düzenlemelerin yapıldığı ve bazı Tibetli devlet adamlarının başkent Lhasa’ya kadar prensese eşlik ettikleri yazmaktadır.⁵⁶⁰

Yukarıdaki kayıtları genel anlamda ele alacak olursak 705 yılında İmparatoriçe Wu Zetian’in ölümüyle tahtı ele geçiren oğlu İmparator Zhongzong’un, Tibet İmparatoru Tridu Songtsen’in ölümüyle yas ilan edip devlet işlerine bir gün ara vermesi Tang Hanedanı ile Tibet İmparatorluğu arasında ilişkilerin normale döneceğinin habercisiydi. Zira bu dönemde İmparator Zhongzong, tüm sınır meseleleri arasında kuzeyden gelen Türk akınlarını durdurmak ve Tibetlilerle barış yapmak niyetinde idi. Bu amaçla 706 yılında detaylarının bilinmediği fakat iki devlet arasında sınırların tayini ile ilgili olduğu anlaşılan bir barış anlaşması yapıldı.⁵⁶¹ 710 yılında Prenses Jincheng’in Tibet’e gelin olarak gitmesi de barışı pekiştiren en önemli gelişme oldu. Esasında bu evlilik daha öncesinde İmparator Tridu Songtsen için planlanmıştı. Richardson’a göre 679 yılında Tang sarayına giden Tibet elçileri, Prenses Wencheng’in da desteğiyle Tridu Songtsen için İmparatoriçe Wu Zetian’in kızı Prenses Taiping ile diplomatik evlilik yapılması teklifini iletmışlerdi. Ancak Wu Zetian, kendi kızından ayrılmayı kabul etmeyerek yeğeni Prenses Jincheng’in

⁵⁵⁸ JTS, 196, s. 5227-5228; XTS, 216, s. 6081.

⁵⁵⁹ We Trisig Shangnyen, Helga Uebach’a göre Lun Quanlixu 論 絢 里 徐 olarak tanımlanmaktadır. Tang Hanedanı kayıtlarında Qilixu 乞力徐 olduğu tasdiklenen Tibet Başbakanı We Trisig Shangnyen bu görevi 705-721 yılları arasında yürütmüştür. Bkz. Uebach, **a.g.m.**, s. 57.

⁵⁶⁰ Dotson, **OTA**, s. 103-106; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 42.

⁵⁶¹ Pan Yihong, “**The Sino-Tibetan Treaties**”, s. 127.

Tibet'e gelin olarak verilmesini kabul etti.⁵⁶² Tibet imparatorunun ani ölümü sonrasında bu evlilik sekteye uğradı. Tang Hanedanı kayıtları sonraki yıllarda Tibet İmparatoru Tride Tsuktsen'in büyükannesi Kedun'un diplomatik evlilik için yaptığı ısrarlı girişimlerden bahsetmektedir ancak bu kayıtlar muhtemelen Tride Tsuktsen'in büyükannesi Trimalö'yü 708 yılında hayatını kaybeden Türk asıllı Prenses Gatun ile karıştırmış olmalıdır. Tang Hanedanı, çevresindeki diğer toplulukların tepkisinden endişe duyduğu için bu diplomatik evlilik sürecini 709 yılına ertelemek durumunda kalmıştı. Tang Hanedanı imparatoru Zhongzong, kızı gibi gördüğü Prenses Jincheng'ı Tibetlilere gelin olarak vermeye pek razı değildi. Lakin Tibetliler ile yapılacak diplomatik evliliğin iki devlet arasında uzlaşşı getireceğine, sınırlarda çatışmaların son bulup halkın rahat bir nefes almasını sağlayacağına değinerek bu evliliğe müsaade etti.

Tang Hanedanı'nı Tibetlilerle uzlaşşıya iten bir başka neden ise devlette yaşanan sel ve kuraklık gibi büyük felaketler olmalıydı. 705 yılında Hebei'de 17 vilayeti ve Wei vadisini etkileyen büyük bir sel, 706-707 yılları arasında ise Guanzhong, Hebei ve Henan bölgelerinde kıtlığa sebep olan korkunç bir kuraklık meydana gelmişti. 708 ve 709 yıllarında başka kıtlıklar da yaşandı. Bu kıtlık ve kuraklık felaketleri 714 yılına kadar sürdü.⁵⁶³ Tang Hanedanı bu koşullar altında Tibetlilerle diplomatik evlilik yoluna gitmişti.

710 yılında İmparator Zhongzong, Shiping bölgesine kadar prensese eşlik etmiş, Tang ve Tibet devlet görevlileri arasında bir ziyafet vererek prenses Jincheng'ı Tibet'e uğurlamıştı. Beckwith, Tibet İmparatoru Tride Tsuktsen'in 712 yılında Zanpu oluşundan yola çıkarak 710'da Tibet'te bir hükümdarın olmadığı, dolayısıyla Prenses Jincheng'ın tahttan indirilen Lhabelpo ile evlendirilmiş olabileceği görüşündedir.⁵⁶⁴

⁵⁶² Richardson, "Mun Sheng Kong Co and Kim Sheng Kong Co", s. 7.

⁵⁶³ Twitchett & Fairbank, **TCHoC: Sui and T'ang**, s. 356; Yin Shuyan, Huang Chunchang & Li Xinyan, "Historical Drought and Water Disasters in the Weihe Plain", **Journal of Geographical Sciences**, 15:1, 2005, s. 101: Tang Hanedanı'nın erken döneminde (618-698), merkez olarak görülen Wei Irmağı havzası ve civarında doğal afet sıklığı 100 yılda 40 defa yaşanmıştı. 699-850 yılları arasında 151 yılda 108 kez kuraklık ve sel felaketi meydana geldi. Dolayısıyla Tang Hanedanı VIII. yüzyıldan itibaren ciddi kuraklık ve sel felaketlerine maruz kalmıştı.

⁵⁶⁴ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 70.

2.4.2. Tibetlilerin Jiuqu Bölgesini Elde Etmeleri ve Tang Hanedanı'na Karşı Man Boylarıyla Yürütülen Faaliyetler

710 yılında Tang Hanedanı ile yapılan diplomatik evlilik Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasında uzun süreli bir barış sağlayamadı. Bu yılda Tang Hanedanı'nda İmparator Zhongzong'un ölümü ve kardeşi Ruizong'un başa geçmesiyle beraber Tibetlilerin yayılmacı politikaya devam ettikleri, diplomatik evliliği de bu politikanın bir aracı olarak kullandıkları görülmektedir:

“Yang Ju'nun Shanzhou Baş Nezaretçisi olduğu vakitlerde Tibetliler elçi gönderip ona hediyeler sundular. Tibetliler bununla birlikte barış yapmış olmalarına rağmen öfkelerini saklamaktaydı. Yang Ju'ya ziyafet düzenledikleri bir sırada Prenses Jincheng'in kullanacağı kaplıca yeri olması için Hexi'deki Jiuqu 九曲 bölgesini istediler. Bunun üzerine Yang Ju, imparatora o bölgenin Tibetlilere verilmesini önerdi. Tibetlilerin elde ettiği Jiuqu bölgesinin toprakları oldukça verimliydi. Askerleri konuşlandırmaya ve hayvan sürülerini yetiştirmeye elverişliydi. Tibetliler Tang Hanedanı sınırına yakın oldular. Tibetliler güçlü hale geldiklerinde yine akınlar yapar oldu.”⁵⁶⁵

JTS ve XTS'ya göre Gansu'da yer alan Jiuqu bölgesi Tibetliler için askeri ve iktisadi bakımdan oldukça stratejik bir bölge idi. Beckwith'e göre Tibetliler, Prenses Jincheng'in Lhasa'ya varmasından birkaç ay sonra Tang Hanedanı'nın kuzey Tibet'i işgal etmesine öfkelenmiş fakat karşılık vermeyerek sadece Qinghai eyaletindeki Xining şehrinde, Sarı Irmak'ın yukarı mecrasında “Dokuz Kıvrım” anlamına gelen Jiuqu bölgesini talep etmişlerdi.⁵⁶⁶ Burası bir bakıma Tibetlilerin Tang başkenti Chang'an civarındaki bölgelere doğrudan tehdit oluşturabileceği bir üs niteliğinde idi. Bu bölgenin alınmasıyla Tibetliler Sarı Irmak'ın güneyine bir kale inşa edip ırmağa da bir köprü yaptılar. Tibetliler bundan kısa bir süre sonra akınlara başlayacaklardı.⁵⁶⁷

Tibetlilerin Tridu Songtsen döneminde Çin'in güneybatısındaki Yunnan eyaletine doğru yürüttüğü yayılmacı politika onun ölümünden sonra da devam etti.

⁵⁶⁵ JTS, 196, s. 5228; XTS, 216, s. 6081.

⁵⁶⁶ Beckwith, *The Tibetan Empire*, s. 76; Pan Yihong, “*The Sino-Tibetan Treaties*”, s. 128.

⁵⁶⁷ Twitchett & Fairbank, *TCHoC: Sui and T'ang*, s. 363; Smith, *a.g.e.*, s. 170-171.

710 yılında Çin'in güneybatısında kendilerine bağlı olduğu anlaşılan Man boylarıyla birlikte Tibetliler Tang Hanedanı'na karşı mücadele etmekteydi:

“İmparator Ruizong'un tahta çıktığı dönem (710), Soruşturma Müfettişi⁵⁶⁸ Li Zhigu 李知古 Tibetlilere rehberlik etmelerinin önüne geçmek için daha öncesinde onlara bağlı olan Yaozhou'daki 姚州⁵⁶⁹ Man boylarına sefer düzenleme niyetindeydi. İmparatorluk emriyle Jiannan'daki askeri birlikler Man boyları üzerine saldırı düzenlemek için gönderildiler. Bunun üzerine Man Boy Beyi Bangming 傍名 Tibetlilere öncülük edip Li Zhigu'ya saldırdı ve onu öldürdü. Ardından cesedini göğşe kurban olarak sundular. Sonrasında Shu Han⁵⁷⁰ topraklarına saldırdılar.⁵⁷¹ Zhang Xuanbiao 張玄表, Anxi Muhafız Generali olduğu vakit Man boyları Tibetlilerle sınırda bir araya gelip ortaklaşa yağma akınları tertip ettiler.⁵⁷² Lingwu 靈武 Ordu Müfettişi Tang Jiuzheng 唐九徵, Yao 姚 ve Xi 嵯 bölgelerinin askeri seferlerden sorumlu komiseri olarak görevlendirildi. Komutasındaki askerlerle Tibetlilere saldırdı. Tibetliler Yang 漾 ve Bi 淝 nehirlerindeki demir halatlarla yapılmış asma köprüler sayesinde Xier Manlarıyla 西洱蠻 etkileşime geçiyorlardı. Ayrıca orayı savunmak amacıyla bir şehir inşa ettiler. Tang Jiuzheng asma köprüleri söküp şehri yıktı. Dianchi'de 滇池 zaferlerini kazıdıkları sağlam bir sütun diktirdi.”⁵⁷³

Yukarıdaki kayıtlarda yer alan gelişmelerin perde arkasını ve akabinde gelişen olayları izah etmek gerekir. Kurulduğu 621 yılından beri Tang Hanedanı'nın güneybatıdaki başlıca karakollarından olan Yaozhou 664'te Askeri Valiliğe dönüştürüldü. Buranın kontrolünde sorun yaşanmış, iki üst düzey devlet görevlisi yerel halk tarafından öldürülmüştü. Tang ordusu burada asayişi sağlamak için çıktığı

⁵⁶⁸ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 795: Jiancha Yushi 監察御史.

⁵⁶⁹ Xiong, **a.g.e.**, s. 619: Yaozhou 姚州, Çin'in güneybatısındaki Yunnan eyaletinde yer almaktadır.

⁵⁷⁰ Shu Han 蜀漢, Üç Hükümdarlıktan 三國 biri olup 221-263 yıllarında merkezi Sichuan'da olan bir hükümdarlıktı. Sichuan'ın doğusu, Yunnan'ın ve Guizhou'nun kuzeyi ve Shaanxi'deki Hanzhong bölgesini kapsamaktaydı.

⁵⁷¹ **JTS**, 196, s. 5228; **XTS**, 216, s. 6081.

⁵⁷² **JTS**, 196, s. 5228.

⁵⁷³ **XTS**, 216, s. 6081.

her seferde ağır kayıplarla yenilgiler almış, bu nedenle Yaozhou terk edilmişti. 710 yılında Li Zhigu'nun, Yaozhou'ya sefer düzenleyip burayı tâbi kılmak, böylece bölgede kaleler ve idari makamlar oluşturup ahaliyi vergiye bağlamak üzerine yaptığı öneri başlangıçta buraya yapılacak seferlerin askeri birlikleri tüketeceği, faydadan çok zarar getireceği şeklinde muhalefetle karşılaşmıştı.⁵⁷⁴ Sınır ötesindeki bu gelişmelerin farkında olan Tibet İmparatorluğu Kham bölgesi üzerinden Sichuan ve Yunnan ile irtibata geçmekteydi.⁵⁷⁵ Zorlu iklim koşulları ve yerel ahalinin düşmanlığına ilaveten Tibetlilerin Yaozhou'daki boyları destekleyerek Tang Hanedanı'na karşı bölgedeki varlığını ortaya koyması Tang Hanedanı'nın bölgede karşılaşacağı zorluklardan bazılarıydı. Bu dönemde bölgede irili ufaklı 6 krallık yer almaktaydı. Bunlar arasında en güçlüsü ise VIII. yüzyılın ilk yarısında Nanzhao Krallığı'na dönüşecek olan Mengshe 蒙舍 idi.⁵⁷⁶ Muhtemelen JTS ve XTS'da bahsedilen, Tibetlilerin irtibat kurduğu Man boyları da bu irili ufaklı krallıklarla veya doğrudan Mengshe boyu ile ilişkili olmalıdır.

JTS ve XTS'da görülen kayıtlara göre Tang Hanedanı ile Yaozhou arasında yine düşmanlık baş göstermiş, Tang Hanedanı'na göre saldırgan olarak tanımlanan Yaozhou ahalisi Tibetliler tarafından saldırı yapmaya sevk edilmişti.⁵⁷⁷ Ancak ortada bir kronoloji sorunu vardır. Tibetlilerin Yaozhou'daki Man boylarıyla birlikte Soruşturma Müfettişi Li Zhigu'yu ortadan kaldırması ve Lingwu Ordu Müfettişi Tang Jiucheng'in Tibetlilere saldırısı JTS'ya göre İmparator Ruizong'un tahta çıktığı 710 yılında gerçekleşmişti. Bu olay XTS'da ise Tibetli bakan Xixunre'nin Tang sarayına diplomatik evlilik teklifi iletmesinden kısa bir süre sonra gerçekleşmiş gözükmektedir. Muhtemelen XTS'daki kayıttan yola çıkan Backus, Li Zhigu'nun öldürülmesini ve Tang Jiucheng'in Yaozhou üzerine düzenlediği akını 707 yılına tarihlendirmektedir.⁵⁷⁸ Bu durumda iki ihtimal üzerinde durulabilir. Eğer Tibet İmparatorluğu 707 yılında Yunnan'daki Man boylarıyla birlikte Tang Hanedanına

⁵⁷⁴ Backus, **a.g.e.**, s. 36-37.

⁵⁷⁵ Beckwith, "Tibet and the Early Medieval Florissance in Eurasia a Preliminary Note on the Economic History of the Tibetan Empire", Central Asiatic Journal, Vol. 21, No. 2, 1977, s. 103.

⁵⁷⁶ John Herman, "The Kingdoms of Nanzhong China's Southwest Border Region Prior to the Eighth Century", T'oung Pao, Second Series, Vol. 95, Fasc. 4/5, 2009, s. 281-282. Mengshe 蒙舍 boyu ile birlikte diğer beş küçük krallık şunlardır: Mengjuan 蒙雋, Yuexi 越析, Langqiong 浪窮, Shilang 施浪, Dengchuang 澄川.

⁵⁷⁷ Backus, **a.g.e.**, s. 30-31, 36.

⁵⁷⁸ Backus, **a.g.e.**, s. 36.

karşı faaliyette bulunduysa bunun sebebi Prenses Jincheng ile yapılacak diplomatik evlilik için Tang sarayına baskı uygulamak olmalıdır. Eğer 710 yılında bu faaliyetle gerçekleştiyse o zaman Tibetliler Tang sarayındaki taht değişikliğinin yarattığı zafiyeti Jiuqu bölgesini elde etmelerinin getirdiği cesaretle birleştirerek bu durumu değerlendirmek istemiş olmalıdır. Bu ihtimallerin olduğu neticeye bakıldığında Tang Hanedanı, Tibetlilerin Yunnan eyaletindeki halklarla olan irtibatını yok etmeyi amaçlamış, bu doğrultuda irtibatı ve kontrolü sağlayan asma köprüleri ve noktaları imha etmişti.

2.4.3. Sınır Tartışmaları, Tibetlilerin Küçük Bolü Devleti'ne Düzenlediği Sefer ve Tang Hanedanı'nın Tibet'e Yönelik İleri Harekâtı

710 yılında Prenses Jincheng'in Tibet'e gelişi, Tibetlilerin Qinghai'da stratejik öneme sahip Jiuqu bölgesini elde etmesi ve akabinde Yunnan'daki Man boyları üzerine Tang-Tibet arasında yaşanan hakimiyet mücadelelerinden sonra JTS ve XTS doğrudan 714 yılına geçmektedir. Bu süre zarfında Tang Hanedanı'nda ve Tibet'te bazı önemli gelişmeler yaşandı. Tang Hanedanı, Gansu koridorunu Tibetliler ve Türklere karşı koruyup Orta Asya ile olan irtibatını güvence altına almak için 711 yılında Liangzhou'da Hexi Askeri Valiliği'ni kurdu.⁵⁷⁹ Tibet kaynaklarına göre Tibetliler 711-712 yılında bir nüfus sayımı yaparak ülkedeki sağlam yetişkin erkeklerin kaydını topladı. Muhtemelen bu Tibetlilerin yeni bir savaş hazırlığının bir belirtisi idi. 712-713 yılları arasında ise Tibet İmparatorluğu'nda bir süre idareyi elinde tutan büyükanne Trimalö hayatını kaybetmiş, torunu Gyal Tsugru, "Tride Tsuktsen" adını alarak tahtın başına geçmişti.⁵⁸⁰

JTS ve XTS'da 714 yılına gelindiğinde Tibet İmparatorluğu ile Tang Hanedanı arasında yaşanan sınır problemleri ve diplomatik anlaşmazlıkların iki ülke arasında güvensizliğe, bunun neticesinde de çatışmalara varan büyük bir gerilime sebebiyet verdiğinden bahsedilmektedir:

"İmparator Xuanzong'un Kaiyuan 開元 saltanat devresinin 2. yılı (714), güz vakti Tibet Bakanı ve Kıdemli Generali Bendayan 牟達延⁵⁸¹, başbakana yazılı bir

⁵⁷⁹ Twitchett & Fairbank, **TCHoC: Sui and T'ang**, s. 367.

⁵⁸⁰ Dotson, **OTA**, s. 107; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 43.

⁵⁸¹ **XTS**'da Tibet Kıdemli Generali Fendayan 牟達焉. **OTA**'da Bön Dageyel Tsenzang olarak geçmektedir. Bkz. Dotson, **OTA**, s. 108-109.

açıklama iletip önce sınırın Heyuan olarak kararlaştırılmasını, ardından anlaşma metninin kaleme alınmasını istedi. İmparator, Sol Siyasi Müşavir Xie Wan'a 解琬 Shenlong döneminde (705-707) yapılan anlaşmanın yürürlüğe konulmasını emretti. Tibetliler, Shang Qinzang 尚欽藏 ve Müfettiş Mingxilie'yi 名悉獵 (Lon Nyeles) imparatora gönderip alınan kararları reddettiklerine dair bir metin sundular.⁵⁸² Henüz meseleler kararlaştırılmadan Bendayan ve Tibet Generali Qilixu sayısı 100 bini aşan bir orduyla Lintao Ordugahı'nı 臨洮軍 işgal ettiler. Ayrıca Lanzhou 蘭州 ve Weizhou'ya 渭州⁵⁸³ ilerleyip buraları ele geçirdiler. İmparatorluk otlaklarından koyun ve at sürülerini yağmalayıp götürdüler. Yang Ju vicdan azabı duyup korkuya kapıldı. Bu sebeple zehir içip intihar etti."⁵⁸⁴

Yukarıdaki kayıta Tibet İmparatorluğu ile Tang Hanedanı arasında 706 yılında yapılan ve iki ülke arasındaki sınırları konu aldığı anlaşılan bir anlaşmanın yapıldığına atıf yapılmaktadır. Bu anlaşmanın detayları hakkında bilgi yer almamaktadır. Bu dönemde Xie Wan, 706 yılında Tibet'le anlaşma yapmak üzere Heyuan'a gönderilse de Tibetlilerle müzakereler konusunda kötümserdi. Zira Tibetlilerin Tang Hanedanı'na karşı düşmanlığı gittikçe artmaktaydı. Olası Tibet saldırılarına karşı önlem olarak Gansu eyaletinin güneydoğusundaki Qinzhou ve Weizhou'ya 100.000 asker konuşlandırılmasını önerdi. İmparator, Xie Wan'ın önerisini kabul etti ama herhangi bir Tibet saldırısı beklemiyordu. Hatta komutanlarına "Tibet hükümdarını niyetlerinden haberdar etmelerini, birbirlerini desteklemelerini, gözlerini Türklerden ayırmamalarını ve Türklere karşı harekete geçmek için hiçbir fırsatı kaçırmamalarını" söyledi. İmparator Xuanzong, esas tehdidin Türklerden ziyade Tibetlilerden gelebileceğini düşünmemişti. Sonuç olarak, sınırdaki komutanlar olası bir Tibet saldırısı için yeterince hazırlık yapmadılar. Tibetliler ise sonraları Tang sarayından bir başbakanın açıklamalarından

⁵⁸² **XTS**, 216, s. 6081; **CFYG**, 981, s. 11359.

⁵⁸³ Shi Ding, Shen Zihua, **ZTCD**, s. 745: Weizhou 渭州, günümüzde Gansu'nun Longxi 陇西 ilçesinin güneybatısında kalmaktadır. Burası 742-758 yılları arasında Longxi Vilayeti olarak geçmektedir.

⁵⁸⁴ **JTS**, 196, s. 5228; **XTS**, 216, s. 6081.

anlaşılacağı üzere Sarı Irmak köprüsü civarında bir kale, Dushan 獨山 ve Jiuqu'da iki ordugâh kurarak 710 yılından itibaren ciddi hazırlıklar içerisindeydi.⁵⁸⁵

Xie Wan'ın endişesi 714 yılının yedinci ayında gerçekleşti. Tibetliler önce Heyuan'ın sınır olarak tayin edilmesinde ısrar etmekte, Tang Hanedanı'nın aldığı ama içeriği belli olmayan kararları ise reddetmekteydi. Muhtemelen iki taraf anlaşma için bir araya gelmiş fakat anlaşma girişimi neticesiz kalmıştı. Sonrasında Tibetlilerden Bendayan(Bön Dagey Tsenzang) ve Qilixu(We Trisig Shangnyen) 100 bin kişilik bir kuvvetin başında Gansu'nun güneydoğusunda Lintao, Lanzhou ve Weizhou'ya saldırdı. Tibetliler muhtemelen Tang Hanedanı'nın kuzeybatısındaki otlaklarda çok sayıda hayvan sürüsünün olduğunu biliyordu. 713 yılında buralardaki otlaklarda at, koyun ve sığırlardan oluşan 240 bin baş hayvanın yer aldığı bilinmektedir.⁵⁸⁶ Tibetliler Tang kuvvetlerini hazırlıksız yakalayıp bu otlaklarda çok sayıda at ve koyun sürüsü ele geçirdiler. Bu büyük saldırı Tang sarayında infial uyandırdı. Jiuqu bölgesinin Tibetlilere bırakılmasında etkisi olduğu için pişmanlık duyan ve cezalandırılmaktan korkan Yang Ju intihar etti. Tibetlilerin ani saldırısı, İmparator Xuanzong'un sınırlarda Türklere karşı yürüttüğü askerî harekâtın odak noktasını Tibetliler üzerine çevirmeyi gerektirdi.⁵⁸⁷ Saldırı sonrasında İmparator Xuanzong'un öfkeli bir şekilde komutayı devralıp Tibetliler üzerine bir askeri hareket düzenlediği ve sonrasında bir takım önemler aldığına dair JTS ve XTS'da şu kayıtlar yer almaktadır:

“İmparator Xuanzong öfkeliydi. Sol İmparatorluk Muhafız Generali Xue Na 薛納⁵⁸⁸ ve İmparatorluk Atları Bakan Yardımcısı⁵⁸⁹ Wang Jun'a 王峻 Tibetlileri pusuya

⁵⁸⁵ XTS, 216, s. 6082; Beckwith, *The Tibetan Empire*, s. 80-81.

⁵⁸⁶ Benn, *a.g.e.*, s. 180.

⁵⁸⁷ Wang Zhenping, *a.g.e.*, s. 156; Pan Yihong, “*The Sino-Tibetan Treaties*”, s. 128.

⁵⁸⁸ Xue Na 薛納 (659-720): Tang devri komutanlarından Xue Rengui'nin oğlu olup Jiedushi unvanına sahip ilk kişidir. 714 yılının 8. Ayında Tibet Büyük Komutanı Ben Dayan, Qi Liyu ve beraberindeki 100 bin askere Lintao ordusuna saldırı emri verdi. Ayrıca Lanzhou ve Weizhou'ya saldırarak hayvanları alıp gittiler. Hükümdar Tibet'e direnmesi için Xue Na'ya beyaz kıyafet giydirerek onu Yulin Ordusu Komutanı ve Longyou Savunma Elçisi yapıp Taipushaoqing görevindeki Wang Jun ve beraberindeki askerleri Tibet'e saldırmaları için çağırdı. Bkz. Kapusuzoğlu, “*Tang Hanedanı Döneminde Jiedushi'lik ve Türk Komutanlar (710-756)*”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Sinoloji Bilim Dalı, 2020, s. 124, 128-129.

⁵⁸⁹ Hucker, *a.g.e.*, Nu: 6204; Xiong, *a.g.e.*, s. 488: Taipu Shaoqing 太僕少卿.

düşürmelerini emretti. Tibetliler üzerine düzenlenecek büyük çaplı bir askeri seferi bizzat komuta edeceğini bildiren bir ferman çıkardı. Komutanlarını ve askerlerini toplayıp sefer için zaman tayin etti. Öncesinde Wang Jun, 700 kişilik bir askeri birlikle Tibetlilerin kıyafetini giyerek yola koyuldu ve onları gece pusuya düşürdü. 5 li mesafede savaş davulları ve borazanlar yerleştirdi. Önce düşmanı haykırışlarla karşılamalarını, ardından davullara vurarak onlara karşılık vermelerini emretti. Düşman birlikleri korkuya kapıldı. Askerleri pusu şüphesi sarınca birbirlerini öldürüp yaraladılar. Ölenlerin sayısı 10 bin idi. Kısa bir süre sonra Xue Na askeri birlikleriyle Tibetlilerin yolunu kesti. Wang Jun ve diğerleri Weiyuan'deki 渭源 Wujie Posta İstasyonu'nda 武階驛 Tibetlilerle karşılaştı. Tibetliler iki ordu arasında kaldı. Öncü birlik olarak savaşan Wang Haibin 王海賓 orada can verdi. Wang Jun ve diğerleri askerleriyle ilerledi. Tibet ordusunu büyük zayıyata uğratıp on binlercesini kılıçtan geçirdiler. Tibetliler tarafından yağma edilen koyunlarla atlardan kurtarabildikleri kadarını geri aldılar. Tibetlilerin geri kalanı ise mağlubiyetle birlikte hızla kuzeye kaçtı. Wang Jun, Tibetlileri Tao Irmağı'na kadar kovaladı. Her biri birbirinin üzerine yığılarak öldü. Yığılan cesetlerden dolayı Tao Irmağı 洮水⁵⁹⁰ akamaz hale geldi. İmparator böylece Tibetlilerin ardından ilerleyişi sonlandırdı. Sekreterlik Görevlisi⁵⁹¹ Ni Reshui 倪若水 Tibetlilerden geriye kalan teçhizat ve erzaklara göre elde edilen başarıyı gözden geçirdi. Wang Haibin ve savaşta ölen askerler için bir cenaze töreni düzenlendi. İdari bölgelerde ve kasabalarda Tibetlilerin açıkta kalan çürümüş cesetlerinin de gömülmesi talimatı verildi.⁵⁹² Tibetlilerin gönderdiği Bakan Zong'e Yinzi 宗俄因子 ölen Tibet askerlerini anmak için Tao Irmağı'na vardı. Ayrıca sınırimıza varıp barış istedi. Kudretlerine güven duyan Tibetliler düşman ülke gibi tavır takınarak Göğün Oğlu'ndan aksi ve mağrur bir ağızla talepte bulundular. İmparator bunlara müsaade etmeyip oldukça öfkelenildi. O zamandan itibaren ilerleyen yıllarda sınırlardaki bölgeleri işgal ettiler. (Sekreterlik Başkanı Zhang Yue'nin 張說 İmparatora dediğine göre) on yıldan uzun bir süredir Gan 甘, Liang 涼, He 河 ve Shan 鄯 bölgelerindeki askeri birlikler durmaksızın Tibetliler üzerine akınlar

⁵⁹⁰ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 691: Tao Irmağı, Sarı Irmağın Gansu'daki bir koludur.

⁵⁹¹ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 5136, 7545: Ziwei Sheren 紫微舍人.

⁵⁹² **JTS**, 196, s. 5228; **JTS**, 93, s. 2986; **XTS**, 216, s. 6081-6082.

düzenlediler.⁵⁹³ (Tang sarayında başbakan tarafından) “*Tibetlilerle esasında Sarı Irmak’ın sınır olarak tayin edildiği, prenesten dolayı Sarı Irmak köprüsü civarında bir kale, Dushan 獨山 ve Jiuqu’da Jishi’ya 200 li mesafede iki ordugâh kurdukları, şimdilerde verilen sözlerden dönüldüğü, köprünün yıkılıp yine anlaşmadaki gibi Sarı Irmak civarının korunması*” (önerisi müzakere edildi). İmparatorluk fermanıyla bu öneri onaylandı. Böylece Tibetlilerin hudut ihlalleri azalmış fakat boşta durdukları bir zaman olmamıştı.⁵⁹⁴ Bu nedenle savunma maksadıyla Guo Zhiyun 郭知運 ve Wang Junchuo 王君奭, Longyou ve Hexi’de 河西 Askeri Valilik ⁵⁹⁵ görevlerinde bulundular.”⁵⁹⁶

Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasında Gansu eyaletinin doğusundaki Weiyuan’de yaşanan savaşın tarihi hakkında OTA’daki kayıt yardımcı olmaktadır. Buradaki kayıta 714-715 yılları arasında Kıdemli General ve Bakan olan Bön Dagyel Tsenzang ile Başbakan We Trisig Shangnyen’in ‘Bu-shing-kun adlı bir bölgeye askeri sefer düzenleyip Tibet’e geri döndükleri dışında başka bir bilgi yazmamaktadır.⁵⁹⁷ JTS ve XTS’ya göre Tang Hanedanı’nın Weiyuan’de Tibetlileri kısıp alıp büyük bir bozguna uğrattığı ve yağmalanan at ve koyun sürülerinden bir kısmını kurtardıkları anlaşılmaktadır ancak bu savaşın Tibetliler ile birlikte Tang Hanedanı açısından da büyük kayıplar getirdiği söylenebilir. Savaş meydanında iki taraftan çok sayıda asker hayatını kaybetmişti. Bunun neticesinde muhtemelen çürüyen cesetlerin yaratabileceği bir hastalığı önlemek adına iki tarafa ait cesetlerin de savaştan sonra gömülmesi gerekti. Ölen Tibetli askerleri anmak için Tao Irmağı civarına gelen Tibetli Bakan Zong’e Yinzi, yaşanan bu mağlubiyet karşısında sınıra gelerek barış talebini Tang Hanedanı’na ilettiler ancak bunu yaparken Tang Hanedanı’nı düşman olarak nitelendirerek kullandığı mağrur ifadeler İmparator Xuanzong’u daha da öfkelenirerek bu girişimin neticesiz kalmasına neden oldu. Tibetlilerin akınları devam ederken İmparator Xuanzong, sınırlarda hem Türklere hem de Tibetlilere karşı birtakım önlemler aldı. Bunlardan en önemlisi sınıra yerleştirilen orduların yetersiz kalması sebebiyle sınır hattında askeri valiliklerin

⁵⁹³ JTS, 196, s. 5229.

⁵⁹⁴ XTS, 216, s. 6082.

⁵⁹⁵ Hucker, a.g.e., Nu: 777; Xiong, a.g.e., s. 252-253: Jiedushi 節度使.

⁵⁹⁶ JTS, 196, s. 5228; XTS, 216, s. 6082.

⁵⁹⁷ Dotson, OTA, s. 108-109.

kurulması oldu. Çin kaynaklarında Tibetlilere karşı Gansu eyaletinde Longyou ve Hexi Askeri Valiliklerinin kurulduğu anlatılmaktadır. Daha önceleri 711 yılında oluşturulduğu tahmin edilen Hexi Askeri Valiliği'nin amacı, ZZTJ'ye göre Tang Hanedanı'na karşı bir araya gelmelerini engellemek adına Tibetlileri ve Türkleri ayırmak, Orta Asya ile olan irtibatın güvenliğini sağlamaktır.⁵⁹⁸ Burası Gansu koridoru boyunca Liangzhou, Ganzhou, Suzhou, Guazhou ve Shazhou'yu sarmaktaydı. 714 yılında kurulduğu tahmin edilen Longyou Askeri Valiliği ise Tibetlilerin Tang Hanedanı'na karşı düzenlediği akınların çıkış kapısı olan Qinghai bölgesine karşı savunma yapmakla sorumluydu.⁵⁹⁹

Tibetliler, alınan ağır yenilgiler sebebiyle Tang Hanedanı ile barıştan yanaydı. Bu amaçla Tang sarayına birçok kez elçi gönderseler de bu elçiler sınırdan içeri alınmadı. İmparator Xuanzong'un, öfkeli olduğu Tibetlilerle şimdilik barış anlaşması yapmak gibi bir niyeti yoktu. Tibetliler bu sefer Prenses Jincheng aracılığıyla iki ülke arasındaki ilişkilerin düzeltilmesi için girişimde bulundu:

"Lintao'ya varan Tibet elçileri imparatorluk fermanıyla sınırdan içeri alınmadılar. Prenses Jincheng, ilişkilerin onarılmasına olanak tanınması üzerine yazılı bir talepte bulundu. Ayrıca Zanpu ve devlet adamları Göğün Oğlu ile bir yemin düzenlemek istediklerini belirttiler. Tibetliler gönderdikleri elçiyle şöyle açıklamada bulundu: "(...) *Tang Hanedanı Başbakanı Doulu Qinwang* 豆盧欽望⁶⁰⁰, *Wei*

Yuanzhong, Li Jiao 李嶠, *Li Chuna* 紀處訥 ve 22 kişi Tibet hükümdarı ve devlet adamlarıyla birlikte varıp yemin etmişti. (...) Yemin merasiminde isimleri anlaşma yazıtına kazınan Tang Hanedanı bakanlarının her birinin hayatını kaybetmesi yüzünden şimdiki devlet bakanları önceki anlaşmaya riayet etmemektedir. Bu nedenle yeminin tekrar gerçekleşmesi elzemdir. Son zamanlarda Lun Qili'yi 論乞力

⁵⁹⁸ JTS, 38, s. 1386, 1388; TD, 172, s. 4479-4482; ZZTJ, 215, 6848-6850; Skaff, **Tang China's Relations**, s. 227: Jie Dushi 節度使 olarak geçen Askeri Valilikler, VIII. yüzyılda özellikle Türk Kağanlığı ve Tibet İmparatorluğu'na karşı büyük sınır savunma sistemi olarak oluşturulmuştu. Tam oluşturulma tarihi bilinmese de 723'te en az 9 ayrı Askeri Valiliğin var olduğu bilinmektedir. Bunların sayısı 738'de 9, 742'de 10 olmuştu; Twitchett & Fairbank, **TCHoC: Sui and T'ang**, s. 367: TCHoC'nın ilgili sayfasında askeri valiliklerin kurulduğu yerler, tahmini tarihleri ve amaçları yer almaktadır.

⁵⁹⁹ Fo, **a.g.e.**, s. 148; Twitchett & Fairbank, **TCHoC: Sui and T'ang**, s. 367.

⁶⁰⁰ Doulu Qinwang 豆盧欽望, Xianbei kökenli Murong boyundandı. Wuhou 武后 döneminde (685-704) ve İmparator Zhongzong döneminde (705-709) toplamda 10 yıldan fazla bir süre başbakanlık yapmıştır. Bkz. Okay, **a.g.e.**, s. 80.

ve diğ er 7 kiş i yi g ö n d e r m i ř t i k f a k a t k a b u l e d i l m e l e r i n e m ü s a a d e e t m e d i n i z . B u n u n l a b i r l i k t e Z h a n g X u a n b i a o v e L i Z h i g u , k o m u t a l a r ı n d a k i a s k e r i b i r l i k l e r l e Y e ğ e n i n i z i n d e v l e t i n e s a l d ı r d ı . Y e m i n i n i h l a l e d i l m e s i s e b e b i y l e s a v a ř m e y d a n a g e l d i . ř i m d i A m c a m ı z ö n c e k i k u s u r l a r ı m ı z ı s i l i p b a ğ ı ř ř a n m a m ı z a r a z ı o l m u ř , b ü y ü k u z l a ř ı y a t e k r a r d ö n ü l m ü ř t ü r . Y e ğ e n i n i z s a d a k a t d u y m a k t a f a k a t i t i b a r s ı z l a ř a n y e m i n e ö n e m a t f e t m e m e k t e d i r . B u n e d e n l e y e m i n i n y e n i l e n m e s i e l z e m o l m u ř t u r . Y e ğ e n i n i z b i z z a t d e v l e t m e s e l e l e r i n i y ü r ü t m ü ř , t e b a a s ı n a y o l g ö s t e r m i ř t i r . H a l k ı n u z u n s ü r e b a r ı ř i ç e r i s i n d e k ı l ı n m a s ı n ı a r z u e t m e k t e d i r . A m c a m ı z e ğ e r b a r ı ř y a p m a s ı n a r a ğ m e n f a r k l ı b i r g ö r ü ř t e i s e k o n u ř m a k n e y e y a r a r ? ”

“A m c a m ı z , Q i l i x u ’ y u 乞力徐 a s k e r t o p l a m a k l a s u ç l a m a k t a d ı r . A s k e r l e r i y e n i b i r l i k l e r l e d e ğ i ř t i r m e k a s k e r t o p l a m a k d e m e k d e ğ i l d i r . Ö n c e l e r i B a i s h u i ’ d e k i 白水 s ı n ı r b ö l g e s i h e r h a l ü k â r d a t a r a f s ı z b i r b ö l g e i d i . G e ç e n l e r d e G e n e r a l G u o (Z h i y u n) a s k e r l e r i k o n u ř l a n d ı r ı p o r a y a s u r l u b i r ř e h i r i n ř a e d i n c e b u n e d e n l e Y e ğ e n i n i z d e s u r l u b i r ř e h i r i n ř a e t m i ř t i r . İ k i d e v l e t b a r ı ř s a ğ l a r s a b u d u r u m h o ř k a r ř ı l a n a c a k t ı r f a k a t b a r ı ř a m â n i o l u n u r s a s o n u ç o l a r a k s ı n ı r l a r s a v u n u l a c a k t ı r . A y r ı c a T ü r k l e r d e n G u d u o l u 骨咄祿 (K u t l u k) i l e i y i i l i ř k i l e r i ç e r i s i n d e o l m a m ı z d a n d u y d u ğ u n u z ř ü p h e l e r e g e l i n c e , g e ç m i ř t e i t t i f a k o l u ř t u r m a k m a k s a d ı y l a h e y e t l e r g ö n d e r i p b a ğ k u r m u ř t u k . ř i m d i y s e (s i z i n l e) e s k i s i g i b i a m c a v e y e ğ e n i z . ⁶⁰¹ (T ü r k l e r i l e a r t ı k) i l i ř k i m i z o l m a y a c a k . (. . .) ” E l ç i , i y i i l i ř k i l e r t e m e n n i s i y l e b i r t a k ı m h e d i y e l e r s u n d u . İ m p a r a t o r g e ç m i ř z a m a n l a r d a s o n l a n d ı r ı l a n d i p l o m a t i k e v l i l i k y o l u y l a u z l a ř m a u y g u l a m a s ı n d a n , y a p ı l a n a n l a ř m a l a r d a n , d a h a ö n c e l e r i e d i l e n y e m i n l e r d e n b a h s e t t i . Y e m i n i n y e n i l e n m e s i n e m ü s a a d e e t m e d i . E l ç i y e n e z a k e t l e m u a m e l e d e b u l u n u p

⁶⁰¹ Akrabalık terimlerinin kullanımı Çin’de kurulan hanedanların komşularıyla olan ilişkilerinde oldukça yaygındır. Han ve Xiongnu arasında kardeş, Tang ve Tibet arasında Amca-Yeğen, Tang ve Türkler arasında Kayınpeder-Damat ilişkisi mevcuttu. Bu bağlar, Çinliler için uluslararası alanda zımnen kabul edilmiş bir eşitlik ilkesi temelinde işlev görürken bir üst-ast ilişkisini ima etmekteydi ve bu nedenle onların dünya düzeninde bu tür tanımlar meşru idi. Bkz. Pan Yihong, **Sui-Tang Foreign Policy**, s. 141; Tibetliler arasında Amca-Yeğen ilişkisi başlangıçta Tang İmparatoru Taizong ile Tibet İmparatoru Songtsen Gampo arasındaki akrabalık ilişkisini vurgulamaktaydı fakat daha sonra bu tanımlamalar iki ülkeyi ve imparatorlarını nitilemek için kullanılmıştır. bkz. Dotson, **“The ‘Nephew Uncle’ Relationship in the International Diplomacy of the Tibetan Empire (7th 9th Centuries)”**, **Proceedings of the first ISYT conference**, ed. Brandon Dotson, v.d., 2009, s. 224.

Zanpuya cömertçe hediyeler bahşetti. O zamandan itibaren uzun bir süredir Tibetliler haraçlarını gönderip sınırda işgallerde bulunmamışlardı.”⁶⁰²

Yukarıdaki kayıtlar Tibet İmparatorluğu ile Tang Hanedanı arasında daha öncesinde bir anlaşma yemini edildiğini fakat bu anlaşma yemininde bulunan Tang Hanedanı devlet görevlilerinin hayatını kaybetmesi, yerine gelenlerin ise buna riayet etmemesi üzerine Tibetlilerin güvensizlik duyup yeniden anlaşma yemini etme talebinde bulunmasını ele almaktadır. Tibetlilere göre anlaşma yemini Zhang Xuanbiao ve Li Zhigu gibi komutanların saldırıları ile ihlal edilmişti. Ancak Tang Hanedanı’na göre durum farklı idi. Tibetlilerin ifadelerine göre Tang Hanedanı, Qilixu olarak geçen Tibet Başbakanı We Trisig Shangnyen’i asker toplayıp sınırlara yığdığı, ayrıca kendilerine karşı Tibetlilerin Türk Kağanlığı ile ittifak yaptığı için suçlamaktaydı. Tibetlilerin yaptığı savunma ise Tang Hanedanı generali Guo Zhiyun’un Baishui adlı tarafsız bölgede asker konuşlandırması üzerine kendilerini teyakkuz durumuna getirdikleri idi. Tibetliler, Türklerle ilişkilerinin olmayacağını garanti ederek barış istediklerini belirtmekteydi. Aksi takdirde Tibetliler sınırlarını savunmak için savaştan kaçınmayacaklarını da ima etmekten geri durmadılar. İmparator Xuanzong, barış talebine iyimser yaklaşıp da anlaşma yemini edilmesini kabul etmedi. Bu durum onun hâlâ Tibetlilere karşı güveninin zayıf olduğunun bir belirtisi olmalıdır. 717 veya 719 yıllarında Sichuan sınırlarını Tibetlilere karşı korumak için Chengdu’da Jiannan Askeri Valiliği’nin kurulması da buna bir örnektir.⁶⁰³

Bu kayıtlardaki bir hususa açıklık getirmek gerekmektedir. Tibetliler, geçmişte Türk Kağanlığı’na heyetler gönderip Kutluk Kağan ile ittifak yaptıklarını fakat artık ittifak içerisinde olmayacaklarını dile getirmişlerdi. Buna karşın Tibetlilerin Kutluk Kağan ile nasıl bir ittifak içerisinde olduğu detaylı değildir. Pelliot, XTS’deki Tibet monografisinde yer alan ilgili kısmı ittifakın evlilik yoluyla yapıldığı şeklinde tercüme etmiştir.⁶⁰⁴ Bu tercümeden yola çıkarak Geza Uray, Tibet’te 709 yılında ölen Prenses Gatun’un Türk Kağanlığı’ndan İleriş’in kızı olduğuna dair bir görüşte bulunmuştur.⁶⁰⁵ Beckwith bu görüşe karşı çıkarak Pelliot’nun tercümesinin yanlış

⁶⁰² XTS, 216, s. 6082-6083; Tibetlilerin Türk Kağanlığı ile ilişkisini keseceğine dair Tang Hanedanı’na verdiği teminat hakkında bir başka kayıt için bkz. CFYG, 298, s. 11360.

⁶⁰³ TD, 172, s. 4482-4483; JTS, 38, s. 1388; ZZTJ, 215, 6850; Twitchett & Fairbank, TCHoC: Sui and T’ang, s. 367; Fo, a.g.e., s. 190-191.

⁶⁰⁴ Pelliot, Tibet, s. 98-99.

⁶⁰⁵ Uray, “The Annals of the ‘A-za Principality”, s. 552

anlaşılmaya yol açtığı, bu nedenle Prenses Gatun'un Doğu veya Batı Türklerinden hangisine mensup olduğunun tartışmalı olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰⁶ Tibetlilerin Kutluk Kağan'dan ziyade Kapgan Kağan ile olması muhtemel birtakım ilişkilerinin olduğu söylenebilir. Kayıtlarda 697 yılında şüpheli, 701 yılında ise olası bir ittifak ile iki tarafın Liangzhou bölgesine akın düzenledikleri görülmektedir. Netice itibarıyla Tibet İmparatorluğu ve Türk Kağanlığı arasında nasıl olduğu bilinmeyen ancak ortak menfaat doğrultusunda bir ittifakın yapıldığı kuvvetle muhtemeldir. JTS ve XTS'daki Guo Yuanzhen biyografisinde Tang Hanedanı'nın en büyük iki sorununun Türk Kağanlığı ve Tibetliler olduğundan bahsedilmesi, İmparator Xuanzong'un Türklerle Tibetlilerin bir araya gelmesini engellemek adına Longyou Askeri Valiliği'nin yanısıra Hexi Askeri Valiliği'ni oluşturması buna bir delil teşkil edebilir. XTS'da Tibetlilerin Türk Kağanlığı ile bir daha ilişki içerisinde olmayacağını ifade etmesi Ekrem'e göre Bilge Kağan'ın Tibetlilerle iş birliği arayışı içerisinde olduğunu öğrenmesi üzerine Tang Hanedanı'nın Tibetlileri bu iş birliğinden uzak tutmaya çalışmasının bir sonucu idi.⁶⁰⁷ Bir diğer ihtimal ise Kapgan Kağan'ın 716 yılında Bayırkuların kurduğu pusu sonucu öldürülmesinden sonra yaşanan süreçle ilgili olmalıdır. Kapgan Kağan'ın ölümü sonrası, kardeşi Kül Tigin'in ihtilali ile başa gelen Bilge Kağan 716-717 yılları arasında isyan eden Uygur, Oğuz ve Karluk boyları ile mücadeleye girişmiş, ardından 720-722 yılları arasında Tang Hanedanı'nın kışkırttığı Kitan, Tatabı ve Basmılların ortak harekât planını suya düşürüp onları da bozguna uğratmıştı.⁶⁰⁸ Görüldüğü üzere Türk Kağanlığı devlet kontrolünü toparlamak adına iç ve dış meseleleriyle oldukça meşguldü. OTA ve OTC'de 720-721 yılları arasında Türk Kağanlığı'ndan bir elçinin gelip haraç ödediğinden bahsedilmesi⁶⁰⁹ tam da Tang Hanedanı ile Kitan, Tatabı, Basmıl boylarının Türk Kağanlığı'na karşı bir ittifak oluşturup saldırdığı, Türk Kağanlığı'nın bunlarla mücadeleye girdiği zamana denk gelmektedir. Ancak bu elçinin esas olarak hangi amaçla geldiği belirtilmemekle birlikte Türk Kağanlığı'nın içerisinde bulunduğu durum onların Tibetlilerden destek istemiş olabileceği, hatta Ekrem'in de vurguladığı gibi Tibetlilerle iş birliği arayışında olabileceği izlenimini uyandırmaktadır. Tibet İmparatorluğu'nun Türk Kağanlığı'na nasıl cevap verdiği ise bilinmemekle birlikte Türk Kağanlığı ile ittifak girişiminde bulunmadığı söylenebilir.

⁶⁰⁶ Beckwith, "The Revolt of 755", s. 280; Beckwith, *The Tibetan Empire*, s. 73.

⁶⁰⁷ Erkin Ekrem, "Uygur Boyu'nun Menşei", *Kökler*, Haz. Sergen Çirkin, C. I, 2021, s. 561.

⁶⁰⁸ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 365-372.

⁶⁰⁹ Dotson, *OTA*, s. 111; Bacot, Thomas & Toussaint, *a.g.e.*, s. 45.

Tibet İmparatorluğu doğuda Tang Hanedanı ile net olmayan bir uzlaşa yoluna girerken uzun zamandır Tibet'te başbakanlık görevini yürüten We Trisig Shangnyen 721 yılında hayatını kaybetti. Onun yerine ise yine aynı boydan We Trisumje Zangzher başbakan oldu. OTA'da 721-722 yılları arasında Yukarı Bölgeler'den Tibet'e birçok elçinin gelip haraç sunduğundan bahsedilmektedir. Burası muhtemelen Tang Hanedanı'nın Batı Bölgeleri diye nitelendirdiği, Tibet'in kuzey ve kuzeybatısındaki bölgelere karşılık gelmekteydi.⁶¹⁰ Bu kayıt, muhtemelen Tibetlilerin Pamir, Karakurum ve Kunlun dağlarının ötesinde, Türgişler, Araplar ve Tarım Havzası'ndaki şehir devletleri ile olan irtibatına işaret etmektedir. Zira öncesinde Tibetliler, yeniden bölgeyi fethetmek amacıyla 15 Ağustos 717'de Türgişler ve Araplar ile Tarım Havzası'nın kuzey sınırına akın yapmış, çoğunlukla Karluklardan oluşan Tang Hanedanı ordusu onları geri püskürtmeyi başarmıştı.⁶¹¹ Tibetliler Tarım Havzası'yla olan irtibatını sürdürmek, Tang Hanedanı'nın bölgedeki Dört Garnizonu'nu ortadan kaldırmak istiyordu ancak bu irtibatın önündeki engellerden birisi Keşmir'in Baltistan ve Gilgit bölgelerinde yer alan Büyük ve Küçük Bolü hükümdarlıklarıydı. Bu bölgeler üzerinden Orta Asya, Keşmir ve Hindistan'a güzergahlar bulunmaktaydı.

XTS'daki kayıt Tibetlilerin 722 yılında Gilgit'teki Küçük Bolü Devleti'ne olan saldırısını, Küçük Bolü Devleti'nin Tang Hanedanı'ndan yardım istemesi ve ardından Tang Hanedanı'nın bölgeye askeri birlik göndermesinden bahsetmektedir:

“Kaiyuan saltanat devresinin 10. yılı (722), Tibetliler Küçük Bolü Devleti'ne 小勃律⁶¹² saldırı düzenlediler. Hükümdarları Mojinmang'ın 沒謹忙, Beiting Askeri Valisi⁶¹³ Zhang Xiaosong'a 張孝嵩 mektup göndererek “*Bolü, Tang Hanedanı'nın batıdaki kapısıdır. Orası kaybedilirse batı tarafındaki ülkelerin her biri Tibetlilerin*

⁶¹⁰ Dotson, *OTA*, s. 112.113.

⁶¹¹ Beckwith, *The Tibetan Empire*, s. 88-89; Tibetlilerin 717 yılında Türgişlerin yanısıra Araplar ile Tarım Havzası'nda akın yaparken İslam'ı öğrenmek için sonraları Horasan Valisi olacak olan Cerrah b. Abdullah el-Hakemi'ye elçi gönderip İslam'ı anlatacak birilerinin gönderilmesini talep ettikleri ve akabinde es-Salit b. Abdullah el-Hanefi'nin bu amaçla 718 yılında Tibet'e gönderildiği bilinmektedir. Bkz. Douglas Morton Dunlop, “*Arab relations with Tibet in the 8th and early 9th centuries A.D.*”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1973, cilt: V, sayı: 1-4, s. 306.

⁶¹² Küçük Bolü 小勃律 Devleti Gilgit bölgesine karşılık gelmekteydi. Büyük Bolü Devleti'nin yer aldığı Baltistan'ın kuzeybatısında idi. Güneyinde Wakhan, kuzeyinde Keşmir yer almaktaydı. Bkz. Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 174.

⁶¹³ Hucker, *a.g.e.*, Nu: 777.

eline düşer. Huduttaki valiler buna bir çözüm bulmalıdır.” demesi üzerine Zhang Xiaosong buna kulak verdi. Gönderdiği Kaşgar Komiser Yardımcısı Zhang Sili 張思禮 piyade ve atlılardan oluşan 4 bin kişilik bir kuvvetle gece gündüz yol kat edip Mojinmang’ın askeri birlikleriyle iki kanattan Tibetlilere saldırdı. Ölenler on binlerce idi. Çok sayıda zırh, silah, at ve koyun ele geçirilmiş, Dokuz Şehir’deki 九城⁶¹⁴ eski bölgeler de kurtarılmıştı. Bolü hükümdarı tâbi olup saraya gelmeye başladı. İmparatora babası gibi hizmet etti. Ülkesine dönünce Tibetlilere karşı savunma sağlamak amacıyla Suiyuan Ordugâhı 綏遠軍 kurulmuş, böylece yıllardır düzenli bir şekilde Tibetlilerle mücadele edilmişti. Tibetliler her seferinde *“Bizim sizin ülkenizden bir çıkarımız yok. Sadece topraklarınızdan geçip böylece Dört Garnizon’a saldıracağız.”* deseler de zamanla tükenip askeri birlikleri sevk edemez hale geldiler.”⁶¹⁵ XTS’daki 724 yılı tarihli kayıt Tibetlileri Gilgit’te mağlup eden Tang ordusunun ele geçirdiği eserleri muhtemelen başkente sunduğuna değinmektedir.⁶¹⁶

Yukarıdaki kayıta Tibetlilerin Küçük Bolü’ye saldırı düzenlemesinin esas amacı Gilgit üzerinden Tang Hanedanı’nın Tarım Havzası’ndaki Anxi Dört Garnizonu’na saldırı düzenlemektir. Ancak bölgenin Tibetliler açısından farklı bir önemi vardı. Burası Kaşgar’dan Keşmir’e ve İndus vadisine giden ana güzergahtı. Buranın kontrolü Tibetlilere Pamir bölgesinin kontrolünü vermekte, Tibetlileri Türgiş ve Araplar ile irtibatla kılıp Orta Asya’da Tang Hanedanı’nın konumu tehdit altına almaktaydı.⁶¹⁷ Küçük Bolü Devleti hükümdarı Mojinmang, Gilgit Askeri Beyi Makarasimha’ya karşılık gelmekteydi.⁶¹⁸ Kendisi Tang Hanedanı’nın Beşbalık’taki Askeri Valisi Zhang Xiaosong’a elçi göndererek topraklarının Tang Hanedanı’nın batı kapısı olduğuna dikkat çekmekte, buraların Tibet İmparatorluğu’na geçmesi halinde Tang Hanedanı’nın Orta Asya’daki siyasi varlığının Tibetliler tarafından ortadan kaldırılabilceği imasında bulunmaktadır. Bu kayıttan yola çıkarak Büyük ve

⁶¹⁴ Pelliot’nun eserinde yer alan dipnotta buradan “Navapura” olarak bahsedilmektedir. Bkz. Pelliot, **Tibet**, s. 99; Burası Pakistan’ın Keşmir bölgesindeki Naupur köyüdür. Karakorum Dağları’nın arasında 1500 metre rakımda yer alan bu köy Gilgit nehrinin yakınındadır. Bkz. Noriyuki Kudo, **“On and Around the Gilgit Manuscripts in the National Archives of India”**, The Journal of Oriental Studies, Vol. 29, 2019, s. 168-181.

⁶¹⁵ XTS, 216, s. 6083.

⁶¹⁶ XTS, 216, s. 6083.

⁶¹⁷ Twitchett & Fairbank, **TCHoC: Sui and T’ang**, s. 430-431.

⁶¹⁸ Prakash, **“Gilgit in Ancient Times”**, Bulletin of Tibetology, Vol. VII, No. 3, Sikkim, Namgyal Institute of Tibetology, 1970, s. 22.

Küçük Bolü devletlerinin Tang Hanedanı'na tâbi olduğu anlaşılmaktadır. Tang Hanedanı, bölgedeki Tibetlileri geri püskürtüp Suiyuan Ordugahı'nı kurarak Tibetlilerin Pamir ve Karakurum dağları üzerinden Orta Asya ve dolayısıyla 715 yılından beri müttefikleri olan Araplarla irtibatını kesmişti. Tang Hanedanı, Keşmir'deki müttefiki Karkota Hanedanı ile irtibat kurdu.⁶¹⁹ Böylelikle Karkota Hanedanı hükümdarı Tarapida Udayaditya(720-724) tarafından, 722 yılında Gilgit bölgesinde konuşlanan Tang Hanedanı'nın askeri birliklerine tedarik sağlanabilmişti.⁶²⁰

Tibetlilerin Gilgit'te yaşadığı mağlubiyet sonrası Tibet meselesi Tang sarayında yeniden gündeme geldi. Tibetliler kendi güçlerine güvenip gönderdikleri mektupta Tang Hanedanı'nı düşman ülke olarak nitelendirmesi üzerine öfkelenen İmparator Xuanzong, Tibetliler üzerine askeri sefere çıkmaya niyetliydi. İmparator Xuanzong'un bakanlarından Zhang Yue, Tibetlilerin asi olup kuralları ihlal ettiği, bu nedenle ortadan kaldırılmaları gerektiği düşüncesindeydi fakat askerler on yıldan fazladır süren savaşıardan dolayı bitkin duruma düşmüş, Tibetlilere karşı koyamaz hale gelmişti. Bu nedenle barış isteğine onay verilmesini, böylece sınırların çatışmaların son bulacağını söylese de Xuanzong'u ikna edemedi.⁶²¹ Longyou Askeri Valisi Wang Junchuo saraya gelip Tibet'e ileri harekâta bulunmayı talep etti.⁶²² Wang Junchuo'nun cesur ama stratejiden yoksun olduğuna dair bakan Yuan Qian Yao'nun 源乾曜 uyarısı⁶²³ işe yaramamıştı. İmparator Xuanzong da Tibetliler üzerine sefere çıkıp onları imha etmek niyetindeydi fakat 726 yılında Tibetliler, Tang Hanedanı'ndan önce davrandı:

⁶¹⁹ Yeshe De Project, **a.g.e.**, s. 248; Tansen Sen, "**Kasmir, Tang China, and Muktapida Lalita-ditya's Ascendancy over the Southern Hindukush Region**", *Journal of Asian History*, Vol. 38, No. 2, 2004, s. 143: XTS'ya göre Kaiyuan saltanat devresinin başında (713-720) bir Keşmir elçisi Tang sarayına varmıştı. 720 yılında Tang sarayı, Zhentuoluopili'yi (Candrapida, 712-720) Keşmir Kralı olarak taltif etmek için elçi göndererek karşılık verdi. Diplomatik elçi trafiği kritik bir dönemde yapılmıştı. Keşmir heyeti Sind bölgesine doğru Arap kuvvetlerinin yayılmasıyla karşılaşırken Tibet ve Tang kuvvetleri Pamir dağları civarında savaşın eşiğine geldiğinde Tang Hanedanı elçi göndermişti. Eylül 722'de Tang ordusu Tibet kuvvetlerini yenip Küçük Bolü'ye girdi.

⁶²⁰ Sen, "**Kasmir**", s. 145.

⁶²¹ **JTS**, 196, s. 5229; **JTS**, 97, s. 3055; **ZZTJ**, 213, s. 6776.

⁶²² **JTS**, 196, s. 5229; **XTS**, 216, s. 6083.

⁶²³ **JTS**, 196, s. 5229. **ZZTJ**'de bu kişi Zhang Yue olarak görülmektedir. Bkz. **ZZTJ**, 213, s. 6776.

“Kaiyuan saltanat devresinin 14. yılı (726), Tibet Kıdemli Generali Xinuoluo'nun 悉諾邏 askeri birlikleri Büyük Douba Vadisi'ne⁶²⁴ girip ardından Ganzhou'ya 甘州⁶²⁵ saldırdı. Yerleşim yerlerini topyekûn ateşe verdiler. Wang Junchuo Tibetlilerin elit birliklerinden korktuğu için savaşa girmeye cesaret edemedi. Ağır bir kar yağışı sebebiyle Tibetliler soğuktan dolayı kırılıp dağ gibi yığıldılar. Sonrasında Jishi Ordugahı'nın 積石軍 batısındaki güzergahı ele geçirip Tibet'e geri döndüler. Wang Junchuo Tibet sınırına casuslar gönderip kırılık alandaki otlakları yaktı. Xinuoluo'nun Dafei Ovası'na 大非川 vardıgı sıralarda tüm otların tükenmesinden dolayı atların yarısından fazlası öldü.”⁶²⁶

“Kaiyuan saltanat devresinin 15. yılı (727), Wang Junchuo, komutasındaki Qinzhou 秦州 Baş Nezaretçisi Zhang Jingshun 張景順 ile beraber Tibetlileri sonuna kadar takibata koyuldu. Qinghai'nın batısına doğru ilerlediler. Gölün tamamı donduğu için askeri birlikler atlanıp gölü geçtiler. Xinuoluo, Dafei Ovası'nı geçtiğinde ordu ağırlıkları ve yorgun askerleriyle henüz Qinghai kıyısındaydı. Wang Junchuo Qinghai'nın batısında Tibetlileri mağlup etti. Ağırlıklarını, koyunlarını ve atlarını ele geçirip geri döndü. Savaş esirlerini de geri dönmeleri için serbest bıraktı. Sekreterlik Başkanı Zhang Yue Tibet'e 10 yıl boyunca gidip gelmişti. İki tarafta zaferler ve mağlubiyetler neredeyse eşitti. Gan 甘, Liang 涼, He 河 ve Shan 鄯 ahalisi emirlere uymaktan oldukça bitkin düşmüş, uzlaşmaya olanak tanınmasını arzulamaktaydı.”⁶²⁷

“Aynı yılın 9 ayında, Tibet Kıdemli Generali Xinuoluo Gonglu 悉諾邏恭祿 ve Zhulong Mangbuzhi 燭龍莽布支 sınırı geçip Guazhou 瓜州⁶²⁸ şehrini ele geçirdi. Vali Tian Yuanxian'ı 田元獻 ve Wang Junchuo'nun babası Wang Shou'yu 王壽 esir

⁶²⁴ Xiong, **a.g.e.**, s. 104: Büyük Douba Vadisi 大斗拔谷 Gansu'da Minle ve Zhangye'nin güneydoğusunda yer alan bir vadidir.

⁶²⁵ Xiong, **a.g.e.**, s. 170, 670: Ganzhou 甘州, 619-742 yılları arasında Gansu eyaletinin başkenti Zhangye'ye 張掖 verilen bir isim idi.

⁶²⁶ **JTS**, 196, s. 5229; **XTS**, 216, s. 6083.

⁶²⁷ **JTS**, 196, s. 5229; **XTS**, 216, s. 6083.

⁶²⁸ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 597: Guazhou 瓜州, Gansu eyaletinde Anxi ilçesinin güneydoğusunda Suoyang 锁阳 şehrinde yer almaktaydı.

aldılar. Şehirdeki askeri erzaklarla ambarlardaki tahılların tamamını ele geçirdiler. Şehri de yıkıp gittiler. Sonrasında Yeşimtaş Kapısı Ordugahı'na 玉門軍 saldırıp Changle kasabasını 常樂縣 kuşattılar. Şehre hâkim olan görevli Jia Shishun 賈師順, kuşatılan şehri 80 gün boyunca sıkı bir şekilde savununca Tibetliler geri çekildi.⁶²⁹ Bu sefer Tibetliler geri dönüp Anxi'yi 安西 yağmaladılar. Hudut Vali Yardımcısı Zhao Yizhen 趙頤貞 hücum edip Tibetlileri geri püskürttü.”⁶³⁰

“Wang Junchuo, Uygurlar 回紇 tarafından öldürülünce tüm çabalar sonuçsuz kaldı. Muharebe Dairesi Bakanı⁶³¹ Xiao Song 蕭嵩 Hexi Askeri Valisi olarak, Jiankang Ordugahı 建康軍 Komiseri ve Sol Armalı Muhafızlar Generali⁶³² Zhang Shougui 張守珪 Guazhou Valisi olarak görevlendirildi. İdari bölgeler ve şehirler inşa edildi. Xinuoluo Gonglu'nun namının oldukça yayıldığı zamanlarda Xiao Song onun Merkezi Ülke ile gizlice irtibata geçtiği şeklinde Tibet'te bir dedikodu saldı. Zanpu bunun üzerine Xinuoluo Gonglu'yu çağırıp infaz ettirdi.”⁶³³

“Kaiyuan saltanat devresinin 16. yılı (728), Tibet Kıdemli Generali Ximolang 悉末朗 Guazhou'ya saldırdı. Zhang Shougui askeri birlikleri sevk edip saldırarak Tibetlileri püskürttü. Longyou Askeri Valisi ve Shanzhou Baş Nezaretçisi Zhang Zhongliang 張忠亮⁶³⁴ askeri birlikleriyle Qinghai'nin güneybatısındaki Kebo Vadisi'ne 渴波谷 varınca Tibetlilerle çatışmaya girdi. Onları büyük bir bozguna uğrattı. Binden fazla kişi esir alındı. Bin kadar at, beş yüz kadar da yak ele geçirildi. Ele geçirilen

⁶²⁹ JTS, 196, s. 5229; XTS, 216, s. 6083.

⁶³⁰ XTS, 216, s. 6083.

⁶³¹ Hucker, a.g.e., Nu: 4691; Xiong, a.g.e., s. 62-63: Bingbu Shangshu 兵部尚書.

⁶³² Hucker, a.g.e., Nu: 1162; Yıldırım, Eski Çince-Türkçe Sözlük, s. 67; Xiong, a.g.e., s. 471: Jinwu Jiangjun 金吾將軍.

⁶³³ JTS, 196, s. 5229; XTS, 216, s. 6083.

⁶³⁴ XTS'da Zhang Zhiliang 張志亮.

aletler, silahlar, elbiseler ve erzaklar oldukça fazlaydı. Onların Büyük Momen Şehri'ni 大莫門城⁶³⁵ ele geçirip Luotuo Köprüsü'nü 駱駝橋⁶³⁶ yakarak geri döndü.”⁶³⁷

“8. ay, Xiao Song'un gönderdiği General Vekili Du Binke 杜賓客 arbaletli 4 bin askeriyle Qilian Şehri'nin 祁連城⁶³⁸ güneyinde sabahdan gün batımına kadar Tibetlilerle çatışıp onları bozguna uğrattı. Bir Tibetli general yardımcısının kellesini aldı. Mağlup olan Tibetliler derin bir üzüntüyle dağlara çekildiler.”⁶³⁹

“Kaiyuan saltanat devresinin 17. yılı (729), Zhang Shougui, komutasındaki Yizhou 伊州⁶⁴⁰ ve Shazhou 沙州 askeri birlikleriyle Tibetlileri Datong Ordugâhı'nda 大同軍 perişan etti. Ayrıca Xin'an 信安 Beyi Yi 祿, Longyou'ya geçip Shibao Kalesi'ni 石堡城⁶⁴¹ ele geçirdi. Oraya Zhenwu Ordugâhı 振武軍⁶⁴² kuruldu. Ele geçirilen esirleri saraya sundu. Sonuç olarak Tibetliler sık sık elçiler gönderip barış talebinde bulundular. İmparator, ilettiği bir yazıyla General Pei Min'e 裴旻⁶⁴³ şöyle buyurdu: *“Askerler arasında düşmana baskın yapıp başarılı olanlar fakat ödüllendirilmeyenler güvenle durumu bildirsinler. Bunda neden olan komutanlar ve memurların kellesi alınacaktır. Buna rağmen savaşta aylaklık edip geride kalan olursa savaş hukukuna*

⁶³⁵ Büyük Momen Şehri 大莫門城, Qinghai eyaletinin Gonghe ilçesinin güneydoğusunda yer almaktadır. Bkz. Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 556.

⁶³⁶ **XTS**'da aynı ses fakat farklı imlerle Luotuo Köprüsü 駱它橋.

⁶³⁷ **JTS**, 196, s. 5230; **XTS**, 216, s. 6084.

⁶³⁸ Qilian Şehri 祁連城, Qinghai eyaletindeki Haibei Tibet Özerk Bölgesi'nde yer almaktadır. Gansu ve Qinghai eyaletleri arasında sınır vazifesi gören Qilian Dağları da burada yer alır.

⁶³⁹ **JTS**, 196, s. 5230; **XTS**, 216, s. 6084.

⁶⁴⁰ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 614: Yizhou 伊州, Doğu Türkistan'daki Hami 哈密 şehrine karşılık gelmektedir.

⁶⁴¹ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 588; Tao Tong, **a.g.e.**, s. 126: Shibao Kalesi 石堡城 günümüzde Gansu eyaletindeki Longnan şehrinde yer almaktadır. Qinghai platosunun girişi olarak değerlendirilen bu kale Tang Hanedanı ile Tibet İmparatorluğu arasındaki en önemli askeri kalelerden biri idi.

⁶⁴² Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 705: Zhenwu Ordugahı 振武軍, İç Moğolistan'daki Togtoh 托克托 ilçesinin güneybatısında, Sarı Irmak'ın doğu kıyısında yer almaktaydı.

⁶⁴³ Pelliot bu kişiden “P’ei Kouei” olarak, Bushell ise “P’ei Ming” olarak bahseder. Bkz: Pelliot, **Tibet**, s. 101; Bushell, **a.g.m.**, s.464.

göre hareket edilecektir. Tibetlilerin liderini ele geçirebilen “Kıdemli General” olarak terfi alacaktır.” Bunun sonucunda askerler coşkuyla çaba sarf eder oldular.⁶⁴⁴

Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasında 726-729 yılları arasında Qinghai ve Gansu eyaletlerinde gerçekleşen çatışmalarla ilgili Tibet kaynaklarında bazı detaylar bulabilmek mümkündür. OTA ve OTC'ye göre 725-726 yılları arasında Tibet Başbakanı We Trisumje Zangzher, Nepal'de iken hayatını kaybetmiş, yerine Nges Mangzham Tagtab başbakan seçilmişti. 727-728 yılları arasında ise Tibet İmparatoru, Qinghai'daki çatışmalar üzerine bizzat sefere çıktı. Bu sefer sırasında Tibetli generallerden Takdra Lukhong(Xinuoluo Gonglu 悉諾邏恭祿) ve Chogro Mangpoje(Zhulong Mangbuzhi 燭龍莽布支) Tang Hanedanı'nın müstahkem mevzilerinden Guazhou'yu ele geçirdiler. Aynı dönemde Nges Mangzham Tagtab ölmüş, Takdra Lukhong başbakanlık görevine getirilmişti. Ancak bu da uzun sürmedi. 728-729 yılları arasında yerini Dro Chungzang Ormang⁶⁴⁵ aldı. Qinghai seferinde olan Tibet İmparatoru ise 728 yılında Tibet'e geri döndü.⁶⁴⁶ Tibet kaynaklarında görüldüğü üzere Tibet İmparatoru 727-728 yılları arasında Qinghai'da sefere iştirak etmiş, Guazhou ele geçirilmişti. Kaynakta dikkat çeken bir diğer husus da 725-729 yılları arasında sürekli değişen bir başbakanlığın olmasıydı. Bu durum Tibet'te siyasi bir istikrarsızlığa yol açmış olmalıdır.

726-729 yılları arasında gerçekleşen Tibet-Tang çatışmalarını kısaca değerlendirmek gerekirse, Tibetlilerin uygun bir zaman seçtiği düşünülebilir. Tang Hanedanı 726 yılında özellikle Henan ve Güney Hebei eyaletlerinde büyük sel felaketleri yaşamış, birçok insan hayatını kaybetmiş ve birçok yerde hasat toplanamadan yok olmuştu. Ayrıca 726, 727 ve 728 yıllarında da ciddi kuraklıklar meydana geldi. İklim koşullarının ciddi şekilde bozulduğu bu dönem yaklaşık 736 yılına kadar devam etti. Bu felaketler genellikle kuraklık felaketlerine karşı çok hassas olan başkent bölgesini değil, doğu ovasının en zengin gelir getiren bölgelerini etkiledi. Xuanzong, 717 yılında sarayını taşıdığı Luoyang'ı 727 kışının başlarında terk edip Chang'an'a geri dönmek zorunda kaldı. Bu dönemde sarayın

⁶⁴⁴ JTS, 196, s. 5230; XTS, 216, s. 6084.

⁶⁴⁵ Dro Chungzang Ormang, tarihi kayıtlarda belirsiz bir figür olsa da 728-747 yılları aralığında başbakan olarak görevde bulunmasıyla Tibet'te en uzun başbakanlık görevine sahip kişiydi. Bkz. Dotson, **Administration and Law in the Tibetan Empire**, s. 230.

⁶⁴⁶ Dotson, **OTA**, s. 115-116; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 47.

sıklıkla taşınması devlete oldukça maliyet yaratmış olmalıydı.⁶⁴⁷ Durum böyle iken Tang Hanedanı'nın olası Tibet harekâtına fırsat vermeden Tibet İmparatorluğu 726 yılında Gansu'daki Ganzhou'ya saldırıya geçmişti. Tibetlilerin Tang Hanedanı'nın bu girişiminden önce davranması muhtemelen Tibetlilerin sıkı bir istihbarat ağının olduğunun bir göstergesi idi. Pelliot'nun Dunhuang'da bulduğu bir belgede Guazhou seferi ele alınmaktadır. Buna göre Tang Hanedanı kuzeyde tüm Drugu ülkesini kapsayan ve Tazig bölgesine kadar uzanan büyük bir devlettir. Tarım Havzası ve İran'a kadar uzanan Tang Hanedanı'nın varlığının büyük bir kısmının Guazhou'da toplandığı, Tibetlilerin burayı ele geçirerek yüklü miktarda hazine ve ipek elde ettiği, hatta Tibet'te sıradan halkın bile böylece güzel ipekli kıyafetlere sahip olduğu ilgili Tibet belgesinde belirtilmektedir.⁶⁴⁸ Başlangıçta Tibetlilerin lehine gelişen durum, ağır kış şartlarından dolayı Tibetlilerin aleyhine dönmüş, Tibet Kıdemli Generali Takdra Lukhong, uygun bir mevsimde akınlara devam etmek için ordularla Tibet'e doğru geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bu geri çekilme sırasında Longyou Askeri Valisi Wang Junchuo'nun Tibet sınırındaki otlakları yakması Tibet ordusunun atlarına büyük kayıplar yaşatmıştı. Dolayısıyla Tibet ordusu Qinghai eyaletinde duraksamak zorunda kaldı. 727 yılında Wang Junchuo, ordularıyla birlikte donmuş Qinghai Gölü'nü geçerek Takdra Lukhong'un ordusunu gölün batısında tükenmiş bir vaziyette buldu. Bu sırada baskın düzenleyip Tibet ordusunu perişan bir vaziyette bıraktı ancak Tibet İmparatoru'nun da sefere dahil olmasıyla aynı yılın yaz-sonbahar arası döneminde Takdra Lukhong ve Chogro Mangpoje Guazhou'yu ele geçirdi. Burada çok miktarda askeri erzak ve tahıl ele geçirdikten sonra Yeşimtaş Kapısı Ordugahı'na saldırıp 80 gün boyunca Changle Kasabası'nı kuşattılar fakat netice alamayıp geri çekilmek zorunda kaldılar. Tibet ordusunun Chogro Mangpoje komutasındaki diğer bir kolu da Suzhou'ya 肅州⁶⁴⁹ saldırıp ardından Türgişlerle birlikte Tarım Havzası'nda Kuça'yı kuşatmıştı.⁶⁵⁰ Bu olay hakkında Tang Hanedanı tarihleri sadece Tibetlilerin Anxi'yi yağmaladığı şeklinde kısa bir bilgi vermektedir.

727 yılında Tibetliler, Tang Hanedanı'na karşı Türk Kağanlığı ile ortak saldırı teklifinin yer aldığı bir mektubu Bilge Kağan'a iletiler. Bilge kağan bu mektubu

⁶⁴⁷ Twitchett & Fairbank, **TCHoC: Sui and T'ang**, s. 357, 392.

⁶⁴⁸ Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 150.

⁶⁴⁹ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 666: Suzhou 肅州, Gansu eyaletindeki Jiuquan 酒泉 ilçesine karşılık gelmektedir.

⁶⁵⁰ Dotson, **OTA**, s. 116; Uray, **"The Old Tibetan Sources of the History of Central Asia"**, s. 122.

cevapsız bırakmış, aynı yılda Bakan Meiluchuo'yu 梅錄啜 Tang sarayına göndererek bu mektubu iletip Tang Hanedanı'nı Tibetlilerin bu girişiminden haberdar etmişti. Böylece Türk Kağanlığı Shuofang Ordugahı'nda 朔方軍 yer alan Batı Shouxian Şehri'nde 西受降成 sınır ticareti için imtiyaz ile birlikte on bin top ipek almıştı.⁶⁵¹

Beckwith ve Huang Chi-huei'ye göre Qinghai'nin batısında aldıkları mağlubiyet sonrasında Tibetliler Guazhou'ya saldırmadan evvel Bilge Kağan'a mektup iletip taarruza katılıp katılmayacaklarını sormuş ancak bu girişim neticesiz kalmıştı.⁶⁵² Türk Kağanlığı'nın neden Tibet İmparatorluğu'nun teklifini cevapsız bıraktığı bilinmemektedir. Hayashi Toshio'ya göre Tang Hanedanı kayıtlarında 725 yılı tarihli bir kayıt Türk Kağanlığı'nın Tibetlilere karşı olumsuz bir bakış açısına sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu yılda İmparator Xuanzong, doğuya teftişe gitmek niyetindeydi. Sekreterlik Başkanı Zhang Yue, Türklere karşı teyakkuza olmak adına onların bir saldırı niyetinde olup olmadığını öğrenmek için Yuan Zhen'i 袁振 Türk Kağanlığı'na gönderdi. Yuan Zhen burada Bilge Kağan 毗伽可汗, kağanın eşi, Kül Tigin 阙特勤 ve Tonyukuk 暾欲谷 ile çadırdaki ziyafette bir araya geldi. Bilge Kağan, Yuan Zhen'e "*Tibetlilerin köpek soyundan olduğunu, buna rağmen Tang Hanedanı'nın onlarla evlilik münasebetinde bulunduğunu, Türklerin evlilik teklifinin ise yerine getirilmediği*" şeklinde şikâyetle bulundu.⁶⁵³ Burada Türk Kağanlığı'nın Tibetlileri köçümser bir ifade olarak köpek soyu⁶⁵⁴ tabirini kullandıkları görülmektedir. Böylelikle Türk Kağanlığı'nın ilk başta 725 yılından itibaren Tibetlilere karşı olumsuz bir tavır takındıkları, Tang yanlısı oldukları düşünülebilir ancak bunun esas neden olması pek mümkün değildir. Zira Türk Kağanlığı'nın Tang Hanedanı ile iyi ilişkiler kurmak, böylelikle hem diplomatik evlilik elde etmek hem de sınırlarda ipek karşılığında at ticaretini sürdürmek istemeleri Tibetlilerin ortak harekât teklifinin karşılıksız bırakılmasında etkili olmalıdır. Hayashi Toshio'ya göre Bilge Kağan'ın Tibetlilerden gelen Tang Hanedanı'na karşı ortak akın düzenleme teklifini İmparator

⁶⁵¹ JTS, 194, 5177.

⁶⁵² Beckwith, *The Tibetan Empire*, s. 102-103; Huang Chi-huei, *a.g.e.*, s. 85.

⁶⁵³ JTS, 194, s. 5175.

⁶⁵⁴ Köpek Soyu 狗種 tabiri eski zamanlarda Tibetlilerin ataları Batı Rong'larına 西戎 verilen, "Köpek Rong'ları" anlamındaki Quan Rong 犬戎 tabiri ile ilişkili olmalıdır. Ögel, bunların iki beyaz köpekten türediklerinden yola çıkarak tıpkı Türklere kurdun kutsal sayılması gibi Tibetliler için de köpeğin kutsallığından bahsetmektedir. Bkz. Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Ankara, TTK, 2014, s. 612.

Xuanzong'a bildirmesi Türklerin Tang Hanedanı yanlısı olduğunu göstermemektedir.⁶⁵⁵

Wang Junchuo'nun 727 yılında Uygurlar tarafından öldürülmesi üzerine Hexi Askeri Valisi olan Muharebe Dairesi Bakanı Xiao Song, kariyeri parlak olan Başbakan Takdra Lukhong'un Tang Hanedanı ile gizlice irtibata geçtiği şeklinde dedikodu çıkararak Tibetli başbakanın doğrudan Tibet İmparatoru tarafından infaz edilmesine sebep olmuştu. Bu gelişme Tibet ordusunun ilerleyişinde olumsuz bir etki yaratmış olmalıydı. Tibet ordusu ayrıca bu çatışmalarda bitkin bir vaziyete düşmüş iken 728 yılında Qinghai'da, 729 yılında ise Gansu'da uğradığı saldırılarla daha da hırpalandı. Tibet İmparatorluğu bu şartlarda Tang Hanedanı ile tekrar uzlaşa yoluna gitmek isteyecekti.

2.4.4. Chi Dağı'nın Sınır Tayin Edilmesiyle Sağlanan Uzlaşa

726-729 yılları arasında Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasında Qinghai ve Gansu'da gerçekleşen uzun çatışmalarda ilk hamle teyakkuz amacıyla Tibetlilerden gelmişti. Çatışmalar sonrasında barış için ilk hamle de yine Tibetlilerden geldi. Tibetlilerin 729 yılında bir elçi göndermesiyle Tang Hanedanı ile görüşme sağlanmış, geçmişteki iyi ilişkilere değinilerek iki ülke arasında yaşanan sorunların nedeni tartışılmıştı:

Tibet'ten bir Nanggu 曩骨⁶⁵⁶ görevlendirilip bir mektupla birlikte sınıra gönderildi. (Mektupta şunlar yazmaktaydı): “Lunmangre 論莽熱 ve Lun Qire'nin 論泣熱 ikisi de Zanpu'nun emrinde on binlerce askerin komutanıdır. Baş Nezaretçi ve Valiye (şunu) dediler: İki devlet Amca ve Yeğen gibi birbirine yakındır. Geçmişte Mibulong Qiangları 彌不弄羌 ve Tangutlar iki ulus olarak dostluk kurmuşlardı. Buna rağmen aralarında samimiyet kalmadı. Ne biz ne de Tang Hanedanı böyle bir şeye müsaade etmelidir.” Baş Nezaretçi, Nanggu ile birlikte güvenilir bir memur göndererek anlaşma meselesini müzakere etti. Zhong Beyi'nin 忠王 arkadaşı

⁶⁵⁵ Toshio, **a.g.e.**, s. 151.

⁶⁵⁶ **XTS**, 216, s. 6084; Hucker, **a.g.e.**, Nu: 909: XTS'da “Nanggu 曩骨, tıpkı Özel Muhafız Silahşörü görevlisi gibidir” diye not düşülmektedir. Tibetçe olduğu anlaşılan Nanggu unvanı hakkında Bushell hatalı olarak bir sivil memur, Huang Chi-huei ise İçişleri Reisi olduğuna değinmiştir. Bkz. Bushell, **a.g.m.**, s. 464; Huang Chi-huei, **a.g.e.**, s. 89.

Huangfu Weiming 皇甫惟明 imparatora barış yapmanın uygun olacağını söyledi. İmparator “Tibet Zanpusu önceki yıllarda bize daha önce küstah ve kabaca bir mektup sunmuştu. Onlara karşı bir sefer düzenlemeye niyetim varken nasıl olur da barış yapmak mümkün olur!” deyince Huangfu Weiming şunu söyledi: “Kaiyuan saltanat devresinin başında (713) Zanpu henüz erişkinliğe ulaşmamış bir gençti. Bu iş kesin başarılar peşinde koşan sınır komutanlarının işi olmalı. Muhtemelen onlar bu sahte mektupları yazıp majestelerini öfkelerdirdiler. İki ülke de birbirine düşman olup ordular sevk etme gereği duymuş, bu ordular geliştikçe devletin varlığını gizlice talan etmiştir. Komutanlar ahali adına hareket ediyormuş gibi görünüp gizlice haydut gibi hareket ederler. Rütbe elde etmek için sahtekarlıklara başvururlar. Şimdi Hexi ve Longyou’nun kaynakları harcanmış, güçleri tükenmiştir. Eğer majesteleri Prenses Jincheng’la görüşmesi için elçi gönderirse Zanpu ile görüşüp iş birliği ve barış konusunda anlaşmaya varılabilir. Baş eğip tâbi olmalarını emrediniz. Böylece sınırlarda daima huzur olur. Halkın rahat bir nefes alacağı en iyi politika budur.”⁶⁵⁷

“İmparator bu sözleri beğendi. Prensese mektup iletmek amacıyla Huangfu Weiming ve Saray Görevlisi⁶⁵⁸ Zhang Yuanfang’ı 張元方 Tibet’e diplomatik elçi olarak gönderdi. Tibet’e vardıklarında hem Zanpu hem de Prenses Jincheng ile görüştüler. İmparatorun düşüncelerini belirttiler. Zanpu ve diğerleri barış önerisinden oldukça memnun oldular. Zhenguan döneminde (627-649) gönderilen imparatorluk fermanları Huangfu Weiming ve diğerlerine gösterildi.”⁶⁵⁹

“Kaiyuan saltanat devresinin 18. yılı (730), 10. ay, saygın bakanlarından Mingxilie, Huangfu Weiming ve diğerlerine eşlik edip saraya geldi. İmparator onları Xuanzheng Salonu’nda 宣政殿⁶⁶⁰ kabul etti. Silahlı muhafız birlikleri onları karşılamak için sıralamıştı. Mingxilie kitabeti oldukça iyi bilirdi. Önceden Prenses Jincheng’ı karşılamaya Chang’an’a gelmişti. O sıralarda saraydaki herkes onun kabiliyetli biri olduğunu konuşurdu. Ona oldukça nezaketle muamele edildi. Ona Mor

⁶⁵⁷ JTS, 196, s. 5230; XTS, 216, s. 6084.

⁶⁵⁸ Hucker, a.g.e., Nu: 4237: Neishi 内侍.

⁶⁵⁹ JTS, 196, s. 5230-5231; XTS, 216, s. 6084.

⁶⁶⁰ Xuanzheng Salonu 宣政殿 Chang’an şehrindeki Daming Sarayı’nda yer alan ikinci büyük salondur. 662 yılında inşa edilmiştir.

Cüppe⁶⁶¹, altın kemer ve Yudai⁶⁶² verildi. Mingxilie elbiseyi kabul etti fakat “Ülkemizde böyle kıyafetler yoktur. Bu olağanüstü hediyenizi gerçekten hak etmiyorum” diyerek Yudai’ı geri çevirdi. Mingxilie İmparatora saygılarını sunarak şunları söyledi: ‘Yeğen, önceki imparator amcalarıyla uzun zamandır akrabadır. Ayrıca Prenses Jincheng’ı gelin olarak almıştır. Böylece geleneklere göre bir aile haline gelindi. (...) Zhang Xuanbiao ve Li Zhigu askeri birlikleri harekete geçirmiş, Tibet’e akın düzenleyip ihlallerde bulunmuştu. Hudut generalleri de bunun sonucunda sefer düzenlemeye devam etmiş, iki taraf da düşman haline gelmişti. Önceki Prenses Wencheng’ın yerini günümüzde Prenses Jincheng almışken ve bizler büyüğü küçüğü oldukça iyi bilirken Yeğen nasıl olur da edebe aykırı hareket etmeye cüret edebilir? Zannunun genç yaşından dolayı hudut generalleri tarafından haksız yere savaş ve ayaklanma iftiraları atıldı. Bu nedenle amcamız suçlamada bulundu. (...) Önceden birkaç elçi saraya gönderilmiş fakat sınır komutanları hiçbirine izin vermemişti.⁶⁶³ (...) Yeğeniniz Tibet’te zaten sınır komutanlarını disiplin altına almış olup yağmaya müsaade etmeyecektir. Eğer sığınmaya gelen Han kökenli biri olursa uygun bir şekilde geri gönderilip teslim edilecektir. İmparator amcamızın uzakta durumu gözden geçirmesi ve eski dostluğumuza güvenmesi için tüm kalbimizle diz çökerek dua ediyoruz. Böylece halk mutlu olacaktır. (...) Yeğen artık önceki gibi anlaşmalara karşı itaatsizlik etmeye cüret etmeyecektir. (...)” İmparator, elçiyi eli silahlı saray muhafızlarının dizili olduğu giriş salonunda tuttu.”⁶⁶⁴

⁶⁶¹ Zi Pao 紫袍 veya Zi Qipao 紫旗袍 yüksek rütbeli devlet adamlarına verilen mor renkte bir kıyafettir.

⁶⁶² Yudai 魚袋 esasında altın ve gümüş balık şekillerinin yer aldığı küçük bir süs olup devlet görevlileri tarafından kemere bağlanırdı. Bir bakıma resmi bir alamet gibiydi. Bir elçi Çin sarayına vardığında imtiyaz elde etmek için resmi vesikaya ihtiyaç duyardı. Bunlardan en önemlisi içerisinde elçinin resmi nişanının yer aldığı güzel bir cüzdandı. Tang sarayı tarafından verilen bu hediye bronz bir balık biçimindeydi. Bu balık bazen yarım olurdu. Tang ile diplomatik ilişkileri olan tüm ülkelere iki parçadan oluşan, her biri sıralı bir şekilde numaralandırılmış ve tahsis edildiği ülkelerin adının yazılı olduğu 12 balık verilmiştir. Bunlardan eril olanları Çin’de kalırken dişil olanları da haraç veren ülkelere kalmıştır. Çin’e gönderilen bir elçi bu balığı sırmalı cüzdanında taşır, bu balıkta yer alan sayılar onun kaç ayda Chang’an’a varacağını gösterirdi. Tang sarayındaki parça ile eşleşirse elçiye tanınan haklar ve ayrıcalıklar geçerli olurdu. Bkz. Schafer, a.g.e., s. 25.

⁶⁶³ JTS, 196, s. 5230-5231; XTS, 216, s. 6084.

⁶⁶⁴ JTS, 196, s. 5231; XTS, 216, s. 6084.

“Tibet elçisi imparatora saygılarını sunup *“Prenses Jincheng 5 klasikten*⁶⁶⁵ *birer nüsha istemektedir.”* dedi. Klasiklerden sorumlu sekreterliğe ilgili klasiklerin nüshalarının yazılarak Tibetlilere verilmesi hususunda emir verildi.⁶⁶⁶ Müstensih⁶⁶⁷ Yu Xiulie 于休烈 saygılarını sunup imparatora şöyle bir ricada bulundu: “*Bu kulunuz Rong 戎 ve Di 狄 boylarının devlet düşmanı olduklarını işitmiştir. Klasiklerimiz ülkemizdeki bilginlerin çalışmalarıdır. Rong boylarının hıyanet planları klasikler olmaksızın mümkün olmadı. Klasiklerimiz daimî ilkelerdir. Onları Tibetlilere veremeyiz. (...) Günümüzde Batı Rongları devletimizin düşmanıdır. Nasıl olur da klasiklerimizi onlara hediye ederiz? Bununla birlikte kulunuz Tibetlilerin karakterini bilmektedir. Gözü pek ve azimlidirler. Kıvrak zekâlı olup savaşçı ruhlarını muhafaza ederler. Kafa yormadan öğrenmekte oldukça ustalardır. Eğer kitaplarımızı elde etmiş olurlarsa muharebe bilgisi bakımından kabiliyetli olacaklardır. Shi Jing’i*⁶⁶⁸ *detaylıca anlarlar ise askerlerimizin yaptığı talimler hakkında bilgi sahibi olmuş olacaklardır. Li Ji’yi*⁶⁶⁹ *detaylıca anlarlar ise askeri birliklerin etkili olup olmadığı mevsimsel durumları bilmiş olacaklardır. Zuo Zhuan’i*⁶⁷⁰ *detaylıca anlarlar ise bunu kullanarak birçok tehlikeli stratejiyi öğrenmiş olacaklardır. Wen Xuan’i*⁶⁷¹ *detaylıca anlarlar ise kendi aralarında irtibat kurup yazılı olarak savaş ilanı göndermeyi bilmiş olacaklardır. Bunun düşmana silah vermekten veya hırsıza erzak sağlamaktan ne farkı vardır? (...) Klasiklerin muhafaza edilmesi ülkenin bekası demektir. (...) Ayrıca Prenses Jincheng evlenip Zanpunun izinden, uzakta yabancı topraklara gelin olarak gitti. Her*

⁶⁶⁵ Beş Klasik 五經: Şarkılar Kitabı(Shi Jing, 詩經), Tarih Kitabı(Shu Jing, 書經), Ritler Kitabı(Li Ji, 禮記), Değişimler Kitabı(Yi Jing, 易經), Bahar ve Güz Yıllıkları(Chunqiu, 春秋).

⁶⁶⁶ JTS, 196, s. 5232; XTS, 216, s. 6085.

⁶⁶⁷ Hucker, a.g.e., Nu: 450: Zhengzi 正字.

⁶⁶⁸ Shi Jing 詩經, “Şarkılar Kitabı” olarak bilinen bu eser Shang 商 ve Zhou 周 hanedanları dönemlerinde kaleme alınmıştır.

⁶⁶⁹ Li Ji 禮記, Ritler Kitabı olarak bilinen bu eser sosyal hayat, idari ve tören ritüellerinin kayıtlı olduğu bir Çin klasiğidir. Savaşan Devletler dönemi (MÖ V-III. yüzyıl) ve Önceki Han Hanedanı dönemleri arasında yazıldığı için konu bakımından bu dönemlerdeki ritüelleri kapsar.

⁶⁷⁰ Zuo Zhuan 左傳, Lu 魯 Devleti’nin (MÖ 722-479) kroniği olan Bahar-Güz 春秋 Yıllıkları’nın yorumudur. MÖ. VI-V. yüzyıl arasında yaşamış tarihçi Zuo Qiuming 左丘明 tarafından kaleme alınmıştır.

⁶⁷¹ Wenxuan 文選, “Edebi Seçmeler” anlamına gelmektedir. Çin edebiyatının ve şiirinin en önemli ve en eski antolojilerinden biri olan bu eser VI. yüzyılda Liang 梁 Hanedanı İmparatoru Wu 梁武帝 döneminde derlenmiştir. Savaşan Devletler döneminden (MÖ V-III. yüzyıl) Liang Hanedanı dönemine (502-557) kadar olan edebi metinleri barındırır.

nasılsa orada değişerek Yi geleneklerine hayranlık duydu. Şimdiyse eski haline geri dönüp çok sayıda klasiği talep ediyor. Kulunuz Tibetlilerin amacını tahmin etmektedir. Korkarım ki bunları prensesin şahsi fikri değildir. (...) Eğer bu kitapları verirsiniz ülkemiz bundan dolayı tehlikeye düşecektir.”⁶⁷²

“Baş Müfettiş⁶⁷³ Cui Lin 崔琳 hükümet adına Tibet’e iade-i ziyarette bulundu.”⁶⁷⁴

Tibetliler Chi Dağı⁶⁷⁵ civarında at yetiştirmeyi ve Gansong Dağı 甘松嶺⁶⁷⁶ civarında sınır ticaretine olanak tanınmasını istediler. Başbakan Pei Guangting 裴光庭, “Gansong Tibetlilerle Merkezi Ülke’nin arasındaki stratejik bir konumdur. Chi Dağı için müsaade edilirse daha iyi olur.” dedi.⁶⁷⁷ Böylece Chi Dağı’nın sınır olması kabul edildi. General Li Quan 李全, Chi Dağı’nda Tibetlilerle birlikte sınırları belirleyen yazıtı dikmek için görevlendirilmişti.⁶⁷⁸ Üzerine anlaşmanın kazındığı büyük bir yazıt Chi Dağı’na dikildi.”⁶⁷⁹

“Kaiyuan saltanat devresinin 21. yılı (733) / 22. yılı (734), Bayındırlık Bakanı Li Gao 李曷 hediyelerle birlikte Tibet’e diplomatik elçi olarak gönderildi.⁶⁸⁰ Tibetliler gönderdikleri bir elçiyle teşekkürlerini iletip şöyle dediler: “Tang Hanedanı ve Tibet büyük devletlerdir. Şimdilerde barışın sağlanması uzun zamandır süregelen bir düşünce olmuştur. Sınırlarda yanlış düşünceler barındıran faaliyetler endişemizdir. Bu nedenle sınırlarda fermanları karşılıklı olarak bildirecek kişilerin görevlendirilmelerini talep etmekteyiz. Böylece iki tarafın da açıkça bilgi sahibi

⁶⁷² JTS, 196, s. 5232.

⁶⁷³ Hucker, a.g.e., Nu: 8181: Yushi dafu 御史大夫.

⁶⁷⁴ JTS, 196, s. 5231; XTS, 216, s. 6085.

⁶⁷⁵ Tao Tong, a.g.e., s. 125: Chi Dağı 赤嶺 ortalama 4 bin metre rakıma sahip dağlık bir bölgedir. Çin’in Qinghai eyaletine bağlı Xining şehrindeki Huangyuan bölgesinin güneybatısında yer almaktadır. Günümüzde Riyue Dağları 日月山 olarak anılmaktadır.

⁶⁷⁶ Xiong, a.g.e., s. 170: Gansong Dağı 甘松嶺, Sichuan eyaletinin orta kuzeyindeki Songpan 松潘 şehrinde yer alan bir dağdır.

⁶⁷⁷ XTS, 216, s. 6085.

⁶⁷⁸ JTS, 196, s. 5233; XTS, 216, s. 6085.

⁶⁷⁹ JTS, 196, s. 5231; XTS, 216, s. 6085. Kazushi Iwao, Chi Dağı’na dikilen yazıtın kayıp olduğu fakat içindeki bilgilerin CFYG’de yer aldığından bahsetmektedir. Bkz. Kazushi Iwao, “Reconsidering the Sino-Tibetan Treaty Inscription”, Journal of Research Institute, Historical Development of the Tibetan Languages, Vol. 49, 2012, s. 20.

⁶⁸⁰ JTS, 196, s. 5233; XTS, 216, s. 6085.

*olmasına vesile olunacaktır.*⁶⁸¹ Zhang Shougui 張守珪, General Li Xinghan 李行韓 ve Tibet elçisi Mangbuzhi 莽布支 ile birlikte Jiannan ve Hexi'deki idari bölgelerde ve kasabalarda *“Bugünden itibaren iki devlet uzlaşmıştır. İki taraf da saldırı ve ihlallerde bulunmayacaktır”* yazılı bildirilerin dağıtılması için görevlendirildi.⁶⁸²

JTS ve XTS'da geçen yukarıdaki kayıtlara göre Tibet İmparatorluğu'nun 729 yılında Tang Hanedanı'nı amca, kendisini de yeğeni olarak görerek sunduğu barış teklifi iki ülke arasındaki sorunun Tang sarayında görüşülüp tartışılmasına vesile olmuştu. Tibetli elçi ile görüşüldüğü sırada uzlaş yapıp yapılmayacağı tartışılırken Tang Hanedanı generali Huangfu Weiming, imparator Xuanzong'a sunduğu raporda 714 yılında Tibetlilerin mağrur bir şekilde Tang Hanedanı'nı düşman ülke olarak nitelendirerek hadsizce isteklerde bulunmasında Zanpu'nun bir kabahatinin olmadığını, zira o sıralarda Tibet İmparatoru'nun henüz erişkin bile olmadığını belirtmektedir. Ona göre iki ülke arasında gerilim ve çatışmaya neden olanlar başarı ve ödül peşinde koşan sınır komutanları idi. Bu sınır komutanlarının ihlalleri sonucunda meydana gelen çatışmalar savunma harcamalarının yarattığı ağır yük nedeniyle Gansu bölgesinde sorun yaşatmış, uzun süredir çatışmalar ortasında kalan bölge halkını da bitkin duruma düşürmüştü. Uzun zamandır Tibet ile barıştan yana olmayan İmparator Xuanzong, bu öneriyi kabul ederek Huangfu Weiming ve Zhang Yuanfang'ı Tibet'e elçi olarak gönderdi. Burada Tibet İmparatoru ve Prenses Jincheng ile görüşen Tang heyeti olumlu bir görüşme gerçekleştirmişti. Tibetlilerin, Songtsen Gampo ve Taizong döneminde iki ülke arasında gönderilen fermanları Tang heyetine göstermeleri bu dönemdeki gibi bir barış arzusunda olduklarına işaret etmektedir. Buna ek olarak Tibetlilerin 729-730 yılları arasında Tarım Havzası'ndaki askeri birliklerini de geri çekmesi barış için yapılan bir hamle olmalıdır.⁶⁸³ Tibet'te gerçekleşen görüşmeden sonra Tang heyeti, Tibet elçisi Bakan Mingxilie ile birlikte 730 yılında başkent Chang'an'a geri döndüler. İmparator Xuanzong, Tibet elçisi Mingxilie'yi karşılarken muhtemelen gözdağı vermek adına onu silahlı birliklerinin olduğu bir yerde oldukça iyi bir şekilde karşılamış, elçiye birtakım hediyeler de bahşetmişti. Bu hediyeler arasında Yudai adı verilen, balık biçimindeki bir nişan da yer almaktaydı. Daha öncesinde Prenses Jincheng'ı karşılamaya geldiği anlaşılan

⁶⁸¹ XTS, 216, s. 6085.

⁶⁸² XTS, 216, s. 6085.

⁶⁸³ Uray, “The Old Tibetan Sources of the History of Central Asia”, s. 122.

tecrübeli Tibet bakanı bu hediyeleri kabul etmedi. Tang Hanedanı'nın bu bronz nişanları haraç veren ülkelere verdiği göz önünde tutulduğunda böyle bir hediye kabul etmek "haraç veren" statüsünün kabul edilmesi demektir. Bu da Tibetlilerin kabul edemeyeceği bir şeydi. Mingxilie'nin Yudai'yı almayı reddetmesinin ustaca bir diplomat hareketi olduğu söylenebilir.⁶⁸⁴

Tibet elçisi Mingxilie'nin İmparator Xuanzong ile görüşmesinde Tibetliler de Huangfu Weiming'e benzer açıklamalarda bulunarak kendilerini savundular. Tibet İmparatoru'nun henüz küçük olup bu çatışmalarda bir rolünün olmadığını, Tang Hanedanı'na bağlı iki generalin ordularla sınırları ihlal etmesi sonucu Tibetlilerin karşılık verdiğini belirten Mingxilie hudut komutanlarının Tibetliler aleyhine Tang Hanedanı'na bilgi verdiklerini, uzlaşma için sınırlara gelen Tibet elçilerini kabul etmediklerini ifade ederek iki ülke arasında ara bozuculuğun bu sınır komutanlarından dolayı kaynaklandığına dikkat çekti. Bununla birlikte Tibetliler kendi sınır komutanlarının da sorun yaratmayacağını garanti etmekteydi. Bu savunmaya ek olarak barış niyetinde olan Tibetliler iki ülkenin amca ve yeğen gibi olduğunu belirterek resmen olmasa da Tang Hanedanı'nın üstün yanını kabul etmiş oluyordu. Tibetliler bunun dışında Prenses Jincheng'in ağzından bir talepte bulunarak Tang Hanedanı'ndan 5 klasik eserin birer nüshasını istediler. Bu işlemlerle sorumlu Müstensih Yu Xiulie, Tibetlilerin savaşçı ve bir o kadar da kıvrak zekalı oldukları, klasiklerin devlete ait stratejik bilgiler barındırdığını, bu klasiklerin Tibetlilerin eline geçmesi halinde klasiklerde yer alan bilgilerin kendilerinin aleyhine kullanılabileceği şeklinde İmparator Xuanzong'u uyardı. Ona göre bu talep Prenses Jincheng'in talebi değildi ve bu klasikleri vermek, düşmana silah vermek gibiydi. İmparator Xuanzong ise bu uyarıdaki endişelerin yersiz olduğu fikrine kapılarak uyarıya kulak astı ve klasiklerin çoğaltılıp Tibetlilere verilmesini emretti.

Netice olarak İmparator Xuanzong, Tibetlilerin uzlaşma teklifini kabul ederek hem iade-i ziyaret amacıyla hem de anlaşmanın koşullarını tayin etmek adına Tibet'e bir elçi gönderdi. Tibetlilerin isteği Qinghai eyaletindeki Chi Dağı'nı atları için otlak olarak kullanmak, Sichuan'daki Gansong Dağı civarında da sınır ticareti yapmaktır. Tang Hanedanı, Gansong Dağı'nın başkent Chang'an'a olan yakınlığını göz önünde bulundurarak Tibetlilere sadece Chi Dağı'nı otlak olarak kullanma izni verdi. İki ülke arasındaki sınırı belirten anlaşmanın yazılı olduğu bir yazıtı da Chi Dağı'na diktiler.

⁶⁸⁴ Richardson, "Ming-si-lie and the Fish-bag", Bulletin of Tibetology, Vol. II, No. 1, Sikkim, Namgyal Institute of Tibetology, 1970, s. 6; Schafer, a.g.e., s. 25.

730 yılında anlaşmanın sağlanmasından sonra 733-734 yılları arasında Tibetlilerin teklifiyle sınır bölgelerinde irtibatı daha sağlıklı kılmak adına iki ülkenin aldığı kararları karşılıklı olarak bildirecek görevliler tayin edildi. Ayrıca olası bir provokatif sorunun önüne geçmek için Gansu'da Hexi, Sichuan'da Jiannan askeri valiliklerine bağlı idari bölge ve kasabalarda iki ülkenin uzlaştığına, artık sınır ihlallerinin olmayacağına dair bildiriler dağıtıldı.⁶⁸⁵

Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasında 730 yılından 736 yılına kadar olan uzlaşma dönemine dair bazı detaylar başka kaynaklara da sirayet etmiştir. 731 yılında Tibet Bakanı Lun Shang Tuolu'nun 論尚它碑 sınırda Tang Hanedanı'ndan bir elçi ile görüşüp Chi Dağı'nda ortak bir sınır pazarı talebinde bulunduğu ve İmparator Xuanzong'un bunu kabul ettiği bilinmektedir.⁶⁸⁶ Tang Hanedanı sınırında ticaret üzerine görüşmeler yapılırken diğer yandan 732 yılında dikilen Kül Tigin yazıtının kuzey yüzünde Kül Tigin'in 731 yılında ölümü nedeniyle Tibetlilerin Türk Kağanlığı'na taziye için bir bakan gönderdiğinden bahsedilmektedir.⁶⁸⁷ Tibetlilerin, Kül Tigin'in cenazesinde taziye sunma vesilesiyle Bilge Kağan ile uzlaşmak istemiş olması muhtemeldir fakat bununla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. OTA ve OTC'ye göre ise bu dönemde 6 Tang Hanedanı elçisi Tibet'i ziyaret etmişti.⁶⁸⁸ 732 ve 733 yıllarında elçilerin gelmesi dikkat çekicidir. 732 yılında Tang Hanedanı, Chi Dağı'na anlaşma yazıtının dikilmesi için görevlendirdiği Li Quan'i Tibet'e elçi olarak göndermişti. Onun Tibet'e geldiği zamanlarda Türgiş ve Arap elçileri de gelmişti. Beckwith'e göre Türgiş ve Arap elçilerinin muhtemelen Wakhan ve Balûr'dan geçerek Pamirler üzerinden gelmeleri Tibetlilerin bu bölgede Tang Hanedanı'nın nüfuzunu kırdığının bir göstergesi olmalıydı.⁶⁸⁹ 733 yılında Tang Hanedanı Bayındırlık Bakanı Li Gao'yu Tibet'e elçi olarak gönderdi. Onun elçi olarak geldiği sırada Yunnan eyaletinde kısa bir süre sonra Nanzhao Krallığı'nı kuracak olan Puluoge 皮邏閣, maiyeti ile Tibet imparatorunun huzuruna gelmişti. Backus'a göre bu

⁶⁸⁵ Pan Yihong, "The Sino-Tibetan Treaties", s. 129-131.

⁶⁸⁶ ZJTJ, 213, s. 6796; Hans Bielenstein, **Diplomacy and Trade in the Chinese World 589-1276**, Leiden-Boston, Brill, 2005, s. 235.

⁶⁸⁷ Yazıtlarda Tibetlilerin adının yazılması bile Türk Kağanlığı'nın Tibetlilerin devletini önemseyişinin bir göstergesi olabilir. Ancak Kül Tigin'in cenazesine bir bakan gönderirken Bilge Kağan'ın cenazesine taziye için bir devlet görevlisi gönderip göndermediği bilinmemektedir. Bu durum muhtemelen Tibetlilerin Bilge Kağan'ın ölümünden sonra Türk Kağanlığı ile ittifak girişiminin sonuçsuz kaldığına işaret etmektedir. Yazıttaki ilgili kısım için bkz. Talat Tekin, **Orhon Yazıtları**, Ankara, TTK, 1988, s. 23.

⁶⁸⁸ Dotson, OTA, s. 117-120; Bacot, Thomas & Toussaint, a.g.e., s. 48-50.

⁶⁸⁹ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 111.

gelişme, kurulacak olan Nanzhao Krallığı'nın Tibetlilere boyun eğdiğinin ve tam da Tang Hanedanı'nın güneybatıda ittifak arayışında olduğu zamanda Nanzhao Krallığı'nın Tibetlilerle yakın ilişkiler sürdürmek istediğinin bir kanıtı idi.⁶⁹⁰ 734 yılında ise Tibet İmparatorluğu'ndan Prenses Dronmalön, Türgiş hükümdarı Sulu Kağan 苏禄可汗 ile evlendirilerek diplomatik bir evlilik gerçekleştirildi.⁶⁹¹ Böylece Tibetliler bir yandan Tang Hanedanı ile uzlaşa içerisine girerken onların gözü önünde hem Türklerle ve Araplarla, hem de Yunnan eyaletinde kurulacak olan Nanzhao Krallığı ile olan irtibatını pekiştirmekteydi. Muhtemelen Tibetliler, Tang Hanedanı ile uzlaşa yapma bahanesiyle toparlanmak ve yeniden siyasi ve askeri faaliyetlerini sürdürmek adına zaman kazanmaya çalışmıştı.

Bu döneme dair dikkat çekici bir diğer husus da Hindistan ve Keşmir hükümdarlarının sırayla 731 ve 733 yıllarında Tang Hanedanı'na elçiler gönderip Tibetlilere karşı yardım istemesiydi. 733 yılında Tang sarayına gelen Keşmir elçisinin söylediklerine göre Hindistan'daki Kannauj Hükümdarı Yasovarman ile Keşmir'deki Karkota Hanedanı'nın hükümdarı Lalitaditya Muktapida'nın Tibetlilere karşı ittifak kurduğu, Tibetlilere karşı zaferler kazanıp Tibet'in 5 güzergahını kontrol altına aldıkları belirtilmektedir. Buna ilaveten Tang Hanedanı'nın Tibetlilere karşı kendilerine yardımcı birlikler göndermesi halinde 200 bin kişilik bir kuvvet tedarik edebileceklerini ifade eden Keşmir elçisinin talebine Tang Hanedanı'nın karşılık verip vermediği bilinmemektedir.⁶⁹²

2.4.5. Sınırlarda Yaşanan Güvensizlik, Sınır Yazıtının Parçalanması ve Çatışmaların Yeniden Alevlenmesi

Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasında 730-736 yılları arası dönem iki ülke arasında yer alan güvenin pamuk ipliğine bağlı olduğu bir uzlaşa dönemi idi. Zira bir yandan Tang Hanedanı'nın Gansong Dağı civarında Tibetlilerin sınır ticareti yapmak isteğine olanak tanımaması ve muhtemelen Tibetlilerin niyetini daha iyi

⁶⁹⁰ Backus, **a.g.e.**, s. 44.

⁶⁹¹ Hoffman'a göre Tibet Prensesi Dronmalön'ün Türgiş Kağanı Sulu ile evliliği 732 yılında gerçekleşmişti. Muhtemelen Hoffman, Türgiş elçilerinin Tibet'e geldiği sıralarda evliliğin gerçekleştiği, 734 yılında ise Tibet prensesinin gelin olarak Türgiş Kağanı'na gönderildiği düşüncesindeydi. Bkz. Hoffman, "**Early and Medieval Tibet**", s. 53.

⁶⁹² Prakash, "**Tibet, Kashmir and North India**", s. 43; M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini, A Chronicle of the Kings of Kashmir**, C. I, Delhi, Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, 2009, s. 139-131.

anlayabilmek adına her yıl birer elçi göndermesi, diğer yandan Tibetlilerin de Türgişler, Araplar ve Nanzhao Krallığı ile irtibat halinde olması iki taraf arasında güvensizliğin ve ileride meydana gelecek çatışmaların bir işareti olarak değerlendirilebilir. Uzlaşmayı bitirecek olan işaret 736 yılında Tibetlilerin Baltistan'a saldırmasıyla ortaya çıktı:

“Kaiyuan saltanat devresinin 24. yılının (736)⁶⁹³, ilk ayında Tibetliler elçi gönderip haraç olarak çok sayıda yerel ürün ile altın ve gümüşten değerli eşyalar sundular fakat şaşırtıcı bir şekilde eşyaların her biri tahrip edildi. İmparator, tüm devlet adamlarına ibret olarak göstermek amacıyla hediyelerin Tixiang Kapısı'nda 提象門⁶⁹⁴ dizilmesi talimatını verdi. Aynı yılda Tibetliler batıda Bolü 勃律⁶⁹⁵ Devleti'ne saldırdı. Durumun vahametini bildirmek için Bolü Devleti'nin gönderdiği elçiler gelip yardım istediler. İmparator bu savaşın sonlandırılmasını istediysen de Tibetliler dikkate almadı. Böylece Tibetliler saldırarak onların ülkesini yakıp yıktı. İmparator buna oldukça hiddetlendi. Siyasi Müşavir⁶⁹⁶ Cui Xiyi 崔希逸, Hexi Askeri Valisi olarak Liangzhou'yu korumakla görevlendirildi. Önceki zamanlarda Tibetliler sınır bölgelerinin her birinde bölgelerinin ele geçirilmesine karşı savunmak amacıyla surlar inşa etmiş, savunma komiserleri⁶⁹⁷ yerleştirmişti. Bunun üzerine Tibet Generali Qilixu'ya *“İki ülke de uzlaşmış iken neden sınırlarda garnizon faaliyetlerine son verilmemektedir? İnsanları teskin etmek için her birinin lağvedilmesini istihdam ediyorum.”* deyince Qilixu şöyle cevapladı: *“Sadakatiniz ve dürüstlüğünüz malumdur fakat bunun olması mümkün değildir. İmparatorluk sarayının her halükârda güvenilir olmayacağından endişeliyiz. Ya bizi sürpriz bir şekilde gafil avlarsanız ne olacak? O vakit pişmanlık kabul edilebilir mi?”*

“Cui Xiyi isteğinde ısrar etti. Ardından Qilixu'ya elçi gönderip beyaz bir köpek kurban ederek anlaşmaya varıldı. Sınırdaki tüm garnizon faaliyetleri ortadan

⁶⁹³ Pelliot bu tarihi hatalı bir şekilde 727 yılı olarak vermiştir. Bkz. Pelliot, **Tibet**, s. 103.

⁶⁹⁴ Tixiang Kapısı 提象門 Çin'in Henan eyaletinin batısındaki Luoyang şehrinde yer alan Shangyang Sarayı'nın doğusundaki iki kapıdan birisiydi.

⁶⁹⁵ Bolü 勃律 veya Büyük Bolü 大勃律 Devleti, Baltistan'a karşılık gelmektedir. Tibet'in tam batısında, Küçük Bolü Devleti'nin de güneydoğusunda yer almaktadır. Güneyde Kuzey Hindistan'daki Udyana ile sınırdadır. Bkz. Yıldırım, **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, s. 174.

⁶⁹⁶ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 4834: Sanji Changshi 散騎常侍.

⁶⁹⁷ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 5365, Xiong, **a.g.e.**, s. 149: Shouzhuo shi 守捉使.

kaldırıldı. Böylece Tibetliler boşaltılan sınır bölgelerinde hayvan sürülerini güder oldu.”⁶⁹⁸

“Kaiyuan saltanat devresinin 25. yılı (737), Cui Xiyi ve hizmetlisi Sun Hui 孫誨 saraya gelip imparatora saygılarını sundular. Sun Hui onun başarılarını edinmek arzusundaydı. Bu maksatla imparatora *“Tibetliler hazırlıksızdır. Askeri birlikler sevk edilip onlara sürpriz bir saldırı düzenlenirse kati surette Tibetlilerin üstesinden gelinebilir.”* dedi. İmparator, Hadım Teşrifat Sekreteri⁶⁹⁹ Zhao Huicong’u Sun Hui ile birlikte ilgili meseleyi ivedilikle tetkik etmesi için gönderdi. Zhao Huicong 趙惠琮, diğerleriyle Liangzhou’ya vardı. Ardından imparatorluk emrini yerine getirme bahanesiyle Cui Xiyi’ye Tibetliler üzerine sürpriz bir saldırı düzenlemesini emretti. Cui Xiyi bu harekâta engel olamayıp Tibetlileri Qinghai’nin yukarısında büyük bir zayiata uğrattı. Kılıçtan geçirip esir aldıkları oldukça fazlaydı. Qilixu kaçmak zorunda kaldı. Tibetliler o andan itibaren saraya haraç sunmayı kesti.”⁷⁰⁰

“Henan Valisi olarak görevlendirilen Cui Xiyi ve Zhao Huicong, başkente varmadan evvel beyaz köpeklerin kötü ruhlar haline geldiklerini gördüler. Çok geçmeden esrarengiz bir biçimde öldüler. Sun Hui de suçlamalardan dolayı infaz edildi. Qizhou 岐州 Valisi Xiao Jiong 蕭旻, Cui Xiyi’nin yerine Hexi Askeri Valisi olarak; Shanzhou Baş Nezaretçisi Du Xiwang 杜希望, Longyou Askeri Valisi olarak; İmparatorluk Atları Bakanı⁷⁰¹ Wang Yu 王昱, Jiannan Askeri Valisi olarak görevlendirildi. Wang Yu farklı bir yol izleyip Tibetliler üzerine sefere çıkmayı planladı. Sonrasında Chi Dağı’ndaki sınır hattını belirleyen yazıtın parçalanması talimatı verildi.”⁷⁰²

JTS ve XTS’daki bölümlere ait kayıtlara ek olarak Tibet kaynakları da bazı malumatlar içermektedir. OTA ve OTC’ye göre Tibetliler, önce 736 yılında Chogro Mangpoje Khyichung komutasında Gilgit üzerinden Tarım Havzası’na askeri sefer düzenledi. JTS ve XTS’daki Tibet bölümlerinde bu harekattan bahsedilmemektedir.

⁶⁹⁸ JTS, 196, s. 5233; XTS, 216, s. 6085.

⁶⁹⁹ Hucker, a.g.e., Nu: 4149: Nei Jishi 內給事.

⁷⁰⁰ JTS, 196, s. 5233; XTS, 216, s. 6085.

⁷⁰¹ Hucker, a.g.e., Nu: 6204; Xiong, a.g.e., s. 488: Taipu qing 太僕卿.

⁷⁰² JTS, 196, s. 5233-5234; XTS, 216, s. 6086. XTS’ya göre bu olaylar ve tayinler 738 yılında geçmektedir.

Tibetlilerin Baltistan'da Bolü Devleti'ne düzenledikleri sefer ise JTS ve XTS'nin aksine 737 yılında gerçekleşti. Chavannes, Tang Hanedanı'ndan Tibetlilere karşı yardım istemeleri sebebiyle Tibetlilerin bu sefere çıktığından bahsetmektedir.⁷⁰³ Tibetli Bakan 'Bal Kyezeang Dongtsab tarafından düzenlenen askeri seferde Tibetliler Bolü Devleti'nin hükümdarını indirip yerine kendilerine bağlı bir hükümdar getirdiler. Tibetlilerin gerçekleştirmiş olduğu bu harekât sonrasında Tang Hanedanı ile olan politik bağlar kopmuş, barış bozulmuştur.⁷⁰⁴

736-737 yılları arası dönem Tibet İmparatorluğu ile Tang Hanedanı arasındaki güvensizliğin tekrar yükselişe geçip uzlaşının sona erdiği dönem oldu. Beckwith'e göre Tibet ordusunun bir kısmı 736-737 yılları arasında Araplara karşı Tarım Havzası'nda Türgişlere katılmıştı. Tibet ordusunun bir diğer kolu da Bolü Devleti'ne saldırarak buradaki Tang Hanedanı yanlısı hükümdarı indirmiş, böylece batıya giden Pamir geçidinin güvenliğini sağlamıştı.⁷⁰⁵ Tibet kaynaklarına göre Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasındaki barış Bolü Devleti'ne yapılan bu saldırı sonrasında sona ermiş olarak gözükmektedir ancak JTS ve XTS'daki Tibet bölümleri durumu farklı yönden ele almaktadır. Bolü Devleti'ne olan saldırı sonrası buradan gelen elçiler Tang Hanedanı'ndan yardım istedilerse de Tang Hanedanı yalnızca Tibet İmparatorluğu'nu Bolü Devleti'ne karşı düzenlediği saldırıdan vazgeçmesi konusunda uyarmakla yetindi. Tibetlilerin buraya saldırıyı sürdürüp kendi istedikleri hükümdarı başa geçirmeleri İmparator Xuanzong'u oldukça öfkelenmişti. Hexi Askeri Valisi olarak tayin edilen Cui Xiyi, Tibetlilere karşı Liangzhou'yu korumakla görevlendirildi. Tibetlilerin daha öncesinde sınırlarda tahkimat inşa edip buralara askeri birlikler yerleştirmesi iki devlet arasında uzlaşıdan yana olduğu anlaşılan Cui Xiyi'nin dikkatini çekmişti. Qilixu olarak geçen Tibet Generali We Trisig Shangnyen ile olan konuşmasında Cui Xiyi iki ülkenin barış yaptığı, bu nedenle tahkimatlara gerek olmadığını belirtti ancak Tibetli generalin açıklamalarına göre Tibetliler Tang Hanedanı'nın güvenilir olmadığı düşüncesinde idi ve onlardan gelebilecek olası bir saldırıya karşı teyakkuz halinde idi. Cui Xiyi'nin iyimser ısrarlarının sonucunda Tibetlilerin Tang Hanedanı ile olan sınırlarda kurduğu savunma önlemleri bir anlaşma yapılarak kaldırılmıştı. Ancak Tibetlilerin korktuğu başlarına geldi. Cui Xiyi'nin hizmetlisinin Tibetlilerin savunmasız kaldığı, hal böyle iken Tibetlilerin gafil

⁷⁰³ Chavannes, **a.g.e.**, s. 205.

⁷⁰⁴ Dotson, **OTA**, s. 120; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 48-50.

⁷⁰⁵ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 116.

avlanabileceği hususunda İmparator Xuanzong'un aklına girmesi sonucu Tang Hanedanı ordusu 737 yılında Tibetliler üzerine sefere çıktı. Önce Liangzhou'ya giden Tang ordusu buradan hareketle Qinghai'nin yukarısında Tibetlileri büyük bir mağlubiyete uğrattı. Böylece Tang Hanedanı, Cui Xiyi ve We Trisig Shangnyen arasında düzenlenen anlaşmaya aykırı hareket etti. JTS ve XTS'ya göre Tibetliler ile Tang Hanedanı arasında ilişkilerin kopması bu olayın bir sonucu idi. Yihong, Tibetlilerin Gilgit'te hakimiyeti almasından sonra Tibetlilerin Türgişlerle olası ittifakını önlemek için Tang Hanedanı'nın Tibetlilerin doğu sınırına saldırı yapma gereği duyduğunu belirtmektedir.⁷⁰⁶ Tang Hanedanı bu saldırıdan sonra muhtemelen Tibetlilerin karşı atağa geçebileceği düşüncesiyle Gansu'da Hexi ve Longyou, Sichuan'da ise Jiannan'a yeni askeri valiler atadı. Chi Dağı'ndaki sınır yazıtının Tang Hanedanı tarafından parçalanması ise Tibet ile olan barışın yerini savaşın alacağını bir göstergesi oldu. Zira Tang Hanedanı bu yazıtı parçalamakla daha önce Tibet ile belirlediği sınırları artık tanımadığını göstermekteydi.

2.4.6. Anrong Kalesinin Tibetlilerin Elinden Tekrar Alınması, Prenses Jincheng'in Ölümü ve Nanzhao Krallığı'nın Tibet'e Tâbi Oluşu

Chi Dağı'ndaki sınır yazıtının ortadan kaldırılmasıyla 738 yılında Tibet sınırlarından içeriye doğru askeri seferlerine devam eden Tang Hanedanı, 678 yılında Tibetlilerin ele geçirdiği Anrong Kalesi'ni geri almak için harekete geçti. Sichuan eyaletinin kuzeybatısındaki dağlık sınırda stratejik bir nokta görevi gören Anrong Kalesi'ne hâkim olmak için Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasında 738-740 yılları arasında meydana gelen çatışmalar hakkında JTS ve XTS'da şu kayıtlar yer almaktadır:

“Kaiyuan saltanat devresinin 26. yılı (738), Tibetliler Hexi'ye girdi fakat geri püskürtüldüler.⁷⁰⁷ 4. ay, Du Xiwang askerleriyle Tibet'teki Xincheng'a 新城 saldırı düzenleyip orayı ele geçirdi. Şehir Weirong Ordugâhı 威戎軍 haline getirildi.⁷⁰⁸ 7. ayda Du Xiwang, Shanzhou'daki askeri birliklerini sevk edip Tibet Irmağı Köprüsü'nü

⁷⁰⁶ Pan Yihong, “The Sino-Tibetan Treaties”, s. 133.

⁷⁰⁷ XTS, 216, s. 6085.

⁷⁰⁸ JTS, 196, s. 5234.

吐蕃河橋⁷⁰⁹ ele geçirdi. Irmak kenarında Yanquan Kalesi'ni 鹽泉城 kurdu. Du Xiwang, Tibetlilerin 30 bin kişilik kuvvetini bozguna uğrattı. Sonrasında Yanquan Kalesi'nde Zhenxi Ordugâhı 鎮西軍 kuruldu. (Jiannan Askeri Valisi) Wang Yu, Jiannan'dan topladığı askeri birliklerle Tibetlilerin Anrong Kalesi'ne saldırdı. 9. ay, Anrong'u kurtarmaya gelen Tibetliler hükümete ait askeri birlikleri ağır bir bozguna uğrattı. Wang Yu canını zor kurtarıp kaçtı.⁷¹⁰ Komutanlar ve askerlerden on binlerce kişi esir düştü. Askeri erzaklar, silahlar ve birçok şey Tibetlilerin eline geçti.⁷¹¹

“Kaiyuan saltanat devresinin 27. yılı (739), 7. ay, Tibetliler Baicao 白草⁷¹² ve Anren 安人⁷¹³ ordugâhlarına saldırdı. Lintao 臨洮 ve Shuofang'daki 朔方 askeri birlikler bu bölgelerin imdadına yetişti. Tibetliler Lintao Ordugâhı'nın yolunu kesti. Baishui Ordugâhı 白水軍⁷¹⁴ Savunma Komiseri Gao Jianyu 高柬于 on gün boyunca orayı savundu. Kısa süre içerisinde Tibetliler geri çekildi. Xiao Jiong Tibet bakiyelerini kovalamak için komutanlarını gönderdi. Gerçekleştirdikleri bir baskınla Tibetlileri bozguna uğrattılar. Wang Yu'nun yenilgisi üzerine Zhangqiu Jianqiong 章仇兼瓊, Jiannan Askeri Valisi olarak görevlendirildi. Kendisini askeri meselelere adanmış olan Zhangqiu Jianqiong'un Anrong Kalesi'ni ele geçirme planı vardı.”⁷¹⁵

“Aynı yılın baharında Prenses Jincheng vefat etti.⁷¹⁶ Kaiyuan saltanat devresinin 28. yılı (740), gönderilen elçiler aracılığıyla Tibetliler Prenses Jincheng'in

⁷⁰⁹ Tibet Irmağı veya Tubo He(吐蕃河) olarak kastedilen ırmağın hangi ırmak olduğu belirsizdir. Bunun Sarı ırmağın Qinghai eyaletindeki uzantısı olması muhtemeldir.

⁷¹⁰ **JTS**, 196, s. 5234; **XTS**, 216, s. 6086.

⁷¹¹ **JTS**, 196, s. 5234.

⁷¹² Baicao Ordugâhı 白草軍, bugünkü Ningxia 宁夏 bölgesindeki Haiyuan 海原 ilçesinin kuzeydoğusunda, Qingshui Irmağı'nın 清水河 batısında kalmaktadır. Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 596.

⁷¹³ Anren Ordugâhı 安人軍, Qinghai eyaletindeki Huangyuan ilçesinin kuzeybatısında kalmaktadır. 719 yılında kurulup 762 yılında kaldırılmıştır. Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 621.

⁷¹⁴ Baishui Ordugâhı 白水軍, Qinghai eyaletindeki Datong ilçesinin kuzeybatısında kalmaktadır. 717 yılında kurulan bu ordugâh 762 yılında Tibetlilerin işgali sonucu ortadan kalktı. Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 595.

⁷¹⁵ **JTS**, 196, s. 5234; **XTS**, 216, s. 6086.

⁷¹⁶ **XTS**, 216, s. 6086.

ölümü sebebiyle üzüntülerini bildirdiler. Barış teklifinde bulundular fakat imparator Tibetlilerin talebini kabul etmedi.”⁷¹⁷

“740 yılının baharında Zhangqiu Jianqiong, Anrong Kalesi’nden Tibetli Zhaiduju 翟都局 ve Weizhou 維州⁷¹⁸ İdari Yardımcısı⁷¹⁹ Dong Chengyan 董承宴 ile birlikte gizlice bir plan yaptı. Casusluk faaliyetleriyle Tibetliler Anrong Kalesi’nin liderini tuzağa düşürüp onun hakkından geldi. Askeri birlikleri şehre girip Tibet muhafızlarını kılıçtan geçirdiler. Soruşturma Müfettişi Xu Yuan 許遠 garnizon kurup orayı savunmakla görevlendirildi.⁷²⁰ Sekreterlik Başkanı Li Linfu 李林甫 imparatora saygılarını sunup şunları söyledi: *“Tibetlilerden zapt edilen bu kale stratejik açıdan tam da kilit konumdadır. Burada Tibetliler çetin doğa engellerine ve sınır casuslarına güvenirlirdi. (...)”* İmparatorun kendi fermanı şöyle karşılık vermektedir: *“Yifeng dönemi (676-679) arasında Qiang boylarının Tibetlileri de aralarına katması sonucu Anrong Kalesini sıkı bir şekilde savunmak gerekti. Yıllardır buraya çok sayıda askeri sefer de yapıldı. Toprakları tehlikeli ve erişilmesi zordur. Oraların kontrol altına alınması oldukça güçtür. İmparatorluk sarayındaki çoğu kişi de bölgenin ele geçirilmesinin uygun olmayacağı görüşündeydi. (...) Dâhice planlarla direktifler vererek onlara karşı etkin olduk. Rongların merkezini ele geçirdik. Kalemizi geri alıp muhafaza ettik. Böylece yeterince rahat bir hale geldik.”*⁷²¹

“6. ay, Tibetliler 400 bin kişiyle Chengfeng Kalesi’ne 承風堡 saldırdı. Heyuan Ordugâhi’na 河源軍 kadar ulaştılar. Batıda Changning Köprüsü’nden 長寧橋 geçtiler. Anren Ordugâhi’na kadar ulaştılar. Hunya İşaret Kulesi Atlı Birlikler Generali Cheng Xiye⁷²² 5 bin askerle Tibetlileri bozguna uğrattı.”⁷²³

“10. ay, Tibetliler tekrar Anrong Kalesi’ni kuşatıp su kaynaklarını kestiler. Suyu kesmek için kullandıkları kayalar yıkılıp sular fışkırınca korkuya kapılıp geri

⁷¹⁷ JTS, 196, s. 5235; XTS, 216, s. 6086.

⁷¹⁸ Xiong, a.g.e., s. 541: Weizhou 維州, Sichuan’ın Lixian bölgesinde yer almaktadır.

⁷¹⁹ Hucker, a.g.e., Nu: 4623: Biejia 別駕.

⁷²⁰ JTS, 196, s. 5234-5235; XTS, 216, s. 6086.

⁷²¹ JTS, 196, s. 5235.

⁷²² XTS’da Zang Xiye 臧希液.

⁷²³ JTS, 196, s. 5235; XTS, 216, s. 6086.

çekildiler. Weizhou'ya 維州 saldırsalar da istediklerini elde edemediler. Dondurucu soğukların olduğu bir zamanda Tibetliler çoktan geri çekilmişlerdi. Bunun ardından “Anrong 安戎” kalesinin adı “Pingrong 平戎” olarak değiştirildi.”⁷²⁴

Yukarıdaki kayıtlara göre Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasındaki çatışmalar 738 yılında yine baş gösterdi. Tang Hanedanı, Tibetlilere karşı Gansu eyaletinde Hexi ve Longyou, Sichuan eyaletinde Jiannan askeri valiliklerini harekete geçirdi. Tibetliler Gansu bölgesine akın düzenleseler de başarılı olamadıkları gibi Sarı Irmak'ın Jiuqu kısmında kontrolü kaybettiler.⁷²⁵ Zira Du Xiwang komutasındaki Tang ordusu Qinghai eyaletinde Tibetlileri mağlup edip bölgede Weirong ve Zhenxi ordugahlarını kurarak ilerleme kat etmişti. 739 yılında Tibetlilerin Qinghai ve Ningxia'da bazı ordugahlara düzenlediği saldırılar kısa bir süre sonra geri çekilmeleriyle neticesiz kaldı.⁷²⁶ Buna karşılık Jiannan Askeri Valisi Wang Yu önderliğinde Anrong Kalesi'ne yapılan saldırılara karşı Tibetlilerin iki yıl direnip Tang Hanedanı kuvvetlerini ağır kayıplara uğrattıkları söylenebilir. OTA'da Tibetlilerin 738-739 yıllarında olağanüstü vergiler topladığına değinilmesi de bu mücadelelerle ilgili olmalıdır.⁷²⁷ Tibetlilere karşı ağır mağlubiyete uğrayan Wang Yu'nun yerine Jiannan Askeri Valiliği'ne getirilen Zhangqiu Jianqiong, Anrong Kalesi'nde muhtemelen vazifesi olan bir Tibetli ile iş birliği yaparak kalenin savunmasını devre dışı bırakmış, böylece erişilmesi zor olan Anrong Kalesi'ni içeriden etkisiz hale getirerek 740 yılında ele geçirmeyi başarmıştı. Zhangqiu Jianqiong'un Anrong Kalesi'nde yarattığı entrikanın detayı bilinmemekle beraber bunu nasıl başardığı ile ilgili bir tahmin yürütülebilir. Sekreterlik Başkanı Li Linfu'nun aktardığı bilgilere göre Anrong Kalesi stratejik bir konumda olmasına ek olarak Tibetlilerin Tang Hanedanı sınırlarında yürüttüğü casusluk faaliyetleri için de önemli bir noktaydı. Zhangqiu Jianqiong'un Tibet casuslarını ayartıp Anrong Kalesi'ndeki kilit kişilerle irtibata geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bölgede Tibet valilerinin kestiği haraçlardan bıkmış Qiang

⁷²⁴ JTS, 196, s. 5235; XTS, 216, s. 6086.

⁷²⁵ Twitchett & Fairbank, TCHoC: Sui and T'ang, s. 432; Yeshe De Project, a.g.e., s. 249.

⁷²⁶ OTA'da Tibet İmparatoru Tride Tsuktsen'in 739 yılında Beg diye geçen bir bölgeye sefere çıktığından bahsedilmektedir. Bkz. Dotson, OTA, s. 121; Bölgenin nerede olduğu bilinmemekle birlikte Tibet İmparatoru'nun çıktığı seferin o dönemde Tibetlilerin Qinghai ve Ningxia'da bazı ordugahlar üzerine düzenledikleri akınlarla ilişkili olması muhtemeldir. Zira JTS ve XTS'daki kayıtlarda Tibetlilerin kısa bir süre içerisinde geri çekildikleri yazmaktadır. Çin kaynaklarında geçen bu geri çekilme OTA'da geçtiği gibi Tibet İmparatoru Tride Tsuktsen'in, oğlu Lhas-bon ve Prenses Jincheng'in hayatını kaybetmeleri sebebiyle aynı yılda seferi bırakıp Tibet'e geri dönmesiyle bağlantılı olmalıdır.

⁷²⁷ Dotson, OTA, s. 121.

boylarının da kalenin düşüşünde etkili olduğu söylenebilir.⁷²⁸ Tang Hanedanı, 678 yılından beri Tibetlilerin elinde olan Anrong Kalesi'ni ele geçirdikten sonra burada mevcut konumu korumak adına garnizon konuşlandırdı. Bu hazırlık Tibetlilerin buraya tekrar saldıracağı düşüncesinin neticesinde alınan bir tedbir olmalıydı.

Anrong Kalesi'nin kaybedilişi Tibetliler için kritik bir kayıptı. Beckwith'e göre Tang Hanedanı'nın bu başarısı Tibet'in doğuda ve kuzeydoğudaki zenginliklerini, ayrıca Tibet'in batıya sefer yapma gücünü azalttı.⁷²⁹ Bu bölgenin kaybının Tibetliler nazarında yarattığı etki bununla sınırlı değildir. Tibetlilerin bu kaybı Sichuan ve Yunnan eyaletlerine karşı yürüttüğü faaliyetler için olumsuz bir gelişme idi. Zira Anrong Kalesi bu bölgeler üzerindeki faaliyetler için önemli bir üs görevi görmekteydi. Bu bölgenin kaybı ayrıca Tibetlilerin Tang Hanedanı'na karşı yürüttüğü yoğun istihbarat faaliyetlerine de vurulmuş bir darbe idi. Anrong Kalesi'nin önemini iyi bilen Tibet İmparatorluğu, JTS ve XTS'ya göre burayı ele geçirmek için 740 yılında büyük bir askeri harekate girişti. Kaleyi kuşatan Tibetliler, buraya giden su yolunu kayalarla kapatmak istedi ancak bu durum bir su taşkınına neden olup Tibetlilere zor anlar yaşattı. Tibetlilerin bu kuşatmayı sonlandırmasında en önemli etken ise kış mevsiminin zorlu şartları oldu. Dağlık sınırda yer alan Anrong Kalesi'ni kuşatmanın muhtemelen kış şartlarında mümkün olamayacağını bilen Tibetlilerin geri çekilmesiyle burası nihai olarak Tang Hanedanı'nın egemenliği altında kaldı.

Tang Hanedanı, bir taraftan Anrong Kalesi'ni ele geçirmeye çalışırken diğer taraftan saraya gelen Tibet elçileri aracılığıyla 740 yılında Prens Jincheng'in ölüm haberini almıştı. OTA ve OTC'ye göre Tibet İmparatoru Tride Tsuktsen'in oğlu Lhas-bon'un ölümünden kısa bir süre sonra Prens Jincheng 739 yılında hayatını kaybetmiş olarak görülmektedir. Cenaze törenleri ise 741 yılında gerçekleşmişti.⁷³⁰ Prens Jincheng'in ölümü Tibet'te bir salgının meydana gelmesinin bir sonucu idi. Muhtemelen bir çiçek hastalığı salgınından dolayı hayatını kaybetti. Dunhuang'da bulunan ve IX. yüzyıla tarihlenen *The Prophecy by the Arhat of the Khotan Country* ve *Religious Annals of the Khotan Country* adlı belgelere göre Hoten, Kaşgar, Gilgit ve Keşmir'deki Budist rahiplerin ve keşişlerin kovulması, bunların Prens Jincheng tarafından 736-737 yılları arasında Tibet'in başkenti Lhasa'da toplanıp himaye edilmesi, üç dört yıl sonra salgın meydana gelince anti-Budist bakanların ve

⁷²⁸ Twitchett & Fairbank, **TCHoC: Sui and T'ang**, s. 432.

⁷²⁹ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 121.

⁷³⁰ Dotson. **OTA**. s. 120-122; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 51.

soyluların bu durumu fırsat bilip Budist rahipleri Tibet'ten kovması anlatılır.⁷³¹ JTS, XTS, OTA ve OTC'de bu salgından ve salgın sonucu meydana gelen gelişmelerden bahsedilmemektedir fakat bu salgının ele alındığı kaynaklardan anlaşılacağı üzere Tibet bir salgın ile uğraşmakla birlikte ülkede Budizm'in gelişme göstermesi Tibet'in yerel inancı olan Bön inancına mensup Tibetli bakanlar ve soyluların tepki göstermesine neden olmuştu. Tibet'teki salgının failleri olarak görülen Budist rahip ve keşişler hem prensesin hem de hükümdarın oğlunun ölümünden kısa bir süre sonra Hindistan'da Gandhara'ya sürgün edildiler.⁷³² Budist rahip ve keşişlerin ülke dışına sürülmesinde Budizm'in devlet içerisine nüfuz etmesinden rahatsızlık duyan bazı bakanların Budist karşıtı tavırlarının da etkili olması muhtemeldir. Bunun Tibet'te Prenses Jincheng ile birlikte açılım gösteren Budizm'e karşı ilk büyük çaplı faaliyet olabileceği düşünülebilir. Görüldüğü üzere Tibet İmparatorluğu bir taraftan salgının, diğer taraftan devlet içerisinde Budist ve anti-Budist tarafların anlaşmazlıklarına tanıklık etmekteydi. Tibetlilerin Prenses Jincheng'in ölümü vesilesiyle Tang Hanedanı ile barış yapmak istemesinin arka plandaki gerekçeleri ve Anrong Kalesi'ni kaybetmelerinde etkili olan nedenler, içerisinde bulundukları koşullar göz önüne alındığında anlaşılabilir.

Tibet İmparatorluğu, 740 yılında Anrong Kalesi'nin düşüşü ve Tang Hanedanı'na yaptıkları barış teklifinin reddedilmesi üzerine savaşı sürdürmeye devam etti. 741 yılında Tang sarayına Türklerin yanı sıra Tibetlilerin elçi

⁷³¹ William A. McGrath, "The Princess and the Plague: Explaining Epidemics in Imperial Tibet, Khotan, and Central Asia", *Journal of the American Oriental Society*, 141, 3, 2021, s. 639-640, 648-649, 656: McGrath, makalesinde Prenses Jincheng'in hıyarcıklı vebaya yakalanmış olabileceğine işaret etmekte ancak büyük çaplı bir salgının bu dönemden ziyade IX. yüzyılın başlarında meydana geldiğinden bahsetmektedir; Schaik, "Red Faced Barbarians, Benign Despots and Drunken Masters: Khotan as a Mirror to Tibet", *Revue d'Etudes Tibétaines*, no. 36, 2016, s. 54-56: Schaik, 736 yılının başlarında yabancı bir Budist keşişin bir darbe girişimine karışması sebebiyle İmparator Xuanzong'un çok sayıda yabancı keşişi ülke dışına sürdüğünden bahsetmektedir. Bundan yola çıkarak 736-737 yıllarında Tibet'e iltica eden Budist keşişler arasında Tang Hanedanı tarafından sürgün edilenlerin olması da muhtemeldir; Zhu Lishuang, "The Annals of the Noble Land Khotan": A New Translation of a Chapter of *rGya bod yig tshang chen mo*", *Great Journeys across the Pamir Mountains*, ed. Huaiyu Chen, Xinjiang Rong, 2018, s. 171.-172: Bu Tibetçe kaynaklara göre Hoten'de Budizm'in yasaklanması sonrası Sangha adı verilen Budist ruhban sınıfı, Prenses Jincheng'in davetiyle Kunlun Dağları'nı aşarak "Kızıl Yüzlüler" olarak adlandırdıkları Tibetlilerin ülkesine iltica etmişti. Onlar aracılığıyla diğer yerlerdeki Budist keşişler de davet edilince Tibet'te 3-4 yıl sonra çiçek hastalığı meydana geldi. Prenses Jincheng ile birlikte çok sayıda kişinin ölümüne sebep olan bu hastalıktan dolayı Tibetli bakanlar, daha öncesinde Tibet'te böylesine bir hastalığın meydana gelmediğini vurgulayıp "Bu durum, başıboş dolaşan sanghaları barbar yerlerden çağırmanın sonucudur" diyerek Budist keşişlerin Gandhara'ya sürülmesinde etkili oldular.

⁷³² Beckwith, "The Revolt of 755", s. 274-275; Yeshe De Project, a.g.e., s. 253.

göndermesi ⁷³³ muhtemelen Tibetlilerin uzlaşından ziyade Anrong Kalesi'nin kaybedilişine tepkisi ile ilgili olmalıdır. Bu yılda Tibet imparatorunun bizzat sefere katılması Anrong Kalesi'nin kaybedilişinin Tibetlileri öfkeliendirdiğine işaret etmektedir. OTA ve OTC'ye göre Tibet İmparatoru Tride Tsuktsen 741 yılında Qinghai Gölü'nün güneyindeki Heyuan'de Tahua 達化 şehrine bizzat akın düzenledi. ⁷³⁴ JTS ve XTS'ya göre Tibetlilerin bu saldırılarını Qinghai'daki Huangyuan 湟源 ilçesinin kuzeybatısındaki Shibao Kalesi'ne düzenlenen akınlar takip etti:

"741 yılının 12. ayı, Tibetliler ayrıca Kuozhou'ya ani bir baskı düzenledi. Tüm kasabaları yakıp yıkarken devlet adamlarını ve ahaliyi katlettiler. Zhenwu Ordugâhı'ndaki Shibao Kalesi'ne baskın yaptılar. Askeri Vali Gai Jiayun 蓋嘉運 burayı koruyamadı." ⁷³⁵

"Tianbao saltanat devresinin ilk yılı (742), Longyou Askeri Valisi Huangfu Weiming, Daling Ordugâhı'nda 大嶺軍 düşmanı mağlup etti. Qinghai'daki çatışmada Tibetli Mangbuzhi yenilgiye uğradı. 30 bin kelle alındı. ⁷³⁶ Huangfu Weiming ve Wang Zhongsi 王忠嗣 sırayla Longyou Askeri Valiliği görevine getirildi fakat hiçbirisi Shibao'yu ele geçiremedi." ⁷³⁷

"Ertesi Yıl (743), Tibetliler Hongji Şehri'ne 洪濟城 ⁷³⁸ saldırdı. Shibao'daki savaşta orayı ele geçirmek mümkün olmadı. General Yardımcısı Zhuge Chan 諸葛詡 ⁷³⁹ orada öldü." ⁷⁴⁰

⁷³³ Liu Mau-Tsai, **a.g.e.**, s. 353.

⁷³⁴ Dotson, **OTA**, s. 122; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 51.

⁷³⁵ **JTS**, 196, s. 5235; **XTS**, 216, s. 6086.

⁷³⁶ **XTS**, 216, s. 6086.

⁷³⁷ **JTS**, 196, s. 5235.

⁷³⁸ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 690: Hongji Şehri 洪濟城, Qinghai'nın Guide ilçesinin 贵德县 batısında yer almaktadır.

⁷³⁹ Pelliot bu kişiden "Tchou-ko Li" olarak bahsetmektedir. Bkz. Pelliot, **Tibet**, s. 105.

⁷⁴⁰ **XTS**, 216, s. 6086.

“Tianbao saltanat devresinin 7. yılı (748-749), Longyou Askeri Valisi olarak görevlendirilen Geshe Han 哥舒翰⁷⁴¹ Tibetlilere saldırıp Shibao Kalesi’ni ele geçirdi. Bunun ardından Shibao Kalesi “Shenwu Ordugâhı 神武軍” olarak değiştirildi. Ayrıca Tibetli Bakan Wulun Yangguo 兀論樣郭 esir alındı.”⁷⁴²

741-751 yılları arası JTS ve XTS’deki Tibet monografilerinde yer almayıp karanlıkta kalan bazı detaylar vardır. OTA ve OTC’ye göre bir sonraki Tibet İmparatoru olacak Trisong Detsen 742 yılında dünyaya gelmişti. OTA’ya göre 743 yılında sağlam yetişkin askerlerin ve sivillerin nüfus sayımı yapılırken OTC’ye göre aynı yılda Tibet’te detayı hakkında bilginin yer almadığı bir itaatsizlik baş göstermişti. Bu itaatsizlik Başbakanın kış kurultayı düzenlediği sırada meydana gelmişti. Bir yıl sonra Tibet’in dört bir yanından asker toplandığı kaydı düşünülmektedir. Bu askerlerin toplanması muhtemelen iç isyanların bastırılmasında ve OTA’da geçtiği gibi 745 yılında Tibetlilerin Qinghai’da Shibao Kalesi civarında Tang Hanedanı kuvvetlerini bozguna uğratmasında etkili olmuş olmalıdır. Buna rağmen Tang Hanedanı’ndan bir generalin 745-746 yıllarında Wakhan’da orduya komuta ettiği, Tibetlilerin muhtemelen buna karşılık olarak 746 yılında ülkede hem asker hem de vergi topladığı, 747-748 yılları arasında Tang Hanedanı’nın Gilgit ve Wakhan’ı ele geçirdikleri Tibet kaynaklarında görülmektedir.⁷⁴³ Tibet kaynaklarında Gilgit ve Wakhan’ın Tang Hanedanı’na geçmesi Tang Hanedanı’nın 747 yılında Pamir-Karakorum bölgesiyle ilgilenmesinin bir sonucu idi. Aynı yılın baharında Gilgit’te Küçük Bolü Devleti’nin üzerine gönderilen Tang Hanedanı Generali Gao Xianzhi’nin 高仙芝 biyografisi önemli detaylar sunmaktadır. Biyografiye göre Tibetliler muhtemelen Küçük Bolü Devleti üzerinden kuzeybatıda 20 kadar devleti kendilerine tâbi kılmıştı.⁷⁴⁴ Bundan yola çıkarak Tang Hanedanı’nın 747 yılında tekrar Küçük Bolü Devleti üzerine yoğunlaşmasının Pamirler üzerinden Orta Asya’daki çıkarlarına karşı bir tehdidin önüne geçmek amacı taşıdığı düşünülebilir. Graff’a göre Tang Hanedanı’nın bu harekâtı Tibetlilerin Batı Türkleri ve Araplarla olan irtibatını kesmek

⁷⁴¹ Geshe Han 哥舒翰, Türgiş soyundan olup babası Tang Hanedanı’nın sınırlarında görevli olarak hizmet etmiştir. Kendisi de Hexi ve Longyou Askeri Valiliklerinin ordularında subay olarak hizmet etmiştir. 747’de Longyou, 753’te Hexi Askeri Valiliklerini yürüttü. Bkz. Okay, **a.g.e.**, s. 47; Graff, **a.g.e.**, s. 212.

⁷⁴² JTS, 196, s. 5235; XTS, 216, s. 6086.

⁷⁴³ Dotson, OTA, s. 123-128; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 51-52, 62-63.

⁷⁴⁴ JTS, 104, s. 3203.

içindi.⁷⁴⁵ Biyografinin devamında Gao Xianzhi'nin aynı yılda 10 bin askerle Pamirleri aşır Küçük Bolü Devleti'ni işgal ettiği, buradaki 5-6 Tibetli devlet adamını ortadan kaldırıp Tibet güzergahındaki asma köprüyü imha ederek bölgeyi kurtarmaya gelecek Tibet kuvvetlerine mâni olduğu, nihayetinde ise Küçük Bolü Devleti'nin hükümdarını ve Tibetli eşini⁷⁴⁶ esir alıp ertesi yıl ülkesine geri döndüğü bilgileri yer almaktadır.⁷⁴⁷

Tang Hanedanı'nın 745 yılı itibarıyla Gilgit bölgesi üzerinde odaklanıp Tibetlilerle mücadele etmesini kolaylaştıran önemli etkenlerden birisi kuzey sınırının ötesinde yaşanan karışıklıklar idi. Uygur, Karluk ve Basmıl boyları 742-744 yılları arasında bir ittifak oluşturup Türk Kağanlığı'nı ortadan kaldırdılar. Sonrasında bu boylar kendi aralarında çatışma yaşamış, bu çatışmadan zaferle ayrılan Uygurlar Türk Kağanlığı'na ait topraklarda kendi kağanlıklarını kurmuşlardı.⁷⁴⁸ Kısacası Tang Hanedanı, kuzeyinde yaşanan bu karışıklıkların kendisine sorun yaratmayacağından emin olarak Tibetliler üzerine uzak seferler düzenleme imkânı bulabildi.

Tang Hanedanı'nın Gilgit bölgesi üzerinde hakimiyet kurması ile Shibao Kalesi'ni ele geçirmeleri aynı yılda gerçekleşti. 741 yılının sonlarında Tibetlilerin eline geçen Shibao Kalesi'ni Tang Hanedanı ancak 748 yılında kurtarabilmişti. Tibetliler özellikle 742 yılında büyük kayıp verseler de burayı sıkı bir şekilde savunmuştu. Bu süreçte Tang Hanedanı, Longyou Askeri Valiliği'nde sık sık değişiklik yapmak ihtiyacı hissetmiş görünmektedir. Son olarak Longyou Askeri Valiliği'ne getirilen Geshu Han, askeri tarım bölgeleri⁷⁴⁹ oluşturmak için Chi Dağı'nın batısına askeri birliklerini gönderdi. 748 yılında Tibetlilerin Qinghai'in yukarısındaki Shenwei Ordugahı'nda yenilgiye uğratması sonrasında Geshu Han, Koko Nor Gölü'nün ortasında yer alan Longju Adası'ndaki Yinglong Kalesi'nde⁷⁵⁰ askerleriyle konuşlandı. Bundan sonra Tibetlilerin Qinghai'in yakınlarından geçmeye cüret

⁷⁴⁵ Graff, **a.g.e.**, s. 213.

⁷⁴⁶ Tibet Prensesi Trimalö, 740 yılında Küçük Bolü Devleti'nin hükümdarına eş olarak gönderilmişti. Bkz. Thomas, "**Tibetan Documents Concerning Chinese Turkestan IV, The Khotan Region**", The Journal of the Royal Asiatic Society, April 1930, s. 285-286.

⁷⁴⁷ **JTS**, 104, s. 3203-3205; Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 130-132.

⁷⁴⁸ Venturi, "**An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation**", s. 4: Türk Kağanlığı'nın yıkılışı ve yerini Uygur Kağanlığı'nın alması Tibetlilerin de dikkatini çekmiş, PT 1283 numaralı belgede bu gelişmeyi kaydetmişlerdi.

⁷⁴⁹ Tuntian 屯田, en basit tabirle İktâ veya Tımar sistemine benzetilebilir. Bu garnizonlarda yer alan askerler ve köylüler boş araziye tarıma açarak erzak tedarikini sağlamışlardır. Bu uygulama Han Hanedanı zamanından beri uygulanagelmıştır.

⁷⁵⁰ Qinghai Gölü'ndeki Yinglong Kalesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Tao Tong, **a.g.e.**, s. 126-127.

edemediği anlatılmaktadır. Ardından 63 bin kişilik bir orduyla hareket ederek 749 yılında Tibetlilerin koruduğu Shibao Kalesi'ni ele geçirmiş, Tibetli Bakan Wulun Yangguo ile birlikte 400 esir de almıştı.⁷⁵¹

Beckwith'e göre 750 yılı Tibet İmparatorluğu'nun askeri olarak dibe vurduğu bir dönemdi. Gao Xianzhi'nin 750 yılında Gilgit-Baltistan bölgesinin batısındaki Ghizar'ı da ele geçirmesiyle Tibet'in Pamirler üzerinden hakimiyet kurma girişimi engellenmiş, İpek Yolu ile bağlantısı koparılmıştı. Bu dönemde Orta Asya'da Tang Hanedanı ve Araplar hâkim güç olarak görünmektedir. 751 yılında Gao Xianzhi, Pamirleri aşip Orta Asya'ya yöneldi. Bu yılda Tang Hanedanı orduları, Arap ve Karluk birliklerine karşı Talas Irmağı kıyısında bir savaş vermekteydi. Tibet birliklerinin bu savaşta yer alıp almadığı tartışma konusudur.⁷⁵² Tibetliler esas olarak Qinghai bölgesinde Tang Hanedanı ile uğraşmakta, Yunnan'da Tang Hanedanı'nın saldırılarına maruz kalan Nanzhao Krallığı ile irtibata geçmekteydi.⁷⁵³

“Tianbao saltanat devresinin 10. yılı (751), Anxi Askeri Valisi Gao Xianzhi 高仙芝⁷⁵⁴ Tibetli boy beyleri ile birlikte Türgiş 突騎施 Kağanı, Shiguo 石國 ve Jieshi 羯師 hükümdarlarını esir alıp imparatora sundu.⁷⁵⁵ O sıralarda Tibetliler Man boylarından Geluofeng 閻羅鳳 ile ittifak kurup askeri birliklerle Lunan'a 瀘南 saldırdılar. Jiannan Askeri Valisi Yang Guozhong 楊國忠 imparatoru aldatarak “Yunnan'da 雲南 60 bin kişilik Man kuvvetini mağlup ettik. Eski Hongzhou 洪州 ve diğer yerlerdeki üç şehri ele geçirdik.” dedi. Geshu Han, Hongji ve Büyük Momen şehirlerini ele geçirip

⁷⁵¹ JTS, 104, s. 3212-3213; XTS, 135, s. 4570; ZZTJ, 216, s. 6892; Beckwith, *The Tibetan Empire*, s. 134; Kapusuzoğlu, “Türk Komutanlar”, s. 138-139.

⁷⁵² Vasary'ye göre Tibetliler, Tang Hanedanı'na karşı 751 yılındaki Talas Savaşı'nda Arap ve Karlukların safında yer almıştır fakat Dunlop, Talas Savaşı'nda Tibetlilerin yer almadığı görüşündedir. Bkz: Vasary, *a.g.e.*, s. 159; Douglas Morton Dunlop, *a.g.m.*, s. 307; XTS ve ZZTJ'de geçen bilgilere bakıldığında 751 yılının ilk ayında Talas Savaşı'ndan önce Türgiş ve diğer topluluklardan alınan esirlerle birlikte Tibetli boy beylerinin de Tang sarayına sunulması Orta Asya'da muhtemel bir Tibet askeri birliğinin varlığına işaret eder görünmektedir fakat esir alınanlar arasında askerlerin varlığı bilinmediği için bu durum şüphe yaratmaktadır. Buna karşılık Gao Xianzhi'nin, bu Tibetli boy beylerini 750 yılında Gilgit-Baltistan üzerine düzenlediği sefer sırasında esir almış olması da kuvvetle muhtemeldir. Çin kaynaklarındaki Tang sarayına sunulan esirlerle ilgili bölüm için bkz. XTS, 216, s. 6087; ZZTJ, 216, s. 6904.

⁷⁵³ Beckwith, *The Tibetan Empire*, s. 137-141; Graff, *a.g.e.*, s. 433.

⁷⁵⁴ Gao Xianzhi 高仙芝 veya Korece adıyla Go Seonji 고선지 (702-756), Goguryeo kökenli Tang Hanedanı generali idi. 751 yılındaki Talas Savaşı'nda görev almıştır.

⁷⁵⁵ ZZTJ, 216, s. 6904.

Jiuqu'daki eski toprakları geri aldı. Buralara vilayet ve kasaba olarak nizam verildi. Bu sırada Tianbao saltanat devresinin 12. yılı (753) idi. Netice olarak Lintao'nun batısında Kutsal Strateji Ordugâhı 神策軍, Jishi'nin batısında Jiaohe Vilayeti 澆河郡, Hequ'yu 河曲 tahkim etmek için de Wanxiu Ordugâhı 宛秀軍 kuruldu.”⁷⁵⁶

Yukarıdaki kayıtlarda Tibetlilerin 751 yılında Yunnan'daki Nanzhao Kralı Geluofeng ile ittifak kurduğu vurgulanmaktadır. Nanzhao Krallığı'nı Tibet İmparatorluğu'na yakınlaştıran sebep kuzeyde Tang Hanedanı'nın tehdidi ile karşılaşmasıydı. Tang Hanedanı 750'lerin başında Doğu Yunnan'daki ekonomik çıkarlarının ve Vietnam'a erişimlerinin Nanzhao'ya kaptırıldığını fark etmişti. Tang Hanedanı'nın tehdidine karşı Nanzhao Krallığı, tekliflerinin kabul edilmemesi halinde Tibetlilerle ittifak kuracakları, böylece Yunnan'ın artık Tang Hanedanı'na ait olmayacağı şeklinde bir karşı tehditte bulunmuştu. Sichuan'da Jiannan Bölge Komutanı Xianyu Zhongdong 鮮雨仲通 751 yılının yazında Nanzhao'ya fiilen saldırmaya başladığında Nanzhao Krallığı, Lhasa'ya bir elçilik heyeti gönderip ittifak için ilk girişimde bulundu. Yukarı Yangzi Nehri ile kesişen güzergahta bulunan Lunan'da Tibet ve Nanzhao birlikleri, Tang ordusunu ağır bir zayıyata uğrattı. Bu zafer ile Tibet İmparatorluğu, bir bakan gönderip Nanzhao kralı ve bakanlarına unvanlar ve resmi mühürler verdi. Nanzhao Krallığı, Tibet İmparatorluğu tarafından “kardeş devlet” olarak nitelendirildi. Nanzhao Krallığı ayrıca Tibet takvimini ve dönemin başlangıcı olarak 752 yılını esas aldı. Uebach'a göre aynı zamanda Tibet-Nanzhao ittifakının resmîyet kazandığı tarihi.⁷⁵⁷ Bu detaylar aslında Nanzhao Krallığı'nın Tibet'e tâbi olduğunun da göstergesiydi. Tang Hanedanı'nın Nanzhao'yu ele geçirme girişimleri askeri gücünün zayıflaması ve ordu içerisindeki yozlaşma nedeniyle neticesiz kalmıştı. Bu yozlaşmanın bir örneğine JTS ve XTS'daki kayıta da rastlanmakta, Jiannan Askeri Valisi Yang Guozhong'un İmparator Xuanzong'a

⁷⁵⁶ XTS, 216, s. 6087.

⁷⁵⁷ Uebach, **a.g.m.**, s. 54-55: 766 yılında Nanzhao hükümdarı Geluofeng tarafından Yunnan eyaletinin kuzeybatısındaki Dali bölgesinin 5 km güneyinde dikilen Tai He Yazıtı'na göre Tibet İmparatorluğu'nun 751 yılında Nanzhao Krallığı'na gönderdiği elçi Yixiangyele 一祥葉樂 olarak geçmektedir. Bu ad OTA'da 755-756 ve 758-759 yıllarında görülen Gos Trizang Yablag'a karşılık gelmekteydi. Yazıttan anlaşılacağı üzere 752 yılı öncesinde Tride Tsugtsen'in buyruğunu Nanzhao sarayına iletmışti. Bu görüşmeler sonrasında 752'de Tibet-Nanzhao ittifakı gerçekleşmişti.

sahte zafer haberleri ilettiği görülmektedir. Oysaki mağlubiyeti yaşayan Tang Hanedanı'nın Yunnan'da 200 bin askerini kaybettiği düşünülmektedir.⁷⁵⁸

753 yılına gelindiğinde Tang Hanedanı kuvvetleri, Geshu Han komutasında Qinghai'da bazı kazanımlar elde ederek ilerleme göstermişti. Geshu Han, Tibet sınırında 143 bin askeriyle 10 yıldan fazla bir süredir görev almaktaydı. Shibao Kalesi'ni ele geçirdikten sonra Jiuqu(Dokuz Kıvrım) olarak bilinen Yukarı Sarı Irmak bölgesinin çoğu onun sayesinde Tang Hanedanı'nın eline geçmişti.⁷⁵⁹ Bu kazanımları sağlamlaştırmak için idari düzenlemeler dahi girişilmişti fakat Tang Hanedanı'nın Tibetlilere karşı bu ilerleyişi iki yıl sonra kesintiye uğrayacak, An Lushan isyanı sırasında orduların geri çağırılması neticesinde ele geçirilen bölgeler yine Tibetlilere kaybedilecekti.⁷⁶⁰

2.4.7. Zanpu Qilisuzan'ın Ölümü

755 yılı, bir taraftan Tang Hanedanı'nda An Lushan isyanının başlangıcına tanıklık ederken diğer taraftan Tibet İmparatorluğu'nda iç karışıklıkların imparatorun öldürülmesine yol açtığı bir yıl oldu. JTS ve XTS'da Qilisuzan'ın, yani Me Aktsom(Aksakallı Büyükbaba) lakaplı Tride Tsuktsen'in 755 yılında hayatını kaybetmesi haricinde herhangi bir bilgi verilmemektedir.⁷⁶¹ Onun ölümü ile ilgili bilgiler OTA, OTC ve Lhasa şehrinde Potala Sarayı'nın önünde bulunan, 763-764 yılları civarına tarihlendirilen Zhol Yazıtı'nda⁷⁶² geçmektedir. OTA ve OTC'de Tibet'te askerlerin 755 yılında bir isyana kalkışıp hükümdarı ve maiyetini alaşağı ettiği bilgisi yer almaktadır.⁷⁶³ Zhol Yazıtı'nın güney yüzünde Tibet Başbakanı 'Bal Donsab ve Bakan Lan Nyezig'in öncülük ettiği bu ayaklanmada Tibet İmparatoru Tride Tsuktsen'in öldürüldüğü, neredeyse oğlu Trisong Detsen'in de öldürülmek üzere

⁷⁵⁸ Smith, **a.g.e.**, s. 176-177; Backus, **a.g.e.**, s. 75-76; Helga Uebach'ın makalesinde 766 yılında Nanzhao Kralı Geluofeng tarafından dikilen Tai He Yazıtı'nda geçen Tibetli Bakan Lun Ruozan'ın 論若贊 Nanzhao Krallığı'nın Tibetlilerle ittifak kurmasında etkili olduğu görüşüne yer verilmektedir. Buna göre Nanzhao hükümdarı Geluofeng, Yaozhou'da Tang Hanedanı ile yaşadığı sorunlar üzerine askeri yardım için ona başvurmuştu. Zira bu Tibetli bakanın emrinde çok sayıda Tibet askeri yer almaktaydı. Kendisi 748-751 yılları arasında Yunnan'ın kuzeybatısında bulunmuştu. Bkz. Uebach, **a.g.m.**, s. 54-55.

⁷⁵⁹ Twitchett & Fairbank, **TCHoC: Sui and T'ang**, s. 433, 449.

⁷⁶⁰ Fo, **a.g.e.**, s. 178-179.

⁷⁶¹ **JTS**, 196, s. 5236; **XTS**, 216, s. 6087: JTS ve XTS'da Tibet İmparatoru Qilisuzan olarak bilinen Tride Tsuktsen'in ölümü ile birlikte farklı adlarda geçtiği görülmektedir: JTS'da Qilisulongliezan 乞黎蘇籠獵贊, XTS'da Qilisulonglazan 乞黎蘇籠臘贊.

⁷⁶² Zhol Yazıtı'ndaki Tibetçe metinler için bkz. Iwao, Hill & Takeuchi, **a.g.e.**, s. 4-9.

⁷⁶³ Dotson, **OTA**, s. 128; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 63.

olduğu fakat diğer bir Tibet bakanı Nganlam Takdra Lukhong⁷⁶⁴ tarafından bu girişimin önlenip isyancı iki bakanın tutuklandığı anlatılmaktadır. ⁷⁶⁵ Tibet kaynaklarında bu isyanın nedeni verilmemektedir. Beckwith'e göre Tibet İmparatoru Tride Tsuktsen'in ölümünün Budizm karşıtı bakanların düzenlediği bir girişim olması mümkün değildi. Zira bu isyana öncülük eden iki bakanın Budizm yanlısı olup Takdra Lukhong'un Budizm karşıtı olması bu ihtimali imkânsız kılmaktadır. Ona göre, 13 yaşına gelen Trisong Detsen'in Tibetli bakan Takdra Lukhong ile birlikte babası Tride Tsuktsen'in nüfuzlu bakanlarını ortadan kaldırıp böylece tahta geçtiği, Takdra Lukhong'un da ortadan kaldırılan nüfuzlu bakanların yerini aldığı söylenebilir.⁷⁶⁶

⁷⁶⁴ Takdra Lukhong adının Çin kayıtlarında nasıl geçtiği tartışmalıdır. Takdra'nın Çince transkripsiyonu Xinuoluo'dur ve bu isim Tang Hanedanı kayıtlarında farklı kişiler olarak iki kez geçmektedir. Bunlardan ilki 728 yılında Tibet hükümdarı tarafından gözden düşürülen veya öldürülen Tibetli Bakan Takdra Lukhong, diğeri ise 755 yılında Tang Hanedanı'na kaçan bir Sumpa beyidir. Li Fang-kuei, Zhol Yazıtı'nın güney yüzünde Tibet ordusunun başında Tang Hanedanı'nın başkentini işgal ettiği belirtilen Takdra Lukhong'un Tang Hanedanı tarihlerinde 763 yılında Tang Hanedanı'nın başkentini ele geçiren Tibet Generali Mazhongying olduğu kanaatindedir. Bkz. Li Fang-kuei, **"Notes on Stag Sgra Klu Khong", Contributions on Tibetan Language, History and Culture, Vol-I**, ed. Ernst Steinkellner, Helmut Tauscher, Delhi, Motilal Banarsidass Publishers, 1995, s. 175-176; Takdra Lukhong'un ve onun mensup olduğu "Nganlam" boyunun Soğd asıllı olabileceğine dair görüş mevcuttur. Bkz. Lin Guanqun, **"The Sogdians in the Middle Ages and their Impact on the Relation between the Tang Dynasty and Tibet"**, Taiwan Dongya Wenming Yanjiu Xue Kan, 16/2, 2019, s. 21-22.

⁷⁶⁵ Richardson, **A Corpus of Early Tibetan Inscriptions**, s. 7-9.

⁷⁶⁶ Beckwith, **"The Revolt of 755"**, s. 274; Richardson, **"Ministers of the Tibetan Kingdom"**, s. 20.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TİBET İMPARATORLUĞU'NUN PARLAK ZAMANLARI

3.1. POXİLONGLİEZAN/SUOXİLONGLAZAN (TRİSONG DETSEN) DÖNEMİ

Tibet İmparatoru Tride Tsuktsen'e karşı düzenlenen isyandan bir yıl sonra, 756 yılında oğlu Trisong Detsen, tahtın tek varisi olarak Tibet İmparatorluğu'nun başına geçmişti. JTS ve XTS'da Trisong Detsen'in bakanlar tarafından tahta geçirildiğinin söylenmesi⁷⁶⁷ muhtemelen onun tahta çıkışına yardım eden Tibetli bakan Takdra Lukhong öncülüğünde bir grup anti-Budist bakanların varlığı ile ilgili bir detay olmalıydı. Trisong Detsen tahta çıktığında Budist karşıtı nüfuzlu bakanlarla karşı karşıya kalmış, babası zamanında Budizm'e gösterilen desteğe bu bakanlar Budist uygulamaları yasaklayan yazılı bir kanunla karşılık vermişlerdi.⁷⁶⁸ Yerel inanışa mensup gelenekçi bakanların Budizm'e karşı göstermiş olduğu bu reaksiyon Tibet'te bir süre etkisini gösterecekti.

Trisong Detsen'in tahta çıkış sürecinde Tibet İmparatorluğu da Tang Hanedanı da iç karışıklıklar içerisindeydi. Tibet'te yaşanan isyan ve bunun sonucunda iki nüfuzlu bakanın ortadan kaldırılması, ayrıca 755 yılında ülkenin kuzeydoğusunda Tibet'in en güçlü boyu olarak bilinen Sumpa boyunun beyi Xinuoluo'nun 悉諾邏, halkıyla birlikte Tang Hanedanı'na teslim olması⁷⁶⁹ Tibet'te otoritenin sarsıntılı olduğunu gösteren bazı gelişmelerdi. Bu nedenle Tibetliler, Tang Hanedanı ile bozuk olan ilişkileri düzeltmek adına elçi gönderdi. Buna karşılık olarak İmparator Xuanzong'un talimatıyla Başkent Vali Yardımcısı⁷⁷⁰ Cui Guangyuan 崔光遠

⁷⁶⁷ JTS, 196, s. 5236; XTS, 216, s. 6087.

⁷⁶⁸ Dotson, "Tri Songdetsen", Oxford Research Encyclopedia of Religion, 2017, s. 3-4: Dotson'a göre Trisong Detsen, 761 yılında toplanan mecliste yemin edilerek Tibet'te Budizm'in varlığını devletteki Budist karşıtı zümreye karşı güvence altına almayı başarmıştı.

⁷⁶⁹ XTS, 216, s. 6087; Chavannes, a.g.e., s. 225-226: Tibet boylarının en güçlüsü olan Sumpa boyunun beyi Xinuoluo'nun Tang Hanedanı'na sığınması esasında beklenmedik bir gelişme değildi. Zira babası Molingzan da tüm halkı ile birlikte Tianguan döneminde(742-755) Tang Hanedanı'na bağlanmak istemiş fakat Tibetliler tarafından öldürülmüştü. Xinuoluo ise Geshu Han aracılığıyla Tang Hanedanı'na teslim oldu.

⁷⁷⁰ Hucker, a.g.e., Nu: 5126.

diplomatik elçi olarak görev aldı. Ölen Zanpu adına taziyelerini iletip onu unvanla onurlandırdı.⁷⁷¹

3.1.1. An Lushan İsyanı ve Tibetlilerin Fırsat Kollaması

Tibet İmparatorluğu, içerisinde bulunduğu mevcut durumu da göz önünde bulundurarak eski ilişkilerin tekrar iyi hale gelmesini amaçlarken bu sırada Tang Hanedanı ise sınırlarındaki askeri valilerinden biri olan An Lushan önderliğinde çıkan isyanla boğuşmaktaydı. JTS ve XTS'daki Tibet bölümlerinde bu döneme dair anlatılara geçmeden önce Anshi İsyanı olarak da bilinen bu isyan hakkında kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır.

An Lushan, 703 yılında bugünkü Çin'in kuzeydoğusundaki Liaoning eyaletinin Chaoyang şehrinde dünyaya gelmişti. Babası Semerkanlı bir Soğd, annesi Ashide soyundan bir Türk büyücüsüydü ve falcılıkla geçiniyordu. Çocukluğunda babasını kaybetti ve annesiyle Türklerin yanında yaşadı. An sülalesinden birinin annesiyle evlenmesi ve 713 sonrası Çin'e kaçmasıyla An soyadını aldı.⁷⁷² Tang Hanedanı hizmetinde çalışan An Lushan, 742 yılında Pinglu, 744-755 yılları arasında Fanyang ve 750-751 yılları arasında Hedong olmak üzere üç ayrı bölgenin askeri valiliğini yaparak Tang Hanedanı'nın en fazla yetkiye sahip askeri valisi konumuna geldi. Onu bu kadar güçlü kılan etkenlerden biri İmparator Xuanzong'un 723 yılında Mubing(Paralı Askerlik) uygulamasını getirmesiydi. Bu sisteme göre askerler sadece bulundukları bölgeyi korumamış, aynı zamanda garnizonlar oluşturarak sefere de çıkmışlardır. Ancak sistemin bazı zaafı vardı. Bunlardan biri askere harcanan bütçenin artması, diğeri ise orduların sınıra yığılmasıyla merkezdeki gücün azaltılmasıydı. İmparator Xuanzong'un asıl amacı paralı askerlik uygulaması ile 742 yılında özellikle Pekin'den Gansu koridoruna kadar kuzey sınırı boyunca askeri valilik bölgeleri kurmak, böylelikle asker gücünün büyük kısmını dış tehditlere karşı kullanmaktı.⁷⁷³ An Lushan'ı güçlü kılan etkenlerden bir diğeri ise Tang Hanedanı başbakanı Li Linfu'nun 753 yılında ölümüydü. Kendisi imparatorluk içerisinde güçlü

⁷⁷¹ JTS, 196, s. 5236; XTS, 216, s. 6087.

⁷⁷² Tilla Deniz Baykuzu, **An Lu-shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti**, Konya, Kömen, 2014, s. 57; Liu Mau-tsai. **a.g.e.**, s. 363-364.

⁷⁷³ Kapusuzoğlu, **"Türk Komutanlar"**, s. 55-56.163; Graff, **a.g.e.**, s. 210-211: 742 yılında ordu garnizonları on bölgesel askeri komutanlığa dönüştürüldü. Her biri sınırlardaki birimlerin güvenliğinden sorumlu idi. Büyük komutanlıkların her biri 55 ila 91 bin arasında askere sahipti. Bu on askeri komutanlıkların dokuzu Askeri Valiler(Jie Dushi) tarafından idare edilmekteydi.

şahsiyetler arasında dengeyi sağlayabilecek otoriteye sahip tek kişiydi.⁷⁷⁴ Onun ölümüyle güçlü kişiler arasındaki denge An Lushan lehine gelişti. Buna ilaveten 756 yılında muktedir imparator Xuanzong hayatını kaybedince oğlu Suzong tahta geçti. Böylece yukarıdaki şartlar bağımsız bir güç olmak arzusu taşıyan An Lushan'ın isyanı için zemin hazırlamıştı.

Aralık 755 – Ocak 763 tarihleri arasında süren An Lushan isyanı dönemi kısaca şöyle özetlenebilir: 755 yılı Aralık ayı ile 756 yılı Temmuz ayı arasında isyancılar, Luoyang şehrini işgal ederek ilk başarılarını elde etmişti. Tang birlikleri Tongguan'da asilerin ilerleyişini durdurmuş, Hebei'de isyancılara bağlı ayaklanmaları da önlemişti. Ancak bu durum isyancıları dizginleyemedi. 756 yılı Temmuz ayı ile 757 yılı Kasım ayı arasında isyancılar ülkede hakimiyet dönemini yaşadı. 756 yılında An Lushan ülkede Yan Hanedanı'nı kurdu. Başkent Chang'an isyancıların elindeydi. İmparator Xuanzong Sichuan'da Chengdu'ya sığınmış, oğlu Suzong ise destek aramak için kuzeybatıda Sarı Irmak üzerindeki Lingwu'ya kaçmış, burada tahtın başına geçmişti. An Lushan bu dönemde askeri gücün ve bölgesel kontrolün doruk noktasındaydı fakat 757 yılında oğlu An Qingsu tarafından öldürüldü. 757 yılı Kasım ayı ile 759 yılı Nisan ayı arasında Tang Hanedanı kuvvetleri başkenti isyancıların elinden geri aldı ve isyanın bastırılmasında etkili olmaya başladı. 759 yılı Nisan ayı ile 762 yılı Ekim ayı arasında isyancılar yeniden güç kazandı ve çatışmalar uzun bir süre çıkmaza girdi ancak 763 yılı Ocak ayında Tang Hanedanı isyanı tamamen bastırmayı başarabildi.⁷⁷⁵

An Lushan isyanını kısaca ele aldıktan sonra JTS ve XTS'daki Tibet bölümlerinde isyan sırasında sınırlardaki birliklerin içerideki isyanı bastırmakla meşgul olmasından istifade eden Tibetlilerin Tang Hanedanı ile olan sınır hattındaki bazı bölgeleri nasıl adım adım ele geçirdiği ele alınabilir. Çin kaynakları bu süreç hakkında şu bilgileri vermektedir:

“An Lushan 安祿山 ayaklanıp Luoyang'ı 洛陽 işgal ettiği sırada Geshe Han, Hexi ve Longyou'daki askeri birlikleriyle doğuda Tong Geçidi'nde 潼關 konuşlandı.⁷⁷⁶ Haliyle komutanların birçoğunun, bölgelerindeki askerleri sevk edip ayaklanmayı

⁷⁷⁴ Twitchett & Fairbank, **TCHoC: Sui and T'ang**, s. 470.

⁷⁷⁵ Twitchett & Fairbank, **TCHoC: Sui and T'ang**, s. 474; Eberhard, **a.g.e.**, s. 212.

⁷⁷⁶ **JTS**, 196, s. 5236; **XTS**, 216, s. 6087.

bastırması pek mümkün görünmüyordu. İsyanı bastırmaları için hudut karargâhlarına çağrı yapılınca sınırlar bomboş kaldı. Böylece Tibetliler avantaj elde edip zalimce istilalarda bulundu.”⁷⁷⁷

“Zhide 至德 saltanat devresinin ilk yılı (756) / 2. yılı (757), Tibetliler Xizhou 郿州 ve Weiwu’daki 威武 yerlerin birçoğunu ele geçirmiş, Shibao’da 石堡 konuşlanmıştı. İmparator Suzong 肅宗 tahta çıktığında Tibetliler elçi gönderip barış talebinde bulundu. Bunun haricinde An Lushan ayaklanmasını bastırmak için sefer düzenlemeyi teklif ettiler. İmparator Suzong, Denetleme Sekreteri Nan Juchuan’ı 南巨川 iade-i ziyaret için gönderdi. Aynı yılda Tibetliler içeriye doğru işgallerde bulundular. Kuozhou, Bazhou 霸州⁷⁷⁸, Minzhou 岷州⁷⁷⁹ ile birlikte Heyuan ve Momen 莫門 Ordugahı’nı ele geçirdiler. Tibet’ten birkaç elçi gelip tekrar barış talebinde bulundu. İmparator, Tibetlilerin düzenbaz olduklarını bilmesine rağmen şimdilik sıkıntıları ortadan kaldırmanın peşindeydi. Bu nedenle Başbakan Guo Ziyi 郭子儀, Xiao Hua 蕭華 ve Pei Zunqing’e 裴遵慶 Tibetlilerle anlaşma yapılması talimatı verildi.”⁷⁸⁰

“Qianyuan döneminden (758-760) sonra Tibetliler boşluğumuzdan yararlanıp sınırlardaki şehirleri düzenli olarak baskı altında bıraktı. Kimi zaman yağmalar sırasında yaralanıp öldürüldüler, kimi zaman da vadilerde kaçarken hayatlarını kaybettiler. Birkaç yıl sonra, Fengxiang’ın 鳳翔⁷⁸¹ batısı ve Binzhou’nun 邠州⁷⁸² kuzeyi tamamen Tibet Ronglarının bölgesi haline geldi. 10 kadar idari bölge

⁷⁷⁷ XTS, 216, s. 6087.

⁷⁷⁸ Bazhou 霸州, muhtemelen Sichuan’ın orta kuzey bölümündeki Maoxian civarında idi. Bkz. Xiong, **a.g.e.** s. 55.

⁷⁷⁹ Minzhou 岷州, muhtemelen Gansu’daki Lanzhou’nun güneyindeki Min İlçesi’ne karşılık gelmektedir. Bkz. Xiong, **a.g.e.**, s. 364.

⁷⁸⁰ XTS, 216, s. 6087.

⁷⁸¹ Fengxiang 鳳翔, Shaanxi’nin güneybatısında yer alan il düzeyinde bir idari birimdir. Bkz. Xiong, **a.g.e.**, s. 155-156.

⁷⁸² Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 616: Binzhou 邠州 bugün Shaanxi’deki Bin İlçesi’ne 彬县 karşılık gelmektedir.

unutulmaya yüz tuttu. Han Hanedanı zamanındaki “Zelu 竿路” Qianyuan döneminden sonra Tibetlilerin eline geçti.”⁷⁸³

“Baoying saltanat devresinin ilk yılı (762), 6. ay, Tibet elçisi Zhufanmang’er 燭番莽耳 ve diğer iki kişi gelip imparatora haraç sundular. Bu sıralarda Tibetliler Lintao’yu ele geçirdi. Qinzhou 秦州⁷⁸⁴, Chengzhou 成州⁷⁸⁵ ve Weizhou 渭州 Tibetlilerin eline geçti.”⁷⁸⁶ Jiannan’daki Xishan tekrar Tibet, Di ve Qiang boylarıyla komşu hale geldi.”⁷⁸⁷

“Baoying saltanat devresinin 2. yılı (763), 3. ay, Siyasi Müşavir Li Zhifang 李之芳 ve Sol Danışman Cui Lun 崔倫 Tibet’e gönderildi. Tibetliler onları alıkoyup geri göndermedikleri gibi Xishan’daki Heshui Şehri’ne 合水城 saldırdılar.”⁷⁸⁸

Tibetlilerin An Lushan isyanından Tang Hanedanı’nın başkenti Chang’an’ı ele geçirmelerine kadar olan 755-763 yılları arası dönemdeki faaliyetleri Tibet kaynaklarına da sirayet etmiştir. OTA ve OTC’ye göre Tibetli bakanlardan Gos Trizang Yablag ve Zhang Tongtsen 755-756 yılları arasında Gansu eyaletindeki Taozhou’yu işgal ettiler. Ardından Sarı Irmak’ın yukarısında bir askeri koloni idaresi oluşturup başına da bir general yerleştirdiler. 756-757 yılları arasında Trisong Detsen hakimiyeti ele aldığı anda tebaadan ağır vergiler toplamıştı. Bu sırada Tibetli bakanlarından Gos Trizang Yablag ve Zhang Tongtsen, Nanzhao Krallığı’ndan bir kuvvetle beraber Sichuan eyaletinin güneybatısında Yunnan eyaletine sınır olan Xizhou’yu 嵩州 ele geçirdiler. 757-758 yılları arasında Tang Hanedanı’nın elçi gönderdiği kaydı düşülmüştür. Bu elçi muhtemelen JTS ve XTS’da bu sırada Tibet’e

⁷⁸³ JTS, 196, s. 5237.

⁷⁸⁴ Shi Ding, Shen Zhihua, ZTCD, s. 697: Qinzhou 秦州, günümüzde Gansu eyaletinde Qin’an 秦安 ilçesinin kuzeybatısında yer almaktadır. 758 yılında bu ismi alan Qinzhou, Baoying 宝应 döneminde(762-763) Tibetlilerin eline geçmiştir.

⁷⁸⁵ Shi Ding, Shen Zhihua, ZTCD, s. 608: Chengzhou’nun 成州 merkezi Gansu eyaletindeki Li İlçesi’nin 礼县 güneybatısındadır. 742 yılında Tonggu Vilayeti 同谷郡 olarak değiştirildi. 758 yılında ise Chengzhou adını aldı.

⁷⁸⁶ XTS, 216, s. 6087.

⁷⁸⁷ JTS, 196, s. 5237.

⁷⁸⁸ JTS, 196, s. 5237; XTS, 216, s. 6087.

gönderildiği anlatılan Denetleme Sekreteri Nan Juchuan 南巨川 idi. Barış yapıldığına dair bir kayıt olmamakla birlikte Tibet Başbakanı We Nangzher Zutsen⁷⁸⁹, Xining civarındaki Heyuan Ordugahı'na ve Suirong Ordugahı'na 绥戎軍⁷⁹⁰ saldırılar düzenledi. 758-759 aralığında Tibetli başbakan ülkesine geri dönerken bakanlardan Gos Trizang Yablag ve We Kyezan Tag nang, Liangzhou'ya sefer düzenleyip burayı ele geçirdi.⁷⁹¹ Bu seferler sürerken 760 yılında Trisong Detsen'in oğlu dünyaya geldi. 762 yılı bir kırılma noktası oldu. Tang Hanedanı'ndan bu yılda bir elçi geldi. Muhtemelen İmparator Suzong'un ölümü ve Daizong'un başa geçişini haber vermişti. Tibetliler bundan sonra Tang Hanedanı ile politik bağlarını kopardı. Zhang Chimshang Gyalsig Shuteng ve Zhang Tongtsen önderliğinde bir ordu Sarı Irmak üzerine kurulu Hongji Köprüsü'nü geçti. JTS ve XTS'da da anlatıldığı gibi Linzhou'daki 臨州 Lintao Ordugahı 臨洮軍 ve Qinzhou 秦州 gibi birçok Tang bölgesini ele geçirdiler.⁷⁹²

Tang Hanedanı ile Tibet kaynaklarında An Lushan İsyanı sonrası Tibetlilerin faaliyetleriyle ilgili kayıtlara değinildikten sonra durum şöyle özetlenebilir: Tang generallerinden Gao Xianzhi ve Feng Changqing'in An Lushan İsyanı karşısındaki başarısızlıkları sebebiyle 756 yılında imparator Xuanzong tarafından idam edilmeleri üzerine, Tibet İmparatorluğu'nun kuzeydoğuya düzenledikleri askeri seferlerin önünde büyük engel teşkil eden Geshu Han, isyanı bastırmak için görevlendirildi. Tong Geçidi'nde topladığı büyük kuvvet onun darbe girişiminde bulunabileceği endişesi yaratmıştı. Bu nedenle İmparator Xuanzong tarafından doğrudan isyancıların üzerine gönderildi fakat Tong Geçidi'nde An Lushan'ın birliklerine karşı büyük kayıp verip komutanlarıyla birlikte teslim oldu. Luoyang'a esir olarak gönderildi ve kısa bir süre sonra öldürüldü.⁷⁹³ Bu şartlar Tibetliler için olağanüstü bir

⁷⁸⁹ We Nangzher Zutsen, 754-763 yılları arasında Tibet Başbakanı olarak görev almıştır. Bkz. Dotson, **Administration and Law in the Tibetan Empire**, s. 371.

⁷⁹⁰ Tao Tong, **a.g.e.**, s. 125-126: Suirong Ordugahı 绥戎軍, Qinghai'daki Huangyuan ilçesinde yer almaktadır. Huangshui Irmağı'nın yukarı kollarındaki en büyük askeri üs olan bu yer Koko Nor Gölü civarı için yapılan akınların ilk noktasıdır.

⁷⁹¹ Uray, **"The Location of Khar-can and Leñ-ču of the Old Tibetan Sources"**, *Varia Eurasistica. Festschrift für Professor András Róna-Tas*, ed. Gábor Bereczki, Szeged, Department of Altaic Studies, 1991, s. 219: Uray'a göre Liangzhou, OTA'da aynı yıllarda Tibetlilerin akın düzenlediği yer olarak geçen Khar-can Len-cu bölgesi olmalıdır. Bunun haricinde Ningxia eyaletinde bulunan Lingzhou olduğuna dair görüşler de mevcuttur.

⁷⁹² Dotson, **OTA**, s. 128-132; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 63-66

⁷⁹³ Baykuzu, **An Lu-shan İsyanı**, s. 108-110; Graff, **a.g.e.**, s. 219-220.

fırsat yarattı. Tibet'te yaşanan taht değişikliği sonrası henüz genç yaşta başa gelen Trisong Detsen'in avantajı onun savaşçı ve güçlü bakanlara sahip olmasıydı. Öncelikle Tibetliler, 756 yılında An Lushan ayaklanmasını bastırmak için Tang Hanedanı'na elçi gönderip yardım teklifinde bulundular. Böylece Tang Hanedanı'ndan yüklüce haraç ve imtiyaz almayı amaçlaması muhtemeldi. Tibetlilerle aynı zamanda Uygur Kağanı Moyen Çor'un da bir elçi göndererek yardım teklifinde bulunduğu görülmektedir. Bu yılda Tang Hanedanı iki tarafın elçilerini iyi karşılamış fakat yardım tekliflerine cevap vermemiştir.⁷⁹⁴ Bu yardım teklifleri Tang Hanedanı tahtına yeni çıkan İmparator Suzong için önemliydi. Zira An Lushan İsyanı karşısında ordular yetersiz kalmakta, dışarıdan bir askeri desteğe ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu açıdan Tang Hanedanı'nın Tibetliler ile Uygurlar arasında kaldığı kararsızlık 757 yılında Tibetlilerin tekrar yaptığı yardım teklifinin reddedilmesi, Uygur Kağanlığı ile iyi ilişkiler kurulup onların askeri desteğinin alınmasıyla sona erdi.⁷⁹⁵ Uygur Kağanlığı ile ittifak, Töles asıllı Shuofang generali Pugu Huai'en tarafından görüşüldü. Böylece 757 yılının sonunda Uygurlar, An Lushan'ın oğlu An Qingxu 安慶緒 kontrolündeki isyancıları defetmek için 4 bin atlıyla Tang Hanedanı'na yardım etti.⁷⁹⁶ Yihong'a göre Tang Hanedanı'nın Uygur Kağanlığı ile olan ilişkisi, Türk Kağanlığı ve Tibetliler ile olan ilişkisine göre daha barışçıl idi. Bunun sebebi Uygurların diğerlerine göre daha farklı bir ekonomik ve sosyal yapısının olması, Uygurların bölge ihtiraslarının olmayışı, siyasi ve ekonomik gereklilikler, ortak çıkarlar idi. Uygurlar açısından ise Tang Hanedanı ile olan ticaret, siyasi gücünün istikrarını sürdürebilmek için gerekliydi. Bu vesileyle Uygur Kağanlığı, Tang Hanedanı ile diplomatik evlilik yapıp yüklü miktarda hediyeler alarak durumdan faydalanmış oluyordu.⁷⁹⁷ Yihong'un görüşüne ek olarak Beckwith, Tang Hanedanı'nın Tibetlilere nazaran Uygurlara karşı iyi niyetli olmasının sebeplerinden birini Tibetlilerin Tang Hanedanı'nın batı cephesinde daha yakın bir tehdit oluşturmalarına, buna rağmen Uygurlar ile aralarında Gobi Çölü'nün olmasına

⁷⁹⁴ ZZTJ, 218, s. 6992.

⁷⁹⁵ JTS, 195, s. 5198; Li Fang-kuei, a.g.m., s. 178.

⁷⁹⁶ Colin Mackerras, "Sino-Uighur Diplomatic and Trade Contacts (744 to 840)", Central Asiatic Journal, Vol. 13, No. 3, 1969, s. 216; Graff, a.g.e., s. 221.

⁷⁹⁷ Pan Yihong, Sui-Tang Foreign Policy, s. 205-207, 225-227; Pan Yihong, "The Sino-Tibetan Treaties", s. 134.

bağlamaktadır. Bir diğer sebebi ise Tang Hanedanı'nın bünyesinde barındırdığı Türk yanlısı Soğd tüccarları olmalıdır.⁷⁹⁸

3.1.2. Tibetlilerin Başkent Chang'an'ı Ele Geçirmesi ve Chang'an'ın Tibetlilerin Elinden Kurtarılışı

Tang Hanedanı'nın Uygur Kağanlığı ile ittifak kurmasına hiddetlendiği anlaşılan Tibetliler, Tang Hanedanı'nın sınırlarda ve içerideki zafiyetlerinden yararlanarak 755-763 yılları arasında Qinghai üzerinden Gansu ve Sichuan eyaletlerinde ilerlediler.⁷⁹⁹ An Lushan İsyanı ile boğuşan Tang Hanedanı, Shaanxi eyaletinin batısındaki topraklarının büyük kısmını Tibetlilere kaptırdı. Böylece Tang Hanedanı'nın merkezi dış saldırılara karşı daha kırılgan bir hale geldi. Tibetlilerin Tang Hanedanı'na karşı yürüttüğü fetih hareketlerini ileri boyuta taşıyan üç etken vardı. Bunlardan birincisi An Lushan İsyanı'nın yarattığı zafiyet, ikincisi Tang Hanedanı'nın 757 yılında Uygurlar ile iyi ilişkiler kurma taraftarı olması nedeniyle Tibetlilerin daha yoğun akınlar düzenlemesi idi. 762 yılında İmparator Suzong, Tibetlileri yatıştırmak için onlarla dudağa kurban kanı sürülerek yapılan anlaşmayı kabul etmek durumunda kalmıştı fakat Zhol Yazıtı'nda anlatıldığı gibi 762 yılında İmparator Suzong'un ölümüyle Tang Hanedanı'nın yıllık 50 bin ipek haracı göndermeyi kesmesi Tibetlileri daha da öfkeliendirdi.⁸⁰⁰ Bu gelişme üçüncü etken sayılabilir. 763 yılında An Lushan İsyanı'nın nihayete erdiği sıralarda Tibet İmparatorluğu orduları, Tang Hanedanı'nın merkezi Chang'an şehrine doğru ilerleme kararı aldı.

⁷⁹⁸ Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 146. Beckwith'in kitabının Türkçe baskısında bu konu ile ilgili redaktör notuna göre Tang Hanedanı'nın Tibetliler yerine Uygurlar ile iyi ilişkiler kurmasının sebebi Çin coğrafyasında kurulan hanedanların Hunlardan beri bozkır Türk devletlerini nasıl kontrol altına alacağını, nasıl parçalayıp provoke edeceğini iyi bilmesidir. Lakin Tibet merkezi devlet yapısı, kurumsal ve gelişmiş din anlayışı, yerleşik-ziraatçı bir toplumla Çin'e daha çok benzemektedir. Bu nedenle Tang Hanedanı için kolay bertaraf edilemeyecek bir düşman idi. Türkçe baskıda dipnot 17'deki redaktör notu için bkz. Christopher I. Beckwith, **Tibet İmparatorluğu Tarihi**, İstanbul, Selenge, 2020, s. 153.

⁷⁹⁹ Sichuan'ın batısı ve güneyi dağlarla çevrilidir. Buranın güney sınırında bir miktar sınır kuvvetleri konuşlandırılrsa da esas savunma alanı buranın kuzey-kuzeybatı sınırına yakın olan Chengdu bölgesiydi. Tibet açısından Gansu'da Longyou bölgesinden saldırmak Sichuan'ın zorlu batı sınırından saldırmaktan daha kolay ve avantajlı idi. Zira Longyou bölgesi üzerinden büyük çaplı askeri hareketlere Qinghai'nin nispeten düz arazisi daha çok olanak tanıyordu. Sichuan'ın batısı ise herhangi bir dış saldırıya karşı doğal engeller barındırıyordu. Bu nedenle Tang-Tibet çatışmalarında her ne kadar Gansu ve Sichuan bölgeleri etkin rol oynasalar da Sichuan bu çatışmaların ikinci cephesi olarak kalmıştır. Bkz. Fo, **a.g.e.**, s. 180-181.

⁸⁰⁰ Pan Yihong, "The Sino-Tibetan Treaties", s. 134-135; Richardson, **A Corpus of Early Tibetan Incriptions**, s. 13.

Başkent Chang'an'ın Tibetliler tarafından ele geçirilmesine değinmeden evvel Tang Hanedanı'nın isyan sonrası durumundan kısaca bahsetmek faydalı olacaktır. 763 yılının Ocak ayında bastırılan isyandan sonra Tang Hanedanı'nın ilk düşüncesi 755 yılındaki statükonun yeniden tesis edilmesiydi. Zira An Lushan İsyanı'nın getirdiği yıkımın bilançosu ağırdı. Devletin finansal yapısı çöktü. Yerel vergi kayıtları yok edildi, dağıldı veya kullanılamaz hale geldi. Büyük ölçekli nüfus hareketleri yaşandı. Hebei ve Henan eyaletlerinde savaştan etkilenen bölgelerde nüfus azaldı ve birçok insan Huai ve Yangzi nehirlerinin vadilerine veya güneye göç etti. Hükümet Hebei ve Henan eyaletlerinin büyük bir kısmında hakimiyeti kaybetti. İmparatorluk nüfusunun yüzde 25 ila 30'unun kontrolü kaybedilmiş, büyük gelir kaybı yaşanmıştı.⁸⁰¹ Buna ek olarak Tang Hanedanı, 754 yılında yaklaşık 325 bin atın yetiştirildiği imparatorluk otlaklarının büyük kısmını da Tibetlilere kaptırdı. Süvarilerine at tedariki konusunda sıkıntı çeken Tang Hanedanı, Uygur Kağanlığı'ndan fahiş fiyatlara at temin etmek durumunda kaldı.⁸⁰² Zira ipek fiyatlarının isyan sonrasında %5000 kadar artması, böylelikle bir top ipeğin 200 nakitten 10 bin nakite çıkması atların da fiyatının yükselmesine sebep oldu. Böylelikle artan at ihtiyacı karşısında Tang Hanedanı Uygur Kağanlığı'na her at başına 40 top ipek ile ödeme yapmak zorunda kalmıştı.⁸⁰³ Tang Hanedanı bu ekonomik bunalım karşısında bazı iktisadi kararlar almak durumunda kaldı. Bunlardan en önemlisi ise devlet hazinesinin arttırılması için geçici bir süreliğine tuz tekelinin oluşturulması oldu. Zira ekonomik kriz sırasında en etkili gelir kalemi tuz tekeli oldu.⁸⁰⁴

Tang Hanedanı bu ağır koşullar altında iken Tibet'in Tang Hanedanı konusunda uzman bakanı Takdra Lukhong, Tang Hanedanı'nın başkenti Chang'an'ı

⁸⁰¹ Twitchett & Fairbank, **TCHoC: Sui and T'ang**, s. 485; 754 yılında Tang Hanedanı kayıtlarında yaklaşık 9,6 milyon hanenin kayıtlı olduğu görülmektedir. Bu hanelerin yaklaşık 5,3 milyonu vergi vermekte idi. İsyan sırasında meydana gelen savaşlar ve yaşanan göçler nedeniyle hanelerin sayısında kritik bir azalma dikkat çekmektedir. 758-760 yıllarında kayıtlı hane sayısı yaklaşık 1 milyondur. 760 yılında vergi veren hane sayısı kayıtlara göre yaklaşık 758 bin idi. Sayının az oluşunda diğer etkenlerle birlikte sağlıklı bir nüfus sayımı ve vergi alımının sağlanamaması da etkili olmalıdır. Tang Hanedanı'nın nüfus istatistikleri için bkz. Bielenstein, **Chinese Historical Demography A.D. 2 – 1982**, Stockholm, The Museum of Far Eastern Antiquities, 1987, s. 20-21.

⁸⁰² Graff, **a.g.e.**, s. 228; Benn, **a.g.e.**, s. 11.

⁸⁰³ Beckwith, **"The Impact of the Horse and Silk Trade on the Economies of T'ang China and the Uighur Empire: On the Importance of International Commerce in the Early Middle Ages"**, Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 34, No. 3, 1991, s. 187.

⁸⁰⁴ Drek Flora Ortiz, **"Salting the Empire: Salt, Finance, and National Security during the Late Tang Dynasty"**, Journal of Chinese Historical Geography, Vol. 23, No.1, 2008, s. 148.

ele geçirme planı yapmıştı. Li Fang Kuei'ye göre Takdra Lukhong, JTS ve XTS'da 763 yılında Chang'an'ı ele geçiren Tibet generallerinden Mazhongying 馬重英 idi. Ona göre bu Tibetli bakanın planı Shuofang Askeri Valiliği'nin yer aldığı Lingzhou'ya saldırarak Qinghai'daki ahaliyle irtibatlarını kesmek ve bu ahaliden ordu oluşturarak kuzey ve güneyden iki kol halinde baskın yapıp Chang'an'ı ele geçirmektir.⁸⁰⁵ Tang Hanedanı generali Guo Ziyi esasında Tibetlilerin, Tangut boylarıyla birlikte Tang Hanedanı'na karşı planları konusunda 763 yılında İmparator Daizong'u birçok defa uyarmış, teyakkuz durumuna geçilmesi gerektiğini önermişti fakat bunlar neticesiz kalmıştı.⁸⁰⁶ Chang'an'ın Tibetliler tarafından ele geçirilişi JTS ve XTS'daki Tibet bölümlerinde şöyle anlatılmaktadır:

“Guangde 廣德 saltanat devresinin ilk yılı (763), Tibetliler Dazhen Geçidi'nden 大震關⁸⁰⁷ girerek (Gansu eyaletinde) Lanzhou, Hezhou, Shanzhou ve Taozhou'yu ele geçirmişti. Netice olarak Longyou toprakları da tamamen kaybedildi.⁸⁰⁸ 9. ay, Tibetliler Jingzhou'yu 涇州⁸⁰⁹ ele geçirdiler. Oraya girdiklerinde Vali Gao Hui 高暉 teslim oldu. 10. ay, (Shaanxi'de) Binzhou'yu işgal edip Fengtian 奉天⁸¹⁰ ilçesine kadar nüfuz ettiler. Tibetliler Tuyuhun, Tangut ve Qianglardan oluşan 200 binin üzerinde bir kuvvetle Longguang Geçidi'nden 龍光度 doğuya varıp Wugong'u 武功⁸¹¹ ele geçirdiler. Weibei 渭北 Bölge Karargâh Komutanı Lü Riqiang 呂日將, Zhouzhi'nin 盩厔 batısında Tibetlilerle çatışıp onları mağlup etti fakat Zhongnan'da 終南⁸¹² meydana gelen savaşta Lü Riqiang firar etti. Sekreterlik Başkanı ve Mareşal Vekili Guo Ziyi bunları haber alınca orduyu geri çekti. İmparator Daizong 代宗 hâlâ

⁸⁰⁵ Li Fang-kuei, **a.g.m.**, s. 177-178

⁸⁰⁶ **ZZTJ**, 222, s. 7143.

⁸⁰⁷ Dazhen Geçidi 大震關, Gansu'da Qingshui'nin kuzeydoğusu ve Tianshui'nin doğusunda yer alan bir geçittir. Bkz. Xiong, **a.g.e.**, s. 115.

⁸⁰⁸ **XTS**, 216, s. 6087.

⁸⁰⁹ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 663: Jingzhou 涇州, Gansu eyaletinin kuzeydoğusundaki Zhenyuan ilçesinin güneydoğusunda kalmaktadır.

⁸¹⁰ Fengtian İlçesi 奉天縣, Shaanxi'de Xi'an şehrinin kuzeybatısındaki Qianxian'da yer almaktadır. Bkz. Xiong, **a.g.e.**, s. 155.

⁸¹¹ Wugong 武功, Shaanxi'de Xi'an şehrinin batısındadır. Bkz. Xiong, **a.g.e.**, s. 556.

⁸¹² Zhongnan 終南, Tang Hanedanı'nın başkenti Chang'an'ın güneyinde bir dağ idi.

Shaanxi'de iken Guo Ziyi imparatorluk arabalarıyla Shangzhou'ya 商州⁸¹³ vardı. Gao Hui Tibetlilerin Chang'an'a girmesinde öncülük etmiş, böylece başkent Tibetlilerin eline düşmüştü. Tibet Kıdemli Generali Mazhongying ve diğerleri Bin Beyi'nin 邠王 oğlu Guangwu Beyi 廣武王 Cheng Hong'u 承宏 imparator olarak başa getirdiler. Saltanat unvanı değiştirildi. Genel af ilan edilip birimlere memurlar yerleştirildi. Devlet adamları⁸¹⁴, aileleriyle birlikte güneyde Jingxiang'a 荆襄 göçmüş, vadilerde saklanmışlardı. Düzensiz askeri birliklerin her biri haraç kesmek için yol keser oldu.”⁸¹⁵

Tibetlilerin Chang'an'ı ele geçirmesi hakkında bilgiler OTA, OTC ve Zhol Yazıtı'nda da yer almaktadır. Bu kaynaklarda yer alan bilgiler Tang Hanedanı kayıtlarını doğrular nitelikte Tibetlilerin Chang'an'a yürürken Linzhou'daki Lintao Ordugahı, Qinzhou ve Hezhou gibi birçok yere akın düzenlediklerini açıklamaktadır. Muhtemelen buraya kadar akınları düzenleyen kişi Tibetli bakanlardan Zhang Chimshang Gyalsig Shuteng idi. Kendisi bu akınlardan sonra Tibet'e geri dönmüştü. Tibetliler bu sefer büyük bir orduyla harekete geçti. Tibetli bakanlardan Zhang Chimshang Gyalsig Shuteng, Takdra Lukhong, Zhang Tongtsen ve Zhang Tsanba bu hareketin başındaki kıdemli generaller idi. Tibet kaynaklarında Kengshi(Jingshi 京师=Başkent) olarak geçen Chang'an'a ilerleyen Tibet ordusu buranın yaklaşık 51 km güneybatısında Tang kuvvetleri ile çatışmaya girdi. İmparator Daizong bu saldırı üzerine başkenti terk etti. Tibetliler Chang'an'ı ele geçirmiş, yeni bir imparatoru tahta çıkarmıştı. Cheng Hong olarak geçen ve kısa süre tahtta kalacak bu imparator, Prenses Jincheng'in kardeşi idi. Chang'an'ın ele geçirilmesinden sonra Tibetli bakan Zhang Chimshang Gyalsig Shuteng'in büyük müşavere için Tibet'e gittiği, yapılan istişarede bakanların bazı görevlere atandıkları anlaşılmaktadır.⁸¹⁶ OTA, OTC ve Zhol Yazıtı 763-764 yılına kadar bilgi vermekte olup bundan sonraki yıllarda meydana gelen gelişmeler hakkında malumat vermemektedir.

⁸¹³ Shangzhou 商州, Shaanxi'de Xi'an şehrinin güneydoğusunda kalmaktadır. Xiong, **a.g.e.**, s. 439-440.

⁸¹⁴ Yiguan 衣冠 kıyafet ve şapka anlamına gelse de Tang Hanedanı zamanında devlet görevlilerini ve öne çıkan aileleri tanımlamak için kullanılan bir tabir olmuştur.

⁸¹⁵ **JTS**, 196, s. 5238; **XTS**, 216, s. 6087-6088.

⁸¹⁶ Dotson, **OTA**, s. 132-133; Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 66; Richardson, **A Corpus of Early Tibetan Incriptions**, s. 11-15.

Tang Hanedanı ve Tibet kayıtlarından yola çıkılarak durum şöylece özetlenebilir: Tuyuhun, Tangut ve Qiang boylarının da mevcut olduğu 200 bin kişilik Tibet ordusu Chang'an'a doğru ilerlerken Gansu'da Longyou bölgesini ele geçirerek önce Tang Hanedanı'nın İpek Yolu ile olan irtibatını kopardı. Sonrasında Shaanxi bölgesine giren Tibet ordusu burada kuşattıkları Jingzhou Valisi Gao Hui'nin kendileriyle iş birliği yapmasıyla önemli bir avantaj elde etti. Gao Hui, Tibet ordularına Chang'an'a kadar öncülük etmekteydi. Bu ordu başkent Chang'an'ın kuzeybatısından yaklaşırken esasında Tang Hanedanı generali Guo Ziyi'nin kuvvetlerini tuzağa çekmiş oldu. Esas Tibet ordusu bu sırada başkent Chang'an'ın güneybatısından yaklaşıp Zhongnan Dağları civarında Weibei Bölge Karargâh Komutanı Lü Riqiang'ı mağlup ederek başkente yürüdü. İmparator Daizong başkenti terk etmiş, Henan'ın kuzeybatısındaki Xianzhou'ya kaçmıştı.⁸¹⁷ Guo Ziyi, birlikleriyle düştüğü tuzağın farkına varıp geri dönse de Chang'an 18 Kasım 763 tarihinde Tibetlilerin eline geçmişti.⁸¹⁸ İmparator kaçmış, terk edilmiş şehirde ise ordusu ve imparatorluk sarayı yağmalanmıştı. Tibetliler çok sayıda kadını, alimi ve zanaatkarı esir aldı. Tang Hanedanı ordusu ise parçalanmış vaziyette idi.⁸¹⁹

Guo Ziyi, birlikleriyle beraber başkent'in güneydoğusundaki Shangzhou'ya doğru yol aldı. Böylece başkent'in etrafında dağılmış askeri birlikleri tekrar toplayıp başkenti kurtarmak için plan yapacaktı. JTS ve XTS'da Guo Ziyi ve diğer Tang Hanedanı komutanlarının Chang'an'ı kurtarma girişimleri ve Tibetlileri kovup Chang'an'a girişleri şöyle anlatılır:

“Guo Ziyi henüz Shangzhou'ya varmadan evvel Hudut İdari Yardımcısı⁸²⁰ ve Saray Sekreterlik Kâtibi Wang Yanchang 王延昌 ile Soruşturma Müfettişi Li E 李萼, Guo Ziyi'ye şunları söyledi: *“Saygıdeğer Sekreterlik Başkanı⁸²¹ “Mareşal” olarak görevlendirildiğinde Majesteleri savaştan dolayı başkentten ayrılıp dışarıya gitmek*

⁸¹⁷ Richardson, **A Corpus of Early Tibetan Incrptions**, s. 15.

⁸¹⁸ Tibet elçilerinin Tang Hanedanı başkenti Chang'an'a gelişlerinin genel olarak kış ve ilkbahar mevsimlerinde gerçekleştiğini dile getiren Bielenstein, onların Tibet'ten sonbaharda ayrılıp ilkbahar ve yaz aylarında geri dönerek sert kışlardan kaçındıklarına dikkat çekmektedir. Bundan yola çıkarak Chang'an'ı ele geçiren Tibet ordusunun zamanlaması da buna benzer bir planlama olarak değerlendirilebilir. Bkz. Bielenstein, **Diplomacy and Trade**, s. 252.

⁸¹⁹ Schaik, **Tibet**, s. 1-2; Graff, **a.g.e.**, s. 227.

⁸²⁰ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 4425.

⁸²¹ Ling gong 令公 tabiri esasında Sekreterlik Başkanı 中書令 için kullanılan bir saygı ifadesidir. Burada ise Guo Ziyi 郭子儀 için söylenmiştir.

zorunda kalmıştı. Memleketin durumu bu noktaya varmıştı. Şimdiyse Tibetlilerin gücü her geçen gün (bizleri) zorlamakta iken nasıl olur da vadinin ortasında huzuru aklımızdan geçirebiliriz? Neden güneyde Shangzhou'ya yönelip tedrici olarak imparatorun geçici olarak sığındığı yere gitmiyoruz?" Wang Yanchang ayrıca şunu söyledi: "Tibetliler saygıdeğer Sekreterlik Başkanının güneye ilerlediğini bilmektedir. Muhakkak orduları ayırıp baskı yapmaya geleceklerdir. Eğer Tibetliler ana yolu tutarlarsa durum tehlikeli bir hal alır. Yushan 玉山 yolunu seçip oradan gitmek daha iyi olacaktır. Böylece Tibetlileri gafil bir şekilde yakalayabiliriz." Guo Ziyi onlara riayet etti. Birlikte dağ geçitlerindeki patikalardan ilerleyip Qipan'ı 七盤⁸²² aşarak Shangzhou'ya yöneldiler. Bundan önce Altı Ordu Generali Zhang Zhijie 張知節 de emrindeki birkaç yüz askerle başkentten Shangzhou'ya ilerlemişti. Tibetliler sığınan devlet adamları, alimler ve ahalinin mallarıyla atlarını yağmaladı. Wang Yanchang, Li E ile varıp Zhang Zhijie'ye "Tibet generalinin cesedi imparatorluk muhafızlarının atlarının toynakları altında ezilecektir. Ordusu mağlup edilip imparatorun sığınağına ilerleyemeyecek. (...) Şimdi saygıdeğer Sekreterlik Başkanı Guo Ziyi Mareşaldir. Luonan'a 洛南 varmak üzeredir. Tibet generali eğer askerlerini yeniden örgütlerse haber verin. Chang'an'ı alma planı için Guo Ziyi'nin gelip oralarda asayiş sağlamasını isteyelim. Bu general oldukça başarılıdır." dedi. Zhang Zhijie oldukça memnun oldu. (...) Guo Ziyi, Shangzhou'ya döndü. Tüm komutanlar bundan oldukça memnun olup her biri onun koşullarına riayet etti."⁸²³

"Shangzhou'da toparlandıktan sonra Saray Muhafızları Generali Zhangsun Quanxu 長孫全緒, Han Gong 韓公 tepesine vardı. Gün aydınlandığında davullara vurularak çok sayıda bayrak açıldı. Gece olunca Tibetlileri kuşkulandırmak için çok sayıda ateş yakıldı. İmparatorluk Ağırlama Bakanı Yin Zhongqing 殷仲卿 imparatorluğa ait askeri birliklerin gelişinden haberdar oldu. Kuvvetleri gitgide daha iyi hale gelmekteydi. Sonrasında Zhangsun Quanxu ile müşterek hareket edip durumu Guo Ziyi'ye bildirdiler. Yin Zhongqing, komutasındaki iki yüzden fazla atlıyla devriyeye çıktı. Shaanxi'deki Chan Nehri'ni 澧水 geçti. Tibetliler bundan endişelenip

⁸²² Qipan 七盤, Sichuan ile Shaanxi arasında önemli bir kavşak noktası olan dağlık bir bölgedir.

⁸²³ JTS, 196, s. 5237-5238.

ahaliye sorunca ahali onlara “Guo Ziyi Shangzhou’dan askerlerini alıp geri dönerek Chang’an’ı ele geçirecek. Askeri kuvvetinin miktarı ise bilinmiyor.” dedi. Tibetliler büyük bir korkuya kapıldı. Başkentte bir miktar asker bırakıp esas birlikleriyle geri çekildiler. Ordu Komutanı Wang Fu 王撫 ve Baş Müfettiş Wang Zhongsheng 王仲昇 orduyla imparatorluk bahçesinden içeri girdi. Davullar yüksek sesle çalındı. Yin Zhongqing’in birliği de şehre girince Tibetlilerin hepsi sağa sola kaçtı.⁸²⁴ Gao Hui doğuda Tongguan’a 潼關 kaçtı. Muhafız Komutanı Li Riyue 李日越 onu infaz etti.⁸²⁵ Guo Ziyi atını sürüp davullar eşliğinde ilerleyerek Chang’an’a girdi. Tibetliler başkentte 15 gün kalmıştı. 12. ay, Göğün Oğlu başkente tekrar geri döndü.⁸²⁶

“Tibetliler Fengxiang’a çekilip orayı kuşattıklarında Askeri Vali Sun Zhizhi 孫志直 şehrin kapılarını kapatıp Tibetlilere karşı direndi. Tibetliler şehri kuşatıp birkaç gün beklediler. Zhenxi Askeri Valisi Ma Lin 馬璘 Tibetlilere karşı mücadele edip onları geri püskürttü. Tibetliler Yuanzhou 原州⁸²⁷, Huizhou 會州⁸²⁸, Chengzhou ve Weizhou 渭州 bölgeleri arasında konuşlanmıştı. Aynı yıl Tibetliler güneyde Songzhou, Weizhou 維州 ve Baozhou 保州⁸²⁹ bölgeleriyle Yunshan’daki 雲山⁸³⁰ Xinlong Şehri’ne 新籠城 girdi.”⁸³¹

Yukarıda JTS ve XTS’den verilen kayıtlardan anlaşıldığı üzere Tibetlilerin Chang’an’ı ele geçirmesi Tang Hanedanı’na mensup devlet adamları ve komutanlar arasında büyük bir etki yaratmıştı. Guo Ziyi ile diğer Tang Hanedanı askeri birlikleri arasında Tibet orduları tehlike teşkil etmekteydi. Zira Guo Ziyi’nin güneyde dağılmış

⁸²⁴ JTS, 196, s. 5238-5239.

⁸²⁵ XTS, 216, s. 6088.

⁸²⁶ JTS, 196, s. 5239; XTS, 216, s. 6088.

⁸²⁷ Yuanzhou 原州, Gansu’da Pingliang, Ningxia’da Guyuan’ı kapsamaktadır. Bkz. Xiong, a.g.e., s. 646.

⁸²⁸ Huizhou 會州, Gansu’nun Doğusunda Jingyuan’dan Ningxia’ya kadar uzanan bölgedir. Bkz. Xiong, a.g.e., s. 234.

⁸²⁹ Shi Ding, Shen Zhihua, ZTCD, s. 685; Baozhou 保州, günümüzde Sichuan’ın Li İlçesi’ndeki 理县 yer almaktadır.

⁸³⁰ Shi Ding, Shen Zhihua, ZTCD, s. 564; Yunshan 雲山, Sichuan’daki Li İlçesi’nin kuzeyinde yer almaktaydı.

⁸³¹ XTS, 216, s. 6088.

vaziyette bulunan Tang askeri birlikleri ile birleşeceğini biliyorlardı. Guo Ziyi, Tang kuvvetlerinin geri kalanıyla birleşmek için dağ geçitlerinden dolaşarak Sichuan ve Shaanxi arasında dağlık bölge olan Qipan'ı aşip Shangzhou'ya varmak durumunda kaldı. Buraya vardktan sonra Tang kuvvetleri toparlanma fırsatı buldu fakat sayıca az birlikleri bulunduğundan Tibetlileri korkutmak için gündüz davullar çalıp bayraklar açtılar, gece ise ateşler yakdılar. Ortalıkta Guo Ziyi'nin devasa bir kuvvetle Chang'an'a ilerlediği söylentisi Tibetlileri endişelendirmişti. Bu nedenle 15 gün kaldıktan sonra ufak bir birlik bırakıp 30 Kasım 763 tarihinde şehirden ayrıldılar ve Shaanxi'nin güneybatısında Fengxiang'a çekildiler. Tang Hanedanı birlikleri Aralık ayında Chang'an'a girdiklerinde sadece birkaç bin kişilik Tibet kuvveti bulmuştu. İmparator Daizong, 764 yılının başlarında başkente geri döndü. Chang'an'daki Tibet kuvvetlerinin kısa bir süre sonra geri çekilmelerinin nedeni muhtemelen doğrudan idareyi ele geçirmek yerine sadece hanedanın başına kukla bir imparator geçirmek istemiş olmalarıdır. Zira kendilerine yabancı bir topluluğun içerisinde hakimiyet kurmaları için meşru bir liderin başa geçirilmesi, doğrudan Tibetlilerin idareyi ele almasından daha makul idi.

Tibetlilerin Chang'an'ı ele geçirmesi Tang Hanedanı'nın dramatik bir duruma düşmesine neden olmuştu. İki hafta sürmesine rağmen Tibetlilerin bu girişimi Tang-Tibet ilişkilerinde yeni bir boyut açtı. Tang Hanedanı artık Tibetlilere eşit statüde muamele etmek ve isteksiz olarak Tang-Tibet sınırının başkente yalnızca birkaç yüz mil olarak kabul etmek zorunda kaldı. 764 yılında Liangzhou'nun da ele geçirilmesiyle Tang Hanedanı'nın kuzeybatıda Hexi ve Longyou gibi ticaret ve otlak bölgelerini ele geçiren Tibetliler, buna ek olarak Tang Hanedanı'nın merkezinden geçen Wei ve Jing nehirlerinin kaynaklarına yerleşmişti. Böylece Tibetliler her sonbahar akın düzenleyebilecek kadar Tang Hanedanı'na yakın bir mesafede olmakta, onları tedirgin bir durumda bırakmakta idi.⁸³² Bunun haricinde An Lushan İsyanı'ndan beri ekonomik sorunlarla uğraşan Tang Hanedanı, Tibetlilerin bu akınlarıyla iktisadi açıdan daha da zor durum içerisine girdi.

3.1.3. Pugu Huai'en Ayaklanması ve Tibetlilerin Fengtian Kuşatması

An Lushan İsyanı'nı bastırmayı başaran ve başkent Chang'an'ı Tibetlilerin elinden kurtaran Tang Hanedanı idari, askeri ve iktisadi açıdan uğradığı yıkımdan toparlanmaya çalışırken bu sefer 764 yılında Askeri Vali Pugu Huai'en'in isyanı ile

⁸³² Schaik, *Tibet*, s. 27; Graff, *a.g.e.*, s. 227-228.

karşı karşıya kaldı. Töleslerin Bugut boyuna mensup olup İmparator Suzong devrinde Tang Hanedanı'nın askeri valilik hizmetinde bulunan Pugu Huai'en, An Lushan İsyanı sırasında önemli görevlerde bulunmuş bir kişiydi. Tang Hanedanı'nın Uygur Kağanlığı'nın desteğini alması için görüşmelerde kilit rol almış, kontrolündeki Uygur kuvvetleri ile isyanın bastırılmasında önemli mücadelelerde bulunmuştu. Sonraları Uygurlarla olan münasebetlerinden dolayı devlete isyan edeceğinden kuşku duyulan Pugu Huai'en, kendisinin yerine Guo Ziyi'nin Shuofang Ordugahı Komutanı olarak atanması, ayrıca oğlunun kendi adamları tarafından öldürülmesinden sonra Ningxia'daki Lingwu'ya kaçtı.⁸³³ Tang Hanedanı'nın gözünde artık bir asi ilan edilen Pugu Huai'en, burada Tibet İmparatorluğu ve Uygur Kağanlığı kuvvetleriyle anlaşarak 764 yılında isyan bayrağını çekti. JTS ve XTS'daki Tibet bölümlerinde bu gelişmeler şöyle anlatılmaktadır:

“(764) 5. ay, Tibetliler tarafından serbest bırakılan elçi Li Zhifang 李之芳 ve diğerleri geri döndü. 9. ay, asi Daning 大寧 Kumandanlık Beyi Pugu Huai'en 僕固懷恩, Lingwu'dan akrabası Fan Zhicheng 范志誠 ve Ren Fu'yu 任敷 gönderip Tibet ve Tuyuhun birliklerine komuta ederek başkent civarındaki bölgelere saldırdı. 10. ay, Pugu Huai'en Binzhou'ya saldırınca Askeri Vali Bo Xiaode 白孝德 ile Mareşal Yardımcısı Guo Xi 郭晞 Tibetlilere karşı direndi. Tibet askerleri bunun ardından Fengtian kasabasının 20 li batısına ilerleyip karargâh kurdu. Guo Ziyi Fengtian'de konuşlandı. Çatışma olmaksızın Tibetlilerin askeri birliklerini bastırdı. Guo Xi Binzhou'nun 30 li batısında Pugu Huai'en'e saldırdı. 5 bin kadarını bozguna uğratıp binin üzerinde kelle alındı. 85 kişi esir alındı. Kıdemli generallerden 4 kişi teslim oldu. 500 kadar at ele geçirildi. 11. ay, Pugu Huai'en Tibet birlikleriyle geri çekildi. Hexi Askeri Valisi Yang Zhilie 楊志烈 kuşatıldı. Birkaç yıl boyunca kuşatılan şehri ikmal olmaksızın savundu. Sonrasında bizzat batıya kaçıp Ganzhou'ya gitti. Liangzhou da düşmanın eline geçti.”⁸³⁴

⁸³³ Baykuzu, “T'ang Hanedanlığının Büyük Türk Generali Pu-ku Huai-en”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 54, 1, 2014, s. 378, 380, 392-394; Charles A. Peterson, “P'u-Ku Huai-En 僕固懷恩 and the T'ang Court: The Limits of Loyalty”, Monumenta Serica, 29:1, 2016, s. 426-427, 450.

⁸³⁴ JTS, 196, s. 5239; XTS, 216, s. 6088.

“Yongtai 永泰 saltanat devresinin ilk yılı (765), 3. ay, Tibetliler barış talebinde bulundu. Başbakan Yuan Zai 元載 ve Du Hongjian 杜鴻漸 Tibetlilerle Xingtang Tapınağı’nda⁸³⁵ anlaşma sağlayıp çatışmaya son verdi. Pugu Huai’en bu durumdan memnun olmadı. 9. ay, komutasındaki Tibet ve Uygur 迴紇 askerleriyle sınırları istila etti. Tibet Kıdemli Generali Shang Jiexi 尚結息(Zhang Gyalsig)⁸³⁶, Zanmo 贊磨, Shang Xidongzan 尚悉東贊, Shang Yexi 尚野息 ve Mazhongying komutasındaki 200 bin kişilik kuvvetle Fengtian sınırına vardı. Binzhou Askeri Valisi Bo Xiaode Tibetlilere karşı koyamadı. Şehrin başkentle bağlantısı koptu.⁸³⁷ Shuofang Öncü Müfreze Komutanı⁸³⁸ Hun Rijin 渾日進 ve Sun Shouliang 孫守亮 Fengtian’de konuşlandı. Guo Ziyi Hezhong 河中 askeri birlikleriyle Jingyang’da 涇陽, Li Zhongchen 李忠臣 Dongwei Köprüsü 東渭橋 civarında, Li Guangjin 李光進 Yunyang’da 雲陽, Ma Lin ve Hao Tingyu 郝廷玉 geçici köprü 便橋 civarında, Luo Fengxian 駱奉先 ve Li Riyue Zhouzhi’da 熬屋, Li Baoyu 李抱玉 Fengxiang’da, Zhou Zhiguang 周智光 Tongzhou’da 同州⁸³⁹, Du Mian 杜冕 Fangzhou’da 坊州⁸⁴⁰ konuşlandı. Göğün oğlu ise bizzat komuta ettiği altı orduyla imparatorluk bahçesinde konuşlandı.”⁸⁴¹

“Tibetliler Fengtian’e baskı uygularken Hun Rijin yalın atlı olarak onları kovaladı. Onun ardından cengâver 200 atlı ilerleyip Tibetlilerin taburuyla çatışmaya girdi. Vuruşurlar iken Tibet piyadeleri panikledi. Yay çekip ok atamadan öldüler.

⁸³⁵ Xingtang Tapınağı 興唐寺 627 yılında inşa edilmiştir. Shaanxi’deki Hongdong şehrinin 30 kilometre kuzeydoğusundaki Huoshan dağlarının ortasında yer almaktadır.

⁸³⁶ Tibet Kıdemli Generali Shang Jiexi(Zhang Gyalsig) ile 763 yılında Chang’an seferini yürüten Tibetli bakanlardan Zhang Chimshang Gyalsig Shuteng muhtemelen aynı kişidir.

⁸³⁷ **JTS**, 196, s. 5239-5240; **XTS**, 216, s. 6088.

⁸³⁸ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 4684: Bingma shi 兵馬使.

⁸³⁹ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 612: Tongzhou 同州, günümüzde Shaanxi eyaletindeki Dali İlçesi’ne 大荔县 karşılık gelmektedir.

⁸⁴⁰ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 630: Fangzhou 坊州, günümüzde Shaanxi eyaletindeki Huangling İlçesi’nin 黃陵县 güneybatısında yer almaktaydı.

⁸⁴¹ **XTS**, 216, s. 6088-6089.

Tibetliler büyük bir panikle geri çekildi. Onlar karşısında tek bir kayıp dahi verilmemişti. Ertesi gün Tibetliler şehre yaklaşınca Hun Rijin mancınık ve arbaletli birlikleri sevk etti. Tibetlilerin zayıtı oldukça fazlaydı. Birkaç gün içerisinde Tibetliler karargâhlarına çekildiklerinde Hun Rijin, Liangmushen'in 梁母神 güneyindeki düşman taburunu bir gece baskınıyla imha etti. Binin üzerinde kelle alırken 500 kişiyi de esir aldı. Tibetliler karargâhlarını Liqian 醴泉 bölgesindeki Jiuzong Dağı'nın 九峯山 kuzeyine kaydırdılar. Liqian'deki on binlerce haneyi yağmalayıp evlerini ateşe verdiler. Tarlaların her biri kıraç hale geldi. Bu gelişme başkentte büyük bir endişe yarattı.⁸⁴² İmparator yine bizzat askeri sefere çıkacağını tebliğ etti. Büyük miktarda at tedariki arayışına girilmesi ve başkentte milis kuvvetlerin oluşturulması meseleleri müzakere edildi. Ahali endişe içerisindeydi. Onda sekizi tünel açıp şehirden kaçıyordu. Başkentteki hanelere talimat verilse de onlara engel olunamadı.⁸⁴³

"9. ayın 19. gününden 25. gününe dek 200'den fazla kez savaş düzeni alınıp muharebe yapıldı. 10 binden fazla Tibet askeri bozguna uğratılırken 5 bin kadarının kellesi alındı. 160 kişi de esir alındı.⁸⁴⁴ Tibetlilerin devriye atlılarından 400 kişi Wugong'u ele geçirdi. Wugong ve Dongyuan'da 東原 Tibetlilerle karşılaşan Zhenxi 鎮西 Askeri Valisi Ma Lin gürbüz 50 askerini gönderip Tibetlilere saldırdı ve onları ortadan kaldırdı. 17. günden beri yağan yağmur 25. günün gecesi durmaya başladı. Bunun ilahi bir lütuf olduğu düşünüldü. Askerlerin morali yükselmişti."⁸⁴⁵

"Tibetliler Yongshou'nun 永壽 kuzeyine çekildiklerinde orada Uygur askerleriyle karşılaştılar. Pugu Huai'en öldüğü vakit Tibetliler plan yürütemez olmuş, bu nedenle Uygurlarla olan ihtilaf artmıştı. Uygurlar Tibetlilere karşı nefretle dolmuştu. Guo Ziyi'ye başvurarak Tibetlilere saldırıp Tang Hanedanı'na hizmet etmeyi teklif ettiler. Guo Ziyi bunu kabul etti. Böylece Shuofang Öncü Müfreze Bölge Komutanı Nanyang 南陽 Kumandanlık Beyi Bo Yuanguang 白元光, Uygurlarla birlikte Jingyang'da 涇陽 bir araya geldi. Lingtai 靈臺 bölgesi civarında atağa geçip

⁸⁴² JTS, 196, s. 5240; XTS, 216, s. 6089.

⁸⁴³ JTS, 196, s. 5240; XTS, 216, s. 6089.

⁸⁴⁴ JTS, 196, s. 5240.

⁸⁴⁵ JTS, 196, s. 5240; XTS, 216, s. 6089.

Tibetlileri bozguna uğrattılar. Alınan kelleler, ele geçirilen esirler ve hayvan sürüleri oldukça fazlaydı. Pugu Mingchen 僕固名臣 teslim oldu. İmparator böylece muzaffer bir şekilde askeri birliklerini huduttan geriye çekti. Başkentte sıkıyönetimin sona erdiği deklare edildi.”⁸⁴⁶

Yukarıdaki kayıtlarda anlatıldığı üzere 764’ün başında Tang sarayına karşı isyan eden Pugu Huai’en, Tibetliler ve Uygurlarla ittifak yaptı ve onların da yer aldığı bir askeri kuvvetle Fengtian Şehri’ne kadar gelerek başkent Chang’an’ı baskı altına aldı. Bu sırada Tibetliler de 764 yılında Liangzhou’yu ele geçirdi. Tibetlilerin Liangzhou’yu ele geçirmeleri ve Tang Hanedanı’nın Gansu Koridoru’na giden yolu kaybetmesi Tibetliler için Çin’den Orta Asya’ya ve batı dünyasına giden güzergahların tamamının neredeyse Tang Hanedanı’nın son zamanlarına kadar Tibetlilerin elinde olması anlamına gelmekteydi. K. Nagasawa bu olayın doğu-batı ticareti tarihinde bir dönüm noktası olduğunu, zira Tibetlilerden sonra Liangzhou bölgesinde Tangutların uzun bir müddet yer aldığını belirtir. Tibetlilerin bu bölgeyi kontrol etmesi ona göre Tang Hanedanı’nın ipek ihracatının batıya Uygur güzergahı denilen, Kuzey Çin’den Ordos veya Taiyuan(Hedong, Shanxi) vasıtasıyla Sarı Irmağın büyük kıvrımının kuzeyindeki Zhong Shouxiang Şehri’ne varan bir güzergahla sağlanmasına yol açmıştı. Güzergâh buradan kuzeye Uygur Kağanlığı’nın Orhun’daki başkentine geçer ve oradan batıya Arap Halifeliği’ne doğru varırdı.⁸⁴⁷ Liangzhou’yu ele geçirmelerinden sonra Tibetlilerin Tang Hanedanı ile uzlaşması dikkat çekicidir. Zira Tibetliler aynı yılda, bu uzlaşıdan rahatsız olan Pugu Huai’en ve Uygurlarla birlikte başkent Chang’an’a yönelik saldırı girişimlerinde bulundu. Tibet Kıdemli Generali Shang Jiexi, Zanmo, Shang Xidongzan, Shang Yexi ve Mazhongying komutasındaki 200 bin kişilik kuvvetin Fengtian sınırına vardığı belirtilmektedir.⁸⁴⁸ Bu durumun Chang’an’da büyük paniğe yol açtığı, halkın şehirden kaçmak için çırpınışlarından ve imparatorun at tedariki ve milis kuvvetlerinin sağlanması hususunda müzakerelerinden anlaşılmaktadır. Ancak Pugu Huai’en’in 765 yılının Eylül ayında hastalıktan dolayı ölümü dengeyi değiştirdi. Bu sırada Jingyang’ı kuşatan Tibetliler ve Uygurlar bu gelişmeyi haber alınca aralarında

⁸⁴⁶ JTS, 196, s. 5240-5241; XTS, 216, s. 6089.

⁸⁴⁷ Beckwith, “**The Tibetans in the Ordos and North China, Considerations on the role of the Tibetan Empire in world history**”, Silver on Lapis: Tibetan Literary Culture and History, Bloomington, The Tibet Society, 1987, s. 4.

⁸⁴⁸ Tibetlilerin 200 bin kişilik kuvvetine karşılık Tang Hanedanı’nın sayıca oldukça az kuvvetlerle yaptıkları baskınlar muhtemelen Tibet kuvvetlerinin sanılandan çok daha büyük olmadığına bir işaret sayılabilir.

uzlaşmazlık baş gösterdi. Bunu fırsata çeviren Guo Ziyi Uygurları kendi saflarına katılmaya ikna etti.⁸⁴⁹ Kasım 765 tarihinde Bai Yuanguang komutasında sefere çıkan Tang Hanedanı birlikleri Jing Nehri boyunca Binzhou'ya ilerledi ve Lingtai'nın batısında Tibet birliklerini soğuktan bitkin vaziyette buldu. Böylece Uygurları kendi taraflarında Tibetlilerin karşısına alan Tang Hanedanı, başkenti tehdit eden büyük bir tehlikenin önüne de geçmiş oldu. Tibetliler, dondurucu hava koşullarında üzerlerine keçeler sarıp yurtlarına dönmekte iken Bai Yuanguang ve Uygurlar fırsatı değerlendirdi ve ertesi sabah ani bir sürpriz saldırı düzenledi. Çok sayıda Tibetli öldürüldü veya esir alındı. Birkaç gün sonra, kaçmayı başaranlara karşı ikinci bir savaş yapıldı ve Tibetliler feci bir şekilde yenildiler. Bu zaferin sonucunda yüzlerce Uygur, hizmetlerinin karşılığını almak için başkente gitti. Her zamanki gibi, imparator, masrafları karşılamak için saray görevlilerine ciddi mali zorluklar yüklemek gerekmesine rağmen, yardımlarının karşılığında onlara görkemli ziyafetler ve muazzam miktarlarda ipek verdi.⁸⁵⁰ Böylece Pugu Huai'en isyanı bastırılmış, artakalan Tibet kuvvetleri de geri püskürtülmüş oldu fakat Tibet İmparatorluğu, Trisong Detsen zamanında (755-797) umulmadık bir yayılmayla zirve dönemlerini yaşamaktalardı. Gansu bölgesi, Sichuan'da Jiannan'daki Xishan ile Yunnan eyaletini kuzeyi Tibetlilerin elindeydi ve Tang Hanedanı ile olan sınırları Shaanxi'deki Fengxiang dolaylarına kadar gelmişti. Sonraki 60-70 yıl boyunca Çin'in batısı ve kuzeybatısının yeni hakimleri olmuşlardı.⁸⁵¹

3.1.4. Lingzhou Odaklı Sınır Çatışmaları ve Tibetlilerin Mağlup Edilmesi

JTS ve XTS'da Tibet bölümlerinin ikinci kısmı 766-767 yılları ile devam etmektedir. 755-763 yılları arasında An Lushan İsyanı'nın yıkımına maruz kalan Tang Hanedanı özellikle Uygur Kağanlığı'nın askeri desteğiyle bu isyanı bastırmayı başarmıştı fakat ülkenin içerisinde bulunduğu tahribat oldukça fazla idi. Bu koşullar altında 763 yılında Tibetliler kısa süreli de olsa başkent Chang'an'ı ele geçirdi. Tang Hanedanı, kısa sürede Tibetlileri Chang'an'dan geri püskürtmeyi başarsa da Tibetlilerin Tang başkentini yine tehdit edecek kadar sınırlarını genişletmiş olması ve akabinde 765 yılında meydana gelen Pugu Huai'en İsyanı Tang Hanedanı'nı

⁸⁴⁹ Pan Yihong, **Sui-Tang Foreign Policy**, s. 229; Mackerras, **The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories**, Canberra, Australian National University Press, 1972, s. 28.

⁸⁵⁰ Mackerras, **The Uighur Empire**, s. 29.

⁸⁵¹ Josef Kolmas, "Four Letters of Po Chu-i to the Tibetan Authorities(808-810 A.D.)", *The Tibet Journal*, Vol. 10, No. 4, Winter 1985, s. 63.

oldukça müşkül bir duruma getirdi. Bu şartlar neticesinde Tang Hanedanı 766 yılında Tibetlilerle uzlaşma yoluna gitti:

“Yongtai saltanat devresinin 2. yılı (766), 2. ay, Yargı Denetim Meclisi Bakan Yardımcı⁸⁵² Yang Ji’ye 楊濟 Tibetlilerle bozulan ilişkilerin düzeltilmesi talimatı verildi.

4. ay, Tibetlilerin gönderdiği Boy Beyi Lun Qizang 論泣藏 ve yüzden fazla kişi Yang Ji refakatinde saraya geldi. İlişkilerin geliştirilmesi dolayısıyla minnettar oldular.”⁸⁵³

“Dali 大曆 saltanat devresinin 2. yılı (767), Tibetliler Lingzhou’yu işgal edip Yilu’yu 宜祿⁸⁵⁴ yağma etti. Guo Ziyi 30 bin askeriyle Jingyang’ı savundu. Fengtian’e girip orada konuşlandı.⁸⁵⁵ 10. ay, Lingzhou askeri birlikleri Tibetlilerin 20 bin kişilik kuvvetini bozguna uğratıp 500 kişiyi esir aldı. 11. ay, daha öncesinde iade-i ziyaret için gönderilen Hazine Dairesi Bakan Vekili⁸⁵⁶ Xue Jingxian 薛景仙, Tibetli Boy Beyi Lun Qiling 論泣陵 eşliğinde saraya geldi. Xue Jingxian imparatora saygılarını sunup “Zanpu, Fenglin Geçidi’nin 鳳林關⁸⁵⁷ sınır olmasını talep etmektedir.” dedi. Kısa zaman sonra yine elçi olarak gönderilen Luxi 路悉 ve beraberindeki 15 kadar kişi saraya geldi.”⁸⁵⁸

“Dali saltanat devresinin 3. yılı (768), bundan evvel Shang Jiexi, Baoying döneminden (762-763) beri sık sık sınırlardan girip kazanımlar elde etmişti fakat

⁸⁵² Hucker, **a.g.e.**, Nu: 5986; Xiong, **a.g.e.**, s. 107: Dali Shaoqing 大理少卿.

⁸⁵³ **JTS**, 196, s. 5243.

⁸⁵⁴ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 665: Yilu 宜祿, günümüzde Shaanxi eyaletindeki Changwu İlçesi’ne 长武县 karşılık gelmekteydi.

⁸⁵⁵ **XTS**, 216, s. 6091.

⁸⁵⁶ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 804, 2789; Xiong, **a.g.e.**, s. 231. Hubu Shangshu 戶部尚書 burada Hazine Dairesi Bakanı’nı belirtirken başında yer alan Jianjiao 檢校 ise ilgili kişinin vekili olduğunu belirtmek için kullanılmış olmalıdır.

⁸⁵⁷ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 578: Fenglin Geçidi 鳳林關, bugünkü Gansu eyaletinin Linxia şehrinin kuzeybatısında Sarı Irmağın güney kıyısında yer almaktaydı.

⁸⁵⁸ **JTS**, 196, s. 5243; **XTS**, 216, s. 6091.

artık yaşlanmıştı. Bu nedenle Tibet'in doğusunda özellikle Hexi ve Longyou bölgesinde görevli Askeri Vali olarak Zanmo 贊磨 onun yerini aldı.”⁸⁵⁹

“8. ay, 100 bin kişilik bir Tibet kuvveti Lingwu'yu⁸⁶⁰ işgal etti. Tibet Kıdemli Generali Shang Ximo 尚悉摩, Binzhou'yu ele geçirdi. Binning 邠寧 Askeri Valisi Ma Lin 20 binden fazla Tibetliyi bozguna uğrattı. 9. ay, Tibetliler Lingzhou'yu yağmaladı. Shuofang Atlı Birlikler Generali Bo Yuanguang Tibetlileri yenilgiye uğrattı.⁸⁶¹ Kısa bir zaman içerisinde Lingwu'da 20 bin Tibetli bozguna uğrarken Guannei Mareşal Vekili Guo Ziyi, Lingzhou'da 60 binin üzerinde Tibet kuvvetini mağlup etti.⁸⁶² Bu sırada Shang Ximo saraya geldi.⁸⁶³ 12. ay, Tibetlilerin batı sınırını ihlal etmeleri sebebiyle şehir garnizonlarının inşası artırıldı.”⁸⁶⁴

JTS ve XTS'da 766 yılında Tang Hanedanı tarafından başlatıldığı anlaşılan barış girişimleri neticesinde iki taraf arasında elçiler gidip gelmişti. Bu görüşmelerin olumlu geçtiği izlenimi oluşsa da muhtemelen bir aldatmacadan ibaretti. Zira Tibet kuvvetleri 766 yılında Gansu eyaletinde Ganzhou ve Suzhou'yu ele geçirdi.⁸⁶⁵ 767 yılında ise Çin'in Ningxia eyaletindeki Lingzhou'ya saldırı düzenlediler. Barış girişimlerine rağmen Tibet saldırılarının devam etmesinde ihtiraslı ve muharip Tibetli bakan Shang Jiexi etkiliydi. Kendisi yukarıdaki kayıtlardan anlaşılacağı üzere Tibetlilerin başkent Chang'an'ı ele geçirmesinde ve Pugu Huai'en İsyanı'nda görev almıştı. Tang Generali Guo Ziyi'nin başkent Chang'an'ın kuzeybatısında yer alan Fengtian'e asker konuşlandırması Tang Hanedanı'nın Tibet saldırılarını tekrar başkente yönelik olası bir tehdit olarak algıladığı ve bu nedenle Fengtian'de bir savunma hattı oluşturduğuna işaret olmalıdır. Tibet saldırıları özellikle Lingzhou'daki birlikler sayesinde geri püskürtülebildi. Sonrasında iki taraf arasındaki elçi trafiği neticesinde Tibet imparatorunun Gansu'nun güneyinde, Qinghai eyaletinin doğu sınırında bulunan Fenglin Geçidi'nin iki devlet arasında sınır olarak tayin edilmesini talep ettiği görülmektedir. Bu bölge Qinghai üzerinden doğrudan Tang Hanedanı'nın başkentine giden bir güzergahta idi. Bu nedenle Tibetliler için stratejik bir konum

⁸⁵⁹ XTS, 216, s. 6091.

⁸⁶⁰ XTS'da Lingzhou 靈州.

⁸⁶¹ JTS, 196, s. 5243; XTS, 216, s. 6091.

⁸⁶² JTS, 196, s. 5243.

⁸⁶³ XTS, 216, s. 6091.

⁸⁶⁴ JTS, 196, s. 5243; XTS, 216, s. 6091.

⁸⁶⁵ Beckwith, *The Tibetan Empire*, s. 149; Yeshe De Project, *a.g.e.*, s. 277.

olarak değerlendirilebilir ancak Tibet İmparatorluğu'nun bu teklifinin kabul edilip edilmediğine dair bir kayıt yer almamakla birlikte sonraları devam eden çatışmalar muhtemelen bu teklifin kabul edilmediğine dair bir işaretti.

Tibetliler özellikle Ningxia eyaletindeki Lingzhou'ya veya diğer bir adıyla Lingwu'ya saldırılarda bulundu ancak bu sefer yaşlı Tibetli bakan Shang Jiexi'nin yerini onun yanında görev almış olan, Tibetlilerin Hexi ve Longyou bölgesindeki askeri valisi olarak vazifelendirilen Zanmo aldı. Tibet kuvvetleri, Zanmo önderliğinde Lingzhou ağırlıklı olarak akınlarını düzenlerken Tang Hanedanı ise bir taraftan bu saldırılarını yetenekli General Guo Ziyi'nin savunmasıyla bertaraf etmekte, diğer taraftan Tibet saldırılarına karşı sınır garnizonlarını da tahkim ederek önlem almaktaydı. 768-770 yılları arası iki tarafın durumu hakkında bir kayıt yer almamaktadır. Tang Hanedanı'nın teyakkuz durumu ve Tibetlilerin akınları JTS ve XTS'da 770 yılından itibaren tekrar devam etmektedir:

“Dali saltanat devresinin 5. yılı (770), 5. ay, Dangzhou, Xizhou 悉州, Tuozhou 拓州⁸⁶⁶, Jingzhou 靜州⁸⁶⁷ ve Gongzhou 恭州⁸⁶⁸ Tibetlilere karşı teyakkuzda olmak maksadıyla stratejik dağ bölgelerine taşındı.”⁸⁶⁹

“Dali saltanat devresinin 8. yılı (773), Tibetliler sonbaharda 60 bin atıyla Lingwu'yu⁸⁷⁰ istila etti. Tarım mahsullerini atlarıyla çiğneyip gittiler. 10. ay, Tibetliler Jingzhou 涇州 ve Binzhou'yu işgal edince Guo Ziyi Öncü Müfreze Generali Hun Zhen'ı 渾瑊 Yilu'da 宜祿 Tibetlilere karşı savaşıması için gönderdi. Hun Zhen başarısız oldu. General Vekili Shi Ji 史籍 çatışmada hayatını kaybetti. Tibetliler binlerce haneyi yağma etti. Hun Zhen askerlerini yeniden topladı. Ma Lin ile bir araya gelip Tibetlilerin ikmal malzemelerine saldırdı. Tibet askeri kuvvetleri bunun

⁸⁶⁶ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 651: Tuozhou 拓州, günümüzde Sichuan'ın Heishui İlçesi'nin 黑水县 güneyinde yer almaktaydı.

⁸⁶⁷ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 759: Jingzhou 靜州, muhtemelen Sichuan'daki eski Maowen Qiang Özerk İlçesi'nin kuzeybatısında yer almaktaydı.

⁸⁶⁸ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 710: Gongzhou 恭州, günümüzde Sichuan'a bağlı Ngawa Tibet-Qiang Özerk İli'nde yer alan Barkam Şehri'nin 马尔康市 doğusunda yer almaktaydı.

⁸⁶⁹ JTS, 196, s. 5243-5244; XTS, 216, s. 6091.

⁸⁷⁰ XTS'da Lingzhou 靈州.

ardından çöküşe uğradı. Guo Ziyi 100 bin kişilik Tibet kuvvetini bozguna uğrattırırken Ma Lin seçkin 2 binden fazla askeriyle Tibet taburuna gece baskın düzenledi. Tibetlilerin pars kürklü generali 豹皮將 öldürüldü. Tibet ordusu yas içinde kaçıp gitti.”⁸⁷¹

“Dali saltanat devresinin 9. yılı (774), İmparator eski ilişkilerin düzelmesi amacıyla İtiraz Danışmanı⁸⁷² Wu Sun’u 吳損 Tibetlilere gönderdi. Tibetlilerin de gönderdiği elçiler saraya geldi. 4. ay, Tibetlilerin taciz saldırıları sebebiyle sınırlarda teyakkuz durumuna geçildi. Guo Ziyi Binzhou’da, Li Baoyu Gaobi’de 高壁, Ma Lin Yuanzhou’da 原州, Li Zhongchen Jingzhou’da 涇州, Li Zhongcheng 李忠誠 Fengxiang’da, Zang Xirang 臧希讓 Weibei’de 渭北⁸⁷³ konuşlandı.”⁸⁷⁴

“Dali saltanat devresinin 10. yılı (775), Xichuan 西川 Askeri Valisi Cui Ning 崔寧 Tibetlileri Xishan’da mağlup etti. Tibetliler Longzhou’ya 隴州⁸⁷⁵ saldırıp Purun’da 普潤⁸⁷⁶ konum aldı. Yakıp yıkarak insanları ve hayvan sürülerini talan ettiler. Li Baoyu ile Yining’de 義寧⁸⁷⁷ çatışıp onu mağlup ettiler. Jingzhou 涇州 yolunda Ma Lin Tibetlileri takibata alıp Baili’de 百里 onları yenilgiye uğrattı.”⁸⁷⁸

⁸⁷¹ JTS, 196, s. 5244; XTS, 216, s. 6091-6092.

⁸⁷² Hucker, **a.g.e.**, Nu: 831; Xiong, **a.g.e.**, s. 248: Jianyi Dafu 諫議大夫 imparatorluğun siyasi meseleler hakkındaki soruşturmalarına cevap bulmak ve uygun olmayan yürütmelere karşı uyarmakla görevli idi.

⁸⁷³ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 745: Weibei 渭北, Shaanxi eyaletinin Huangling İlçesi’nin 黃陵縣 güneyinde yer almaktaydı.

⁸⁷⁴ XTS, 216, s. 6092.

⁸⁷⁵ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 643: Longzhou 隴州, Shaanxi eyaletindeki Qianyang İlçesi’nin 千陽縣 kuzeybatısında yer almaktaydı.

⁸⁷⁶ Shi Ding, Shen Zhihua. **ZTCD**. s. 746: Purun İlçesi 普潤縣, günümüzde Shaanxi eyaletindeki Linyou İlçesi’nin 麟游縣 kuzeybatısındaki Wanjia Şehri’nin 万家城 yakınlarında idi.

⁸⁷⁷ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 560: Yining 義寧, günümüzde Gansu eyaletindeki Huating İlçesi’ne 華亭縣 karşılık gelmektedir.

⁸⁷⁸ XTS, 216, s. 6092.

“Dali saltanat devresinin 11. yılı (776), Jiannan Askeri Valisi Cui Ning Tibetlilerin Guhong 故洪 ve diğer dört askeri valilikleriyle birlikte ayrıca Türk, Tuyuhun, Di 氏, Man, Qiang ve Tangut boylarından oluşan 200 bin kişilik bir kuvveti büyük bir bozguna uğrattı. On binlerce kelle, 1350 kişi de esir alındı. Ele geçirilen sığır ve koyun sürüleri, askeri teçhizatlar ve silahlar sayılamayacak kadar çoktu.⁸⁷⁹ Tibetliler bu durumdan hoşnut değildi. Gelip Lizhou 黎州⁸⁸⁰ ve Yazhou 雅州⁸⁸¹ bölgelerini yağmaladılar. Sonuç olarak Jiannan’daki askeri birlikler Nanzhao Krallığı ile birlikte Tibetlilere karşı savaşa girip onları yendiler. Kıdemli Longguan Lun Qiran 論器然 esir alındı.”⁸⁸²

“Dali saltanat devresinin 12. yılı (777), 9. ay, Tibetliler Fangzhou’yu 坊州 işgal ettiler. Tangut boylarının koyunlarını ve atlarını yağmalayıp gittiler. 10. ay, Cui Ning Tibetlileri mağlup edip Wanghan Şehri’ni 望漢城⁸⁸³ ele geçirdi.⁸⁸⁴ Shannan’ın batı hattının Askeri Valisi Zhang Xianzhong 張獻恭 Minzhou’da savaşırken Tibetliler geri çekildi. Cui Ning, Xishan’daki üç bölgenin ve Qiong 邛⁸⁸⁵ bölgesinin güneyindeki askeri birlikleri yenilgiye uğratarak 8 bin kelle aldı.”⁸⁸⁶

“Dali saltanat devresinin 13 yılı (778), Tibetlilerin Boylar Beyi Mazhongying 40 bin kişilik bir kuvvetle Lingzhou’yu istila etti. Askeri tarım alanlarında sorun çıkarmak için sınırdaki Han 漢, Yushi 御史 ve Shangshu 尚書 kanallarını tıkadı. Shuofang

⁸⁷⁹ JTS, 196, s. 5245; XTS, 216, s. 6092.

⁸⁸⁰ Xiong, a.g.e., s. 334: Lizhou 黎州, Sichuan eyaletindeki Shimian İlçesi 石棉县 ve civarına karşılık gelmektedir.

⁸⁸¹ Xiong, a.g.e., s. 619: Yazhou 雅州, Sichuan eyaletindeki Ya’an 雅安, Kangding 康定, Xiaojin 小金 ve civarındaki bölgelere karşılık gelmektedir.

⁸⁸² XTS, 216, s. 6092.

⁸⁸³ Shi Ding, Shen Zhihua, ZTCD, s. 727: Tibetliler tarafından Tang Hanedanı kontrolündeki Sichuan’a karşı gözlem bölgesi olarak inşa edilen Wanghan Şehri’nin 望漢城 günümüzde Shaanxi’nin batısında veya Gansu’da yer aldığı tahmin edilmektedir.

⁸⁸⁴ JTS, 196, s. 5245; XTS, 216, s. 6092.

⁸⁸⁵ Shi Ding, Shen Zhihua, ZTCD, s. 580: Qiongzhou 邛州, günümüzde Sichuan’ın Chengdu şehrine bağlı Qionglai İlçesi’ne 邛崃县 karşılık gelmektedir.

⁸⁸⁶ XTS, 216, s. 6092.

Başkent Temsilcisi Chang Qian Guang 常謙光 tarafından kovalanınca Mazhongying, Yanzhou 鹽州⁸⁸⁷ ve Qingzhou 慶州⁸⁸⁸ bölgelerini tahrip edip çekildi.”⁸⁸⁹

JTS ve XTS’da 770-778 yılları arasında Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasında meydana gelen çatışmalar şöyle özetlenebilir: 770 yılında Tang Hanedanı, Sichuan’ın kuzeybatısında Tibetliler ile olan sınır bölgelerinde 5 idari bölgeyi stratejik dağ bölgelerine taşımak zorunda kaldı. Burada Tang kuvvetleri Tibetlilerin olası saldırılarına karşı teyakkuza geçti. Tibetliler ise bu teyakkuz sürecinden 3 yıl sonra yine Shaanxi’deki Liangzhou’ya akınlar düzenlemeye başladı. 773 yılının sonbaharında 60 bin kişilik kuvvetle mahsulleri tahrip eden Tibetliler Binzhou ve Jingzhou’yu işgal edince General Guo Ziyi, bir diğer Tang generali olan Hun Zhen’i Tibetlilere karşı gönderdi. General Hun Zhen, Zhenxi Askeri Valisi Ma Lin ile birlikte Tibetlilere baskın yaptı. Bu sırada General Guo Ziyi, 100 bin kişilik bir kuvvetle Tibet kuvvetini ağır bozguna uğrattı. Bu saldırılar sonucunda Tibetlilerin pars kürklü generalinin öldürülmesi Tibet kuvvetlerinin birliğinin dağıtılıp onların geri çekilmelerinde oldukça önemli bir etkiye sahip olmuştu. 774 yılında ise Tang Hanedanı tekrar barış için girişimde bulunarak Tibet’e bu maksatla bir elçi gönderdi fakat Tibet akınlarının tacizi sınırlarda devam ederken Guo Ziyi önderliğindeki Tang kuvvetleri 6 bölgede toplamda 230 bin kişilik bir kuvvetle Shaanxi ve Gansu eyaletlerinin sınır bölgelerinde konuşlanmıştı. Tang Hanedanı’nın teyakkuz durumundaki ciddiyeti imparatorluk fermanında şöyle yansımaktadır:

“[...] Ülkede seyahati yasaklıyorum. Bizzat tüm generallere yeminim olsun. Bin altın ödülle desteklenecekler, altı sürü at ile mükafatlandırılacaklardır. Askeri üniformalar ve savaş aletlerinin yer aldığı askeri depoların her birinin başında titiz görevlilerden olsun. Siz generaller, bakanlar, sivil ve askeri hizmet gösteren devlet adamları! Uyum içerisinde olmayı anlayabildiğiniz takdirde savaş meydanı olmadan da mücadelede usta olabilirsiniz. Her bir kuvvetimiz hudutta güvenliği sağlamalı, kavşak noktalarında konuşlanmalıdır. Gözetleme kuleleri gözünü dört açmalı, savaşan birlikler yakinen iş birliği içerisinde bulunmalıdır. Eğer Tibetliler pişman

⁸⁸⁷ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 702: Yanzhou, günümüzde Shaanxi eyaletinin Dingbian İlçesi’ne 定边县 karşılık gelmektedir.

⁸⁸⁸ Xiong, **a.g.e.**, s. 411: Qingzhou 慶州, Gansu’daki Qingyang ve Huanxian bölgeleri ile Shaanxi eyaletinin buralara bitişik olan kısımlarına karşılık gelmektedir.

⁸⁸⁹ **XTS**, 216, s. 6092.

*edilirse insanların zahmet çekmesine gerek kalmayacaktır. Hürmetsizlik gösterdikleri takdirde o vakit cezalandırılmaları için sefere çıkılmalıdır. Sonrasında tüm askeri birliklerin başarılı olmasına birlik olma arzusuyla odaklanın. İlerlemeyi sürdürüp huzur içinde yaşamak için emirlerimi bekleyin.*⁸⁹⁰

JTS'da yer alan bu kayıta İmparator Daizong'un ülke içerisinde bir bakıma olağanüstü hâl ilan ettiği, askerlerine başarıları karşısında ödülleri vaat ettiği, Tibetlilere karşı birlik ve uyum halinde hareket etmelerini öğütlediği, muharip birliklere ve gözetleme kulelerine teyakkuzda olup gözlerini dört açmalarını, Tibetlilerin yağmasının önüne geçmek için askeri depolarda dikkatli görevlilerin yer almasını tembihlediği görülmektedir. Fermanın sonunda ise halkın refah ve mutluluğunun Tibet tehdidinin ortadan kaldırılmasına bağlı olduğuna değinilmesi Tang Hanedanı nezdinde Tibetlilerin ne denli güçlü bir tehdit yarattığını gözler önüne sermektedir.

Ertesi yıl Tibetliler Sichuan ve Shaanxi bölgeleri üzerine birtakım akınlarda bulunsalar da en kritik saldırıları 776 yılında Sichuan'da gerçekleşti. Aralarında Türk, Tuyuhun, Tangut, Qiang, Di ve Man boylarından askerlerin de bulunduğu 200 bin kişilik kuvvet ile ilerleyen Tibetliler Sichuan'da bulunan Jiannan Askeri Valisi Cui Ning karşısında ağır bir yenilgi aldılar. Ağırlıklarını ve hayvan sürülerini kaybeden Tibetliler birkaç bölgeyi yağmalayıp geri çekilmek zorunda kaldı. Tibetlilerin yaşadığı bu ağır kayıpta dikkat çekici bir unsur, onların 751 yılından itibaren müttefiki olan Nanzhao Krallığı'na bağlı bazı birliklerin de Tibetlilere karşı bölgede Tang Hanedanı'na destek vermesiydi. Muhtemelen bu durum Tibet-Nanzhao ittifakında bir kırılmanın belirtisiydi. Tibetliler 776 yılında Sichuan'da büyük bir mağlubiyet yaşarken bir diğer Tibet kuvveti de aynı yılda Gansu'nun batısındaki Guazhou'yu ele geçirmiş, Dunhuang'ı kuşatma altına almıştı.⁸⁹¹ 777 yılında Tibetlilerin bir kolu Gansu ve Shaanxi eyaletlerinde, diğer bir kolu da Sichuan eyaletinde birtakım saldırılar düzenleyip geri çekildi.

Tibetlilerin bir diğer kritik saldırısı 778 yılında gerçekleşti. 40 bin kişilik Tibet ordusunun başında bu sefer Tibet Generali Mazhongying vardı. Tibet kaynaklarıyla mukayese edildiğinde Tibet bakanı Takdra Lukhong olduğu düşünülen Mazhongying, buna göre Tibet İmparatoru Trisong Detsen'in tahta geçişinde ve

⁸⁹⁰ JTS, 196, s. 5244.

⁸⁹¹ Beckwith, *The Tibetan Empire*, s. 149; Yeshe De Project, *a.g.e.*, s. 277.

763'te Chang'an'ın ele geçirilişinde önemli roller almıştı. 778 yılında ise Lingzhou'yu ele geçirmeye çalıştı. Muhtemelen civardaki askeri tarım alanlarının su ikmalini kesmek adına bazı su kanallarını tıkayıp bölgede askeri faaliyetlerini bir süre sürdürdü fakat bir netice alamadı. Tang kuvvetleri tarafından bölgeden geri püskürtülünce Shaanxi-Gansu arasında bazı bölgelerde yağmalarda bulunup geri çekilmek durumunda kaldı.

3.1.5. Yeniden Uzlaşının Sağlanması, Teşrifatta Yapılan Değişiklik ve Helan Dağı'nın Sınır Olarak Belirlenmesi

766-778 yılları arası dönem, Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasında uzun sınır çatışmalarının olduğu bir dönemdi. Başlangıçta Tibetliler Gansu'nun güneyinde, Qinghai eyaletinin doğu sınırında bulunan Fenglin Geçidi'nin sınır olması yönünde talepte bulunmuştu. Tang Hanedanı bu talebi yanıtlamadığı gibi 774 yılından itibaren Tibetlilerin saldırılarına karşı uzun süren bir teyakkuz durumuna girmişti. Tang Hanedanı'nın sınırlarda aldığı sıkı askeri önlemler Tibetlilere karşı oldukça etkisini göstermişti fakat bir taraftan Tibetlilerin uzun zamandır süren akınları, diğer taraftan Tang Hanedanı'nın uzun zamandır süren teyakkuz hali iki tarafı da bitkin bir duruma getirmişti. Bu nedenle 779 yılında yine Tang Hanedanı'nın öncülüğünde barış görüşmeleri başlamış oldu:

“Dali saltanat devresinin 14. yılı (779), Saray Dairesi Müdürü Cui Hanheng 崔漢衡 ve yardımcısı Chang Lu 常魯 Tibet'e gitti. Zanpu onlara imparatorluk talimatlarını içeren taahhüt belgelerini gösterip Cui Hanheng'a *“Biz Tang Hanedanı ile Amca-Yeğen statüsünde devletleriz fakat imparatorluk fermanlarında bizi küçük düşürecek şekilde vassal statüsündeymişiz gibi teşrifatta bulunmaktasınız.”* dedi. Ayrıca Yunzhou'nun 雲州 batı ucundaki Helan Dağı'nın 賀蘭山⁸⁹² Tibet sınırı olmasını teklif edip Cui Hanheng'dan Göğün Oğlu'na saygılar sunulmasını istedi. 8. ay, İmparatorluk Kurban Ritüellerinden Sorumlu Bakan Yardımcısı⁸⁹³ Wei Lun 韋倫 Tibet'e diplomatik elçi olarak gönderildi. 500 Tibetli esirin tamamı geri iade edildi. 10.

⁸⁹² Helan Dağı 賀蘭山, Sarı Irmak'ın batıdaki dikey uzantısında Yinchuan 银川 ve Lingzhou 靈州 bölgeleri civarına karşılık gelmektedir. Burada Sarı Irmak'ın batı kıyısında yer almaktaydı. Harita için bkz. Xiong, **a.g.e.**, s. XXIX. Harita 9.

⁸⁹³ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 6145; Xiong, **a.g.e.**, s. 486. Taichang shaoqing 太常少卿.

ay, güneyde Nanzhao Krallığı'nın 200 bin kişilik bir kuvvetiyle bir araya gelip Maozhou'ya saldırdılar. Wenchuan 汶川⁸⁹⁴ ve Guankou'ya 灌口⁸⁹⁵ geçtiler. Fu 扶 ve Wen 文 bölgelerine girip Fangwei 方維 ve Baiba 白壩⁸⁹⁶ bölgelerine geçtiler. Lizhou ve Yazhou bölgelerini işgal edip Qionglai 邛崃 dağ geçidini geçtiler. İmparator onlara karşı koymak amacıyla imparatorluk muhafızlarından 4 bin, Youzhou'dan 幽州⁸⁹⁷ 5 bin askeri Tibetlilerin üzerine sevk etti. Tibetliler büyük bir bozguna uğrayıp çekildiler.”⁸⁹⁸

“Jianzhong saltanat devresinin ilk yılı (780), Dali döneminde (766-779) çok sayıda elçi gönderilmiş, her biri Tibetliler tarafından alıkonulup geri gönderilmemişti. Tibetlilerden de esirler alınmış, bunların tamamı Chang Jiang nehrinin güneyindeki bölgelere gönderilmişti. İmparator Dezong 德宗 tahta çıktığında Tibetli veya muhtelif 500'den fazla savaş esirinin her birine bir takım kıyafet verildi. 4. ayda elçi Wei Lun eşliğinde Tibet'e iade edildiler. Bu sıralarda Zanpu Qilizan 乞立贊⁸⁹⁹, Wei Lun'a şunları söyledi: *“Geleceğinizi bilmiyordum. Üç pişmanlığım vardır. Birincisi, Göğün Oğlu'nun cenazesini bilmiyordum ve yas tutmak için çok geç kaldım. İkincisi, imparatorun mezarına hediyeler sunmak için çok geç kaldım. Üçüncü pişmanlığım, ferasetli imparator amcamızın tahta geçtiğini bilmeden üç güzergâhta birlik sağlamak için çok sayıda ordu göndermiştim. Şimdiyse Lingwu'daki⁹⁰⁰ askeri birliklerimize daimî olarak durmaları talimatını verdim fakat Shannan'daki askeri birlikler zaten Fu 扶 ve Wen 文 bölgelerine girmişti. Shu 蜀 bölgesindeki askeri birlikler de Guankou'ya 灌口 yönelmişti. Bunları yeterince iyi*

⁸⁹⁴ Wenchuan 汶川, Sichuan'ın kuzeybatısındaki Ngawa Tibet ve Qiang Özerk İdari Bölgesi'nde yer almaktadır.

⁸⁹⁵ Guankou 灌口 muhtemelen Sichuan'ın Chengdu şehrindeki Dujiangyan bölgesine bağlı bir nahiyedir.

⁸⁹⁶ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 596: Baiba 白壩, Sichuan'daki Guangyuan 广元 şehrinin kuzeybatısında yer almaktaydı.

⁸⁹⁷ Xiong, **a.g.e.**, s. 638: Youzhou 幽州, günümüzde Çin'in Hebei eyaletinin kuzeyi ve Liaoning eyaletini kapsayan bir bölge idi.

⁸⁹⁸ **JTS**, 196, s. 5245-5246; **XTS**, 216, s. 6093.

⁸⁹⁹ Qilizan 乞立贊, Trisong Detsen'e verilen bir diğer addır.

⁹⁰⁰ XTS'da Liangzhou 靈州.

takip edemedik.”. Zanpunun Wei Lun ile birlikte gönderdiği elçiler saraya geldi. 5. ay, İmparator yine Wei Lun’u gönderip Shu’daki esirleri geri yolladı. O senenin kışında Tibet’ten gönderilen Başbakan Lun Qinmingsai 論欽明思 ve 55 kişi Wei Lun eşliğinde saraya geldi.”⁹⁰¹

“Jianzhong saltanat devresinin 2. yılı (781), 12. ay, Tibet’e elçi olarak giden Chang Lu, Tibet elçisi Lun Xinuoluo 論悉諾羅 ile saraya gelip Zanpunun sözlerini iletti. Ayrıca Jinglong saltanat devresinin 2. yılında (708) verilen imparatorluk fermanındaki *“Tang Hanedanı elçileri vardığında önce Yeğen (bizimle) anlaşma düzenleyecektir. Tibet elçileri vardığında da Amca evlilik yoluyla akrabalık kurarak Tibetlilerle anlaşma sağlayacaktır.”* sözlerine değinerek Zanpunun *“teşrifatın iki taraf için de eşit olması”* isteğini dile getirdi. Böylece iki taraf arasındaki fermanlarda *“haraç takdim etmek”* ifadesi *“göndermek”* olarak, *“hediye ile onurlandırmak”* ifadesi *“yollamak”* olarak, *“kabul etmek”* ifadesi *“almak”* olarak değiştirildi. Ayrıca *“Önceki Bakan Yang Yan 楊炎 eski uygulamalara riayet etmiyordu. Sonuç olarak böylesi bir hata meydana geldi.”* denildi. Sınır yerinin Yunzhou’nun 雲州 batısındaki Helan Dağı olmasında karar kılındı.”⁹⁰²

“Jianzhong saltanat devresinin 3. yılı (782), 4. ay, önceden alıkonulan Tibetli komutanlar, askerler ve Budist rahiplerden oluşan 800 kişi serbest bırakılıp ülkelerine geri döndüler.”⁹⁰³

“O zamanlar mevcut Tibet Başbakanı Shang Jiexi⁹⁰⁴ taş kalpli ve katliamı severdi. Daha önce Jiannan’da bozguna uğramasından dolayı bu kara lekeyi ortadan kaldırmak düşüncesindeydi. Bu yüzden barış anlaşmasından yana değildi. Tibetlilerin bir diğer bakanı Shang Jiezan 尚結贊 esasında yetenekli birisiydi. Nihayetinde Zanpuya durumu anlatıp sınırlardaki halkın huzura ermesi amacıyla sınırları tayin eden bir anlaşma talep etmişti. Zanpu da onunla aynı fikirdeydi. Bu

⁹⁰¹ JTS, 196, s. 5245-5246; XTS, 216, s. 6092-6093.

⁹⁰² JTS, 196, s. 5246; XTS, 216, s. 6093.

⁹⁰³ JTS, 196, s. 5246.

⁹⁰⁴ XTS’da Shang Xijie 尚悉結.

nedenle Shang Jiezan'ı başbakan olarak görevlendirdi.⁹⁰⁵ 9. ay, Saray Dairesi Müdürü Cui Hanheng Tibet elçisi Qujiazan 區頰贊 ile sınır anlaşması yapmak için bir araya geldi.⁹⁰⁶

"10. ayın 15. günü sınır anlaşması için bir araya gelindi. Cui Hanheng Saray Teşrifatları Başnazırı⁹⁰⁷ olarak atandı. Başkent Memuriyet Dairesi İdari Yardımcısı⁹⁰⁸ Fan Ze 樊澤 Defterdar olarak görevlendirildi. Tibet'te Başbakan Shang Jiezan ile bir araya geldiler. Tekrar belirli bir zamanda toplanarak anlaşma yapılması talimatı verildi. Ertesi yılın ilk ayının 15. günü Qingshui'in 情水 batısında toplanılması kararlaştırıldı.⁹⁰⁹

JTS ve XTS'da 779-782 yılları arasını kapsayan yukarıdaki kayıtlar ele alındığında Tibet İmparatorluğu ile Tang Hanedanı arasında uzlaşmazlığa neden olan bazı önemli detaylar dikkat çekmektedir. 779 yılında Tang Hanedanı tahtına İmparator Dezong geçmişti. Bu yılda Tibet'e gönderilen Tang Hanedanı elçileri Cui Hanheng ve Chang Lu, Tibet İmparatoru Trisong Detsen ile görüşmüştü. Tibet'te Budizm'in tekrar canlanıp resmi din olarak kabul edildiği bilinen 779 yılında bu görüşmenin meydana gelmesi de dikkat çekmektedir.⁹¹⁰ Tibet İmparatoru'nun Tang Hanedanı ile uzlaşmak için iki talebi vardı. Birincisi, iki devlet arasındaki ilişkilerde Tibet İmparatorluğu'na uygulanan küçük düşürücü vassal protokolünün sonlandırılıp eşit statüde yaklaşım gösterilmesi, ikincisi ise Sarı Irmak'ın Ningxia Hui Özerk Bölgesi'ndeki kısmında Yinchuan 银川 ve Lingzhou bölgeleri civarına karşılık gelen

⁹⁰⁵ Shang Jiezan'ın başbakanlığa atanması Tang kayıtlarında 782 yılı olarak görülse de Lin Guanqun'e göre bu tarih 780 yılının sonlarında olmalıdır. Bkz. Lin Guanqun, "**Shang Jiezan**", s. 98.

⁹⁰⁶ JTS, 196, s. 5246; XTS, 216, s. 6093.

⁹⁰⁷ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 2905; Xiong, **a.g.e.**, s. 218: Honglu qing 鴻臚卿, duyurular yapmakla görevliydi.

⁹⁰⁸ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 7246. Duguan Yuanwailang 都官員外郎.

⁹⁰⁹ JTS, 196, s. 5246; XTS, 216, s. 6093.

⁹¹⁰ Kapstein, "**Plague, Power and Reason**", s. 411: Tibet'te 779 yılında Samye Manastırı'nın inşası Tibetliler için ulusal dinin yabancı bir dinle değiştirilmesinde kritik bir olay olmuştur. Samye Manastırı'nın doğu duvarına karşı, ana girişin biraz güneyinde olan Samye Yazıtı, Richardson'a göre Tibet'te Budizm ile alakalı en erken dökümandır. Yazıtı ile ilgili olarak bkz. Richardson, **A Corpus of Early Tibetan Inscriptions**, s. 26-31; Eva K. Dargyay, "**Sangha and State in Imperial Tibet**", The History of Tibet. The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty, 2003, s. 430-431: Samye Manastırı'nın inşasıyla ve buraya yedi Tibetlinin keşiş olarak tayin edilmesiyle birlikte Tibet'te Sangha adı verilen Budist toplulukların devlet tarafından himayesi de gerçekleşmiş oluyordu.

Helan Dağı'nın iki devlet arasında sınır tayin edilmesi idi. Barış görüşmeleri başlangıçta olumlu geçmiş, hatta aynı yılda Tang Hanedanı, 500 Tibetli esiri ülkelerine iade etmişti fakat bu görüşmeler devam ederken Tibetliler, aralarında Nanzhao Krallığı'na bağlı birliklerin de olduğu 200 bin kişilik bir orduyla beklenmedik bir şekilde Sichuan'ın Chengdu şehri civarına akınlar düzenledi. Tang Hanedanı'nda taht değişikliğinin yaşandığı yılda Tibetliler Sichuan eyaletinde akınlarda bulunmuştu. JTS'da Tibet İmparatoru Trisong Detsen'e ait olduğu düşünülen bir fermenda bu saldırının altında yatan sebebin Tibet İmparatoru'nun Sichuan'ı Tibet'in doğu vilayeti yapma arzusunda olduğu anlaşılmaktadır.⁹¹¹ Muhtemelen Tibet ve Nanzhao birlikleri akınlar için Sichuan'da Jiannan Askeri Valisi olan Cui Ning'in yokluğunu fırsat bilmiş olmalıydı.⁹¹² Buna rağmen Tang Hanedanı kısa sürede bu akınları savmayı başardı. Tibetlilerin, başarısız olan akınlarının faturasını Nanzhao Krallığı'na kestiği anlaşılmaktadır. Başarısız olan komutanları infaz eden Tibetliler buna muhtemelen Nanzhao Krallığı'nın bazı generallerini de dahil etmişti. Bunun haricinde Nanzhao Krallığı'na ağır vergi ve askeri yükümlülükler yükleyen Tibetliler, Nanzhao Kralı Geluofeng döneminden beri kardeş ülke olarak nitelendirdikleri Nanzhao Krallığı'na 779 yılında onun ölümünün ardından Yimouxun'un 異牟尋 tahta geçişi ile sıradan bir vassal muamelesinde bulunmaya başlamıştı. Böylelikle 779 yılında yaşanan mağlubiyetin Tibet-Nanzhao ilişkilerinin seyri üzerinde kalıcı bir olumsuz etkisi olduğu söylenebilir.⁹¹³

780 yılında gelindiğinde İmparator Dezong, Tibet'e elçi olarak Wei Lun'u gönderdiğinde Tibet İmparatoru Trisong Detsen, Daizong'un ölümünden ve Dezong'un tahta çıkışından geç haberdar olduğu için pişmanlığını belirtti. Ningxia eyaletinde yer alan Liangzhou'daki askeri birliklerini durdurmasına rağmen Sichuan'daki askeri birliklerinin kendi kontrolü haricinde hareket ettiklerini dile getirdi. Kayıtlara göre bu akınlarda bulunarak itaatsizlik gösteren kişi Tibet Başbakanı Shang Jiexi idi. Kendisi muhtemelen 766-779 yılları arasında Tang Hanedanı'na düzenlenen akınlarda etkili olmuş muharip bir generaldi. Ayrıca bu yıllar arasında başarısızlığı sebebiyle intikam arzusunda olup iki ülke arasında barışın tesis edilmesinden yana değildi. Ona rağmen Tibet'te barıştan yana olan devlet adamları da mevcuttu. Tibetli bakan Shang Jiezan, halkın refah ve mutluluğu

⁹¹¹ JTS, 117, s. 3400.

⁹¹² Backus, *a.g.e.*, s. 83.

⁹¹³ Backus, *a.g.e.*, s. 83, 85; Chen Qingying & Gao Shufen, *a.g.e.*, s. 40.

için barışın gerekliliği konusunda imparator Trisong Detsen'i ikna edebilmişti. Bunun neticesinde Shang Jiexi(Zhang Gyalsig) yerine Shang Jiezan(Nanam Zhang Gyaltzen Lhanang) başbakanlığa getirilirken Tibetliler ise savaşı bırakıp uzlaşmadan yana bir politika benimsemiş oldu.

Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasında 781-782 yılları arasında meydana gelen diplomasi trafiği sonucunda bazı önemli sonuçlar alındı. Geçmişte 708 yılında yapılan anlaşmaya atıfta bulunarak Amca-Yeğen statüsünde olan iki devlet arasındaki yazışmalarda eşitlik ilkesine aykırı olan küçük düşürücü ifadeler kaldırıldı. Bununla birlikte Helan Dağı'nın sınır tayin edilmesi kararlaştırıldı. Gelişen iyi ilişkilerin nişanesi olarak 782 yılında 800 Tibetli esir ülkelerine iade edildi. Nihayetinde ise Tang Hanedanı, Cui Hanheng'ı görevlendirerek Tibetlilerle barış anlaşmasını resmileştirmek için görüşmelerde bulundu. Anlaşmanın yapılacağı zaman ve yer tayin edildi. Bu yer Gansu eyaletinin güneyinde Shaanxi eyaletiyle sınır olan Qingshui bölgesinin batısı idi. İki taraf da 783 yılında burada anlaşmanın yapılması kararını aldı.

3.1.6. Qingshui Anlaşması

Sınırlarda meydana gelen uzun çatışmaların ardından JTS ve XTS, 783 yılında Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasında düzenlenen Qingshui Antlaşması sürecini, katılımcıları ve uygulanan ritüelleriyle oldukça detaylı olarak yansıtmaktadır:

“Jianzhong saltanat devresinin 3. yılı (783), ilk ay, Longyou Askeri Valisi Zhang Yi'nin 張鎰 Shang Jiezan ile Qingshui'de anlaşma yemini etmesi talimatı verildi. Yemin edildikten kısa bir süre sonra anlaşma yapıldı. Her biri 2 bin kişiyle sunak yerine gitti. Sorumlu askerlerin yarısı sunak yerinin 200 adım etrafında sıralandı. Dağınık haldeki katılımcıların yarısı da sunak yerinin altında gruplara ayrıldılar. Tang Hanedanı'ndan Zhang Yi, Özel Sekreter⁹¹⁴ Qi Ying 齊映, Qi Kang 齊抗, Saray Teşrifatları Başnazırı Cui Hanheng, Defterdar Yu Di 于頔, Fan Ze ve Chang Lu; Tibetlilerden Shang Jiezan, ülkesinin generalleri ve bakanlarından Lun Xijiazang 論悉賴藏, Lun Zangre 論臧熱, Lun Lituo 論利駝, Siguanzhe 斯官者 ve Lun

⁹¹⁴ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 4052. Mufu 幕府.

Lixu 論力徐 yemin için sunak yerine çıktılar. Başlangıçta Hanlar anlaşma yemininin sığır kurban edilerek, Tibetliler de at kurban edilerek yapılmasını isteyince Zhang Yi bu anlaşmaya katılmayı küçük düşürücü buldu. Bu geleneği gidermek istiyordu. Bunun üzerine Shang Jiezan'a *"Hanlar sığırla tarım yapmak, Tibetliler atla yolculuk etmek zorundadır. Şimdi koyun, domuz ve köpek olmak üzere bu üç canlının onların yerini almasını öneriyorum"* dedi. Shang Jiezan bunu kabul edip razı oldu. Sınırın ötesindeki bölgelerde domuz olmadığı için Shang Jiezan koç, Zhang Yi ise köpek ve koyun kurban edilmesini istedi. Sunak yerinin kuzey yüzünde iki kapta bu hayvanların kanları karıştırılarak ağızlara sürüldü ve böylece anlaşma sağlanmış oldu."⁹¹⁵

"Anlaşma şöyleydi: *"Jingzhou'nun 涇州 batısından Danzheng Vadisi'ne 彈箏峽⁹¹⁶, Longzhou'nun batısında Qingshui 清水 bölgesine, Fengzhou'nun 鳳州⁹¹⁷ batısında Tonggu 同谷 bölgesine, ayrıca Jiannan bölgesindeki Xishan'a ve Dadu Irmağının 大渡河 doğusuna kadar olan bölgeler Han sınırları oldu. Lan 蘭, Wei 渭, Yuan 原 ve Hui 會 bölgelerindeki şehirleri muhafaza etmekle birlikte batıda Lintao'ya, doğuda Chengzhou'ya, Jiannan'ın batısındaki Moxie Man 磨些蠻 boyuna⁹¹⁸ ve Dadu Irmağının güneybatısına kadar olan bölgeler Tibetlilerin oldu. Sarı ırmağın kuzeyinde eski Xinquan Ordugâhı'ndan 新泉軍⁹¹⁹ kuzeyde büyük çöle, güneyde Helan dağ silsilesindeki Luotuo Dağı'na 駱駝嶺 kadar olan güzergâh sınır olarak belirlendi. Aradaki sınır bölgesi ise bütünüyle tarafsız bölge ilan edildi.⁹²⁰ İki devlet*

⁹¹⁵ JTS, 196, s. 5247; XTS, 216, s. 6093.

⁹¹⁶ Shi Ding, Shen Zhihua, ZTCD, s. 734. Danzheng Vadisi, günümüzde Gansu'daki Pingliang 平凉 ilçesinin kuzeybatısındadır.

⁹¹⁷ Shi Ding, Shen Zhihua, ZTCD, s. 578: Fengzhou, günümüzde Shaanxi eyaletindeki Feng 凤 ilçesinin kuzeydoğusundaki Fengzhou 凤州 kasabasıdır.

⁹¹⁸ Ildikó Ecsedy, "Nanchao: An Archaic State between China and Tibet", Tibetan and Buddhist Studies Commemorating the 200th Anniversary of the Birth of Alexander Csoma de Körös, ed. Louis Ligeti, Vol.1, 1984, s. 167: Moxie Man boyu, Nanzhao Krallığı'nın önde gelen boylarından biriydi.

⁹¹⁹ Shi Ding, Shen Zhihua, ZTCD, s. 755: Xinquan Ordugâhı, günümüzde Gansu eyaletindeki Jingtai ilçesinin kuzeydoğusunda yer almaktadır.

⁹²⁰ JTS, 196, s. 5247-5248; XTS, 216, s. 6093-6094.

tarafından sınırlarda savunma bölgeleri kaldırılacaktır. Asker takviye etmek, tahkimat oluşturmak ve sınır tarım alanlarında çalışmak olmayacaktır.”⁹²¹

“Anlaşma metninde düşülmeyen kayıtlara göre Tibetlilerin askeri kuvvetlerinin olduğu sınır bölgesinde Tibet garnizonu, Hanların askeri kuvvetlerinin olduğu sınır bölgesinde ise Han garnizonu olacaktır. Aynı zamanda sınır muhafaza kurallarına riayet edilecek ve sınırların taciz edilmesine izin verilmeyecektir.”⁹²²

“Anlaşma yapıldığında Shang Jiezan, Zhang Yi’den sunak yerinin güneybatısındaki Budist çadırında tütsü yakıp yemin etmesini istedi. Yemin tamamlandığında tekrar sunak yerine çıkıp büyük bir ziyafete katıldılar. Birbirlerinin şerefine kadeh kaldırıp içkilerini içtikten sonra geri döndüler.”⁹²³

“2. ay, Cui Hanheng Tibet’e diplomatik elçi olarak iade-i ziyarette bulunması için görevlendirildi. İmparator, başbakan ve bakanlarına Tibet elçisi Qujiazan 區頰贊 ile Chang’an’da anlaşma yapılması talimatını vermişti. Bununla birlikte Qingshui anlaşmasında sınır bölgeleri henüz netleşmemişti. Tibet elçisi Qujiazan alıkonulup geri gönderilmedi. Zanpu ile durumu karara bağlayıp anlaşmanın düzenlenmesi için yine Cui Hanheng’a emir verildi. Nihayetinde Başbakan Li Zhongchen, Lu Qi 盧杞, Guan Bo 關播, Sağ İdari Yardımcı⁹²⁴ Cui Ning, Bayındırlık Bakanı Qiao Lin 喬琳, Baş Müfettiş Yu Qi 于頔, Saray Hazinesi Bakanı⁹²⁵ Zhang Xiangong, Ulusal Maliye Bakanı Duan Xiushi 段秀實, İmparatorluk İmalatları Başkanı⁹²⁶ Li Changkui 李昌夔, Başkent Valisi Wang Hong 王翊 ve Sol Armalı Muhafızlar Generali Hun Zhen, Qujiazan’ın olduğu Tibet heyetiyle birlikte başkent batı civarında anlaşma düzenledi. Anlaşmanın yapıldığı üçüncü gün, Guan Bo imparatorun huzurunda diz

⁹²¹ XTS, 216, s. 6094; ZJTJ, 228, s. 6343-6344.

⁹²² JTS, 196, s. 5248.

⁹²³ JTS, 196, s. 5248; XTS, 216, s. 6094.

⁹²⁴ Hucker, a.g.e., Nu: 4826: Xiong, a.g.e., s. 399: Puye 僕射.

⁹²⁵ Hucker, a.g.e., Nu: 6159, 6162: Taifu Qing 太府卿.

⁹²⁶ Hucker, a.g.e., Nu: 5098: Shaofu Jian 少府監.

çöküp anlaşma metnini okudu. Anlaşma süreci tamamlanınca büyük bir ziyafet verildi.”⁹²⁷

Qingshui Antlaşması ile ilgili yukarıdaki kayıtlar ele alındığında bir tarafta Shang Jiezan önderliğindeki Tibet heyeti, diğer taraftan Zhang Yi önderliğindeki Tang heyeti Gansu-Shaanxi arasında bulunan Qingshui’de bir kurban ritüeli ile anlaşma yemini töreni gerçekleştirmişti. Bu anlaşmanın en önemli hususu iki tarafın da sınırlarının net bir şekilde tayin edilmesi idi. Anlaşma metninin yer aldığı yazıtın henüz bulunamadığını belirten Kazushi Iwao, bu anlaşmanın Tang Hanedanı’na karşı Tibet İmparatorluğu’nun askeri üstünlük kazandığının bir göstergesi olduğunu ifade etmektedir. Zira barış görüşmelerini başlatan taraf Tang Hanedanı idi. Bununla birlikte Tibet İmparatoru Trisong Detsen ilk olarak Tibet’te, ardından Tang Hanedanı topraklarında anlaşma ritüelinin gerçekleşmesini istemişti. Gansu eyaletinde Zhenyuan ve Pingliang ilçeleri hariç Hexi ve Longyou bölgelerinin tamamı ile Sichuan eyaletindeki Chengdu şehrinin batısındaki dağlık bölgeler Tibetlilerin hakimiyetinde olmuştu.⁹²⁸ Tibet İmparatorluğu’nun yıkılışına dek iki devlet arasındaki sınır Qingshui olarak kalırken böylece Tang Hanedanı bir bakıma Tibetlilerin İpek Yolu üzerindeki fetihlerini kabul etmiş oluyordu.⁹²⁹ Tibetliler için Qingshui Antlaşması’nın bir diğer avantajı ise askerî açıdan dikkatini batıda özellikle Araplara çevirmiş olmasıydı. Tibetliler böylece 785-805 yılları arasında Araplara karşı sürekli olarak askeri hareketlerde bulunacak, Ceyhun Nehri’ni geçerek Fergana ve Semerkand’a kadar gireceklerdi.⁹³⁰

Sınırların tayini dışında anlaşma metninde yer alan diğer kararlar ise tarafsız bir tampon bölge oluşturulması ve sınırlardaki askeri faaliyetlerin sona erdirilmesi idi fakat JTS’da anlaşma kayıtlarına düşülmediği vurgulanan bir notta iki tarafa ait sınır bölgelerinde askeri garnizonların faal olarak varlığını devam ettirdiğini ancak ortak muhafaza kuralları çerçevesinde hareket etme kararına tâbi olduklarını izah etmektedir.

JTS ve XTS’da Qingshui anlaşmasına dair kayıtlarda dikkat çekici bir unsur da Tibetlilerin Tang heyeti ile Qingshui Antlaşması’nın yemin törenini muhtemelen Budist tapınak vazifesi gören bir çadırdaki gerçekleştirmesi idi. Tibet İmparatoru

⁹²⁷ JTS, 196, s. 5248; XTS, 216, s. 6094.

⁹²⁸ Iwao, “**Reconsidering the Sino-Tibetan Treaty Inscription**”, s. 20, 22-23.

⁹²⁹ Schaik, **Tibet**, s. 29.

⁹³⁰ Norbu, **a.g.e.**, s. 133.

Trisong Detsen zamanında özellikle 779 yılında Samye Manastırı'nın tamamlanmasıyla Tibet'te Budizm'in resmi din olarak kabul edildiği ve böylelikle Tibet'te himaye edildiğine dair yaygın bir görüş mevcuttur. Rolf Stein'a göre ise Budizm'in resmi din olarak kabul edilip duyurulması 791 yılı idi.⁹³¹ Bu tarihler farklılık gösterebilir de Tang kayıtları ele alındığında Budist çadırda Qingshui Antlaşması'nın yemin töreninin gerçekleştirilmesi Tibet'te Budizm'in devlet törenlerinde bile etkisini göstermeye başladığını kanıtlar niteliktedir.

Qingshui Antlaşması'na genel olarak bakıldığında bu anlaşmanın Tibet lehine olduğu ve bunda en önemli rolü oynayan kişinin Başbakan Shang Jiezan olduğu görülmektedir. Savaşa mahal vermeden iki taraf arasında eşitliğin vurgulanması, sınırların belirlenmesi ve ittifak oluşturulmasında Shang Jiezan'ın rolünün büyük olduğu söylenebilir.⁹³²

3.1.7. Zhu Ci İsyanı ve Tang Hanedanı'nın Sözünü Tutmaması

Zhenping'e göre Qingshui Antlaşması, 779 yılında tahta çıkan İmparator Dezong ile birlikte Tang Hanedanı'nın Tibet politikasının keskin bir değişime uğradığının nişanesi idi. Ona göre İmparator Dezong, Tibet'e karşı yürüttükleri seferler sayesinde oldukça nüfuzlu hale gelen askeri valiler hakkında endişelenmeye ve şüphe duymaya başlamıştı. Yeni imparator artık onları üstün askeri hizmetler vermiş savaş kahramanları olarak değil, otoritesine ciddi bir tehdit olarak görüyordu. Bu askeri valilerin konumunu zayıflatmak için Tibet'le barış yapmaya karar vermişti. Qingshui Antlaşması sonrasında Tang Hanedanı, Tibet sınırındaki birliklerini ve imparatorluk ordularını ihtiraslı valiler tarafından çıkarılan iç ayaklanmalara karşı kullanma fırsatı buldu.⁹³³

Yihong, Qingshui Antlaşması'nın Tang Hanedanı açısından arka planı hakkında ek görüşler de sunmaktadır. Ona göre bu anlaşma ayrıca İmparator Dezong'un Uygurlarla olan ilişkileri koparmakta kararlı olduğunun bir göstergesi idi. Zira imparator Dezong'un henüz Li Kao adıyla veliaht olduğu 762 yılında Tang Hanedanı iç isyanların bastırılmasında destek istemek için Uygurlar ile Sarı Irmak'ın kuzeyinde görüşmüştü. Uygur Kağanı bu teklifi kabul etse de Li Kao'dan kendisine

⁹³¹ Stein, **Tibetan Civilization**, s. 67.

⁹³² Lin Guanqun, "Tubo Dalun Nanang Shang Jiezan Lanang Yanjiu", Taiwan shida lishi xuebao, 68, 2022, s. 76-77.

⁹³³ Wang Zhenping, **a.g.e.**, s. 174; Pan Yihong, "The Sino-Tibetan Treaties", s. 142.

bir saygı hareketinde bulunmasını isteyerek onu küçük düşürmek istemişti. Bu teklifin reddedilmesinin ardından Uygurların Li Kao'nun yanındaki dört görevliyi dövüp ikisini öldürmesi sonraki yıllarda İmparator Dezong'un unutamayacağı bir olay olmalıydı.⁹³⁴ Ayrıca Uygurlar 782 yılında Tang sarayına karşı isyan eden Youzhou Askeri Komiseri Zhu Tao ile ittifak yapıp ona yardım etmişlerdi. 783 yılına gelindiğinde ise Zhu Tao'nun kardeşi Zhu Ci ile ayaklanma daha büyük bir hal aldı.⁹³⁵ JTS ve XTS'da her ne kadar Tibetlilerin kendiliğinden gönüllü olarak bu isyana karşı yardım ettikleri belirtilse de İmparator Dezong'un bu sıralarda Tibetlilerle barıştan yana olmasının esasında yeni tesis ettiği otoritesini sağlama almak istemesi, bu nedenle onların desteğine ihtiyaç duymasından kaynaklı olduğu düşünülebilir. Zira Tang Hanedanı'nın önceki müttefikleri olan Uygurlar, Zhu Ci isyanından yana bir politika benimsemişlerdi.

Aşağıda Zhu Ci isyanı sırasında Tang Hanedanı ve Tibet İmparatorluğu arasında yaşanan gelişmelere dair JTS ve XTS'daki kayıtlar yer almaktadır:

“Xingyuan saltanat devresinin ilk yılı (784), 2. ay, Sağ Siyasi Müşavir Yu Qi, Tibetliler üzerinde asayiş sağlaması için diplomatik elçi olarak Jingzhou'ya 涇州 gönderildi. 4. ay, İmparatorluk Kurban Ritüellerinden Sorumlu Bakan Yardımcısı Chen Fang 沈房 Tibetlilerle müzakereler için gidip Anxi 安西 ile Beiting'de Tibetlileri teskin etmek için görevlendirildi. Zhu Ci 朱泚⁹³⁶ ayaklanması sırasında (783-784) Tibetliler sınıra varıp devleti düştüğü müşkül durumdan kurtarmak için ordularıyla yardım etmeyi teklif etmişlerdi. Hun Zhen, Tibetli Lun Mangluo 論莽羅 ile birlikte asi Zhu Ci'nin generallerinden Han Min 韓旻, Zhang Tingzhi 張廷芝 ve Song Guizhao'yu 宋歸朝 Wugong'daki Wuting Ovası 武亭川 civarında büyük bir bozguna uğrattı.”⁹³⁷

“Öncesinde, Chang'an'ın isyancılardan alınması için düşmanla anlaşma yapılmış, karşılığında Jingzhou 涇州 ve Lingzhou gibi dört idari bölge Tibetlilere

⁹³⁴ Mackerras, **The Uighur Empire**, s. 24.

⁹³⁵ Pan Yihong, **Sui-Tang Foreign Policy**, s. 238.

⁹³⁶ Zhu Ci 朱泚 (742-784) Tang Hanedanı generali idi. Kendisi gibi general olan kardeşi Zhu Tao 朱滔 ile 783-784 yılları arasında başlattıkları isyanda kendisini imparator ilan ederek idareyi ele almak istemiş fakat başarısız olmuştur.

⁹³⁷ JTS, 196, s. 5249; XTS, 216, s. 6094.

verilmişti. Büyük bir salgın meydana geldiği sıralarda Tibetliler geri çekilip gitti. Zhu Ci ayaklanması bastırılınca Tibetliler önceki anlaşmada talep ettikleri yerleri istediler. Göğün Oğlu, Tibetlilerin emeğini küçümsemekteydi fakat bir fermanla Shang Jiezan ve Lun Mangluo'ya on binlerce top ipekle geri ödemede bulunarak tazminat bahşetti. Nihayetinde Tibetlilerle yine husumetli hale gelindi.”⁹³⁸

Yukarıdaki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla 784 yılında Tibetliler Anxi, Beiting ve Jingzhou'da faaliyet gösterirken Tang Hanedanı başkenti Chang'an'ı tehdit eden Zhu Ci İsyanı onlar için bir bakıma fırsat olmuştu. Tang Hanedanı'nın, yardımları karşısında yıllık 10 bin top ipek ile aralarında Jingzhou, Lingzhou, Anxi ve Beiting⁹³⁹ olmak üzere dört idari bölgeyi Tibetlilere vaat etmesi tesadüf değildi. Muhtemelen buralarda faaliyet gösteren Tibetlilerin yardım karşılığında buraları istedikleri anlaşılmaktadır. Netice olarak Sol Armalı Muhafızlar Generali Hun Zhen ile Tibet Bakanı General Lun Mangluo, Zhu Ci İsyanı taraftarlarını Wuting Ovası'nda büyük bozguna uğrattı fakat XTS'da isyancıların başkent Chang'an üzerinde tehdidi devam ederken Tibet kuvvetlerinin meydana gelen büyük bir salgın nedeniyle geri çekildikleri belirtilmektedir. Bunun haricinde asi Zhu Ci tarafından geri çekilmeleri karşılığında rüşvet aldıklarına dair görüş de mevcuttur. Tang Hanedanı, Zhu Ci İsyanı'nı bir şekilde bastırmayı başardı. Tibetliler yardımlarının karşılığı olan bölgeleri talep edince İmparator Dezong, Siyasi Danışmanı Li Bi'nin Tarım Havzası'ndaki bölgelerden çekilmenin Tang Hanedanı'nın merkezini tehlike altında bırakacağını belirtmesi üzerine Tibetlilere sadece büyük miktarda ipek verme kararı aldı.⁹⁴⁰ Bu durum iki taraf arasında çatışmanın yeniden alevlenmesine neden oldu.

3.1.8. Tibetlilerin Yanzhou ile Xiazhou'yu Ele Geçirmeleri ve Uzlaşma Girişimleri

Zhu Ci İsyanı sırasında yaşananlar Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasındaki barışın oldukça kırılgan olduğunu bir kere daha ispatlamış oldu. Bir taraftan Tibetliler isyan karşısında ettikleri yardımın karşılığını alamadıkları için öfkeliydi. Diğer taraftan Tang Hanedanı, Tibetlilerin yardımlarının yetersiz olduğu ve yardımları karşılığında vaat edilen toprakları elde etmeleri halinde Tibetlilerin gelecekte kendilerine tehdit olabileceği endişesiyle sözünden caymıştı. Netice olarak

⁹³⁸ XTS, 216, s. 6094.

⁹³⁹ Beckwith, *The Tibetan Empire*, s. 150.

⁹⁴⁰ Pan Yihong, *"The Sino-Tibetan Treaties"*, s. 142.

Tibetlilerin akınları yeniden başladı ve iki taraf yine sınır çatışması içerisinde kaldı. Yaşanan bu gelişmelere dair JTS ve XTS'daki kayıtlar iki taraf arasındaki gerginliği ve savaşları şöyle anlatmaktadır:

“Zhenyuan 貞元 saltanat devresinin 2. yılı (786), Ambar Dairesi Müdürü ⁹⁴¹

Zhao Yu 趙聿⁹⁴² Tibetlilere elçi olarak gönderildi. 8. ay, Tibetliler Jing 涇, Long 隴, Bin 邠 ve Ning 寧 gibi birçok bölgeyi işgal etti. Ahaliyi ve hayvan sürülerini yağmalayıp tarım mahsullerine el koydular. ⁹⁴³ Batı sınırında problem oldular. Bölgedeki tüm askeri valilikler ve garnizonlar kapıları kapatıp kendilerini savunmaktan başka bir şey yapamadılar. Başkentle olan bağları koptu. ⁹⁴⁴ İmparator, Sol Armalı Muhafızlar Generali Zhang Xianfu'yu 張獻甫 Kutsal Strateji Ordusu⁹⁴⁵ Komutanı Li Shengtan 李昇曇 ve Su Qingmian 蘇清沔 ile birlikte askerleriyle Xianyang'da 咸陽⁹⁴⁶ konuşlanmaları için gönderdi. Hezhong 河中 Askeri Valisi Luo Yuanguang 駱元光 destek olmak amacıyla emrindeki birliklerle Xianyang'da bir araya geldi. Sol Saray Kapısı Muhafızlığı⁹⁴⁷ Generali Kang Cheng 康成 elçi olarak Tibetlilere gönderildi. ⁹⁴⁸ Önceleri, Tibet Başbakanı Shang Jiezan yaşanan sorunlar nedeniyle peş peşe elçiler gönderip sınırların yeniden tayini için bir toplantı talep etmiş, bunun üzerine Kang Cheng oraya gönderilmişti. ”⁹⁴⁹

“Kang Cheng, Shangzai ovasına varıp Shang Jiezan ile bir araya geldi. Tibet elçisi Lun Qituo'ya 論乞陀 Kang Cheng ile birlikte saraya gelmesi talimatı verildi. Fengxiang Askeri Valisi Li Cheng 李晟 Tibetlilerin vur-kaç yapmaları sebebiyle

⁹⁴¹ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 6907; Xiong, **a.g.e.**, s. 71: Cangbu langzhong 倉部郎中.

⁹⁴² XTS'da Zhao Jian 趙建.

⁹⁴³ **JTS**, 196, s. 5249; **XTS**, 216, s. 6094.

⁹⁴⁴ **JTS**, 196, s. 5249.

⁹⁴⁵ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 5163; Xiong, **a.g.e.**, s. 446: Shence Jun 神策軍.

⁹⁴⁶ Xiong'a göre Xianyang 咸陽, günümüzde Shaanxi eyaletindeki Xi'an şehrinin kuzeyindeki Jingyang'a 涇陽 karşılık gelmektedir. Bkz. Xiong, **a.g.e.**, s. 569.

⁹⁴⁷ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 844. Jianmen fu 監門府.

⁹⁴⁸ **JTS**, 196, s. 5249; **XTS**, 216, s. 6094.

⁹⁴⁹ **JTS**, 196, s. 5249.

komutanı Wang Bi'yi 王倓 Tibetlilerin kampına baskın yapmak için gönderdi. 3 bin askerle gece karanlığında Qianyang'a 汧陽⁹⁵⁰ girdi. Bu sırada askerlerini şöyle uyardı: *"Düşmana ait büyük bir kuvvet şehrin aşağısından geçiyor. Onlara baştan sona saldıramayız. Bütününüyle mağlup edilmiş olsalar bile merkezdeki askeri birliklerin hepsi güçlüdür. Eğer iki ordunun çarpışma durumu olur da saldırırsak kesinlikle onların hilelerine maruz kalırız. Yalnızca geçişlerini durdurmak için öncü kuvvetlerini bekleyelim. Sancakları, kaplan ve pars⁹⁵¹ postları görülürse merkezi orduları belli olur. Böylece baskın yapıp onları şaşkına düşüreceğiz ve başarılı olacağız."* Ertesi gün Tibetlilerin merkezi ordusunun karşısına çıktıklarında Tibetliler büyük bir şoka uğramış vaziyette bozguna uğrayıp dağıldı. Shang Jiezan bir başına kaçmak zorunda kaldı. Tibetliler 20 bin kişilik bir kuvvetle Fengxiang'ı işgal edince Li Cheng saldırıp onları püskürttü. Bundan sonra Tibetliler Cuisha Kalesi'ne 摧沙堡 baskın yapıp zarar verdiler. 11. ay, Yanzhou ve Xiazhou'yu 夏州⁹⁵² işgal eden Tibetliler karşısında oraların valileri olan Du Yanguang 杜彥光 ve Tuoba Qianhui 拓拔乾暉 çaresiz kaldı. Her biri ahalisiyle birlikte Tibetlilerden kaçmak durumunda kaldı.⁹⁵³

"Göğün Oğlu sınırdaki ahalinin zarar görüp kayıplara uğraması sebebiyle buna mâni olmanın yollarını istişare etti. Luo Yuanguang'a Yanzhou ve Xiazhou'yu tekrar ele geçirmesi talimatını verdi."⁹⁵⁴

⁹⁵⁰ Qianyang 汧陽, Gansu'daki Huating ile Shaanxi'deki Longxian bölgelerini kapsayan bir vilayetti. Önceki adı Longzhou 隴州 idi. Bkz. Xiong, **a.g.e.**, s. 338.

⁹⁵¹ Kaplan ve Pars postunun Tibet ordusuyla ilişkilendirilmesi JTS'da görülür. 773'te Tibetlilere saldıran Tang birlikleri gece baskını yaptıklarında Pars postlu generali gözünden vurmuştu. 786'daki savaşta daha detay vardır. Tang Hanedanı'nın askeri valisinin Tibet ordusuna saldırmak için verdiği talimatta baskın yapacakları ordunun esas kuvvetinde sancakların yanısıra kaplan ve pars kürklü komutanların bulunduğu ima edilmektedir. Bu kaplan ve leopar kullanımının subay sınıfını temsil ettiği düşünülmektedir. Bkz. Dotson, **Administration and Law in the Tibetan**, s. 316.

⁹⁵² Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 704: Xiazhou 夏州, Tang Hanedanı devrinde Ordos, Ningxia ve kuzey Shaanxi bölgelerini kapsayan bir idari birimdi. Eski adı Shuofang 朔方 idi.

⁹⁵³ **JTS**, 196, s. 5249-5250; **XTS**, 216, s. 6094-6095.

⁹⁵⁴ **XTS**, 216, s. 6095.

“Zhenyuan saltanat devresinin 3. yılı (787), baharda Sol Danışman Vekili Cui Huan 崔澣 ve Sol Danışman Li Xian 李銛 elçi olarak Tibet’e gönderildiler. Öncesinde Shang Jiezan fiilen Yanzhou ve Xiazhou’yu ele geçirmiş, her birinde askerleriyle garnizon oluşturmuştu. Kendisi de Mingsha’da 鳴沙⁹⁵⁵ konuşlanmıştı. Geçen kıştan bahara kadar olan süreçte koyunların ve atların çoğu öldü. Tibetliler askeri birlikler için tedarik ikmali yapamadı. Huazhou 華州 ve Tongguan 潼關 Askeri Valisi Luo Yuanguang ve Binning 邠寧 Askeri Valisi Han Youxiang 韓遊瓌 birçok bölgeden asker toplayıp sınırda konuşlanmaları için gönderildi. Hedong ve Baoning 保寧 Askeri Valisi Ma Sui 馬燧 Shizhou’da 石州⁹⁵⁶ duraklayıp Sarı Irmak civarında orduyu ikiye ayırarak Luo Yuanguang ve diğerleriyle birlikte Tibetlilere iki kanattan saldırı düzenledi. Shang Jiezan büyük bir endişeye kapıldı. Birbiri ardına elçiler gönderip barış ve anlaşma talebinde bulunsa da İmparator bunlara yanaşmadı. Shang Jiezan bunun üzerine Kıdemli General Lun Jiare’yi 論頰熱 gönderip cömert hediyeler ve mütevazı sözlerle Ma Sui’e barış yapılması için yalvardı.⁹⁵⁷ Ma Sui durumu bildirse de İmparator yine buna müsaade etmedi. Yalnızca tüm kuvvetlerle Tibetlilere sefer düzenleyip onları defetmek arzusundaydı. Ma Sui hediyeleri seven, hilelere kolay kanan birisiydi. Böylece Lun Jiare ile birlikte saraya geldi. Tibetlilerin sözlerine kefil olduğuna dair sözler sarf edince anlaşma müzakerelerine izin verildi. İmparator bunun üzerine anlaşmayı onayladı.⁹⁵⁸ Ma Sui saraya gidince tüm ordular teyakkuz durumunda sınırlara kapandı. Shang Jiezan panikle tüm kuvvetlerini Xiazhou’dan çıkarıp geri çekildi. Atların çoğu öldüğü için yaya gidenler mevcuttu. Askerler yürüyemez haldeydi ve açlıktan benizleri solmuştu.”⁹⁵⁹

⁹⁵⁵ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 651: Mingsha 鳴沙, Tang Hanedanı zamanında Ningxia eyaletindeki Qingtong Geçidi 青铜峡 ilçesinin güneybatısında, Sarı Irmak’ın doğu yakasındaki Feng’an 丰安 ilçesinde yer almaktaydı.

⁹⁵⁶ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 588: Shizhou 石州, merkezi Shaanxi eyaletindeki Lishi 离石 ilçesinde bulunan bir idari birim.

⁹⁵⁷ **JTS**, 196, s. 5250; **XTS**, 216, s. 6095.

⁹⁵⁸ **XTS**, 216, s. 6095.

⁹⁵⁹ **JTS**, 196, s. 5250; **XTS**, 216, s. 6095.

“4. ay, Cui Huan 崔澣 Mingsha’dan döndü. Cui Huan Mingsha’ya vardığı zaman Shang Jiezan ile bir araya gelmişti. Yanzhou ve Xiazhou’nun ele geçirilmesi hadisesiyle verilen sözlerden dönüldüğünü belirtince Shang Jiezan şöyle karşılık verdi: *“Esasında Zhu Ci’ya 朱泚 karşı Wugong’daki başarılarımızın karşılıksız kalması sebebiyle geldim. Ayrıca sınırdaki yazıtın yıkılması sınır bölgelerinin belirsizleşip iki tarafın birbirine saldıracağı konusunda endişe uyandırdı. Bu nedenle sınırlarda ilerledik. Jingzhou’ya 涇州 hareket ettiğimde askeri vali şehrin kapılarını kapatıp kendini savunmaya aldı. Onlardan haber almam mümkün olmadı. Fengxiang’da görevli Li Cheng’a elçi gönderip onunla iletişime geçmek istedim. Elçilerim kabul edilmedi. Kang Cheng 康成 ve diğerlerinin gelmelerine rağmen hiçbirisi bizim tarafımızdan böyle geri gönderilmemişti. Her geçen gün devletinize ait bir bakan bekledim fakat nihayetinde gelen olmadı. Bu nedenle geri dönmek durumunda kaldım. Yanzhou ve Xiazhou askeri birlikleriyle karşılaşıldığında iki idari bölge de kuvvetlerimizden endişe duyup kendilerine dokunulmadan çekilmeleri koşuluyla şehirleri bize vermeyi teklif etmişlerdi. Bu yerleri ele geçirmedim. Eğer Göğün Oğlu yine anlaşmaya yanaşırsa Tibetliler buna hazır olacaktır. Ancak anlaşma talimatı verilirse Tang Hanedanı’na Yanzhou ve Xiazhou’yu geri vermeyi kabul ederiz.”*⁹⁶⁰

“Shang Jiezan ayrıca Qingshui’de anlaşma yapılması üzerine konuştu. Tibet bakanları ve kıdemli komutanlardan 21 kişinin katılacağını belirtip Lingzhou⁹⁶¹ Askeri Valisi Du Xiquan 杜希全 ve Jingzhou 涇州⁹⁶² Askeri Valisi Li Guan’ın 李觀 Tibet’in dışında güvenilir bir bölgede anlaşma müzakeresini yürütmelerini istedi. İmparator, Saray Teşrifatları Başnazırı olarak görevlendirilen Cui Huan aracılığıyla Hun Zhen’in müzakerelerde delege olarak görev alabileceğini Shang Jiezan’a bildirdi.⁹⁶³ Bu sıralarda Cui Huan Tibetlilere hizmet eden birine rüşvet vererek onların askeri kuvvetinin esas boyutunu araştırabildi: 59 binin üzerinde kişi, 86 binin üzerinde at,

⁹⁶⁰ JTS, 196, s. 5250-5251; XTS, 216, s. 6095.

⁹⁶¹ XTS’da Lingyan 靈鹽.

⁹⁶² XTS’da Jingyuan 涇原.

⁹⁶³ JTS, 196, s. 5251; XTS, 216, s. 6095.

çoğu yetişkinliğe erişmemiş gençlerden oluşan, savaşabilecek düzeyde yaklaşık 30 bin kişi. Tahminlere göre hepsinin son derece savaşımaya hazır olduğu ortadaydı.”⁹⁶⁴

“Qingshui’de toplanılması kararlaştırıldı fakat sonrasında Shang Jiezan buranın uygun olmadığı gerekçesiyle toplantının Yuanzhou’nun 原州 Tulishu 土梨樹 bölgesinde yapılmasını talep etti. Böylece iki idari bölgeyi geri iade edeceklerdi. Göğün Oğlu bunu kabul etti. Tulishu’da anlaşma yapılması kararlaştırılacakken Sol Kutsal Strateji Ordusu Generali Ma Youlin 馬有麟 imparatora *“Tulishu tehlikeli ve dar bir geçittir. Korkarım ki Tibet askeri birlikleri pusu kuracak. Burası bizim için hiç uygun değildir. Pingliang Ovası’nın 平涼川*⁹⁶⁵ *dört bir yanı açık ve düz olmakla birlikte Jingzhou’ya 涇州 da yakındır. Bu durumda orası daha uygun olur.”* diye tavsiyede bulundu. Dolayısıyla anlaşma yerinin Pingliang Ovası olması kararlaştırıldı.”⁹⁶⁶

Tibetliler 786 yılının 8. ayında Gansu eyaletinin Tang Hanedanı kontrolünde kalan bölgelerine ve Shaanxi eyaleti üzerine akınlar düzenleyip yağmada bulununca Tang Hanedanı büyük bir endişeye kapıldı. Zira Tibetlilerin bu işgalleri başkent Chang’an’a oldukça yaklaştıkları anlamına gelmekteydi. Tang Hanedanı’nın bölgedeki askeri valilikleri ve garnizonları savunma ve teyakkuz durumuna geçip başkentin kuzeyindeki Xianyang’da konuşlandı. Bu gerginlik safhasında iki tarafın elçileri de diplomatik görüşmeler düzenledi. Kaynakların ele aldığına göre Tibet başbakanı Shang Jiezan sınırların yeniden tayini üzerine Tang Hanedanı’na ısrar etmekteydi. Bu sırada Fengxian Askeri Valiliği, sürekli saldırılar düzenleyen Tibet kuvvetleri üzerine Wang Bi önderliğinde 3 bin kişilik bir kuvvet göndererek Gansu ve Shaanxi sınırındaki Qianyang’da baskın düzenledi. Baskın sırasında sayıca az olmaları sebebiyle Tang birlikleri, başlarında Shang Jiezan’ın olduğu Tibet kuvvetlerini korkutup yıldırma amacıyla birçok yönden sancak, kaplan ve pars postlarını göstererek Tibetlilere kendilerini daha kalabalık göstermeyi ve onlara kuşatılma korkusu yaşatmayı başardı. Shang Jiezan, birlikleri ile geri çekilmek durumunda kaldı. Aralık ayında Tibetliler Ordos’un güneyindeki Yanzhou ve

⁹⁶⁴ JTS, 196, s. 5251.

⁹⁶⁵ Shi Ding, Shen Zhihua, ZTCD, s. 583: Pingliang Ovası 平涼川, günümüzde Gansu eyaletindeki Pingliang şehrinin kuzeybatısında yer almaktadır.

⁹⁶⁶ JTS, 196, s. 5251; XTS, 216, s. 6095-6096.

Xiazhou'yu işgal etti. Şehrin valileri ve ahalisi çareyi kaçmakta buldu. Tibet Başbakanı Shang Jiezan, Ningxia eyaletindeki Mingsha'da konuşlanırken Shaanxi'de ele geçirdiği Yanzhou ve Xiazhou'da askeri garnizonlar kurdu. Tibetlilerin Yanzhou ve Xiazhou'yu ele geçirmesi Tang Hanedanı başkentinin kuşatılma tehlikesi altında olduğunun bir göstergesiydi.⁹⁶⁷ Tang Hanedanı bu bölgelerin ele alınması için harekete geçtiği sıralarda Tibetliler kış şartlarından dolayı asker ve iâşe ikmali sorunu yaşamaktaydı. 787 yılında askeri valilerden Ma Sui ve Luo Yuanguang, Shaanxi eyaletindeki Shizhou'da iki koldan Tibetlilere saldırınca Shang Jiezan zor duruma düştü. Barış taleplerine İmparator Dezong olumsuz cevap verince Kıdemli General Lun Jiare'yi Ma Sui ile görüşmesi için gönderdi. Tibetliler, kendilerini imha etmekten yana olan İmparator Dezong'u Ma Sui aracılığıyla barışa ikna etmeyi başardı. Shang Jiezan, ele geçirdiği Xiazhou'dan geri çekilirken Tibet ordusunun bitkin ve kıtlık içerisinde olduğu kaynaktaki ifadelerden anlaşılmaktadır.

787 yılının 4. ayında Mingsha'da gerçekleştirilen görüşmelerde Tang Hanedanı, Yanzhou ve Xiazhou'nun işgal edilmesi nedeniyle Tibetlilerin verdikleri sözden döndüklerini ima etmesi üzerine Shang Jiezan, yaşanan olayları Tibetliler açısından izah etme gereği duydu. Zhu Ci İsyanı'nda ettikleri yardımın karşılığını alamadıkları için geldiklerini belirten Tibetliler esasında iki ülke arasında sınırı tayin eden yazıtın parçalanmasından dolayı taraflar arasında çatışmayı önlemek adına sınırlarda ilerlediklerini, Jingzhou ve Fengxiang'daki devlet görevlileri teyakkuza oldukları için onlarla irtibat kuramadıklarını dile getirdi. Tibetlilere göre amaçları Tang Hanedanı tarafından yanlış anlaşılmış görülmektedir. Yanzhou ve Xiazhou'nun askeri valileri buna göre Tibetlilerden endişelendikleri için şehirleri kendiliğinden teslim etmişlerdi. Tibetliler ise bu şehirleri barış karşılığında geri vereceklerini vaat etmekteydi.

Netice olarak Tibetliler ile Tang Hanedanı arasında barış tesis edilmesi için görüşmeler başladı. Öncesinde Qingshui bölgesinde anlaşmanın yürütülmesi düşünüldükten Shang Jiezan toplantının Yuanzhou'daki Tulishu bölgesinde yapılmasını talep etti. Tang Hanedanı'ndan bir görevli ise buranın tehlikeli ve dar bir geçit olduğu, Tibetlilerin pusu kurabileceği konusunda imparatoru uyardı. Bu görüşmeler sırasında Tibetlilerin esas kuvvetlerinin miktarı üzerine alınan istihbarat

⁹⁶⁷ Beckwith, *The Tibetan Empire*, s. 150.

onların muharip gücünün 89 bin civarında olduğunu söylemektedir. Bunların hepsi de savaşmaya hazırdı. Tibetlilere duyulan güvensizliğe ek olarak muhtemelen Tang Hanedanı'nı anlaşma yeri konusunda tedirgin eden etkenlerden biri onların askeri mevcudu ve bunun olası bir saldırı durumu olmalıydı. Bunun üzerine daha elverişli ve açık bir ova olarak kabul edilen Pingliang Ovası'nda anlaşmanın yürütülmesi için karar kılındı.

3.1.9. Pingliang Toplantısı, Pusu ve Birbiri Ardına Gelen Tibet Akınları

787 yılına gelindiğinde Gansu'nun kuzeydoğusundaki Pingliang Ovası'nda Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasında bir toplantı gerçekleşti. Tibet İmparatorluğu'nu Başbakan Shang Jiezan, Tang Hanedanı'nı ise Sol Armalı Muhafızlar Generali Hun Zhen temsil etmekteydi. İki tarafın barış görüşmesi gibi görünen bu toplantı esasında Tibetlilerin pususu kurduğu sahte bir anlaşmadan ibaretti. JTS ve XTS'daki kayıtlarda Pingliang toplantısı ve ardından yaşanan olaylar şöyle anlatılmaktadır:

“Hun Zhen, Shang Jiezan ile Pingliang'da toplandı. 3 bin asker sunak yerinin doğusunda ve batısında; muhafızlardan 400 kişi de sunak yerinin aşağısında sıralandı. Anlaşmanın yapılacağı sırada devriye birliklerinin karşılıklı gözetimde bulunması kararlaştırıldı. Shang Jiezan sunak yerinin batısında 30 bin kişilik seçkin askeri birliğini pususu kurmak maksadıyla gizlemişti. Bunları serbest bırakıp Hun Zhen'in ordugâhına girdi. Hun Zhen'in komutanı Liang Fengzhen'ı 梁奉貞 esir aldılar. Hun Zhen durumun farkında değildi. Shang Jiezan, Hun Zhen ve diğerlerinden sahip oldukları şapkalarını ve kılıçlarını yanlarından ayırmamalarını ve her birinin çadıra girip kıyafetlerini değiştirmelerini istedi. Böylece atlarından inmelerini sağlayıp savunmasız bir anda onları alıkoydular. Hun Zhen, Cui Hanheng ve Ordu Müfettişliği Beyi⁹⁶⁸ Song Fengchao 宋鳳朝 ile birlikte çadıra girmişti. Shang Jiezan davullar eşliğinde saldırı emri verince askeri kuvvetleri haykırıışlarla vardı. Hun Zhen endişeyle çadırın arkasından çıkıp dizginsiz bir ata atlayarak şans eseri kaçabildi. 10 li'den fazla bir mesafe kat etmiş, onu kovalayan atlıların oklarından zarar görmeden

⁹⁶⁸ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 825, 6335; Xiong, **a.g.e.**, s. 246, 499: Jianjun 監軍 esas olarak Ordu Müfettişi olarak kullanılmaktadır fakat Tejin 特進 kavramı Tang Hanedanı döneminde bu unvana sahip olan kişinin özel yetkilere sahip olduğunu göstermek için onursal bir unvan olarak kullanılmıştır.

kurtulmuştu. Hun Zhen'in yardımcı generali Xin Rong 辛榮 Tibetlilerle savaşa girse de Tibetliler dört bir taraftan kuşatmaya alınca tükenip teslim oldu. Song Fenchao ve Hun Zhen'in yardımcısı Han Yan 韓弇 asi askerler tarafından öldürüldüler. Tibetlilerin saldırısı sonucu 500 kadar asker hayatını kaybetmiş, binlercesi de esir düşmüştü. Cui Hanheng, Liu Yanyong 劉延邕, Ju Wenzhen 俱文珍, Li Qingzhao 李清朝⁹⁶⁹, Cui Hanheng'in yardımcısı Zheng Shuju 鄭叔矩, Lu Bi 路泌, Baş Sekreter Yuan Tongzhi 袁同直, Kıdemli General Fu Yuzhun 扶餘準, Ma Ning 馬寧, Kutsal Strateji Ordusu ile Fengxiang ve Hedong Kıdemli Generalleri Meng Rihua 孟日華, Li Zhiyan 李至言, Yue Yanming 樂演明, Fan Cheng 范澄 ve Ma Yan 馬弇 olmak üzere 60'tan fazla kişi pusuya düşüp Tibetliler tarafından esir alındı. Cui Hanheng, Tibetlilere *"Ben Hanların elçisi, Muharebe Dairesi Bakanı Cui Hanheng. Shang Jiezan ile aramız iyidir. Eğer beni öldürürseniz Shang Jiezan da sizi öldürür."* deyince onu öldürmekten vazgeçip hep birlikte atlanarak batıya gittiler. Esirler halatla üç kez bağlanmakla birlikte bir prangaya da bağlıydı. Saçlarından bağlanarak yürütüldüler. Gece olunca onları yere çakılan bir kazığa bağlayıp yere yatırdılar. Üzerlerine birer keçe örttüler. Kaçmalarını önlemek amacıyla muhafızlar da onların yanında durdu."⁹⁷⁰

"Shang Jiezan esasında Du Xiquan, Li Guan ve Hun Zhen'i ele geçirmek arzusundaydı. Bunda başarısız oldu. Geri çekilip Yuanzhou'ya 原州 varınca çadırda Cui Hanheng ve diğer esirlere Merkezi Ülke'yi azarlayarak *"Wugong'daki başarıların hepsi bizim marifetimizdir. Jingzhou 涇州 ve Lingzhou ile ödüllendirilme sözü verilmiş olmasına rağmen hepiniz vermiş olduğunuz sözü çiğneyerek bizi ziyadesiyle aldattınız. Hun Zhen'a altın bir boyunduruk yaptırdım. Zanpuya sunmak amacıyla Hun Zhen'ın kati surette esir alınmasını istiyordum. Şimdiyse onu elimden kaçırdım."* dedi. Sonrasında Shimen'a 石門 yönelip Hadım Ağası Ju Wenzhen, Hun Zhen'ın generali Ma Ning ve Ma Sui'in generali Ma Yan'ı Tang Hanedanına iade etti.

⁹⁶⁹ XTS'da Li Zhaoqing 李朝清.

⁹⁷⁰ JTS, 196, s. 5252; XTS, 216, s. 6096.

Cui Hanheng ve Liyakat Mükafatları Dairesi İdari Yardımcısı⁹⁷¹ Zheng Shuju Hezhou'da, Xin Rong Kuozhou'da, Fu Yuzhun da Shanzhou'da mahkûm tutuluyordu. İmparator tarafından Hadım Ağası Wang Ziheng 王子恆 ferman ve hediyelerle Shang Jiezan'a gönderildiyse de Tibet sınırından alınmayıp geri gönderildi. Shang Jiezan Yanzhou ve Xiazhou'da garnizon kurmuştu.⁹⁷² Bahar zamanı salgına maruz kaldıklarında her biri ülkelerine geri dönmeyi ister oldu.⁹⁷³ 6. ay, Shang Jiezan üç bin atlıyla Yanzhou ve Xiazhou'da şehir kapılarını ve evleri ateşe verdi. Şehir surlarını tahrip edip geri çekildiler.”⁹⁷⁴

“7. ay, imparator şöyle buyurmuştu: *“Geçmişte Tibetliler sınırlara saldırmış, insanlarımıza zulmetmişlerdi. Longdong'da 隴東 bela olmaya başlayan Tibetliler Hequ'ya kadar ileri harekâta bulunmuşlardı. Savaşlar ve pervasız kararlar sebebiyle yaralarımız kötüleşmekten kurtulamamıştı. Mücadele ve akın planları sonlandırılmalı, sonrasında barış teklifi müzakere edilmelidir. Ayrıca Rongların kepezelikleri ve tamahkâr emeller barındırdıkları malumdur. Dostluk söylemlerinde tekrar itaatsizlik göstermişlerdir. Buna rağmen anlaşma toplantısının tatbik edilmesine müsaade ettim. Beklendiği gibi niyetlerini gizleyip beklenmedik şekilde sunak yerine saldırı düzenlediler. Tibetlilerin vahşi ve kurnaz olanlarını salıverdiler. Sivil ve askerî açıdan hünerli, güvenilir kuvvetler de atlara bindiler. Telaş içerisinde bölge düşmanın eline geçince bende derin bir üzüntüye neden oldu. Olayların bu noktaya gelmesi tamamen benim idrak edememiş olmam sebebiyledir. Hem insanların çoğunda erdem kalmamıştı hem de dört bir yanda huzursuzluk vardı. Bütün gün devlet meseleleriyle meşgul oldum.”⁹⁷⁵ Endişeleri bir kenara bıraktım. İç çekip durumu nasıl gözden geçirebilirdim?”⁹⁷⁶ İmparator, Cui Hanheng ve diğerlerinin esir*

⁹⁷¹ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 5640, 8251: Sixun Yuanwailang 司勳員外郎.

⁹⁷² **JTS**, 196, s. 5252; **XTS**, 216, s. 6096.

⁹⁷³ **XTS**, 216, s. 6096.

⁹⁷⁴ **JTS**, 196, s. 5253; **XTS**, 216, s. 6096.

⁹⁷⁵ Xiaogan 宵旰 bir deyimdir ve aslı Xiaoyi ganshi 宵衣旰食 olarak geçer. Esasında “Şafaktan önce kalkıp zifiri karanlığa kadar bir şey yememek” olarak tercüme edilse de “Tüm gün devlet işleriyle meşgul olmak” anlamına gelir. Orhun abidelerinde yer alan “gündüz oturmam, gece uyumadım” ifadesine benzerdir. Bu nedenle ifade ettiği anlama göre tercüme edilmiştir.

⁹⁷⁶ **JTS**, 196, s. 5253-5254.

alınıp aşağılanmalarından dolayı kederliydi. Bu nedenle onların evlatlarına farklı seviyelerden memurluk bahşetti.”⁹⁷⁷

“Juesheng Ordugâhı 決勝軍 Komiseri Tang Liangchen 唐良臣 600 kişilik bir kuvvetle Panyuan Kalesi’nde 潘原堡, Kutsal Strateji Ordusu General Vekili Su Taiping 蘇太平 de 500 kişilik bir kuvvetle Longzhou’da konuşlandı. Cui Hanheng esir edilenlerle birlikte toplu halde Hezhou’ya varmıştı. Shang Jiezan, Cui Hanheng, Kutsal Strateji Ordusu Generali Meng Rihua ve Hadım Ağası Liu Yanyong ile bir araya gelip Shimen’a vardı. Shang Jiezan Tang Hanedanı sınırına kadar esirlere eşlik etmeleri için elçiler gönderdi. Panyuan’e varıldığında Li Guan onları durdurup Tibet elçilerinin içeri alınmaması üzerine emir aldıklarını belirtti. Cui Hanheng ve diğerlerini kabul edip Tibet elçilerinin ülkelerine dönmelerine müsaade etti. Böylece Cui Hanheng 8. ayda Tibet’ten döndü.”⁹⁷⁸

Beckwith’e göre 8 Temmuz 787 tarihinde gerçekleşen Pingliang Toplantısı Tang Hanedanı için facia ile sonuçlanmıştı.⁹⁷⁹ Zhu Ci İsyanı’nda kendilerine vaat edilen toprakları alamayan Tibetliler, anlaşmaya gelen Tang heyetine Başbakan Shang Jiezan komutasındaki 30 bin kişilik bir askeri kuvvetle pusu kurdu. Tang heyetinin kaybı oldukça ağır oldu. Aralarında Muharebe Dairesi Bakanı Cui Hanheng’in de bulunduğu 60’tan fazla rütbeliyle birlikte binlerce asker Tibetlilere esir düşmüştü. Sol Armalı Muhafızlar Generali Hun Zhen ise bulduğu bir ata binerek bu pusudan güç bela kaçmayı başarmıştı. Tang heyetini pusu ile gafil avlayan Tibetliler onların arasından esir aldıklarını prangalara vurarak oldukça küçük bir duruma düşürmüştü.

Esir alınanlar Gansu’daki Yuanzhou’da götürüldüklerinde Tibet Başbakanı Shang Jiezan burada Cui Hanheng ile görüştü. Buradaki çadırında gerçekleşen konuşmalarda Shang Jiezan, Zhu Ci İsyanı karşısında Tang Hanedanı’na ettikleri yardımı hatırlatmakta, buradaki başarılarına rağmen kendilerine vaat edilen Gansu’daki Jingzhou ve Ningxia’daki Lingzhou’nun verilmediği konusunda Tang Hanedanı’nı suçlamaktaydı. Shang Jiezan, düzenledikleri bu saldırıda esas olarak Hun Zhen’i esir almak istediğini dile getirmekte idi. Bunun tam nedeni

⁹⁷⁷ JTS, 196, s. 5254; XTS, 216, s. 6096-6097.

⁹⁷⁸ JTS, 196, s. 5254; XTS, 216, s. 6097.

⁹⁷⁹ Beckwith, “The Tibetans in the Ordos and North China”, s. 229.

bilinmemektedir. Zhu Ci İsyanı'na karşı 784 yılında Hun Zhen, Tibetli bakan Lun Mangluo ile Wugong'daki Wuting Ovası civarında asileri büyük bir bozguna uğratmıştı. Muhtemelen Tibetliler kendi başarılarının karşılığını alamamalarından dolayı Hun Zhen'ı sorumlu tutmuş olmalıydı.

Toplantı yeri olarak kendi güvenliğini düşünerek yer tayin eden Tang Hanedanı'nın Tibetliler tarafından nasıl böylesine bir pusuya düşürüldüğünün tartışılması gerekmektedir. Toplantı için Tibet Başbakanı Shang Jiezan'ın Gansu'da Tulishu bölgesini önermesi Tang sarayında bir şüphe yaratmıştı. Bu bölgenin tehlikeli bir dar geçit oluşu olası bir pusuyu mümkün kılmaktaydı. Bu nedenle Tang Hanedanı toplantının yine Gansu'da bulunan Pingliang Ovası'nda gerçekleşmesinde karar kıldı. Muhtemelen Tang Hanedanı olası bir tehdit durumunu en az kayıpla atlatabilmek ve doğrudan müdahale edebilmek için bu yeri seçmişti fakat Shang Jiezan'ın önerdiği Tulishu bölgesi Pingliang Ovası'na pek uzak değildi. İki bölge de Gansu eyaletinin doğusunda yer almaktaydı. Toplantı yeri kararlaştırıldıktan sonra Shang Jiezan'ın ani bir kararla birliklerini Pingliang Ovası civarında gizlice konuşlandırıp pusu için uygun bir an kollamış olması muhtemeldir. Bu durum Tibetlilerin istihbarat ve intikal kabiliyetlerinin üstü kapalı bir örneği olmalıdır.

Tibet Başbakanı Shang Jiezan, 787 yılının baharına kadar Shaanxi, Ningxia ve Ordos civarında bulunan Yanzhou ve Xiazhou'da askeri birliklerini konuşlandırmayı sürdürdü. Kayıtlar onların bahar salgını sebebiyle Tibet'e geri dönmek zorunda kaldıklarını ve bulundukları yerleri tahrip ederek geri çekildiklerini yazmaktadır.

Tibetlilerin Pingliang toplantısı sırasında düzenledikleri pusu ve Tang heyetinden üst düzey yetkililerin ve askerlerin esir alınmasının Tang sarayında büyük bir infial yarattığı anlaşılmaktadır. Tibetlilerin güvenilmez ve tamahkar karakterine vurgu yapan İmparator Dezong buna rağmen anlaşılmaya müsaade etmesi sebebiyle yaşananlardan dolayı kendisini suçlamakta ve üzüntüsünü dile getirmekteydi. Çok geçmeden Tibetliler sınıra gönderdikleri elçilerle başta Cui Hanheng olmak üzere aldıkları bazı esirleri Tang Hanedanı'na teslim etti. Tibetlilerin geri çekilirken bazı üst düzey esirleri Tang sınırına elçiler eşliğinde göndermesi büyük ihtimalle Cui Hanheng'in Shang Jiezan ile olan yakın ilişkisinden kaynaklı idi. Yukarıdaki kayıtlarda da değinildiği gibi Cui Hanheng, kendisini esir alan Tibet askerlerine Tibet Başbakanı Shang Jiezan ile arasının iyi olduğunu belirtmekteydi.

Shang Jiezan açısından düşünülduğünde ise onun asıl esir almak istediği kişi Hun Zhen idi fakat bu mümkün olmadığı gibi bahar salgını sebebiyle birliklerini Tibet'e doğru çekmek durumunda kalmıştı. Bir ihtimal Tibetliler geri çekilirken bu esirleri de Tang Hanedanı'na teslim ederek kendilerini takibata uğramaktan korumuş olmalıydı.

Tibet Başbakanı Shang Jiezan, Tibet'e çekildiğinde askeri birliklerine Qiang ve Tuyuhunlar arasından takviye yaptıktan kısa bir zaman sonra aynı yıl içerisinde yine Tang sınırlarına akın düzenlemeye başladı. Bu akınların yönü Hoffman'ın da belirttiği gibi başkent Chang'an'a doğru idi.⁹⁸⁰ JTS ve XTS'da Tibetlilerin bu akınları şöyle anlatılmaktadır:

“Shang Jiezan, Qiang ve Tuyuhunlardan oluşan bir orduyla sınırlara saldırıp Pankou'da 潘口 konuşlandı. Qingshi Dağı'na 青石嶺⁹⁸¹ yaklaşıncı Tibet ordusu Longzhou, Qianyang'ın doğusu ve Diaogan Ovası'nda 釣竿原 üç kola ayrıldı. 10 li aralıklarla birbirlerine bağlıydılar. Tibetlilerin Qianyang'daki ana ordusunun Fengxiang'a olan uzaklığı 40 li idi. Bunlar Han kıyafetleri giyip kendilerini Xing Junya'nın 邢君牙 askerleri olarak adlandırarak hileyle Wushan 吳山⁹⁸² ve Baoji'nin 寶雞⁹⁸³ kuzey sınırlarına vardılar. Evleri yakıp ateşe verdiler. Atlanıp insanları ve hayvan sürülerini yağma ettiler. Askerlik çağındaki gençleri alıp yaşlıları ve çocukları katlettiler. Ellerini kesip gözlerini oydular. Onları öylece orada bırakıp gittiler. Fengxiang'da iken Li Cheng Anhua Geçidi'ni 安化峽 ahşap tahkimatla kapatıp Tibetlilere engel olmuştu. Tibetliler orayı ateşe verip geçmişti. 9. ay, Kutsal Strateji Ordusu Komutanı Shi Jizhang'ın 石季章 Wugong'da garnizon kurması ve Tang Liangchen'in Baili Şehri'ne 百里城 askeri birlikleri sevk etmesi talimatı verildi. Bu

⁹⁸⁰ Hoffman, “**Early and Medieval Tibet**”, s. 55.

⁹⁸¹ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 645: Qingshi Dağı 青石嶺, günümüzde Gansu'nun Jingchuan 泾川 ilçesinin kuzeybatısında kalmaktadır.

⁹⁸² Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 634: Wushan 吳山, günümüzde Shaanxi eyaletinde Baoji 宝鸡 ilinin kuzeybatısındaki Gong Kasabası'na 功镇 karşılık gelmektedir.

⁹⁸³ Xiong, **a.g.e.**, s. 86: Baoji 寶雞, günümüzde Shaanxi eyaletinin güneybatısındaki Baoji iline karşılık gelmektedir. Burası 757 yılından itibaren bu ad ile anılmaya başlandı. Öncesinde buranın adı Chencang 陳倉 idi.

sıralarda Tibetliler Qianyang, Wushan ve Huating'de 華亭⁹⁸⁴ kadın-erkek demeden on binlerce kişiyi yağmalayıp esir aldı. Esirler Qiang ve Tuyuhunlara pay edildikten sonra doğuya bakıp memleketlerine veda etmelerine ve gözyaşı dökmelerine müsaade edildi. Esirler bunun üzerine feryat figan ağladı. O sırada derin kederinden dolayı ölen yüzlerce kişi oldu. Kendini vadiden atıp intihar ederek ölen ve yaralananların bilançosu binden fazlaydı. Bu ayda, Tibet birlikleri iki kola ayrılarak Fengyi 豐義⁹⁸⁵ ve Huating'de konuşlandı. Çok sayıda devlet adamı Tibet kuşatmasını kırma planı üzerine uzlaştı. Longzhou Valisi Su Qingmian 蘇清沔, Su Taiping ile bir gece vakti ordu sevk edip Daxiang tapınağını ele geçirdi. Gece yarısı olduğunda şehirde ve tapınakta ateş yakılıp karşılık verilmesi emredildi. Kamplarına baskın yapılması sebebiyle Tibetliler büyük bir şok içerisinde geri çekilip dağıldı.”⁹⁸⁶

“Tibetliler Huating’i kuşatıp buraya giden su kanallarını kesmişlerdi. Muhafız Komutan Wang Xianhe 王仙鶴 3 bin kişiyle kuşatmanın ortasındaydı. Bir ulak gönderip Longzhou’dan yardım istedi. Vali Su Qingmian, Su Taiping’e 1500 kişilik bir kuvvetle oraya gitmesi talimatını verdi. Su Taiping plan yoksunluğu sebebiyle cesaret gösteremedi. Tibetliler onlara çatışarak karşılık verince endişelenerek birliklerini geri çekti. Tibetliler her gün devriye birlikleriyle Longzhou’ya baskı yapınca buradaki askerler bulundukları yerden çıkmaya cüret edemez hale gelmişti. 4. gün sonunda su kaynaklarının kesilmesi, takviye kuvvetlerin imdada gelememesi ve Tibetlilerin şehri ateşe vermesi sonucunda Wang Xianhe Tibetlilere teslim oldu. Buna ek olarak Tibetliler Lianyun Kalesi’ne 7 mancınıkla saldırdı. Tibetlilerin oraya saldırması çok zor oldu. Şehir üç tarafı sarp ve tehlikeliydi. Ancak kuzey yüzü ovaya açılmaktaydı. Bu taraf da hendeklerle oldukça müstahkem bir hale getirilmişti.

⁹⁸⁴ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 615: Huating 華亭, günümüzde Gansu eyaletinin doğusunda Ningxia eyaletinin güney sınırındaki Huating 華亭 ilçesine tekabül etmektedir.

⁹⁸⁵ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 569: Fengyi 豐義, Gansu eyaletinin doğusundaki Zhenyuan 鎮原 ilçesinin güneydoğusunda kalmaktaydı.

⁹⁸⁶ **JTS**, 196, s. 5254-5255; **XTS**, 216, s. 6097.

Tibetliler bu hendeği köprü yapıp geçtiler ve şehri ele geçirdiler. Kasaba Komutanı Zhang Mingsui 張明遂⁹⁸⁷ ahalisiyle birlikte teslim oldu.”⁹⁸⁸

“Lianyun Kalesi 連雲堡 Jingzhou’nun 涇州 batısında Tibetlilerin hareketlerini saptayan bir yerdi. Kasaba ele geçirildiğinde Jingzhou batı kapısını açmaya cüret edemedi. Zira batı kapısının ötesindeki bölgelerin tamamı Tibetlilerin eline geçmişti. Geçim kaynakları neredeyse tükenmişti. Hasat yapılmış fakat beklenenden daha erken olarak dönemine yetişmemişti. Bu yüzden hasattan elde edilen başakların çoğu boştu. Tibetlilerin vardığı Jing 涇, Long 隴 ve Bin 邠 bölgelerinde esir edilip yağmalanacak hiçbir şey kalmamıştı.”⁹⁸⁹

“10. ay, Tibetlilerden birkaç bin atlı Changwu Şehri’ne 長武城 saldırdı. Han Quanyi 韓全義, komutasındaki askerlerle onlara karşı koydu. Alacakaranlıkta Tibetliler geri çekilince Han Quanyi de askerlerini çekerek geri döndü. O vakitten itibaren Tibet atlıları sık sık Jing 涇 ve Bin 邠 bölgeleri arasında gidip geldiler. Birçok şehirde batı kapılarını açmaya cüret edecek kimse yoktu.”⁹⁹⁰

“Zhenyuan saltanat devresinin 4. yılı (788), 5. ay, Tibetliler 30 bin atlıyla sınırlara saldırdılar. Jingzhou 涇州, Binzhou, Ningzhou 寧州⁹⁹¹, Qingzhou ve Linzhou 麟州⁹⁹² bölgelerini işgal ettiler. Pengyuan 彭原 kasabasındaki resmi daireleri ve haneleri ateşe verip yağmalarda bulundular. 20. günde geri çekildiler. Chenxu 陳許 Bölge Karargâh Komutanı Han Quanyi Changwu’da 長武 Tibetlilerle çarpıştıysa da başarılı olamadı. Öncesinde Tibetliler sınırda yağmalara girişirken bahar ve yaz

⁹⁸⁷ XTS’da Zhang Mingyuan 張明遠. Pelliot ise bu kişiden sadece Zhang Ming 張明 olarak bahsetmektedir. Bkz. Pelliot, **Tibet**, s. 57.

⁹⁸⁸ JTS, 196, s. 5255; XTS, 216, s. 6097.

⁹⁸⁹ JTS, 196, s. 5255-5256; XTS, 216, s. 6097.

⁹⁹⁰ JTS, 196, s. 5256.

⁹⁹¹ Xiong, **a.g.e.**, s. 381: Ningzhou 寧州, Tang devrinde Gansu’nun kuzeydoğusunda Ningxian ve Zhengning bölgeleri arasında uzanmaktaydı.

⁹⁹² Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 777: Linzhou 麟州, Shaanxi eyaletinin kuzeyinde Shenmu 神木 ilçesinin 5 km kuzeyinde kalmaktadır. XTS’da Fuzhou 鄜州 olarak geçmektedir.

aylarında meydana gelen salgından endişe duyarlardı. Genellikle güz ve kış aylarını tercih ederler, özellikle de güzün ortasında gelirlerdi. Tang Hanedanı'ndan aldıkları esirlerin çoğunu teslim etmişler fakat eşleriyle çocuklarını rehin tutmuşlardı. Bu amaç için geldiler.”

“9. ay, Tibet Generali Shang Xidongxing 尙悉董星 ve Lun Mangluo, Ningzhou'yu işgal etti. Askeri Vali Zhang Xianfu ordusuyla karşı koyup yüzlercesini kılıçtan geçirdi. Tibetliler Linzhou 麟州 ve Fangzhou 坊州 bölgelerini talan ederek gittiler.”⁹⁹³

“Zhenyuan saltanat devresinin 5. yılı (789), 10. ay, Jiannan Askeri Valisi Wei Gao 韋皋 eski Xizhou'daki 舊州 Taideng'da 臺登⁹⁹⁴ Tibetlilerin Qinghai ve Liecheng 獵城 askeri valilerini büyük zayiata uğrattı. Tibetlilerin Kıdemli Öncü Müfreze Komutanı Qizangzhezhe 乞臧遮遮⁹⁹⁵ ve Xiduoyangzhu 悉多楊朱 öldürüldü. 2 binden fazla kelle alındı. Vadilerden atlayarak ve suya girerek ölenlerin sayısı sayılamayacak kadardı. Esir alınan 45 Longguan⁹⁹⁶ vardı. Ayrıca 10 binin üzerinde silah ele geçirildi. Bunun dışında ele geçirilen at, sığır ve koyunlar ise 10 binden fazlaydı. Tibet kuvvetleri gün geçtikçe geri çekildi. Birkaç yılın sonunda Xizhou 舊州 sınırına geri döndüler.”⁹⁹⁷

JTS ve XTS'da Pingliang Toplantısı sonrası yaşanan gelişmelere dair kayıtlar kısaca şöyle değerlendirilebilir: Qiang ve Tuyuhunlardan oluşan büyük bir Tibet ordusu 787 yılında üç koldan Shaanxi eyaletinin batısından hareket ederek başkent Chang'an'a 160 km mesafedeki Fengxiang şehrine 20 km kalasıya kadar kadar ilerledi. İmparator Dezong, Tibetlilerin bu ilerleyişinden endişelenip başkent

⁹⁹³ JTS, 196, s. 5256; XTS, 216, s. 6098.

⁹⁹⁴ Shi Ding, Shen Zhihua, ZTC, s. 604: Taideng 臺登, günümüzde Sichuan eyaletindeki Mianning 冕宁 ilçesinin güneyinde yer almaktadır.

⁹⁹⁵ Qizangzhezhe 乞臧遮遮, Tibet'in cengaverlerindendi. Hatta Shang Jiezan'ın evladı olduğu söylenir. Sınırlarda sıklıkla Tang Hanedanı için bela olduğu JTS'da anlatılmaktadır. Onun ölümüyle birlikte Tang Hanedanı kuvvetleri Tibetlilere karşı baskın gelebilmişti. Bkz. JTS, 196, s. 5256-5257.

⁹⁹⁶ Longguan 籠官, Tang Hanedanı döneminde Tibetliler tarafından kullanılan bir unvandır.

Bkz: 籠官的解释|籠官的意思|汉典“籠官”词语的解释 (zdic.net) (S.G.T: 28.06.2022).

⁹⁹⁷ JTS, 196, s. 5256-5257; XTS, 216, s. 6098.

Chang'an'dan kaçmaya hazırlanırken onu ancak bakanları bu düşünceden caydırabildi.⁹⁹⁸ Kaynaklar Tibetlilerin Gansu ve Shaanxi arasında bulunan Huating, Qianyang, Wushan ve Baoji bölgelerinde büyük bir yağma ve katliam harekâtında bulunduklarını, on binlerce esir alıp Gansu eyaletinin doğusunda bulunan Fengyi ve Huating bölgelerinde konuşlandıklarını oldukça acıklı betimlemelerde bulunarak anlatmaktadır. Tibet akınlarının yarattığı tahribatı betimlemek adına onların vardığı Jingzhou, Longzhou ve Binzhou bölgelerinde esir alınıp yağmalanacak hiçbir şeyin kalmadığı anlatılmaktadır.

Tibetlilerin bu zamanlardaki göze çarpan askeri faaliyetlerinden birisi Gansu'nun doğusundaki Huating şehrini kuşatmalarıydı. Buradaki kuşatma sırasında Tang birliklerinin Tibetlilere karşı koymaktan çekindiği dikkat çekmektedir. Özellikle şehrin su kaynaklarını kesmeleri ve takviye birliklerin şehri kurtarmaya gelememesi Huating'in Tibet eline düşmesine sebep olan gelişmelerden bazılarıydı. Buna ek olarak Tibetlilerin askeri faaliyetlerinden bir diğeri ise Lianyun Kalesi'ni kuşatmaları oldu. Burası Gansu eyaletinin doğusundaki Zhenyuan bölgesinin güneydoğusunda yer almakta idi. Jingzhou idari bölgesinin batısında yer almaktaydı. Üç tarafı sarp kayalık olup sadece bir tarafı ovaya açılan, bu tarafın da hendeklerle savunulması sebebiyle oldukça zorlu bir kale olarak nitelendirilen Lianyun Kalesi'nin ele geçirilmesi için Tibetlilerin mancınık ve köprü kullandığı belirtilmektedir. Bu kayıt Tibetlilerin savaş teknolojisi ve mimarisinde ileri bir hamle gösterdiklerinin bir kanıtıdır. Böylece Tibetliler Lianyun Kalesi'ni ele geçirebilmişti. Bölgede Tang Hanedanı'na bağlı olan şehirler Tibetliler yüzünden batı kapılarını açmaya cüret edemez hale gelmişti. Tibetliler ayrıca bu yılda Shazhou ve Dunhuang'ı ele geçirdi. Tang Hanedanı için İpek Yolu'nun kuzeye ve güneye ayrıldığı Taklamakan Çölü'nün yakınındaki stratejik noktada bulunan Hami Tibetlilerin kontrolündeydi. Tibetliler bundan sonra Lopnor bölgesine ve iki garnizon bölgesi olan Beşbalık ve Kuça'ya saldırı pozisyonuna geçmişti.⁹⁹⁹

788 yılına gelindiğinde Tibetliler 30 bin kişilik atlı kuvvet ile Gansu'nun kuzeydoğusundan Shaanxi'nin kuzeybatısına kadar olan bölgede beş idari bölgeyi ve bir şehri işgal ettiler. Tibetlilerin bu akınları Tang kayıtlarında şaşkınlık yaratmış olmalıydı. Zira onlara göre Tibetliler bahar ve yaz aylarında yaşadıkları hastalıklardan dolayı güz aylarını akınlar için tercih etmekteydi. Yüksek ve sert iklim

⁹⁹⁸ Pan Yihong, "The Sino-Tibetan Treaties", s. 143.

⁹⁹⁹ Beckwith, *The Tibetan Empire*, s. 152-153.

koşullarına sahip coğrafyanın insanları olan Tibetliler muhtemelen Çin'in merkezi ovalarının iklimine pek alışkın değillerdi. Tibet'in merkezinden uzak farklı bir coğrafyada olmanın yarattığı ikmal sorunu da eklenince Tibetlilerin buradaki işgalleri bir nebze kadar kalıcı olabiliyordu. Kayıtlar bu akınlar sırasında onların daha öncesinde aldıkları esirleri teslim etmeye geldiklerini ve bazı yerlerde Tang birliklerini mağlup ettikten sonra geri çekildiklerini ima etmektedir. Bu yılın güz aylarına gelindiğinde ise Tibet generallerinden Shang Xidongxing ve Lun Mangluo'nun Shaanxi'nin kuzeyinde yağma akınlarında bulunup geri çekildikleri anlatılmaktadır.

789 yılının sonbaharında ise bu sefer harekete geçen taraf Tang Hanedanı oldu. Sichuan'ın başkenti Chengdu'da görevli bulunan Askeri Vali Wei Gao, Sichuan'ın güneybatısındaki Taideng'de Tibetlilerin iki askeri valisini büyük zayıyata uğrattı. Bu çatışmada Tibetlilerin Kıdemli Öncü Müfreze Komutanı Qizangzhezhe ve Xiduoyangzhu'nun ortadan kaldırılması en büyük gelişme oldu. Özellikle Shang Jiezan'ın oğlu olması muhtemel olan Qizangzhezhe'nin ölümü sonrası Tang kuvvetlerinin Tibetlilere üstün gelmeye başladığı anlatılmaktadır. Tibetliler bu gelişmeden sonra güneyde Sichuan-Yunnan sınırındaki Xizhou'ya kadar geri çekildi. Çekildiklerinde arkalarında bıraktıkları çok sayıda silah ve hayvan sürüsü de Tang Hanedanı'nın eline geçti.

3.1.10. Tibetlilerin Beiting'i Ele Geçirip Anxi Yolunu Kesmesi ve Uygurlarla Yaşanan Çatışmalar

Tibetlilerin Doğu Türkistan'daki Beşbalık şehrini ele geçirmesinden evvel yaşanacak gelişmeleri daha iyi izah etmek adına Tang Hanedanı'nda yaşanan gelişmelere kısaca değinmek gerekmektedir. Tang Hanedanı'nın dış politikası 789 yılına gelindiğinde ciddi bir değişikliğe uğradı. Bu zamana kadar Tibetlilerle uzlaşma girişimleri neticesiz kaldığı gibi zararlı taraf Tang Hanedanı çıkmıştı. 783'te yapılan Qingshui Antlaşması büyük oranda somut bir adımdı fakat iki taraf arasındaki ilişkiler Zhu Ci İsyanı sırasında Tibetlilerin yardım karşılığı vaat edilen bölgeleri alamaması nedeniyle 787'de Pingliang görüşmelerinde bütün olarak koptu. Bunu Tibetlilerin Gansu'nun güneydoğusu ile Shaanxi'nin kuzeybatısı arasında akınları takip etti. Durum böyle iken Tang sarayında yeni ittifak arayışları için bazı fikirler öne sürülüyordu. Bunlardan en önemlisi 787 yılında Tang Hanedanı'nın Başbakanı Li Bi'nin önerisiydi. Uygurlarla iyi ilişkiler kurulması gerektiğini düşünen Li Bi böylece

Tibetlilerin kuzeyden baskı altına alınabileceğini düşünmekteydi. Ayrıca Nanzhao Krallığı ile yeniden dostluğun tesis edilmesini, böylece güney sınırlarında Tibet'in gücünü azaltmanın ve nihayetinde Tibetlilerle başa çıkmanın mümkün olacağını ön görmekteydi. Bu anlaşmalara batıda Araplar ve Hindistan da dahil edilmekteydi. Ona göre bu anlaşmalar sağlanırsa Tibetliler dört bir yandan kuşatılarak zor durumda bırakılmış olacaktı.¹⁰⁰⁰ Böylece Tibetlilere karşı ittifak kurmak amacıyla Uygurlarla diplomatik evlilik yoluyla anlaşma sağlandı. 788 yılının son aylarında elçi heyeti ve kalabalık bir maiyet eşliğinde bir Uygur prensesi Tang sarayına oldukça gösterişli bir şekilde gelin olarak geldi. Uygur Kağanı, ilettiği mektupta evlilik dolayısıyla memnuniyetini dile getirip akrabalık ilişkisine vurgu yaparken Tibet elçilerine ise ağır ithamlarda bulunmuştu. Aynı dönemde bir Tang prensesinin de Uygur Kağanına gelin olarak verilmesine dair ferman verildi. Ona eşlik edecek heyet bile tayin edilmişken 789 yılında Alp Kutluk Bilge Kağan hayatını kaybetmiş, onun yerine 790 yılının baharında Külüg Bilge Kağan başa geçmişti.¹⁰⁰¹ Buna rağmen Tang Hanedanı ile Uygur Kağanlığı arasında yeniden palazlanan ittifak devam etmekteydi.

Tang Hanedanı Uygurlar ile ittifakı tamamlarken diğer bir ittifak sırası da Nanzhao Krallığı'nda idi. Tang Hanedanı'nın Nanzhao Krallığı ile ittifakı Sichuan'da bulunan Askeri Vali Wei Gao sayesinde ancak 791 yılında sağlanabilecekti fakat onun girişimleri sayesinde 789-791 yılları arasında Tibet-Nanzhao ittifak büyük oranda kırılabilmişti. Tibetliler 789 yılında Sichuan'da Taideng civarında mağlup oldukları savaş öncesinde buraya yapılacak saldırı için Nanzhao Krallığı ile irtibat halinde idi. Bunu bilen Wei Gao, Nanzhao Kralı Yimouxun'un Tang Hanedanı'na bağlılığını kabul ettiğine dair sahte bir mektup yazarak bunun Tibetlilerin eline geçmesini sağladı. Böylece Tibetliler, müttefikleri Nanzhao Krallığı'na karşı ciddi şüpheler duymaya başladı. Onların Sichuan'a doğrudan erişimlerini kesmek için Tibetlilerin 20 bin kişilik kuvvet göndermesi Nanzhao Krallığı'nın Tibet'e olan desteği kesip Tang Hanedanı safına kaymasına neden oldu. Bunun ilk neticesi de Wei Gao'nun Tibetlileri Sichuan'daki Taideng'de ağır bir mağlubiyete uğratması oldu. Bu gelişmeden sonra Wei Gao, Tibetlilerden intikam alma fırsatını kaçırmamaları için Nanzhao Krallığı'nın Tang Hanedanı safında yer almasını isteyen bir mektup iletti.

¹⁰⁰⁰ ZZTJ, 233, s. 7502.

¹⁰⁰¹ Pan Yihong, "The Sino-Tibetan Treaties", s. 143; Mackerras, *The Uighur Empire*, s. 96, 98-100; Yıldırım, *Uygur Kağanlığı*, s. 63-65.

Uygurların Tang Hanedanı'na destek verdiğini, eğer Tang safında olmazsa Uygurlar tarafından mağlubiyete uğratılacakları konusunda Nanzhao Krallığı'nı da uyarmaktaydı. Böylece kısa bir süre sonra Nanzhao Krallığı da Tang Hanedanı safına geçecek, Tibetlilere karşı bir tavır alacaktı.¹⁰⁰²

Yukarıda Tang Hanedanı'nın Tibet'e karşı Uygur Kağanlığı ve Nanzhao Krallığı ile olan ittifak münasebetleri kısaca ele alınmıştır. Bu gelişmelerin ardından JTS ve XTS'daki kayıtlar 790 yılında Tibetlilerin Beşbalık şehrini ele geçirmelerine ve Uygurlarla olan çatışmalarına değinmektedir:

“Zhenyuan saltanat devresinin 6. yılı (790), Tibetliler Beiting Himayesi'ni 北庭都護府 ele geçirip Tang Hanedanı'nın Anxi 安西 yolunu kesti.¹⁰⁰³ Öncesinde Beiting ve Anxi bölgeleri Uygurlar 回鶻¹⁰⁰⁴ aracılığıyla imparatora saygılarını sunmuş, sonuç olarak Tang Hanedanı'na tâbi olmuşlardı. Tibetliler karakter olarak açgözlü ve merhametsizdir. Daha fazlasını isterler. Beiting, Qiang boylarına yakındır. Tüm kıyafet, eşya ve yiyecekleri oradan tedarik ederlerdi. Uygurlar tarafından orası kati surette ele geçirilince ahali geçinemez olmuştu. Uzun zamandır Beiting'de 6 bin çadırdan fazla nüfusa sahip Shatuo 沙陀 boyları da ayaklanıp isyan etmekteydi. Uygurlara tâbi olan Shatuo'ların gasp ve yağmalarına Uygurlar göz yummuş, bu durum sıkıntılara yol açmıştı.¹⁰⁰⁵ Karluk 葛祿¹⁰⁰⁶ boyu ve Beyaz Elbiseli Türkler 白服突厥¹⁰⁰⁷ de Tibetlilerin cömert hediyelerle onları karşılayıp cezbetmesi sebebiyle

¹⁰⁰² Backus, **a.g.e.**, s. 92-94.

¹⁰⁰³ JTS, 196, s. 5257; XTS, 216, s. 6098.

¹⁰⁰⁴ 788 yılında Alp Kutluk Bilge Kağan zamanında Tang sarayına giden Uygur elçisi muhtemelen Uygurların Çince adlarında değişiklik yapılmasını istemişti. Böylece Huihe 回紇 adı Huihu 回鶻 oldu. Bkz. Mackerras, “**Sino-Uighur Diplomatic and Trade Contacts**”, s. 230.

¹⁰⁰⁵ JTS, 196, s. 5257; XTS, 216, s. 6098.

¹⁰⁰⁶ Çin kaynaklarında Gelu 葛祿 veya Gelulu 葛邏祿 olarak geçen Karluklar bu dönemde Balkaş Gölü'nün güneybatısından Beşbalık şehrine ve Altay Dağları'nın batısına kadar yayılım göstermekteydi. Tibet kaynakları onlardan “gar-logs” olarak bahseder. Yetiştirdikleri muhteşem atlarıyla bilinmektedirler. Tang devrinde Karluklar hakkında detaylı bilgi için bkz. Ildiko Ecsedy, “**A Contribution to the history of Karluks in the T'ang Period**”, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. 34, No. 1/3, 1980, s. 26,

¹⁰⁰⁷ Baifu Tujue 白服突厥: Beyaz Elbiseli Türkler, Mackerras'a göre beyaz kıyafetlerinden dolayı bazı Maniheizt Türkleri işaret etmektedir. Beyaz kıyafet ayrıca Abbasilerin Horasan valisi olup 755 yılında öldürülen Ebu Müslim'e karşı hareketin de sembolü idi. Bkz.

Tibetlilere yakınlaştılar. Sonuç olarak Tibetliler, Karluk ve Beyaz Elbiseli Türklerin birlikleriyle geçen yıl Beiting'i ele geçirmeye gelmişlerdi. Uygur Başbakanı Xiegan Jiasi 頡干迦斯¹⁰⁰⁸, askeri birlikleriyle oraya desteğe gidip tekrar tekrar çatışmaya girmiş fakat hepsinde mağlup edilmişti. Tibetlilerin saldırıp kuşatmaları oldukça hızlı meydana geldi. Beiting ahalisi zaten Uygurlardan mustarıptı. Aynı yıl tüm şehir böylece Tibetlilere teslim oldu. Shatuo boyları da teslim olanlar arasındaydı. Beiting Askeri Valisi Yang Xigu 楊襲古 emrinde iki binin üzerinde bir kuvvetle beraber Xizhou'ya 西州 kaçtı. Xiegan Jiasi başarısız olup geri döndü.”¹⁰⁰⁹

“Zhenyuan saltanat devresinin 7. yılı (791), Xiegan Jiasi 50-60 bin kişilik bir kuvvetle Beiting intikamını almak istiyordu. Beiting Askeri Valisi Yang Xigu ile bir araya geldikleri sırada Tibetliler ve Karluk boyları tarafından saldırıya uğrayıp ezici bir bozgun yaşadılar. Yarısından fazlası öldü. Xiegan Jiasi, Yang Xigu'ya “*Benimle beraber obamıza ¹⁰¹⁰ gelin. Size refakat edip hanedanınıza geri dönmenizi sağlayacağım.*” dedi. Yang Xigu ona tâbi oldu. Obadayken alıkonulup geri gönderilmedi. En sonunda ise orada öldürüldü. O vakitten itibaren Anxi ile bağlantı koptu. Kimse oranın akıbetini bilmiyordu. Ancak Xizhou ahalisi bölgelerini inatla savunmaya devam ediyordu. Xiegan Jiasi çatışmada mağlup olup yaralandıktan sonra Karluk boyları zaferden istifade edip Uygurların Futu Ovası'nı 浮圖川¹⁰¹¹ ele geçirdiler. Uygurlar endişeye kapılıp olası bir saldırıdan kaçınmak için kuzeybatıdaki boylarını, koyun ve at sürülerini obalarının güneyine doğru taşıdılar.”¹⁰¹²

Mackerras, **Uighur Empire**, s. 164; Barthold, Makdisi'nin Maveraünnehir bölgesinde beyaz kıyafetli, ritüelleri zındıklara benzeyen insanlardan bahsettiğini dile getirmektedir. Muhtemelen Beyaz Elbiseli Türkler ile ilgili bir kayıt olmalıdır. Bkz. Wilhelm Barthold, **Turkestan Down to the Mongol Invasion**, London, The Oxford University Press, 1928, s. 200.

¹⁰⁰⁸ Pelliot, Xiegan Jiasi 頡干迦斯 adını farklı olarak Xieyu Jiasi 頡于迦斯 olarak tercüme etmiştir. Bkz. Pelliot, **Tibet**, s. 60.

¹⁰⁰⁹ **JTS**, 196, s. 5257.

¹⁰¹⁰ Yazhang 牙帳 konargöçer topluluklara ait çadırlardan oluşan, başkent statüsünde bir yerleşim yerini veya askeri garnizonu ifade etmektedir. “Oba” olarak tercüme edilmesi şimdilik uygun görülmüştür.

¹⁰¹¹ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 714: Futu Chuan 浮圖川, bugünkü Moğolistan'ın Hangai Dağı'nın 杭爱山 kuzeybatısında yer almaktadır.

¹⁰¹² **JTS**, 196, s. 5257.

“Zhenyuan saltanat devresinin 8. yılı (792), 4. ay, Tibetliler Lingzhou’yu işgal etti. Bölge halkını ve hayvan sürülerini yağmaladılar. Shuikou Şehri’ni 水口城 ele geçirdiler. Sınır bölgelerindeki askeri tarım alanlarıyla sulama kanallarını zapt ettiler. Hedong ve Zhenwu’dan 振武 gönderilen askeri birlikler Kutsal Strateji Ordusu ile bir araya gelip Tibetlilere saldırdı. Tibetliler geri çekilmek zorunda kaldı. 6. ay, Tibetlilerden birkaç bin atlı Qingshi Dağları boyunca ilerleyerek Jingzhou’yu 涇州 işgal etti. Tarım arazilerinde çalışan binden fazla kişiyi esir alıp geri döndüler. Lianyun Kalesi’ne vardıklarında Savunma Komiseri Tang Chaochen 唐朝臣 orduyu sevk edip savaşa girse de başarısız oldu. Kıdemli General Wang Jinyong 王進用 savaşta hayatını kaybetti.”¹⁰¹³

“9. ay, Xichuan Askeri Valisi Wei Gao Tibetlilere ait Weizhou’ya 維州 saldırı düzenledi. Tibet Kıdemli Generali Lun Zanre’yi 論贊熱 ve boy beylerini ele geçirip başkente sundu.¹⁰¹⁴ 11. ay, Shannan’ın batı hattının Askeri Valisi Yan Zhen 嚴震 Tibetlileri Fangzhou 芳州 ve Heishui 黑水 kasabasında tarumar etti.”¹⁰¹⁵

790 yılında Tibetlilerin Beşbalık şehrini ele geçirmesinden evvel Beşbalık ve Tarım Havzası Uygur Kağanlığı aracılığıyla Tang Hanedanı’na bağlı bir durumdaydı. Tarım Havzası’na giden yol ise Beşbalık şehrinden geçmekteydi. Uygurların ele geçirmesinden sonra özellikle Shatuo Türklerinin ahali üzerindeki gasp ve yağmalarına Uygurların göz yumması Beiting halkında büyük bir rahatsızlık uyandırdı. Tibetlilerin Beşbalık üzerinde müdahalesini tetikleyen ve onlara meşru bir hareket kazandıran olay bu gelişme oldu. Beşbalık ahalisinin durumunu fırsat bilen Tibetliler, cömert hediyelerle Karluklar ve Beyaz Kıyafetli Türkleri kendi safına çekti. 790 yılında şehri ele geçirmek için harekete geçen Tibetlilere karşı Uygur Başbakanı İl Ögesi(Xiegan Jiasi), Beşbalık Askeri Valisi Yang Xigu ile birlikte karşı koymaya çalıştı fakat Uygurlardan muzdarip olan Beşbalık ahali için Tibetlilerin gelişi bir bakıma olumlu bir gelişme idi. Bu nedenle şehir Tibetlilere karşı çok direnmeden

¹⁰¹³ JTS, 196, s. 5257; XTS, 216, s. 6098.

¹⁰¹⁴ JTS, 196, s. 5257-5258.

¹⁰¹⁵ JTS, 196, s. 5258; XTS, 216, s. 6098.

teslim oldu. 6 bin çadırdan oluşan Shato Türkleri de Tibetlilere tâbi oldu. İl Ögesi başarısız olup geri çekilirken şehrin askeri valisi Yang Xigu ise daha korunaklı olan Xizhou'ya kaçtı.

Beşbalık şehrinin Tibetliler için önemli olan bazı özelliklerinden bahsetmek gerekmektedir. Beşbalık, Tarım Havzası'nda İpek Yolu güzergahı üzerinde bulunan Turfan'ın yaylası idi. Her türlü milletten tüccarların bir araya geldiği bir bölge olan Turfan ayrıca tarıma elverişli geniş arazilerin bulunduğu, otlak ve akarsu bakımından zengin bir yerdi. Tanrı Dağları'nın doğu ucunun kuzeyinde bulunan Beşbalık ise Hun İmparatorluğu ve Türk Kağanlığı dönemlerinde İpek Yolu'na bağlanmak için önemli bir konuma sahipti. Bu dönemlerde ticaret yollarının kontrolü ve batıya sefer düzenleyen orduların çıkışı bu noktadan gerçekleşmekteydi. Han Hanedanı dönemi kayıtları Turfan ve civarında altın ve ipek gibi malların çok geçerli olduğundan ve bunların verilerek bölgeden yiyecek temin edilip sıkıntı çekilmeyeceğinden bahsetmektedir.¹⁰¹⁶ Konargöçer toplumsal yapıya sahip Hun İmparatorluğu ve Türk Kağanlığı için Beşbalık şehrinin taşıdığı değer benzer şekilde konargöçer nüfus yapısının ağırlıklı olduğu Tibetliler için de geçerli olmalıydı. Zira yukarıdaki kayıtlarda Beşbalık'ın Tibetli Qiang boylarına yakın olduğu ve bu boyların buradan iaşelerini tedarik ettiği anlatılmaktadır. Bu sadece tek yönlü bir ticaret olmayıp Tibetli boyların burayı bir pazar olarak kullandıkları, iaşelerini sağlarken aynı zamanda kendi ürünlerini de satmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Ticari öneme sahip Beşbalık'ın ele geçirilmesiyle Tibetliler Tang Hanedanı'nın Tarım Havzası'na giden yolunu da kesmişlerdi.

JTS'daki Tibet monografisine ait kayıtlar 791 yılında Uygur Başbakanı İl Ögesi'nin Beşbalık Askeri Valisi Yang Xigu ile düzenledikleri intikam seferinin Tibetlilerin ve Karlukların saldırısıyla bozguna uğradığını ele almaktadır. Uygurlar bu mağlubiyetin cezasını Yang Xigu'yu öldürerek keserken Karluklar ise muhtemelen Tibetlilerin desteğiyle Moğolistan'da Hangai Dağı'nın kuzeybatısına kadar ilerlemişti. Olası bir saldırıdan endişelenen Uygurlar obalarını bırakıp daha güneye çekilmişlerdi. Ancak JTS'daki Uygur monografisinde 791 yılının 8. ayında bir Uygur elçisinin Tang sarayına gelip Uygurların Beşbalık'ta Tibetliler ve Karlukları mağlup ettikleri, onları Lingzhou'dan püskürttükleri, ele geçirdikleri hayvan sürüleriyle birlikte Tibetli Boylar Beyi Shang Jiexin'i 尙結心 esir alıp İmparator Dezong'a sunduklarına

¹⁰¹⁶ Ögel, **Hun İmparatorluğu II**, s. 59.

dair başka bir kayıt mevcuttur.¹⁰¹⁷ Bu kayıt Tibet monografisinde yer almayıp Tibet monografisindeki kayıt da Uygur monografisinde bulunmamaktadır. Dolayısıyla 791 yılında Tibetliler ve Uygurlar arasında kimin galip kimin mağlup olduğuna dair bir sorun meydana gelmektedir. Beckwith'e göre İl Ögesi, Beşbalık Askeri Valisi ile 790 yılının sonbaharında Beşbalık'ı almak için sefer çıkmış fakat Tibet-Karluk ittifakına karşı ağır bir mağlubiyet yaşamıştı. 791 yılında ise Uygurlar, Beşbalık'ın bir kısmını geri alarak Tibetlileri ve Karlukları büyük bir yenilgiye uğratmayı başardı. Beşbalık'ı geri almak için kuşatmayı sürdürdükleri sırada Tibet Boylar Beyi Shang Jiexin'i de esir almışlardı. Beşbalık şehrini tamamen ele geçirmeleri 792 yılında Uygur Kağanı Alp Kutlug Bilge Kağan'ın bizzat sefere çıkmasıyla gerçekleşti. Mackerras ise Uygur Başbakanı İl Ögesi'nin Beşbalık'ta Tibetlilere karşı aldığı yenilginin 790 ortalarında olduğu, aynı yıl bir sonraki denemede Uygurların Tang Hanedanı birlikleriyle ortak harekâtı onucunda Tibetlileri büyük kayıplara uğrattığı görüşündedir.¹⁰¹⁸ Uygurların Tibet-Karluk ittifakına karşı yaptıkları savaşlar ve Beşbalık şehrini kuşatıp almaları Uygur Kağanlığı dönemine ait Karabalgasun Yazıtı'nda da anlatılmaktadır.¹⁰¹⁹ Netice olarak Uygurlar karşısında Tibetliler, Doğu Türkistan'da Turfan şehrinin 30 km güneydoğusunda yer alan Karahoca'nın doğusuna kadar geri çekilmek durumunda kaldılar. Tang Hanedanı'nın Uygur Kağanlığı ile Doğu Türkistan'daki ilerleyişi ise böylece durmuş oluyordu.¹⁰²⁰

Tibetlilerin 792 yılında Beşbalık'ı tamamen kaybetmelerinin ardından JTS ve XTS'daki kayıtlarda Tang Hanedanı'nın 793 yılında Tibetlilere karşı özellikle Shaanxi'nin kuzeybatısında Gansu ve Ningxia eyaletlerine sınır olan bölgelerde tahkimat oluşturup garnizonlar kurmaya başladığı görülmektedir:

“Zhenyuan saltanat devresinin 9. yılı (793), 2. ay, İmparator tarafından Yanzhou'nun müstahkem hale getirilmesi fermanı verildi. Burası önceden Tibetliler tarafından yıkılmıştı. Yanzhou'yu ele geçirmelerinden beri sınırlarda Tibetliler engellenemez olmuş, Lingwu korumasız kalmıştı. Fu 鄜 ve Fang 坊 bölgeleri Tibetliler tarafından tazyike uğramaktaydı. Bu nedenle oranın tahkim edilmesi emri

¹⁰¹⁷ JTS, 195, s. 5210.

¹⁰¹⁸ Mackerras, *The Uighur Empire*, s. 33.

¹⁰¹⁹ Yutaka Yoshida, “*Studies of the Karabalgasun Inscription: Edition of the Sogdian Version*”. *Modern Asian Studies Review*, 11, 2020, s. 96-97.

¹⁰²⁰ Beckwith, *The Tibetan Empire*, s. 153-157; Beckwith, “*The Tibetans in the Ordos and North China*”, s. 5; Hoffman, “*Early and Medieval Tibet*”, s. 55.

verildi. Bu vazife 20 günde tamamlandı. Baş Müfettiş Jie Gansui 紇干遂 ve Baş Müfettiş Yardımcısı Du Yanguang orada garnizon kurdu. Ayrıca Jingyuan 涇原, Jiannan ve Shannan'daki askeri birlikler Tibetlilerin güçlerini kırmak amacıyla onların üzerine sefere çıktılar. Bundan sonra toprak setlerin inşa edilmesinden dolayı Tibetliler sınıra saldıramıyordu. Bu ay, Xichuan'dan 西川 Wei Gao Tibetlilere karşı çok sayıda başarı kazandı. Tibetlilerin E'he Şehri'ni 峨和城¹⁰²¹ ve Tonghe Ordugâhı'nı 通鶴軍 bozguna uğrattı. Tibetlilerin güney hattındaki Mareşali Lunmangre Molongqixibi'yi 論莽熱沒籠乞悉薨 de mağlup etti. Tibetlilere ait surların ve kasabaların olduğu 50'den fazla yeri dümdüz etti.¹⁰²² Tibetlilerden ele geçirdiği boy beylerini, esirleri, silahları, sancakları, sığır ve atları imparatorluk sarayının avlusunda sergiledi."¹⁰²³

JTS ve XTS'daki kayıtlar 793 yılında Tang Hanedanı'nın Tibetlilere karşı aldığı tahkimat ve garnizon tedbirlerine vurgu yapmakla birlikte özellikle Gansu, Sichuan ve hatta Shaanxi'den askeri birlikleri toplayarak Tibetlilere karşı seferler düzenlemeye başladığını ifade etmektedir. Bu seferlerin neticesinde Sichuan'da Askeri Vali Wei Gao, Tibetlilere ait bazı bölgeleri almayı başarıp Tibet Mareşali Lunmangre Molongqixibi'yi ağır bir bozguna uğrattı. Akınların yapıldığı yerlerin sayısından anlaşıldığı üzere Tang Hanedanı'nın Tibetlilere düzenlediği akınlar oldukça geniş çaplı idi. Bunun neticesinde Tang Hanedanı Tibetlilerden çok sayıda esir, hayvan sürüsü, silah ve sancak ele geçirmişti. Beşbalık'ta Uygurlar karşısında verdikleri kayıp da eklenince Tibetliler artık ciddi bir asker sıkıntısı yaşamaktaydı. Bu kaybı telafi etmek için 793 yılında 10 bin asker talep ettikleri müttefikleri Nanzhao Krallığı da Tibetlilere sırt çevirmiş, kısa bir süre sonra da Tang safına geçmişti.¹⁰²⁴ JTS ve XTS'da 794 yılına ait bir kayıt Nanzhao Krallığı'nın Tang safına geçip Tibetlileri bozguna uğratışını anlatmaktadır:

¹⁰²¹ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 705: E'he Şehri 峨和城, Sichuan eyaletinde Maowen Qiang Özerk İlçesi'nin kuzeyinde yer almaktadır.

¹⁰²² **JTS**, 196, s. 5258; **XTS**, 216, s. 6098.

¹⁰²³ **JTS**, 196, s. 5258.

¹⁰²⁴ Backus, **a.g.e.**, s. 94-96.

“Zhenyuan saltanat devresinin 10. yılı (794), Nanzhao Krallığı liderlerinden Mengyi Mouxun 蒙異牟尋 Tibetlileri Shenchuan’da 神川 ve Demir Köprü 鐵橋 civarında büyük bir bozguna uğrattı. Sonrasında Nanzhao elçileri gelip muharebede ele geçirdiklerini imparatora sundular.”¹⁰²⁵

Nanzhao Krallığı, Tibetlileri büyük bir bozguna uğratmakla birlikte Tibetlilerin Yunnan bölgesine girmesinde esas güzergahı oluşturan demir halatlı asma köprüyü de ortadan kaldırmıştı. Bu köprü Yunnan eyaletinin Zhongtian kazasının kuzeybatısında bulunmaktaydı ve Tibetliler Nanzhao Krallığı’nı kendilerine bağlı kılmak amacıyla bu köprüyü inşa ettirmişti.¹⁰²⁶ Bu zaferden sonra Nanzhao ülkenin haritasını haraçla birlikte Tang sarayına gönderdi. 751’de Tibetlilerden aldıkları altın mührü ve nişanları da teslim etti. Tang Hanedanı’nın mühürlerini ve takvimini alıp onlara tâbi oldular. Bu noktadan itibaren Tang Hanedanı tüm sınırlarda Tibet kuvvetlerine üstün gelmeye başladı.¹⁰²⁷ Zira 794 yılında Guo Ziyi tarafından imparator Dezong’a bildirilen açıklamaya göre Tibetliler imparatorluk kuvvetlerinin toplayabileceğinden 10 kat daha fazla askere sahipti ve Tang Hanedanı’na mensup askeri birliklerin disipline ihtiyacı vardı.¹⁰²⁸ Nanzhao Krallığı’nın, bu koşullar altındaki Tang Hanedanı safına geçmesinin Tang Hanedanı nazarında Tibetlilere karşı sonraki yıllarda oldukça etkili olduğu söylenebilir. JTS ve XTS’da 795-796 yılları arasında Tibetlilerin Tang Hanedanı’na kayıplar vermeye devam ettiği anlatılmaktadır:

“Zhenyuan saltanat devresinin 11. yılı (795), 8. ay, Huang Shaoqing 黃少卿, Qinzhou 欽州¹⁰²⁹, Hengzhou 橫州, Xunzhou 潯州 ve Guizhou’yu ele geçirdi.”¹⁰³⁰ Wei

¹⁰²⁵ JTS, 196, s. 5258; XTS, 216, s. 6098-6099.

¹⁰²⁶ Huang Chi-huei, *a.g.e.*, s. 161-162.

¹⁰²⁷ Backus, *a.g.e.*, s. 96; Smith, *a.g.e.*, s. 181.

¹⁰²⁸ Raymond Charles Kargl, *A Study of Sino-Tibetan Relations 61 B.C.-1952 A.D.*, Yüksek Lisans Tezi, The Faculty of the Department of Asiatic Studies, University of Southern California, 1953, s. 38-39.

¹⁰²⁹ Xiong, *a.g.e.*, s. 412: Qinzhou 欽州, günümüzde Qinghai eyaletinin doğusundaki Minhe şehrinden başlayıp Gansu boyunca Shaanxi eyaletindeki Fengxian ve Lueyang ile Sichuan eyaletindeki Pingwu şehrine kadar uzanmaktaydı.

¹⁰³⁰ JTS, 196, s. 5258.

Gao esir alınanlardan 30 bininin sol kulağını aldı.¹⁰³¹ Tibetlilerin Boy Beyi Lun Qirandangmozang Xinuolu aile mensuplarıyla beraber gelip teslim oldu.”¹⁰³²

“Zhenyuan saltanat devresinin 12. yılı (796), Tibetliler Qingzhou ve Huachi 華池 bölgesini işgal etti. Ölen ve yaralananlar oldukça fazlaydı.¹⁰³³ Aynı yıl Shang Jiezan öldü.”¹⁰³⁴

Yukarıdaki kayıtlardan anlaşılacağı üzere Tibetliler özellikle Nanzhao Krallığı'nın desteğinin kesilmesinden sonra Sichuan, Gansu ve Shaanxi bölgeleri arasında kayıplar yaşadı. Özellikle Sichuan'da Askeri Vali Wei Gao'nun askeri faaliyetlerinin bölgede Tibetlilerin varlığını büyük oranda ortadan kaldırdığı söylenebilir. Tibetliler Gansu-Shaanxi arasında birtakım akınlar düzenlemeye devam etseler de 783'teki Qingshui Antlaşması'nın mimarı olup 787 yılındaki Pingliang pususunun ardından neredeyse tüm Tibet akınlarının sevk ve idaresini yürüttüğü anlaşılan Tibet Başbakanı Shang Jiezan 796 yılında hayatını kaybetti. Shang Jiezan döneminde önemli ölçüde büyüyen Tibetlilerin askeri enerjisi büyük oranda Tang Hanedanı, Uygur Kağanlığı, Nanzhao Krallığı ve Araplara karşı harcanmıştı.¹⁰³⁵ Tarihi kayıtlardan da anlaşılacağı üzere onun ölümü ve kısa bir süre sonrasında yaşananlar Tibet'in saldırgan gücünün artık eskisi gibi olmayacağı bir dönüm noktasını oluşturacaktı.

3.1.11. Tibet'in Saldırgan Gücünün Azalması ve Zanpu Poxilongliezan'ın/Suoxilonglazan'ın Ölümü

Tibet Başbakanı Shang Jiezan'ın ölümünün ardından 797 yılına gelindiğinde Tang Hanedanı'nın Tibetlilere karşı önlem almaya devam ettiği kayıtlarda görülmektedir:

“Zhenyuan saltanat devresinin 13. yılı (797), 1. ay, Xing Junya imparatora saygılarını sunup Batı Ronglarına karşı teyakkuzda olmak amacıyla Longzhou'nun

¹⁰³¹ Fuguo 俘馘 tabiri savaşta esir alınan düşman askerinin sol kulağının kesilmesini ifade eder. Bu eylemin bir savaş hatırası veya bir itibar alameti olması muhtemeldir. JTS'daki ilgili bölümde bu uygulamadan bahsedilmemektedir.

¹⁰³² JTS, 196, s. 5258; XTS, 216, s. 6099.

¹⁰³³ JTS, 196, s. 5258; XTS, 216, s. 6099.

¹⁰³⁴ XTS, 216, s. 6099.

¹⁰³⁵ Lin Guanqun, “Shang Jiezan”, s. 88.

70 li batısında Yongxin Şehri'ni 永信城 kurdu. Tibet elçisi Nongshangxi 農桑昔 gelip eski ilişkilerin düzeltilmesi talebinde bulundu. Sınır komutanları bunu haber aldı. Tibetliler geçmişte aç kurtlara benzeyen karakterleri sebebiyle birçok kez nezaketi yitirip verilen sözlerden dönmüşler, iletilen ikazları da kabul etmemişlerdi. İmparatorluk sarayı elçinin sözlerinin güvenilir olmamasından ötürü bu isteği kabul etmedi.”¹⁰³⁶

Tang Hanedanı Shaanxi'nin batısında Qiangyang şehrinin kuzeybatısında kalan Longzhou civarında bir şehir kurdu. Bu şehrin kurulmasındaki amaç Tibetlilerin batıda Gansu eyaleti üzerinden gelebilecek olası saldırılarına karşı teyakkuzda olmaktı. Tibetliler bu gelişmeden kısa bir süre sonra bir elçi gönderip barış talebinde bulundu. Bunun muhtemel sebebi Tibet Başbakanı Shang Jiezan'ın ölümünden kısa bir süre sonra Tibet İmparatoru Trisong Detsen'in de hayatını kaybetmesiydi:

“4. ay, Zanpu hayatını kaybetti. Büyük oğlu tahta çıkmış fakat o da ilk yılında ölünce diğer oğlu Zuzhijian 足之煎 tahta çıktı.”¹⁰³⁷

JTS ve XTS'da Trisong Detsen'in saltanatı 797 yılında onun ölümü ile sona ermektedir fakat onun saltanatının nasıl sona erdiği hakkında Çin kaynaklarında geçmeyen başka iddialar da mevcuttur. Bu iddialardan birisi onun aslında 797 yılında tahttan feragat ettiği, diğeri ise Bön inancına mensup soylulardan olan eşi tarafından zehirlendiği yönündedir.¹⁰³⁸

Trisong Detsen dönemi Tibet İmparatorluğu'nun zirve dönemi olarak kabul edilmektedir. Tibet'in başkenti Lhasa'nın güneydoğusunda bulunan Chonggye'de Tibet İmparatoru Trisong Detsen'e atfedilen ve 795-800 yılları arasına tarihlendirilen bir mezar yazıtında onun batıda Horasan ve Maveraünnehir'den doğuda Gansu-Shaanxi eyaletleri arasındaki Long Dağları'na kadar uzanan topraklara egemen olduğu övgülerle anlatılmaktadır.¹⁰³⁹ Yazıtta yer alan aslan ve ejderha figürlerinin de Trisong Detsen'in batıda ve doğuda egemenliğini temsil etmesi muhtemeldir. 783 yılındaki Qingshui Antlaşması ile Gansu-Shaanxi sınırına kadar olan toprak hakimiyetini Tang Hanedanı'na kabul ettirmiş olması yazıttaki bilgiyi doğrular

¹⁰³⁶ JTS, 196, s. 5258.

¹⁰³⁷ JTS, 196, s. 5261; XTS, 216, s. 6099.

¹⁰³⁸ Hoffman, “Early and Medieval Tibet”, s. 55; Stein, **Tibetan Civilization**, s. 101.

¹⁰³⁹ Richardson, **A Corpus of Early Tibetan Inscriptions**, s. 36, 39-41.

niteliktedir. VIII. yüzyıl sonu ve IX. yüzyıl başında Tibet İmparatorluğu'nun "Bod Chenpo (Büyük Tibet)" olarak Tibet belgelerinde anılmaya başlandığı bilinmektedir.¹⁰⁴⁰ Bu dönemde imparatorluğun yüzölçümünün 4,6 milyon kilometre kare olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰⁴¹

Trisong Detsen zamanında Tibet İmparatorluğu, Tang Hanedanı'nın en zorlu düşmanı idi. Tibetliler onun döneminde özellikle 763 yılında Tang Hanedanı başkenti Chang'an'ı kısa süreli de olsa ele geçirerek büyük bir tehdit yaratmıştı. Bu süreçte Tibetliler, Gansu eyaletinin neredeyse tamamını ele geçirerek Tang Hanedanı'nın Batı Bölgeleri ile irtibatını da kesmiş, Tang Hanedanı'nın atlarının yetiştiği en önemli otlakları da ele geçirmişti. Tang Hanedanı, başkenti kısa bir sürede Tibetlilerden geri almayı başarmıştı. 764-765 yıllarında Pugu Huai'en ayaklanması sırasında Tibetlilerin de isyana destek vermesi, Zhu Ci İsyanı'nın bastırılmasında yardım etmeleri karşılığında verilen vaatlerin karşılanmamasından dolayı Tibetlilerin 786'da öfkelenip Gansu-Shaanxi eyaletleri arasında akınlarda bulunması Tang Hanedanı'nda başkentin Tibetliler tarafından yeniden istila edilebileceği tehlikesinin uzun bir süre diri kaldığını göstermektedir. 787 yılında anlaşma beklentisiyle gerçekleşen Pingliang Toplantısı da Tibetlilerin Tang heyetine pusu kurup üst düzey görevlileri esir almasıyla sonuçlanmıştı. 783 yılındaki Qingshui Antlaşması vesilesiyle içerideki isyanlara ve Uygurlara karşı Tibetlilerle ittifak amaçlayan Tang Hanedanı, Pingliang'da yaşanan feci gelişmeden sonra artık Uygurlar ile tekrar müttefik olma kararı almış, bu dönemde Tibetlilere duydukları güvensizliği de kayıtlarda yansıtmışlardı.

Trisong Detsen'in dönemine dair gelişmeler Tibet belgelerine de yansımıştır. Pelliot'nun Dunhuang'da bulduğu belgelerde yer alan kayıtlar bir bakıma Trisong Detsen'in dönemini özetler mahiyettedir. Buna göre onun zamanında hukuk mükemmel hale geldi ve hükümdarlık genişledi. Büyük kanunlar insanlar üzerinde nizam olarak uygundu. İyilik ödüllendirilip hainlik katı bir şekilde cezalandırılırdı. Bilgelik ve cesarete duyulan saygınlık arttı. Bakanlar anlaşma ve istişare içerisindeydi. Harici bir düşman meydana çıktığında mevcut kaynakları olabildiğince yüksek tutarlardı. Yürekli ve bilge olarak yüksek rütbelere atanırlar, her biri liyakatine

¹⁰⁴⁰ Kuzmin, **a.g.e.**, s. 19.

¹⁰⁴¹ Peter Turchin, Jonathan M. Adams, Thomas D. Hall, "**East-West Orientation of Historical Empires and Modern States**", Journal of World-System Research, 12/2, December 2006, s. 222.

uygun rütbe alıp bir bölgede görevlendirilirdi. Onların bölgesinde tebaaya ihtiyatlı ve adaletli olmak öğretilirdi. Karakol askerlerine teyakkuz ve cesaret öğretilirdi. Düşmanların ortaya çıkmaması için uğraş verdiler. Buddha dini kabul edilmiş ve ülkenin her yerine Budist manastırlar inşa edilmişti.¹⁰⁴² Bunun en büyük örneği ise 779 yılında tamamlanan Samye Manastırı oldu. Spengen'e göre Bön inancına mensup soylular tarafından saltanatının ilk zamanlarında Budist karşıtlığına maruz kalmış olsa da Trisong Detsen'in Budizm'i resmen benimsemesi iktidarını meşrulaştırmasının bir yansıması idi. Böylece Schaik'ın görüşünde de belirtildiği gibi Budist karşıtı olan muhalif bakanlar devlette Budizm'in benimsenmesiyle devlet işlerinden uzaklaştırılmış oluyordu.¹⁰⁴³ Buna karşın Tibet toplumu Budizm'in iyi olmadığı konusunda şüpheliydi. Din değişikliğinin tartışıldığı bir fermanda Trisong Detsen, Tibet halkının Budizm'i Tibet hükümdarı nazarında zararlı olabileceği, devleti tehdit edebileceği, salgın ve kuraklık gibi felaketlere neden olabileceği şeklinde şüphe duyduklarını dile getirmekteydi.¹⁰⁴⁴ Böylece Tibet İmparatorluğu bir taraftan gücünün zirvesine ulaşırken diğer yandan Budizm taraftarları ve karşıtları olarak ikiye bölünmüş vaziyette idi.

Trisong Detsen uluslararası siyasi ve savaş arenasında iz bırakmıştı. Çin başkentini fethetmelerine ek olarak, Tang Hanedanı, Türkler ve Araplar tarafından yapılan saldırılarda Tibet'in imparatorluk sınırlarını tutmasındaki azmi ve gücü onun hırsının boyutunu göstermektedir. Schaik bu açıdan Trisong Detsen'in elde ettiği başarıların onun atalarının, hatta Songtsen Gampo'nun başarılarını bile geçtiğini ifade etmektedir. Budizm'i benimsemiş olsa da savaşçı bir hükümdar olduğu bir gerçektir. Lattimore, onun döneminde Tibet'in yayılma politikasının amaçlarından birinin Tibet'teki konargöçer toplulukları bir konfederasyona çekmek olduğuna değinmektedir.¹⁰⁴⁵ Böylelikle yayılma politikasını daha güçlü kılarak Tibet İmparatorluğu'nu çevresindeki güçlü devletlerle eşit statüye ulaştırabilmiş, onun sayesinde Tibet'in kültürel etkisi sınırları aşmıştı.¹⁰⁴⁶ Dawa Norbu'nun Tibet İmparatorluğu'nu betimlemek için kullandığı "*savaşçı sınıf, toplumun karmaşık askeri*

¹⁰⁴² Bacot, Thomas & Toussaint, **a.g.e.**, s. 152-153.

¹⁰⁴³ Wim van Spengen, **Tibetan Border Worlds: A Geohistorical Analysis of Trade and Traders**, London & New York, Routledge, 2000, s. 22-23; Schaik, **Tibet**, s. 31.

¹⁰⁴⁴ Kapstein, "**Plague, Power and Reason**", s. 404.

¹⁰⁴⁵ Lattimore, **a.g.e.**, s. 222; Anatoly M. Khazanov, **Göçebe ve Dış Dünya: Geçmiş, Gelecek ve Şimdiki Hali Üzerine Mukayese**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2015, s. 336.

¹⁰⁴⁶ Schaik. **Tibet**, s. 32, 39-40.

organizasyonu ve hüküm süren bir tür sıkıyönetim” tanımı bir bakıma Trisong Detsen dönemi Tibet’in kudretli yapısına uymaktadır¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴⁷ Norbu, **a.g.e.**, s. 133.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TİBET İMPARATORLUĞU'NUN DÜŞÜŞ VE YIKILIŞ DEVRİ

4.1. ? (MUNÉ TSENPO) DÖNEMİ

JTS ve XTS'da Zuzhijian olarak geçen ve Trisong Detsen'in iki veya üç oğlundan biri olan Murug Tsenpo'nun Çin resmi tarihlerinde 804 yılına kadar hüküm sürdüğü belirtilse de arada geçen süre zarfında JTS ve XTS'da ismi bahsedilmeyen, Tibet kaynaklarında Mune Tsenpo olarak geçen bir kardeşinin de 799/800 yıllarına kadar hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Tang kayıtlarında yaşanan bu kronolojik karışıklık muhtemelen 798 yılından itibaren Tibet'te yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle meydana gelmiş olmalıdır.¹⁰⁴⁸

Mune Tsenpo döneminden itibaren Tibet'in saldırgan gücünün azaldığı ve göreceli durağanlaşmanın yaşandığı görülmektedir. Mune Tsenpo'nun dönemine ait JTS ve XTS'daki Tibet bölümlerinde sadece birkaç kayıt mevcuttur. Tibetlilerin muhtemelen Sichuan ve Gansu üzerinde akınlarını güçlü ve kolay kılmak için bölgede yollar açtıkları fakat Tang Hanedanı birliklerinin onları mağlup edip ağır bir zayıyata uğrattığı, ertesi yılda ise Tang Hanedanı birliklerinin Tibetlileri Shaanxi'nin kuzeyinde yenilgiye uğrattıkları anlatılmaktadır:

“(797 yılı) 5. ayın 17. günü Tibetliler Jiannan Dağları 劍南山 ve Maling 馬嶺¹⁰⁴⁹ civarındaki üç bölgede yol açtılar. Ardından devam edip Taideng Şehri'ni 臺登城 işgal ettiler. Xizhou 隴州 Valisi Cao Gaoren 曹高任¹⁰⁵⁰, Doğu Man boylarından birliklerle beraber Tibetlilere karşı savaşa girdi. Tibetliler büyük bir bozguna uğradı.

¹⁰⁴⁸ Lin Guanqun, “A Study of the Tubo Tsenpo Tritsug Detsen”, China Tibetology. Number 2, September 2007, s. 13-14; Dotson, “Emperor Mu rug btsan and the ‘Phang thang ma Catalogue”, Journal of the International Association of Tibetan Studies, ed. José Ignacio Cabezón, 3, 2007, s. 12.

¹⁰⁴⁹ Shi Ding, Shen Zhihua, ZTCD, s. 564: Maling 馬嶺 ilçesi günümüzde Gansu eyaletinde Qingyang 庆阳 İlçesinin kuzeybatısında Maling kasabasına karşılık gelmektedir.

¹⁰⁵⁰ XTS'da Cao Gaoshi 曹高仕.

Esir alınan 7 Kıdemli Longguan vardı. 300 kişi kılıçtan geçirildi. Ele geçirilen at, tahıl, silah ve mühimmatın miktarı binlerce idi.”¹⁰⁵¹

“Zhenyuan saltanat devresinin 14. yılı (798) 10. ay, Xiazhou Askeri Valisi Han Quanyi Tibetlileri Yanzhou’nun kuzeybatısında bozguna uğrattı.”¹⁰⁵²

Stein, Trisong Detsen’in haleflerinin kronolojisinin karışık ve bilinmez bir halde olduğunu bildirmektedir. Ona göre Mune Tsenpo, iki yıl hüküm sürdükten sonra annesi tarafından zehirlenmişti. Trisong Detsen’in haleflerinin kronoloji sorunu üzerine değinen Richardson, Tang kayıtlarından hareket ederek sorunu izah etmeye çalışmıştır. Ona göre esasında Trisong Detsen 797 yılında oğlu Mune Tsenpo lehine tahttan çekilip 799 yılında hayatını kaybetmişti. Mune Tsenpo, 799-800 yılları arasında oldukça sıkıntılı geçen bir süreçte hüküm sürmüştü. Erik Haarh’ın görüşüne yer veren Richardson, Mune Tsenpo’dan sonra kardeşi Murug Tsenpo’nun 800 yılında başa geçtiği ve Tang kayıtlarında Zuzhijian olarak adlandırılan kişinin Murug Tsenpo olduğunu öne sürmektedir. Bu teori Tang tarihi metinlerine ve Tibet’te Bön inancına mensup olanların kaleme aldıkları Bönpo Kronikleri’ne bağlı olup erken dönem Tibet kaynaklarında bunu destekleyici bilgi yer almamaktadır.¹⁰⁵³

4.2. ZUZHIJIAN (MURUK TSENPO) DÖNEMİ

JTS ve XTS’daki kayıtlara göre Trisong Detsen’in kısa süre içerisinde hayatını kaybeden oğlunun ardından tahta çıkan bir diğer oğlu Zuzhijian’in, XII. yüzyıl veya sonrasında kaleme alındığı düşünülen Bönpo Kronikleri’nde Murug Tsenpo olarak geçtiği yukarıda ele alınmıştır. 804 yılındaki ölümüne kadar hüküm süren Murug Tsenpo döneminde Tibetlilerin Shaanxi ve Sichuan eyaletlerine yaptığı akınlar JTS ve XTS’da ele alınmaktadır:

“Zhenyuan saltanat devresinin 16. yılı (800) 6. ay, Yanzhou¹⁰⁵⁴ askeri birlikleri Tibetlileri Wulan Köprüsü 烏蘭橋 civarında yenilgiye uğrattı.”¹⁰⁵⁵ Wei Gao 20 binin

¹⁰⁵¹ JTS, 196, s. 5258-5259; XTS, 216, s. 6099.

¹⁰⁵² JTS, 196, s. 5259; XTS, 216, s. 6099.

¹⁰⁵³ Richardson, *A Corpus of Early Tibetan Inscriptions*, s. 44; Stein, *Tibetan Civilization*, s. 101; Dotson, “*Emperor Mu rug btsan*”, s. 12.

¹⁰⁵⁴ XTS’da Lingzhou 靈州.

¹⁰⁵⁵ JTS, 196, s. 5259; XTS, 216, s. 6099.

üzerindeki Tibet kuvvetini Lizhou ve Xizhou'da 朐州 peş peşe mağlup etmişti. Tibetliler bunun üzerine büyük bir araştırma içerisine girdiler. İstihkâm inşa edip tekneler yaptılar. Gizlice sınırları ele geçirmeyi planlıyorlardı.”¹⁰⁵⁶

“Zhenyuan saltanat devresinin 17. yılı (801), Tibetliler Yanzhou'yu işgal edip Linzhou'yu 麟州 ele geçirdi. Vali Guo Feng'ı 郭鋒 öldürüp şehir duvarları ve dışındaki hendekleri tahrip ettiler. Bölge ahalisine büyük yağmalarda bulundular. Sonrasında Tangut boylarını yağmaladılar. Tibetliler Yanzhou'nun 90 li batısında Hengcao Kulesi 橫槽烽 civarında konuşlandıklarında, Tibet Komutanı Xu Sheren'in 徐舍人 Ateş Timi'nden ¹⁰⁵⁷ Tibetli Mole 沒勒, Yanzhou Budist Keşişi Yan Su 延素 ve beraberinde 7 kişiyi getirip çadırın önüne vardı. Her birinin elleri at derisinden kelepçeler, boyunları keçeden halatlarla bağlıydı. Sonrasında boyu 6 chi'den ¹⁰⁵⁸ uzun, bıyıkları kırmızı, gözleri iri bir genç göründü. Bu kişi Xu Sheren idi. Xu Sheren, halatların çözülmesini emretti. Çadırdaki oturlar iken Yan Su'ya şunu söyledi: “Üstad, endişelenmeyin. Han kökenli olmamın ötesinde Çalışma Bakanı olan ¹⁰⁵⁹ Ying şehri dükünün 5. kuşaktan torunuyum. İmparatoriçe Wu Zetian'in imparatorluk ailesini devre dışı bırakmasıyla büyük babamın kurduğu bağlar da bundan zarar görüp ortadan kalkmış oldu. Onun neslinden gelenler uzak ve erişilmesi zor bölgelere göç ettiler. Şimdi (bunun ardından) üç nesil geçti. Yer aldığımız mevkilere ve nesiller boyu askeri stratejilere dair birikimimizi elimizde tutmamıza rağmen daima aslımı düşünüp durdum. Ancak kendimizi kurtarmanın bir yolu yoktu. ¹⁰⁶⁰ Tibetliler ve Hanların sınırları kesişmektedir. 90 li geri dönüp Anlezhou'ya 安樂州 ¹⁰⁶¹ varın.

¹⁰⁵⁶ JTS, 196, s. 5259-5260; XTS, 216, s. 6099.

¹⁰⁵⁷ Huodui 火隊 düşmana ait bir askeri kuvvetin düzenini bozup dağıtmak amacıyla onları kundaklayan bir birlik olarak gözükmektedir. Bu nedenle “Ateş Timi” olarak tercüme edilmiştir.

¹⁰⁵⁸ 6 chi 尺 yaklaşık 2 metredir.

¹⁰⁵⁹ Hucker, a.g.e., Nu: 5687; Xiong, a.g.e., s. 464, 501-502: Sikong 司空. Xiong bu görevlinin daha ziyade toprak işlerinden sorumlu bir müdür olduğundan, Hucker ise bunun çalışma bakanı olduğundan bahseder. Muhtemelen bu mevkide “Dük” konumundaki bir devlet adamı yer alıyordu.

¹⁰⁶⁰ JTS, 196, s. 5259; XTS, 216, s. 6099.

¹⁰⁶¹ Shi Ding, Shen Zhihua, ZTC, s. 622: Anlezhou 安樂州, günümüzde Ningxia eyaletindeki Tongxin 同心 ilçesinin kuzeydoğusundaki Weizhou 韦州 kasabasında yer almaktaydı.

Üstadın doğuya dönmesi mümkün değildir.” Yan Su bunun üzerine “Biz yalnız yaşayan, aile bireyleri yaşlı olan Budist keşişleriz. Kurtarılmamız için yalvarmaktayım.” dedi. Kederine hâkim olması mümkün değildi.¹⁰⁶² Xu Sheren şunu söyledi: “Emir üzerine hareket edip emrimdeki askeri birliklerle hudutta teyakkuza geçtim. Erzak aramak için Han sınırı boyunca ilerledik. Birçok yeri geçip doğuda Linzhou’ya 麟州 kadar ilerledik. Şehir henüz teyakkuza değildi. Takviye birlikleri de ortalarda yoktu. Bu nedenle burayı seçtik. Saygıdeğer Vali Guo Feng’ın liyakatli bir devlet adamının neslinden olduğunu biliyordum. Bu nedenle elbette onun sağ olmasına dikkat ettim fakat ne yazık ki asi askerler tarafından katledildi.” O sırada “Uçan Kuş 飛鳥” teşkilatından bir elçi planın değişip orduların çekilmesi talimatını iletince Xu Sheren askerleriyle bir araya gelip geri çekildi. “Uçan Kuş” tıpkı Merkezi Ülkedeki atlı posta teşkilatı gibiydi.”¹⁰⁶³

“Wei Gao 20 bin kişilik bir orduyla Chengdu’daki 成都 Xishan’ı aştı. Kuzey sınırında asayişi sağlamak üzere Qiji 棲雞¹⁰⁶⁴, Laoweng 老翁, eski Weizhou 故維州, Baozhou ve Songzhou’daki muhtelif şehirlere baskı yaptı. Ayrıca Qiongzhou’daki 邛州 Zhennan Ordugahı 鎮南軍 Komiseri ve Baş Müfettiş Wei Liangjin’in 韋良金 garnizon askerlerinden 1300 kişiyle ilerleyişe katılması emri verildi. Yazhou Sınır Komiseri¹⁰⁶⁵ Lu Weiming 路惟明, Üç Askeri Bölge 三部落¹⁰⁶⁶ Beyi Zhao Rijin 趙日進 ve diğerlerinin emrindeki üç bin askerle Buzu 逋租 ve Piansong 偏松 şehirlerine saldırdı. Lizhou Sınır Komiseri Wang Youdao 王有道, Üç Askeri Bölge’den Hao Jinxin 郝金信 ve 2 bin askerle Dadu Irmağı’nı aşip Tibet sınırının içlerine ileri

¹⁰⁶² JTS, 196, s. 5259.

¹⁰⁶³ JTS, 196, s. 5259; XTS, 216, s. 6099.

¹⁰⁶⁴ Shi Ding, Shen Zhihua, ZTCD, s. 699: Qiji Şehri 棲雞城, Sichuan eyaletindeki Mao 茂 ilçesinin kuzeybatısında idi.

¹⁰⁶⁵ Hucker, a.g.e., Nu: 1231; Xiong, a.g.e., s. 259: Jinglüe shi 經略使.

¹⁰⁶⁶ Burada bahsedilen San Buluo 三部落 Tibet idaresindeki Dunhuang için kullanılan özel bir terimdi ve “Üç Askeri Bölge” anlamına gelmekteydi. Bkz. Kazushi Iwao, “**Organisation of the Chinese Inhabitants in Tibetan-ruled Dunhuang**”, Old Tibetan Studies, Dedicated to the Memory of R.E. Emmerick, Proceedings of the Tenth Seminar of the IATS 2003, 2012, s. 69.

harekatta bulundular. Xizhou 雋州 Sınır Komiseri Chen Xiaoyang 陳孝陽, Hudut Öncü Müfreze Komutanı He Dahai 何大海, Wei Yi 韋義 ve Moxie Manlarından Üç Boy'un Beyi Junashi 苴那時, komutalarındaki 4 bin askerle Kunming 昆明 ve Nuoji 諾濟 şehrine saldırı düzenlediler. 8. aydan 12. aya kadar Tibetlilerin 160 bin kişilik kuvveti büyük zayiata uğratıldı. Tibetlilerden 7 şehir ve 5 askeri garnizon ele geçirilmişti. 3 binin üzerinde hane teslim alınırken 6 binin üzerinde esir, 10 binin üzerinde kelle alındı.¹⁰⁶⁷

“Sonrasında Wei Gao, Weizhou'yu 維州¹⁰⁶⁸ kuşatmaya aldı. Takviye birlikler tekrar varınca çarpışmalar 1000 li'den fazla bir alana kaydı. Tibetliler peş peşe mağlubiyetler alınca Ling 靈 ve Shuo 朔 idari bölgelerinden birlikleri çekip güneye ilerlediler. Bunların sonucunda Zanpu, Başbakan ve aynı zamanda doğu sınırlarında yer alan 5 bölgenin Askeri Valisi Lunmangre Molongqixibi'yi 100 bin kişilik bir kuvvetle Weizhou kuşatmasına karşı imdada gönderdi. Wei Gao, Nanzhao Krallığı'na bağlı askeri birliklere komuta edip savunma maksadıyla dar geçitlere vararak pusu kurdu. Kısa bir süre önce de Tibetlilerin kuvvetini tespit etmek adına bin kadar asker sevk etmişti. Lunmangre Molongqixibi gelen askerlerin sayıca az olduğunu görünce onları takibata aldı fakat pusuya düştü. Askerler dört bir yandan kuşatıp hızla ona saldırdı. Lunmangre Molongqixibi esir alınırken Tibet kuvvetleri ağır zayiata uğratılmıştı.”¹⁰⁶⁹

“Zhenyuan saltanat devresinin 18. yılı (802), 1. ay, Wei Gao gelip esir aldığı Tibetli Boylar Beyi Lunmangre Molongqixibi'yi imparatora sundu. Lunmangre Molongqixibi Tibet'te Başbakan idi. Tibetli boy boylerinden Nanggong 曩貢, Lacheng 臘城 ve diğer 9 bölgenin Askeri Valisi Yingying 嬰嬰, Longguan Madingde 籠官馬定

¹⁰⁶⁷ JTS, 196, s. 5260.

¹⁰⁶⁸ XTS'da Yazhou 雅州.

¹⁰⁶⁹ JTS, 196, s. 5260-5261; XTS, 216, s. 6099-6100.

德¹⁰⁷⁰ sınırlarda başarılı olamayınca Tibet'te suçlanmaktan endişe duydu. Boyları ve Kıdemli generallerinden 87 kişi ile gelip teslim olmuştu.”¹⁰⁷¹

“Zhenyuan saltanat devresinin 19. yılı (803), 5. ay, Tibet elçisi Lun Jiare geldi. Sağ Ejderha Savaşçılığı Ordusu¹⁰⁷² Kıdemli Generali Xue Pi 薛丕 Baş Müfettiş olarak Lun Jiare ile Tibet'e gönderildi.”¹⁰⁷³

800 yılında Tibetlilerin bir kolu Shaanxi eyaletinin kuzeyinde Wulan Köprüsü civarında mağlup olurken diğer bir kolu ise Askeri Vali Wei Gao tarafından Sichuan'ın güneybatısında ve merkezinde mağlup edilmişlerdi. Kaynakların ele aldığına göre Tibetliler bu sıralarda sınırları işgal etmeyi planlamakta, bunun için birtakım hazırlıklar yapmaktaydı. 801 yılında Shaanxi'nin kuzeyinde Yanzhou'ya saldırıp Linzhou'yu ele geçirdiler. Burada vali olan Guo Feng'ı öldürüp yağma ve tahriplerde bulundular. Bu akınları yürüten kişi ise Tibetli olmayıp Han kökenli olan Xu Sheren adlı bir komutandı. Yanzhou Budist keşişi Yan Su, beraberindeki keşişlerle birlikte Tibet saldırılarından kurtulmak için Xu Sheren'in çadırında bir konuşma gerçekleştirdiler. Xu Sheren, İmparatoriçe Wu Zetian dönemi öncesinde atasının Tang Hanedanı'nda Çalışma Bakanı olduğunu fakat Wu Zetian'in tahta geçmesiyle imparatorluk ailesinin bertaraf edildiği, bu nedenle ailesinin çok uzaklara göç ettiğini anlatmaktadır. Bu mühim kayıt Tang Hanedanı içerisindeki karışıklıktan kaçanların Tibet'e kadar ulaştığını ve burada hizmet verdiklerini göstermektedir. Xu Sheren, esasında Linzhou'ya akın düzenleme gibi niyetinin olmadığı, erzak aramak için Tang sınırında ilerlerken buranın hazırlıksız oluşu üzerine akın yaptıklarını, Guo Feng'ın ise asi askerler tarafından katledildiğini dile getirmişti. Bu sıralarda merkezden geldiği anlaşılan bir elçi tarafından orduların geri çekilmesi talimatı gelince Xu Sheren geri çekilmişti.

¹⁰⁷⁰ Longguan Madingde 龍官馬定德 hakkında JTS ve XTS'da dikkat çekici bir kayıt yer almaktadır: “Longguan Madingde esasında düşmanın askeri stratejisi için plan yürüten birisiydi. Dağları, nehirleri, tehlikeli ve güvenli yerleri avucunun içi gibi bilirdi. Askeri birlikleri kullanırken genellikle atlı postalar aracılığıyla komutanlarıyla görüşüyor, talimatları uygulaması için bunları komutanlarına iletliyordu. Tibetliler son yıllarda Li 黎 ve Xi 嵒 bölgelerini istila ettiklerinde Wei Gao sık sık onların askeri birliklerini zayiata uğrattı. Madingde işlediği kusurdan ötürü korkuya kapıldı ve gelip teslim oldu.” İlgili kayıtlar için bkz: **JTS**, 196, s. 5260; **XTS**, 216, s. 6099.

¹⁰⁷¹ **JTS**, 196, s. 5260; **XTS**, 216, s. 6099-6100.

¹⁰⁷² Xiong, **a.g.e.**, s. 337. Longwu 龍武.

¹⁰⁷³ **JTS**, 196, s. 5261; **XTS**, 216, s. 6100.

Shaanxi'nin kuzeyinde Tibet birlikleri aldıkları bir emir ile geri çekilirken Sichuan'da Askeri Vali Wei Gao önderliğindeki Tang Hanedanı birlikleri Tibetlilere karşı sınır ötesi bir harekât düzenlemeye girişmişti. Qinghai eyaletinin güneydoğusundan çıkıp Sichuan'ı bir bakıma dikey olarak ortadan ikiye bölerek Yangzi Nehri'ne dökülen Dadu Irmağı'nı aşan Tang birlikleri, burada sınır komutanları ve Moxie Man boyu ile birlikte Yunnan eyaletinde dört ay boyunca Tibetlilerle savaşmış, onların 160 bin kişilik kuvvetini mağlup ederek bazı şehir ve askeri garnizonları ele geçirmişlerdi. Bundan sonra Sichuan'ın orta kuzey bölümündeki Weizhou'da büyük çatışmalar meydana geldi. Askeri Vali Wei Gao, muhtemelen Tibetlilerin ele geçirdiği Weizhou'yu 801 yılında kuşatmaya aldı. Takviye birliklerin de dahil olmasıyla çatışmanın oldukça büyüdüğüne dikkat çeken kaynaklar Tibetlilerin ağır yenilgiler alıp güneye çekildiklerine değinmektedir. Bu gelişme sonucunda Tibet İmparatoru Murug Tsenpo, üst düzey yetkilere sahip olduğu anlaşılan Başbakan Lunmangre Molongqixibi'yi Weizhou'yu kuşatmadan kurtarması için gönderdi. Wei Gao, Nanzhao Krallığı'na bağlı bir kuvvetle beraber dar bir geçitte Tibet başbakanının komutasındaki kuvvete pusu kurup onu esir aldı. Tibet başbakanının esir alınması geriye kalan Tibet komutanlarının da moralini oldukça çöktürdü. Bu yenilgi sonrası suçlamalardan endişelenen Tibetli Askeri Vali Yingying ile askeri stratejist Longguan Madingde, maiyetleriyle beraber 802 yılında Tang Hanedanı'na teslim oldular. Ertesi yıl ise Tibet ile Tang Hanedanı arasında elçiler gidip geldi. Bu elçilerin ne amaçla gidip geldikleri ise belirtilmemekle beraber Tibet başbakanının esir alınması ve Tang Hanedanı'na sığınan üst düzey Tibetliler ile ilgili olması muhtemeldir. Netice olarak Backus'a göre, 800-802 yılları arasında gerçekleşen savaşlar Tang Hanedanı'nın güneybatısında Tibetlilerle yaşanan savaşlar arasında son büyük savaşlar idi.¹⁰⁷⁴

4.3. ? ("SENALEK" TRIDE SONGTSEN) DÖNEMİ

804 yılına gelindiğinde Çin resmi tarihlerinde Zuzhijian olarak adlandırılan Murug Tsenpo hayatını kaybetmişti. JTS ve XTS'da onun yerine Tibet İmparatorluğu'nun başına kardeşinin geçtiğini belirtmekte fakat isim vermemektedir. Bu dönemi ele alan Tibet kaynaklarına göre Tibet İmparatorluğu'nun başına Senalek lakaplı Tride Songtsen geçmişti. JTS ve XTS'daki kayıtlar Murug Tsenpo'nun ölümü ve kardeşi Tride Songtsen'in başa gelmesi ile ilgili şu kayıtları vermektedir:

¹⁰⁷⁴ Backus, a.g.e., s. 98-99.

“Zhenyuan saltanat devresinin 20. yılı (804) 3. ay, Zanpu hayatını kaybetti. Yas nedeniyle 3 gün hükümet işlerine ara verildi. Bayındırlık Bakanlığı Yardımcısı Zhang Jian 張薦, Zanpunun cenaze törenine iştirak edilmesi için gönderildi. Ölen Zanpunun kardeşi tahta geçti. Tibet elçisi Zanghenan 臧河南, Müşahede Komiseri¹⁰⁷⁵ Lun Qiran 論乞冉, Budist Keşiş Nanbotejibo 南撥特計波 ve diğer 54 kişi saraya geldi.”¹⁰⁷⁶

“Zhenyuan saltanat devresinin 21. yılı (805) 2. ay, İmparator Shunzong 順宗, Sol Armalı Muhafızlar Generali Tian Jingdu 田景度 ve Ambar Dairesi¹⁰⁷⁷ İdari Yardımcısı Xiong Zhiyi’yi 熊執易 Tibet’e taziye bildirmek için gönderdi.¹⁰⁷⁸ 7. ay, Tibet elçisi Lun Xinuo 論悉諾 ve diğerleri saraya geldi.”¹⁰⁷⁹

“Yongzhen saltanat devresinin 1. yılı (805), 10. ay, Zanpunun gönderdiği Lun Qilübozang 論乞縷勃藏 saraya gelip imparatora haraçları sundu. Chongling 崇陵 Anıt Mezarı’nda¹⁰⁸⁰ İmparator Dezong’un 德宗(742-805) mezarına birtakım hediyeler sunarak saygıda bulundu.¹⁰⁸¹ 11. ay, Saray Garnizonu¹⁰⁸² Bakan Yardımcısı Hou Youping 侯幼平 yeni imparatorun başa geçtiğini bildirmek için Tibet’e gitti.”¹⁰⁸³

“Yuanhe 元和 saltanat devresinin ilk yılı (806), İmparator Xianzong 憲宗 başa geçtiğinde eski ilişkilerin düzeltilmesi ve esirlerin geri iade edilmesi için Tibet’ten elçi geldi. 17 esirin Tibet’e dönmesi hususunda ferman verildi. Ayrıca Shunzong’un cenazesinin bildirilmesi üzerine 6. ayda Tibet’ten Lun Bozang 論勃藏 geldi. Sonraları

¹⁰⁷⁵ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 3269; Xiong, **a.g.e.**, s. 70: Guancha shi 觀察使.

¹⁰⁷⁶ **JTS**, 196, s. 5261; **XTS**, 216, s. 6100.

¹⁰⁷⁷ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 3250: Kubu 庫部.

¹⁰⁷⁸ **JTS**, 196, s. 5261; **XTS**, 216, s. 6100.

¹⁰⁷⁹ **JTS**, 196, s. 5261.

¹⁰⁸⁰ Chongling 崇陵 Anıt Mezarı günümüzde Shaanxi eyaletinin Jingyang ilçesinde yer almaktadır.

¹⁰⁸¹ **JTS**, 196, s. 5261; **XTS**, 216, s. 6100.

¹⁰⁸² Hucker, **a.g.e.**, Nu: 7681: Weiwei 衛尉.

¹⁰⁸³ **JTS**, 196, s. 5261.

her yıl saraya gelir oldular. Buna rağmen Tibetliler 50 bin atıyla Zhenwu'daki Futi Pınarı'na 拂鵲泉, 10 bin atıyla da Fengzhou'daki 豐州¹⁰⁸⁴ Dashi Vadisi'ne 大石谷 vardı. Ülkelerine geri dönen Uygurları 回鶻 yakaladılar.”¹⁰⁸⁵

JTS ve XTS haricinde bazı Tibet kaynakları da Tride Songtsen'in tahta çıkışı hakkında malumat vermektedir. Tibet'in başkenti Lhasa'nın 80 km kuzeydoğusunda yer alan Zhé Lhakhang Tapınağı'ndaki yazıtlarda Tibet karışıklık içerisinde iken Tride Songtsen'in Bakan ve Budist keşiş olduğu anlaşılan Nyang Tingngelin sayesinde tahta çıktığı hükümdarın ağzından anlatılmakta, bu bakanın böylelikle başbakanlığa terfi ettirildiği belirtilmektedir.¹⁰⁸⁶ Babası Trisong Detsen'in Samye Manastırı'ndaki yazıtta yer alan yemini gibi Tride Songtsen'in de Budizm'in sürdürülmesine dair ettiği yemin Skar-cung Yazıtı'nda yer almaktadır.¹⁰⁸⁷ Onun döneminde Budizm Tibet sarayına daha derin nüfuz etti. En yakın iki danışmanı keşiş bakanlar idi.

Çin resmi tarihleri, Murug Tsenpo'nun 804 yılındaki ölümünden sonra Tang Hanedanı'nda 3 gün yas tutulup devlet işlerine ara verilmesi muhtemelen onun zamanında Tibet-Tang ilişkilerinin durumuyla alakalı değildi. Zira onun döneminde Tibetliler Shaanxi ve Sichuan eyaletlerinde Tang Hanedanı ile büyük çarpışmalara girişmiş, Tang Hanedanı'na karşı büyük kayıplar vermişlerdi. Murug Tsenpo'nun ölümü sonrası gösterilen teşrifatin nedeni muhtemelen Tang Hanedanı'nın barış taraftarı olmasıydı. Zira Tang Hanedanı VIII. yüzyılın ortalarından 804 yılına kadar içeride isyanlar, dışarıda ise işgaller ile oldukça zarar görmüştü.¹⁰⁸⁸ Tahta yeni hükümdar Tride Songtsen'in çıkması da barış için bir fırsat olarak görünmekteydi. Ertesi yıl İmparator Dezong'un hayatını kaybetmesi üzerine Tibetlilerin de elçi gönderip taziyelerini sunması ve ölen imparatorun mezarına hediyeler sunup saygıda bulunması iki devlet arasında ilişkilerin iyileştirilmesi konusunda Tibetlilerin

¹⁰⁸⁴ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 569-570: Fengzhou 豐州, İç Moğolistan'da Wuyuan 五原 ilçesinin güneybatısında Sarı Irmak'ın kuzey kıyısında yer almaktaydı.

¹⁰⁸⁵ **JTS**, 196, s. 5261; **XTS**, 216, s. 6100.

¹⁰⁸⁶ Lin Guanqun, **a.g.e.**, s. 13-14; Richardson. **A Corpus of Early Tibetan Inscriptions**. s. 43-55.

¹⁰⁸⁷ Richardson, **A Corpus of Early Tibetan Inscriptions**, s. 29, 31, 71; Schaik, “**Tibetan Buddhism in Central Asia Geopolitics and Group Dynamics**”, *Transfer of Buddhism Across Central Asian Networks (7th to 13th Centuries)*, Ed: Carmen Meinert, Leiden, Brill, 2016, s. 61.

¹⁰⁸⁸ Ortiz, “**Salting the Empire**”, s. 147.

de istekli olduğuna bir işaret sayılabilir. Böylece karşılıklı olarak 804-806 yıllarında karşılıklı olarak elçiler gidip gelmişti.

Tibet tahtında artık Tride Songtsen yerini alırken Tang Hanedanı da ölen Tibet hükümdarı adına taziyelerini elçiler aracılığıyla iletip yeni imparator Xianzong'un tahta çıktığını ilan etmekteydi. Barış görüşmeleri için ilk adımın Tibetliler tarafından 806 yılında atıldığı görülmektedir. Eski ilişkilerin sağlamlaştırılması ve uzun süren savaşlar sonucunda alınan esirlerin iade edilmesi gibi hususlar bu görüşmelerin konusunu oluşturmaktaydı. Kaynaklar Tibet elçilerinin bundan böyle her yıl geldiklerini dile getirirken JTS ve XTS'daki Tibet monografilerine göre bu dönemde iki devlet arasındaki ilişkileri sarsan tek gelişme Tibetlilerin Tang Hanedanı'ndan ülkelerine dönen bir Uygur heyetini 50 bin kişilik bir kuvvetle İç Moğolistan'da Sarı Irmak'ın kuzey kıyılarında ele geçirmiş olmasıydı. Bunun haricinde Tibet monografilerinde bu döneme dair kayıtlar seyrekleşmektedir:

(809), Kurban İşleri Dairesi¹⁰⁸⁹ Müdürü Xu Fu 徐復, Tibet'e elçi olarak gidip Bochanbu'ya 鉢闡布 imparatorluk mektubunu sundu. Bochanbu Tibetlilerin Budist keşişi olup ayrıca devlet meseleleriyle ilgilenen kişiydi. Bunun haricinde "Bochebu 鉢掣逋" olarak da bilinirdi. Xu Fu, Shanzhou'ya varıp yetkisi olmadan geri dönerken yardımcısı Li Feng 李逢 imparatorluk talimatını Zanpu'ya ilettili. Xu Fu'nun rütbesi düşürüldü.¹⁰⁹⁰

"Yuanhe saltanat devresinin 5. yılı (810), 5. ay, Tibetliler gönderdikleri Lun Siyere 論思耶熱 ile minnetlerini sunup Zheng Shuju ve Lu Bi'nin cenazelerini gönderdiler. 6. Ay, Başbakan Du You 杜佑 ve diğerlerine Tibet elçisiyle birlikte Sekreterlik Konağı'nda resmi meseleleri görüşmeleri emredildi. Hatta bize ait Qinzhou 秦州, Yuanzhou 原州 ve Anlezhou'nun (Tibetliler tarafından) iade edilmesi üzerine konuşuldu.¹⁰⁹¹ Pingliang'daki anlaşma sırasında Zheng Shuju ve Lu Bi Tibetliler tarafından esir alınmışlardı. 20 yıldan fazladır onurlarını kaybetmemiş, bu

¹⁰⁸⁹ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 7566; Xiong, **a.g.e.**, s. 97: Cibu 祠部, Tören Dairesi Bakanlığı'na 禮部 bağlı bir birimdi.

¹⁰⁹⁰ **XTS**, 216, s. 6100.

¹⁰⁹¹ **JTS**, 196, s. 5261; **XTS**, 216, s. 6100.

nedenle Tibetlilerin arasında ortadan kaldırılmamışlardı. Barış talebinde bulunulunca da böylece iade edilmişlerdi.¹⁰⁹² O zamandan itibaren her yıl imparatora haraç sundular. Ayrıca Longzhou sınırında karşılandıklarında sınır ticareti için müsaade istediler. İmparatorluk fermanıyla bu talep onaylandı.¹⁰⁹³ Tibetliler 6. yıldan (811) 10. yıla (815) kadar durmaksızın haraç sunmak için elçiler gönderdiler.”¹⁰⁹⁴

“Yuanhe saltanat devresinin 11. yılı (816), Zanpu hayatını kaybetti. 12. Yılda (817), Zanpunun ölümünü bildirmek için Tibet’ten elçi olarak Lun Qiran 論乞髡 geldi. Sağ Muhafız Generali Wu Zhongqi 烏重記 ve Saray Dairesi Müfettişi¹⁰⁹⁵ Duan Jun 段鈞, Zanpunun cenaze törenine iştirak etti.¹⁰⁹⁶ Zanpu olarak Kelikezu 可黎可足 tahta geçti.”¹⁰⁹⁷

JTS ve XTS’daki Tibet bölümlerine ait kayıtlar 809 yılında Tang Hanedanı tarafından gönderilen bir elçinin Tibet’te Bochanbu olarak anılan bir görevliye imparatorluk mektubunu sunduğunu belirtmektedir. Bochanbu veya Bochebu olarak adlandırılan bu kişi o dönem Tibet Başbakanı olduğu anlaşılan Dranga Palkye Yongten idi.¹⁰⁹⁸ Bochanbu veya Bochebu olarak geçen ad ise unvandan ibaret olup keşiş bakan anlamını taşımaktadır.¹⁰⁹⁹ Kendisi Tride Songtsen’in tahta çıkmasında etkili olan Tibetli keşiş bakan Nyang Tingngezin’den sonra Tibet İmparatoru’nun bir diğer keşiş bakanı idi. Tang Hanedanı devlet adamı ve şair Bai Juyi(772-846) tarafından Tibetlilere dört mektubun yazıldığı bilinmektedir. 809 ve 810 yıllarında Tibet Başbakanı Dranga Palkye Yongten’e ve Tibetli General Tibet Generali Zhang Tsepong Lhazang Lupal’a(Shang Qixiner) iki mektup gönderilmiş idi. Bu mektupların esas konusu Qinzhou, Yuanzhou ve Anlezhou’nun Çin’e geri verilmesi ve Tibet’le yeni ittifak anlaşmasının sonuca kavuşması için bir ön koşul olarak Tang-Tibet sınırının yeniden belirlenmesiydi. Büyük Tibet olarak hitap edilen Tibet

¹⁰⁹² JTS, 196, s. 5261.

¹⁰⁹³ XTS, 216, s. 6100.

¹⁰⁹⁴ JTS, 196, s. 5261.

¹⁰⁹⁵ Hucker, a.g.e., Nu: 6562; Dianzhong shi yushi 殿中侍御史.

¹⁰⁹⁶ JTS, 196, s. 5261; XTS, 216, s. 6100.

¹⁰⁹⁷ XTS, 216, s. 6100.

¹⁰⁹⁸ Imaeda, “Re-examination of the 9th-Century Inscriptions at IDan ma brag (II) in Eastern Tibet”, Proceedings of the Tenth Seminar of the IATS 2003, Volume 14, Old Tibetan Studies, 2012, s. 117.

¹⁰⁹⁹ John Powers, David Templeman, **Historical Dictionary of Tibet**, Lanham-Toronto-Plymouth, The Scarecrow Press, 2012, s. 67.

İmparatorluğu ile Tang Hanedanı arasında amca-yeğen ilişkisine vurgu yapılan mektupta Tibet Başbakanının da sınırlarda asayıştan yana olduğu anlaşılmaktadır. Mektupta sınırlar üzerine yeni antlaşmanın ayrıntılarının öncelikle Gansu sınırındaki Tang Hanedanı askeri birliklerinin komutanı ile halledilmesi gerektiği de ileri sürülmüştür. Mektubun sonunda 787 yılında Pingliang pususundan sonra Tibet'te alıkonulan ve haber alınamayan iki Çin elçisi Zheng Shuju ve Lu Bi meselesi yer alır. Bunların ölü veya diri Çin'e geri gönderilmeleri istenir. Tibetliler JTS ve XTS'daki kayıtlarda da değinildiği gibi barış talebi vesilesiyle Zheng Shuju ve Lu Bi'nin naaşları ile diğer esirleri teslim etti. Bunun karşılığında Tang Hanedanı da alıkonulan Tibet elçisini teslim etti.¹¹⁰⁰ Bu görüşmeler sırasında Tibetliler Shaanxi'nin Gansu ile olan sınırına yakın bir yerde yer alan Longzhou'da sınır ticareti için Tang Hanedanı'nın iznini almayı başarmışlardı. Böylece uzun bir süre iki devlet arasında iyi ilişkiler gelişirken sınırlar ise ticaret ve elçilik heyetleri için daha güvenli hale gelmişti.

808 yılına ait 3. mektupta Tibetlilerin daha öncesinde gönderdiği bir yazıya atıf yapılmaktadır. Bu atıfta Tibetliler otlakların neden yakıldığını Tang Hanedanı'na sormaktadır. Buna cevap olarak da uygun zaman geldiğinde her yıl sınırdaki otlakların sınır muhafızları tarafından yakıldığından bahsedilmektedir. Burada otların ve ağaçların çevre bölgelere ateşin yayılmasına neden olduğuna değinilmektedir. Muhtemelen bu Tibetlilere karşı bir tedbir olmalıydı. Tibetlilerin dediğine göre geçen yıl sınır yakınlarında bir tahkimat inşa edilmişti. Buna cevap olarak iki tarafın ilişkilerinin iyi olmasına rağmen orduların tedbiri elden bırakmadıkları ve iki tarafın da sınır savunmalarında tadilatı sürdürdüğü söylenmiştir.

810 yılına ait 4. mektupta ise Tibet hükümdarının sürekli olarak barış heyeti gönderdiği, İmparatorun sınırdaki muhafızlara teyakkuzda olmaları ve ani saldırıya müsaade edilmemesine dair ferman verdiği ele alınmıştır. Sato Hisashi'ye göre Tang Hanedanı Tibet'e karşı Uygur, Nanzhao ve Araplar ile müttefik olmaya çalışıp Tibet'i kuşatmaya çalışmıştı. Tibetlilerin strateji değiştirip 810'larda uzlaşma aramasının esas nedeni bu idi.¹¹⁰¹ Ayrıca Tangutlardan bahseden mektupta onların uzun zamandır Çin sınırında yaşadığı, onlardan vergi alınmadığı fakat tüm iyi niyetlere rağmen Tibetliler lehine casusluk yaptıklarına değinilmiştir. Tibetlilerin Uygurlara düzenlediği intikam akını hakkında haber alındığını belirten mektupta bu

¹¹⁰⁰ Kolmas, "Four Letters of Po Chu-i", s. 57, 71, 75.

¹¹⁰¹ Iwao, "Reconsidering the Sino-Tibetan Treaty Inscription", s. 23.

seferde sınır komutanı Wang Bi'ye bunları bildiren bir mektubun yollanılmadığı konusunda Tibetlilere sitem edilmiştir. Wang Bi herhangi bir talimat olmadığı için Uygur esirlerini alıkoymaya cüret edemeyip geri dönmeleri talimatını vermiş, bunu yaparken de Uygurların sınıra vardığında nazikçe sorgulanıp onların kabul edilmelerini Tibetlilerden istemişti.¹¹⁰²

Bai Juyi'nin kaleme aldığı dört mektup Tang Hanedanı ile Tibet İmparatorluğu arasında bir taraftan barış görüşmeleri, sınır ve ittifak anlaşmalarını ele alırken diğer yandan iki taraf arasında sınırlardaki teyakkuz ve güvensizlik durumu ile ilgili sitemleri yansıtmaları bakımından önem arz etmektedir. Buna rağmen JTS ve XTS'da Tibet İmparatorluğu ve Tang Hanedanı arasında sınır ticaretinin sağlandığı, 811-815 yılları boyunca elçilik heyetlerinin sıklıkla gidip geldiği görülmektedir. Bu yıllar arasında ilgili Tibet bölümlerinde yer almayıp başka kaynaklarda yer alan ve aynı kaynakların sonraki yıllara ait kayıtlarda yer alan bazı gelişmeler de yaşanmıştı. ZZTJ'de 812 yılında Tibetlilerin Jingzhou'ya 涇州 akın düzenleyip yağmada bulundukları, bu nedenle Chang'an'ın batısında ve kuzeyindeki idari bölgelerde orduların konuşlandırılıp Tibetlilere karşı teyakkuza geçtiği anlatılmaktadır. 813 yılına dair kayıtlarda ise Tibetlilerin Huizhou'daki Wulan ilçesinde Sarı Irmak üzerine Wulan Köprüsü inşa ettiklerinden ve bundan sonra Shuofang'daki askeri birliklerin sürekli Tibetlilere karşı teyakkuzda olduğundan bahsedilmektedir. Kısa bir süre sonra Uygurların 10. ayda çölü aşıp güneye sefere çıktıkları ve Xizhou'daki 西州 Jiaohe 交河 ilçesinin 210 li kuzeyindeki Liu Vadisi'nin 柳谷 batısında Tibetlilerle savaşa giriştikleri anlatılmaktadır.¹¹⁰³ 814 yılında ise Tang sarayında Tibet-Uygur arasında yaşanan gergin ilişkiler üzerine bir tartışma gerçekleşmişti. Başbakan Li Jiang 李絳, Tibetliler ve Uygurların daimî bir savaş içerisinde olduğu fakat kendi aralarında anlaşıp düşmanlığı sonlandırmaları halinde sınırdaki orduların onlara karşı yetersiz kalacağı hususunda endişesini dile getirmekte, evlilik yoluyla Uygurların müttefikliğinin elde edilmesini talep etmekteydi. İmparator Xianzong, Li

¹¹⁰² Kolmas, "Four Letters of Po Chu-i", s. 71, 76-79; Gumilëv'e göre 809 yılında Tibet-Tang barış müzakereleri başlarken Tibetliler Uygurlarla barış sağlamak için Tang Hanedanı'na akın düzenleyip burada esir tutulan Uygurları kurtararak yurtlarına göndermişti. Muhtemelen 814 yılında Tang Hanedanı'na mensup devlet adamı Li Jiang'ın olası Tibet-Uygur ittifakı ihtimaline karşı endişesinin buna dayanması muhtemeldir. Bkz. Gumilëv, **Eski Türkler**, s. 501.

¹¹⁰³ ZZTJ, 239, s. 7698, 7701.

Jiang'ın sözlerine kulak asmadı.¹¹⁰⁴ Keza sonraki yıllarda yaşananlar Başbakan Li Jiang'ın endişesinin yersiz olduğunu göstermekteydi. Zira Tibetliler ile Uygurların çatışmaları daha büyük bir hal almıştı. JTS ve XTS'daki Tibet bölümlerinde 822 yılında Tibet İmparatoru Tritsug Detsen'i ziyaret eden Tang elçisi Liu Yuanding ile Tibet Generali Shang Qixiner(Zhang Tsepong Lhazang Lupal) arasında geçen diyalog 816 yılında meydana gelen bir olaya atıf yapmaktadır. Buna göre Tibet Generali Shang Qixiner, 816 yılında Uygur Kağanlığı üzerine sefere çıkmış, Gobi Çölü'nü aşarak neredeyse Ordubalık şehrinin 2-3 günlük mesafesine kadar yaklaşmıştı. Küçümsediği Uygur Kağanlığı'nı neredeyse ortadan kaldıracağını belirten Shang Qixiner, aynı yılda Tride Songtsen'in ölümü üzerine geri çekilmek zorunda kaldığını anlatmaktadır.¹¹⁰⁵ Bu dönemde kuzeyde Uygur Kağanlığı'nın güçlü olmasına rağmen Tibetli generalin bu ifadelerinden Tibet'in o zamanlarda güçlü bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır. Tibet İmparatoru'nun bu sırada hayatını kaybetmesi bir bakıma Uygur Kağanlığı'nın da kaderini etkilemişti. Beckwith, farklı bir açıdan yaklaşarak Tibet'in Uygur Kağanlığı'na olan etkisinin bir sonucu olarak Tibetlilerin Gansu ve civarındaki varlığının Moğolistan ve Cuncarya arasında bir ayrıma neden olduğu, bunun da Uygurların bölünmesiyle neticelendiğini dile getirmektedir.¹¹⁰⁶

Netice olarak Tibet İmparatoru Tride Songtsen 816 yılında hayatını kaybetti. Onun döneminde Tang Hanedanı ile Tibet arasında yaşanan barış görüşmeleri olumlu bir gelişmeydi fakat esirlerin takas edilmesi ve sınır ticaretinin açılması dışında bir neticesi olmadığı gibi Tang Hanedanı'nın talep ettiği üç bölgenin iadesi ve sınır tayini gerçekleşemedi. Muhtemelen Tang Hanedanı'nın Gansu ve Ningxia eyaletlerinde yer alan ve Tibetlilerin elinde olan Qinzhou, Yuanzhou ve Anlezhou'yu talep etmesi buna neden olmuştu. Tibetliler bu toprakları Tang Hanedanı'na vermemiş, barış anlaşması yapılamamıştı. Tride Songtsen'in mezarındaki yazıt da onun tahtta olduğu zamanlarda Tibetlilerin Tang Hanedanı ile barış münasebetlerinde bulunduğunu ele almakta fakat başarıyla sonuçlanan bir anlaşmadan bahsetmemektedir.¹¹⁰⁷ İki devlet arasındaki barışın kalıcılığı ondan sonra Tibet tahtına çıkacak olan, Tang resmi tarihlerinde Kelikezu olarak geçen Tritsug Detsen döneminde birkaç yıl sürecek çatışmalardan sonra mümkün olacaktı.

¹¹⁰⁴ XTS, 217, s. 6126-6127; Mackerras, *The Uighur Empire*, 109-113.

¹¹⁰⁵ JTS, 196, s. 5265; XTS, 216, s. 6103-6014.

¹¹⁰⁶ Beckwith, "The Tibetans in the Ordos and North China", s. 6.

¹¹⁰⁷ Richardson, *A Corpus of Early Tibetan Inscriptions*, s. 85.

4.4. KELİKEZU (“RELPAHEN” TRİTSUG DETSEN) DÖNEMİ

815 veya 816 yılında Tibet İmparatorluğu tahtına geçen Tritsug Detsen XTS’da “Kelikezu” olarak geçmektedir. Bunun Tritsug adının Çince transkripsiyonu olduğuna dair görüş mevcuttur. Tibet kaynaklarındaki unvanı ise “Örgülere Sahip Olan” anlamındaki Relpachen idi. Tıpkı selefleri gibi kendini Budizm’e adanmış olan Tritsug Detsen zamanında yayılmacı politika sonlandırılmaya çalışılsa da üst zümredeki bazı aristokratlar ödül ve askeri liyakat arayışı nedeniyle civar ülkelere yayılmacı savaşlarını sürdürmekteydi.¹¹⁰⁸ İlgili savaşlara dair JTS ve XTS’da şu kayıtlar mevcuttur:

“Yuanhe saltanat devresinin 13. yılı (818), Tibetlilerin gönderdiği Lun Julizang 論矩立藏 saraya geldi. Daha ülke topraklarından çıkmadan 10. ayda Tibetliler Youzhou 宥州¹¹⁰⁹ ve Fengxiang bölgelerini kuşattılar. Lingwu¹¹¹⁰ askeri birlikleri Dingyuan Şehri’nde 定遠城 Tibetlilerin 20 bin kişilik kuvvetini mağlup etti. Pingliang 平涼 garnizonunu zapt eden komiser Hao Ci 郝玘 20 binin üzerindeki Tibet kuvvetini mağlup edip Yuanzhou’yu 原州 tekrar ele geçirdi. Xiazhou Askeri Valisi Tian Jin 田縉, Lingwu’da 3 binin üzerindeki Tibet kuvvetini mağlup etti. 11. ay, Yanzhou yöneticisi, Tibetlilerin Hequ’ya girdiklerinde Xiazhou’daki askeri birliklerin 50 bin kişilik Tibet kuvvetini mağlup ettiğinden ve Xichuan 西川¹¹¹¹ Askeri Valisi Wang Bo’nun 王播 E’he 峨和 ve Qiji şehirlerini ele geçirdiğinden bahsetti.”¹¹¹²

“Yuanhe saltanat devresinin 14. yılı (819), Daha önce alıkonulan Tibet elçisi Lun Julizang ve diğerleri İmparator fermanıyla ülkelerine geri gönderildiler. 8. ay, Tibetliler Qingzhou’daki Fangqu’da 方渠 garnizon kurup büyük bir orduyla Hezhou

¹¹⁰⁸ Lin Guanqun, **a.g.e.**, s. 4-7.

¹¹⁰⁹ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 695: Youzhou 宥州, günümüzde İç Moğolistan’daki Ordos bölgesinde yer alan Otog Sancağı’nın 鄂托克旗 kuzeydoğusunda kalmaktadır.

¹¹¹⁰ XTS’da Lingzhou 靈州.

¹¹¹¹ XTS’da Jiannan 劍南.

¹¹¹² **JTS**, 196, s. 5262; **XTS**, 216, s. 6101.

sınırına vardı. 10. ay, Tibet Askeri Valisi Lun Sanmo 論三摩¹¹¹³, Başbakan Shang Tazang 尚塔藏 ve Sekreterlik Başkanı Shang Qixiner 尚綺心兒 komutasındaki 150 bin kişilik bir ordu Yanzhou'yu birçok kez kuşattı. Yüksek Merdiven¹¹¹⁴, Kaz Arabası¹¹¹⁵ ve Ahşap Eşek¹¹¹⁶ gibi araçlarla gelip şehre saldırdılar. Vali Li Wenyue 李文悅, komutasındaki askerlerle şehri kontrol altında tutup Tibetlilere karşı mücadele etti. Şehir zarar gördükçe sık sık onarımını sağladı. Askerler gece Tibet askeri kampına baskın düzenledi. Ardından Shuofang Komutanı Shi Jingfeng 史敬奉 askerleriyle dolanıp Tibetlilerin arkasında beliriverdi ve onları büyük zayıyata uğrattı. 27. günde Tibetliler Yanzhou'daki kuşatmayı kaldırıp geri çekilmiş oldu.”¹¹¹⁷

“O zamanlarda, Tang Hanedanı'nın sıkı bir şekilde savunulması için Shazhou Valisi Zhou Ding 周鼎 görevlendirildi. Zanpu çadırını Nanshan'a nakletti. Shang Qixiner'i Zhou Ding'e saldırması için gönderdi. Zhou Ding, Uygurlardan yardım istedi. Tibetliler yıllarca sınırları aşsalar da varamadılar. Şehir duvarlarını yakmayı düşünüyorlardı. Askerleriyle doğuya yaklaşırsalar da hiçbiri bu planı uygulayamadı. Zhou Ding, idari sorumluluğa sahip komutan¹¹¹⁸ Yan Chao'yu 閼朝 komutasındaki cesur savaşçılarla sulak ve otlak arazileri keşfetmesi için gönderecekti. Yan Chao sabah üstlerini ziyaret edip vedalaşırken Zhou Ding'in yakını olan memur Zhou Shanu 周沙奴 ile ok atıyorlardı. Yayların sonuna kadar çekildiği bir sırada Yan Chao, Zhao Shanu'yu oklayıp öldürdü. Zhao Ding'i de yakalayıp boğarak öldürdü ve idari

¹¹¹³ XTS'da Lun Ermo 論二摩.

¹¹¹⁴ Chen Menglei, **Gujin Tushu Jicheng**, Beijing, Zhonghua Shuju, 1972, s.25: Yüksek Merdiven 飛梯 olarak tercüme edilen bu alet yaklaşık 7-10 metre uzunluğunda olan bir kuşatma merdivenidir. İlgili eserin 764. cildinin askeri meselelerle ilgili kısmında geçmektedir.

¹¹¹⁵ 鵝車 百度百科 (baidu.hk) (S.G.T: 05.07.2022): Kaz Arabası 鵝車 diye tercüme edilen bu araç içerisindeki askerleri saldırılardan korumak amaçlı üzeri demir bir katmanla örtülü, tekerlekli bir kuşatma aracıdır. Askeri personel taşıyan zırhlı bir araç gibiydi. Sonraları buna katlanabilir merdiven de ilave edilerek kuşatmalarda kullanışlı hale getirilmiştir. GTJ'da “Yun ti 雲梯” olarak geçen araç olması muhtemeldir. Bkz. Chen Menglei. **GTJ**, s.24.

¹¹¹⁶ Chen Menglei, **GTJ**, s.25: Ahşap Eşek 木驢 olarak tercüme edilen bu araç 4 veya 6 tekerlekli, üzerinde çatı biçiminde yerleştirilmiş panellerin olduğu bir araçtı. Muhtemelen kuşatma sırasında askerleri kuşatılan kale veya surlardan gelebilecek oklara veya diğer saldırılara karşı korumaktaydı.

¹¹¹⁷ **JTS**, 196, s. 5262-5263; **XTS**, 216, s. 6101.

¹¹¹⁸ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 7195.

bölgenin işlerini devraldı. Şehir savunmasının 8. yılı, Tibetlilerle 1 dou¹¹¹⁹ ölçeğinde tahıl karşılığında 1 duan¹¹²⁰ uzunluğunda ince ipek takas etmek istedi.”

“Yan Chao memnun bir şekilde *“Halk erzağa sahip, ölene kadar savunma yapılabilir”* dedi. İki yılda erzak ve mühimmatın tamamı tükendi. Surlara çıkıp kederli bir şekilde *“Eğer bizi diğer bölgelere sürgün etmezseniz şehri teslim etmeyi kabul edeceğiz”* dedi. Shang Qixiner söz verdi. Nihayetinde Yan Chao teslim oldu. Teslim olduklarında Tibetlilerin şehre saldırmasının 11. yılıydı. Zanpu, Shang Qixiner’i muhafız olarak görevlendirdi. Sonraları Yan Chao’nun isyan etme düşüncesinde olmasından şüphe edildiği için çizmelerine zehir konularak öldürüldü. Şehir ahalisinin hepsi Hu kıyafetleriyle düşmana köle oldu. Her yıl ata ruhlarına kurban sunar, bu sırada Merkezi Ülkeye ait kıyafetler giyerlerdi. Sonrasında derin bir keder duyup elbiselerini saklardı.”¹¹²¹

“Yuanhe saltanat devresinin 15. yılı (820), 2. ay, Saray Kütüphanesi İdari Yardımcısı¹¹²² Tian Ji 田洎 İmparator Xianzong’un öldüğünü ve yerine Muzong’un 穆宗 başa geçtiğini bildirmek için Tibet’e gönderildi. Tibet’ten de elçiler geldi. 3. ay Tibetliler Qingsai Kalesi’ne 青塞堡 saldırıp yağmada bulundular. 7. ay, İmparatorun cenaze törenine katılmak için Tibet’ten gönderilen elçi geldi. 10. ay, Jingzhou’yu 涇州 ele geçirdiler. Tibetliler Changwu Şehri’nde görüşme talep edince Tian Ji onlara muğlak bir şekilde karşılık vermiş, Tibetliler de Tian Ji’nin söz verdiğini bahane ederek Jingzhou’ya 涇州 geldiklerini ifade etmişlerdi. Tian Ji’nin rütbesi düşürüldü. Sağ Ordu Saray Komutanı Liang Shouqian Sağ ve Sol Kutsal Strateji ordularının başına geçip başkentin batısında ve kuzeyinde Hudut Askeri Müfettişi olarak yer aldı. Saray Hazinesi Bakan Yardımcısı Shao Tong 邵同 barış yapmak maksadıyla diplomatik elçi olarak görevlendirildi.”¹¹²³

¹¹¹⁹ 1 dou 斗 yaklaşık 10 litreye eşittir.

¹¹²⁰ 1 duan 端, 20 chi 尺 ölçeğine eşittir. 1 chi 尺 yaklaşık olarak 33,3 santimetredir.

¹¹²¹ XTS, 216, s. 6101.

¹¹²² Hucker, a.g.e., Nu: 4596. Mishu shaojian 祕書少監.

¹¹²³ JTS, 196, s. 5263; XTS, 216, s. 6101-6102.

“Ronglar esasında hudut generallerinin onları rahatsız etmesi sebebiyle huzursuzluk içerisindeydi. Tian Ji’nin azledilmesinden kendi çıkarlarına göre faydalandılar. Jingzhou’dakiler Tibet Kıdemli Generalinin çekildiğini bildirince Kutsal Strateji Ordusu’nun görevi sona erdi.¹¹²⁴ Öncesinde Tian Jin’in Xiazhou’daki askeri birliklerle açgözlülük gösterip merhametsizce saldırılarda bulunarak tedirginlik yaratmasından beri Tangutlar bundan sıkıntı çekmekteydi. Bu nedenle sık sık Batı Ronglarının sınırlara saldırılarını sağlamışlardı. Ancak Hao Ci onlarla mücadele etmiş, çok sayıda Tibetli ortadan kaldırılmıştı. Binzhou’dan Li Guangyan 李光顏 tüm askeri birlikleriyle varınca Ronglar endişelenip geri çekildiler.¹¹²⁵ Tian Jin ülke açısından bir sorun haline geldiği için Li Guangyan ve Hao Ci’nin takibatı sırasında öldürüldü. 11. ay, Xiazhou Askeri Valisi Li You 李祐 askeri birlikleriyle Changze 長澤 kasabasına; Lingwu Askeri Valisi Li Ting 李聽 askeri birlikleriyle Changlezhou’ya 長樂州 gitti. Ayrıca imparatorluk emriyle Tibetliler üzerine sefer düzenlediler. 12. ay, binden fazla Tibetli Wu 烏 ve Baichi 白池¹¹²⁶ bölgelerini kuşattı.”¹¹²⁷

818 yılında gönderdikleri elçi henüz Tang sarayında iken Tibetliler Ordos bölgesinde Youzhou, Shaanxi eyaletinin güneybatısında ise Fengxiang idari birimlerini kuşattı. Bu saldırı Tibet elçilik heyetinin alıkonulmasına neden oldu. Tibet kuvvetlerini üst üste mağlup eden Tang Hanedanı birlikleri, 810 yılında talep ettikleri üç şehirden biri olan ve Gansu-Ningxia eyaletleri arasında yer alan Yuanzhou’yu, Sichuan’da ise buranın orta kuzey bölümünde yer alan E’he ve Qiji şehirlerini Tibetlilerin elinden almayı başardılar. 819 yılında ise alıkonulan Tibet elçilik heyeti ülkelerine geri gönderilirken Tibetliler, kaybettikleri Yanzhou’yu geri almak için bakanlarından Shang Tazang, Shang Qixiner ve Askeri Vali Lun Sanmo komutasındaki büyük bir orduyla harekete geçti. Tibetlilerin 819’daki Yanzhou kuşatması ellerinde mevcut olan askeri teknolojinin durumu hakkında bize önemli detaylar sunmaktadır. JTS ve XTS’daki kayıtlarda en son 787 yılında Lianyun Kalesi kuşatmasında mancınık kullanan Tibetliler bu sefer 819 yılındaki kuşatma için

¹¹²⁴ JTS, 196, s. 5263.

¹¹²⁵ JTS, 196, s. 5263; XTS, 216, s. 6102.

¹¹²⁶ Shi Ding, Shen Zhihua, ZTCD, s. 596: Baichi 白池 bölgesi Ningxia eyaletindeki Yanchi 盐池 ilçesinin kuzeyindeydi.

¹¹²⁷ JTS, 196, s. 5263.

komplike araçlar kullanmaktaydı. Bu araçlar dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı da zırhlı bir şekilde içerisinde asker taşıyabilmekteydi ve bir kısmında surları aşmak için katlanabilir merdivenler de mevcuttu. Yanzhou şehri Tibetliler karşısında 27 gün boyunca direndi. Shuofang Komutanı Shi Jinfeng'ın askeri birlikleriyle baskın yapması neticesinde Tibetliler geri çekilmek zorunda kaldılar.

Muhtemelen askeri seferlere daha yakın olmak adına Tibet İmparatoru Tritsug Detsen, otağını merkezden alıp Gansu ve Qinghai bölgeleri arasında yer alan Qilian Dağları'na taşıdı. Dunhuang'da bulunan Vali Zhou Ding, Tibetlilere karşı savunma yapmak için görevlendirilmişti. Uygurların da desteğini alan Zhou Ding sayesinde Tibet akınlarına karşı etkili savunma yapılabilmekteydi fakat yanındaki adamlardan biri olması muhtemel olan Yan Chao adlı bir komutan, Zhou Ding ve yakın adamı Zhou Shanu'yu ortadan kaldırarak Dunhuang valiliğini ele geçirdi. Şehirdeki erzağa ve halka güvenip savunma yapılabileceğini düşünen Yan Chao, erzağın iki yılda tükenmesi sonucu şehri 819 yılında Tibetlilere teslim etmek durumunda kaldı. Kaynaklar şehrin teslim oluşunu kuşatmanın 11. yılı olarak belirtmektedir. Buna göre Dunhuang'ın, 808-809 yıllarından beri Tibetlilerin kuşatması altında olması gerekmektedir. Tibetliler şehri ele geçirdikten sonra Yan Chao'yu ortadan kaldırıp şehrin ahalisini esir aldılar.

820 yılına gelindiğinde İmparator Xianzong ölmüş, yerine Muzong başa geçmişti. Bir taraftan Tibetliler Gansu eyaletinin kuzeydoğusuna kadar gelirken diğer taraftan Tang Hanedanı başkentin batısında ve kuzeyinde teyakkuz durumuna geçmişti. Tang resmi tarihlerine göre Shaanxi'nin kuzeyi, Ningxia ve Ordos eyaletlerini kapsayan Xiazhou'da Askeri Vali olan Tian Jin'in Tangutlar üzerinde yağma ve eziyetlerde bulunması Tibetlilerin akınlarına neden olmuştu. Bu nedenle kaynaklar Tibetlilerin saldırılarından onu sorumlu tutmaktadır. Pingliang Komiseri Hao Ci ve Binzhou'da bulunan Li Guangyan'ın savunmalarıyla Tibetliler geri çekilmek durumunda kaldı. Bu sıralarda barış görüşmeleri için Tang Hanedanı'nın adım atması Tibetlileri yatıştırmak için önemli bir gelişme oldu. Buna rağmen barış girişimi devam ederken Tang Hanedanı, imparatorluk fermanıyla Ningxia eyaletine sefer düzenledi. Bu sıralarda Tibetliler de Lingwu'daki garnizonu kuşatma altına

almış, sonrasında Qinghai'da Huang Nehri ve Sarı Irmak arasındaki Hehuang bölgesine çekilmişlerdi.¹¹²⁸

4.4.1. Tibetlilerin Tang Hanedanıyla Yaptığı 821/822 Yılı Anlaşması ve İstikrarlı Bir Uzlaşının Sağlanması

821 yılına gelindiğinde Tibetlileri öfkeliendiren bir gelişme yaşandı. Tang Hanedanı, Uygur Kağanlığı'yla diplomatik bir evlilik gerçekleştirip Prenses Taihe'yi onlara gelin olarak vermişti. Bunu haber alan Tibetliler Shaanxi eyaletinin kuzeyinde bugünkü Yulin şehrine karşılık gelen Qingsai Kalesi'ne saldırı düzenledi. Uygur Kağanlığı, İmparator Muzong'a saygılarını sunup evlilik nedeniyle sıkıntı yaşatan Tibetlilerle savaşacaklarını bildirdi.¹¹²⁹ Bunun ardından Uygurlar hem başkentlerine kadar prensese eşlik etmek hem de Tibetlileri geri püskürtmek için Kuça ve Beşbalık bölgeleri üzerinden 20 bin kişilik bir kuvvet göndermek zorunda kaldı.¹¹³⁰ Muhtemelen Tang Hanedanı birlikleri de Uygurlara destek olmak için Tibetliler üzerine sefere çıkmıştı. Bu gelişmeden kısa bir süre sonra Tibetliler barış anlaşması için Tang sarayına bir elçi gönderdi. JTS ve XTS'daki Tibet bölümlerinde bu gelişmeler şöyle anlatılmaktadır:

“Changqing 長慶 saltanat devresinin 1. yılı (821), 6. ay, Tibetliler Tang Hanedanı'nın Uygurlarla diplomatik evlilik yoluyla uzlaşısı sağlamasından dolayı Qingsai Kalesi'ne saldırı düzenledi. Yanzhou Valisi Li Wenyue askeri birlikleri sevk edip Tibetlilerin üzerine yürüdü. 9. ay, Tibet elçisi Shang Qilituosi 尙綺力陀思 gelip anlaşma talebinde bulundu. İmparator buna izin verdi. Atalar tapınağında anlaşmanın duyurulması gerektiğini müzakere ettiler. İmparatorluk Kurban Ritüellerinden Sorumlu Bakan “İmparator Suzong ve Daizong'un eski uygulamalarına dikkat ettiğimizde Tibetlilerle yapılan uzlaşısı görüşmelerinin asla tapınakta ilan edilmediğini görürüz. Ancak İmparator Dezong'un Jianzhong saltanat

¹¹²⁸ Elliot Sperling, “A Captivity in Ninth Century Tibet”, The Tibet Journal, Vol. 4, No. 4, 1979, s. 22-23, 25-26: Sperling'in ilgili makalesinde Tibetlilerin bu saldırılar sonucunda Huainan Bölgesi General Vekili Tan Keze'yi esir aldıkları anlatılmaktadır. Tibetliler, İmparator Xianzong'un öldüğünden haberleri olmadığı gibi Tang ordularının Hehuang bölgesini ele geçirme ihtimalinden tedirginlik duymaktaydı. Tan Keze, onlara imparator Xianzong'un öldüğünü anlatsa da Tibetliler buna inanmamıştı. Türlü işkenceler yaşayan Tan Keze Tibetliler arasında 6 yıl esir yaşayıp sonrasında Tang Hanedanı'na geri dönebildi.

¹¹²⁹ Mackerras, “Sino-Uighur Diplomatic and Trade Contacts”, s. 236.

¹¹³⁰ Beckwith, “The Tibetans in the Ordos and North China”, s. 5; Tsai Wen-shen, “Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (810-900)”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Taipei, 1967, s. 4-6, 9-10.

devresinin sonunda (783) Tibetlilerle Yanping Kapısı'nda anlaşma müzakereleri yapılmıştı. Tibetlilerin dürüstlüğüne önem verilmesi istenmiş, anlaşmaların tapınakta ilan edilmesine dair özel talimat verilmişti. Zhenyuan saltanat devresinin 3. yılında (787), Pingliang'daki görüşmelerde anlaşmayı tapınakta duyurma ritüeli olmamış, bu uygulamaya son verilmişti.” diyerek bunun önüne geçti. Yargı Denetim Meclisi Bakanı ¹¹³¹ Liu Yuanding 劉元鼎 Batıdaki Tibetlilerle ¹¹³² anlaşma toplantısına katılacak elçi olarak, Muharebe Dairesi Bakanlığı Müdürü Liu Shilao 劉師老 da onun yardımcısı olarak görevlendirildi. ¹¹³³ Başbakana Devlet İşleri Dairesi Sağ İdari Yardımcısı Han Gao 韓皋, Baş Müfettiş Yardımcısı Niu Sengru 牛僧孺, Personel Dairesi Bakanı Li Jiang 李絳, Muharebe Dairesi Bakanı Xiao Mian 蕭倓, Hazine Dairesi Bakanı Yang Yuling 楊於陵, Tören Dairesi Bakanı Wei Shou 韋綬, İmparatorluk Kurban Ritüellerinden Sorumlu Bakan Zhao Zongru 趙宗儒, Ulusal Maliye Bakanı Pei Wu 裴武, Başkent Valisi Liu Gongchuo 柳公綽, Sağ Armalı Muhafızlar Generali Guo Zong 郭縱 ve Tibet elçisi Lun Naluo 論訥羅 ile birlikte başkent'in batısı civarında anlaşmaya oturması talimatı verildi.”¹¹³⁴

“Şunlar söylendi: “[Ekim-Kasım 821]¹¹³⁵, *İmparator Wenwu Xiaode* 文武孝德 皇帝¹¹³⁶, *Başbakan Cui Zhi* 崔植, *Bakanlardan Wang Bo* 王播 ve *Du Yuanying'e* 杜元穎 *Kıdemli General ve Tibet elçisi olan Tören Dairesi Bakanı Lun Naluo ve*

¹¹³¹ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 5986; Xiong, **a.g.e.**, s. 107: Dali Qing 大理卿.

¹¹³² “Batıdaki Tibetliler (Xi Fan 西蕃)” burada Tibetlileri ve muhtemelen onların bünyesindeki toplulukları ifade eden genel bir tabir olmalıdır. Ayrıca bu tabirin daha eski zamanlarda kullanılan Xi Rong 西戎 tabirine bir atıf olarak kullanılmış olması da muhtemeldir. Zira başka yerde geçmemektedir.

¹¹³³ **JTS**, 196, s. 5264; **XTS**, 216, s. 6102.

¹¹³⁴ **XTS**, 216, s. 6102.

¹¹³⁵ Pelliot 8 Kasım 821 tarihini vermektedir. Bkz. Pelliot, **Tibet**, s. 73; Tibet ve Tang heyetlerinin bir araya geldiği günün 10 Ekim olduğuna dair görüş de mevcuttur. Bkz. Chen Qingying & Gao Shufen, **a.g.e.**, s. 49; XTS'da anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihin Yitai saltanat devresinin 7. yılı (821) olduğu anlatılır. Yitai 彝泰 veya Tibetçe Gyi'dag dönemi 815-841 yıllarını kapsamaktadır. Diğer dönemlerden farklı olarak Tibet İmparatoru Tritsug Detsen'in dönemini ele almaktadır. İlgili kısım için bkz. **XTS**, 216, s. 6103.

¹¹³⁶ Tang Hanedanı İmparatoru Muzong 唐穆宗 olması gerekir.

diğerleriyle birlikte başkentte, şehrin batısındaki sunak yerinin kuzeyindeki obrukta anlaşma için bir toplantı düzenlenmesi talimatı verdi. Herkesin yüksek sesle yemin edip sürüden bir hayvanın kurban edildiği, yeminin yazılarak kaydedildiği, bölgede sunak yerinin etrafında yukarıdan aşağıya daire biçiminde dönülerek yapılan, kimsenin ihlal etmediği bir tören düzenlendi. Askerlerin çekilip halkın çoğalması için düzenlenen bu törende evlilik yoluyla ilişkilere ve dostluğun sürdürülmesine önem verildi. Sıkı çalışılarak uzun dönemli bir strateji hazırlandı. Buna bağlı olarak düzenlemeler iyileştirilip uygun hale getirildi. Eğer bir irade ve düzen olmazsa iki taraf da yok olur. Zhongxia¹¹³⁷ tarafından kontrol edilen yerlerde Tang Hanedanı egemendir. Batıdaki uzak bölgelerde Büyük Tibet hâkimdir. Bugünden itibaren savaş sonlandırılmıştır. Eski kızgınlıklar ve sorunlar sona erip bütünüyle ortadan kaldırılmış oldu. Amca-Yeğen ilişkisi düzeltilip muteber kılınmış, geçmişteki bağlar desteklenmiştir. Anlaşmaya göre sınırlardaki gözetleme kulelerinden muhafızlar çekilecek, garnizonlarda işaret ateşlerinin dumanı ortadan kalkacak, problemler karşılıklı olarak giderilecekti. Zorbalık ve yağma yapılmayacak, hudutta stratejik konumda yer alan kalelere nöbet karakolları yerleştirilecek, karşılıklı işgaller sonlandırılacaktır. Dağlar ve nehirlerle çevrili stratejik noktalarda kurallara daha önceki gibi sadık kalınacaktır. Bir taraftan düzenbazlık ve ihanet olmayacak, öbür taraftan endişe kalmayacaktır. İki tarafın da sınırları kurulmuştur. Batı büyük Tibet'in, doğu ise muazzam Tang Hanedanı'nın toprakları haline geldi. Bakanlar anlaşmanın yazılı metnini ele alıp batıya¹¹³⁸ duyurdular.”¹¹³⁹

“Büyük Tibet'in Zanpusu, Başbakan Bochanbu ve Shang Qixiner önceden iletilen anlaşma metnindeki esas noktaları kontrol ederek şunları söylediler: “Tibet ve Han uluslarının her biri kontrolleri altındaki sınırlarını muhafaza edeceklerdir. İki tarafın da askeri birlikler sevk edip sefere çıkılmasına, karşılıklı olarak düşmanlığa ve sınır bölgeleri üzerinde işgal planlarına müsaade edilmeyecektir. Eğer şüphe duyulup da görevli olan birisi esir alınmış olursa uygun bir şekilde onlara giyecek ve yiyecek tedarik edilip serbest bırakılacaklardır.” İmparatorluk fermanıyla kabul edildi.

¹¹³⁷ Zhongxia 中夏 antik zamanlardaki Çin toprakları için kullanılan bir tabirdir. Ağırlıklı olarak Sarı Irmağın orta ve aşağı uzantıları arasında kalan merkezi ovayı kapsar.

¹¹³⁸ Qiu fang 秋芳 tabiri Çin felsefesindeki Yin-Yang 阴阳 düşüncesine göre batı yönünü temsil etmektedir. Zira güneşin batışı sonbahar ile ilişkilendirilmiştir. Bunun haricinde yaz güneyle, kış kuzeyle, ilkbahar doğuyla ilişkilendirilmektedir. Bkz. Fung Yu-Lan, **Çin Felsefesi Tarihi**, Çev. Fuat Aydın, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019, s.180.

¹¹³⁹ JTS, 196, s. 5264-5265.

Liu Yuanding tekrar Tibet'e gönderildi. Anlaşmada yer alan 17 devlet adamının her birinin ismi yazıtta listelendi. Anlaşmanın yapıldığı sıralarda Tibetliler gürbüz atlılarıyla Luzhou'da konuşlanmıştı. Lingwu¹¹⁴⁰ Askeri Valisi Li Jincheng 李進誠, Dashi Dağı'nın 大石山 aşağısında Tibetlilerden 3 bin atlıyı mağlup etti."¹¹⁴¹

Tibet İmparatorluğu ile Tang Hanedanı arasında gerçekleşen 821-822 antlaşması katılımcıları ve detaylarıyla birlikte iki devlete ait kayıtlarda oldukça yer edinmektedir. JTS ve XTS'da Tibetlilerle anlaşma toplantısına katılacak elçiler olarak Yargı Denetim Meclisi Bakanı Liu Yuanding ve Muharebe Dairesi Bakanlığı Müdürü Liu Shilao seçilmişti. Tang Hanedanı büyük ihtimalle karışıklığa yer vermemek adına anlaşma metni taslağının Tibet tarafına gösterilip onaylarının alınması için bu elçileri gönderilmiş olmalıydı. Böylelikle bu elçiler Tibet'ten geldikten sonra barış görüşmeleri Tang başkenti Chang'an'ın batısı civarında gerçekleştirilmeye başlandı. Aralarında Tang Başbakanının ve bir Tibetli bakanın da bulunduğu sivil ve askeri birimlerden 12 devlet adamı anlaşma için bir toplantı gerçekleştirdi. JTS ve XTS'daki kayıtlar bu toplantı sırasında yaşanan gelişmeler, uygulanan ritüeller ve alınan kararlar üzerine detaylı bilgiler sunmaktadır. Buna göre, toplantıya katılan herkes anlaşma yemini etmiş, hayvan kurban edilerek yemin pekiştirilmişti. Karşılıklı olarak askeri faaliyetlere son verilip halkın refaha kavuşturulması ve ikili ilişkilerin geliştirilmesinin vurgulandığı görülmektedir. Anlaşmada savaşın sonlandırılması, sınırlarda askeri faaliyetlere son verilip buralardaki muhafızların çekilmesi meseleleri konuşuldu. En dikkat çeken konulardan biri iki devletin birbirini eşit olarak tanımlamasıydı. Diğer ise devletler arasındaki sınır tayini idi. Anlaşma öncesinde Tibetlilerin nüfuzu Güney Ordos ve Çin seddinin güneyindeki komşu bölgelerde, Tüm Gansu ve Hexi'nin güneybatısı boyunca batıda Hami ve Karahoca'ya kadar olan bölgedeydi. Anlaşma sonrasında Tibet'in askeri varlığı 821'deki anlaşmaya göre kısıtlandı. Tang Hanedanı ise bu anlaşmayla Orta Asya'daki eski konumuna dair tüm iddialarından resmen vazgeçmiş oluyordu.¹¹⁴² Sınırların neresi olduğuna dair bir maddenin yer almadığı anlaşma metniyle ilgili olarak Yihong, 783 yılındaki anlaşmada belirlenen sınırın bu anlaşmada da esas alınmış olabileceği görüşünde bulunmuştur. Buna karşın 822

¹¹⁴⁰ XTS'da Lingzhou 靈州.

¹¹⁴¹ JTS, 196, s. 5265; XTS, 216, s. 6102.

¹¹⁴² Beckwith, "The Tibetans in the Ordos and North China", s. 5-6; Lewis, a.g.e., s. 158.

yılında Tibet'ten bir elçilik heyetinin sınır hattının belirlenmesi için Tang sarayına varması bu görüşü tartışmalı kılmaktadır.¹¹⁴³ Tibet tarafından Başbakan Dranga Palkye Yongten ve General Zhang Trisumje ise bu kararlara ek olarak iki tarafta bir görevlinin esir alınması durumunda onun iâşe ve ihtiyaçlarının karşılanıp ülkesine gönderilmesi kararını ekledi.

Netice olarak JTS ve XTS'da da belirtildiği gibi anlaşma metni ve buna katılan devlet adamlarının ismi yazıtlara kazındı. Anlaşmanın yer aldığı yazıtlardan birisi Tibet İmparatorluğu'nun başkenti Lhasa'da Jokhang Tapınağı'nın dışında yer almaktadır. Tibetçe ve Çince olarak yazılan bu yazıtın kuzey yüzünde Tibet İmparatorluğu'ndan 17 delegenin adı, güney yüzünde ise Tang Hanedanı'ndan 17 delegenin adı unvanlarıyla birlikte yer almaktadır. Yazıtta Songtsen Gampo ve Tritsug Detsen dönemlerinde yapılan diplomatik evliliklere, Trisong Detsen döneminde yapılan Qingshui Antlaşmasına, iki devlet arasında amca-yeğen ilişkilerine atıf yapılmaktadır. Anlaşmanın Tang başkenti Chang'an ve Tibet başkenti Lhasa'da icra edildiği, iki adet anlaşma yazıtının oluşturulup başkentlere dikildiği anlatılmaktadır. Iwao'ya göre bu yazıtların başkentlere dikilmesi sınırların tayininden ziyade Tibet İmparatorluğu'nun diplomatik başarısını hatırlatmak gayesi taşıyordu.¹¹⁴⁴ Her ne kadar amca-yeğen olarak hiyerarşik bir ilişki statüsü ele alınsa da Tibet'teki anlaşma yazıtı "*Doğudaki tüm bölge Büyük Tang'ın, batıdaki tüm bölge Tibet'in olacaktır*" diyerek tıpkı JTS ve XTS'daki kayıtlar gibi taraflar arasında eşitliği belirtmektedir. Yine JTS ve XTS'da alınan kararları belirten bu yazıtta ek olarak taraflar arasında kim hak ihlalinde bulunursa karşı tarafın yaptığı misillemenin anlaşma ihlali sayılmayacağı da dile getirilmiştir.¹¹⁴⁵

4.4.2. Elçi Liu Yuanding'in Zanpu ile Görüşmesinden İzlenimler

821 yılında Tang başkenti Chang'an'ın batısında ilk aşaması gerçekleştirilen antlaşma töreninin ikinci aşaması 822 yılında Tibet'te gerçekleştirildi. Önceki yıl anlaşma için taraflar arasındaki diplomasi trafiğini yürüten Liu Yuanding, Tibetlilerin 822 yılında sınırların belirlenmesi talebinde bulunmak için bir elçilik heyeti göndermesi üzerine tekrar Tibet'e gönderildi. Liu Yuanding'in Tibet gözlemleri JTS XTS'daki şu kayıtlarda detaylıca anlatılmaktadır:

¹¹⁴³ Pan Yihong, "The Sino-Tibetan Treaties", s. 147.

¹¹⁴⁴ Iwao, "Reconsidering the Sino-Tibetan Treaty Inscription", s. 25.

¹¹⁴⁵ Richardson, A Corpus of Early Tibetan Inscriptions, s. 106-143.

“Changqing saltanat devresinin 2. yılı (822) 2. ay, Tibet’ten gönderilen elçi gelip sınırların belirlenmesi talebinde bulundu.¹¹⁴⁶ Tibet’e gönderilen Liu Yuanding 4. ayda Zanpunun yazlık meskeninin yer aldığı Menjulu Ovası 悶懼盧川¹¹⁴⁷ civarında ilk kez Zanpu ile görüşmüştü. Bu ova Luosuo Irmağı’nın 邏娑川 100 li güneyindeydi. Zang Nehri 臧河¹¹⁴⁸ bu ovadan akardı ve Zanpunun yazlık meskeni Zang Nehri’nin kuzeyindeydi. Zanpu’nun yazlık meskeni etrafında 10 adım sıklıkla birbirine bağlı yüzlerce uzun mızrak kuruludur. Merkezdeki dikili büyük bayrağa kadar üç kapı vardır. Her biri 100 adım mesafeye birbirinden ayrılır. Tam teçhizatlı askerler kapılarda kontrolü sağlar. İçeride şamanlar kuş biçiminde şapkaları ve kaplan figürlü kuşaklarıyla ruhları kandırmak maksadıyla dans ederek davullarına vururlar. Buraya giren herkes sıkı bir biçimde arandıktan sonra içeri alınır. İçeride mücevherlerle bezenmiş korkuluklarla çevrili yerden yüksek bir platform vardır. Zanpu oradaki çadırında istikamet eder. Ejderha, kaplan ve panter şeklinde altından dekorlar yer almaktaydı. Zanpunun kıyafeti beyaz, kaba dokumadan mamul idi. Başında kızıl şafak renginde bir örtü bağlıydı. Altın kakmalı bir kılıç takıyordu. Bochebu 鉢掣逋 onun sağında duruyordu. Başbakan ise platformun aşağısında yer almaktaydı. Tang Hanedanı elçileri varınca Denetleme Sekreteri Lun Xidare 論悉答熱 gelip anlaşma üzerine konuştu. Devlet işlerinin yürütüldüğü bu meskenin sağ tarafında büyük bir eğlence tertip edildi. (...) Anlaşmanın yapıldığı sunak yeri 10 adım genişliğinde, 2 chi uzunluğunda idi. Elçiler ve Tibet bakanlarının olduğu ondan fazla kişi sunak yerinde sıralandı. Boy beylerinin de aralarında bulunduğu 100’den fazla kişi sunak yerinin aşağısına oturdu. Sunak yerinin üzerine büyük bir divan kuruldu. Bochebu sunak yerine çıkıp anlaşmayı deklare etti. Bir kişi de ondan tercüme yapıp sunak yerinin aşağısındakileri bilgilendirdi. Sonrasında kurban edilen hayvanın kanı yemin gereği dudaklara sürüldü fakat Bochebu sürmedi. 5. ayda anlaşma tamamlandığında Budist keşişler tarafından bir kez daha yemin edildi. İçmek için

¹¹⁴⁶ JTS, 196, s. 5265; XTS, 216, s. 6102.

¹¹⁴⁷ XTS’da Mendalu Ovası 悶怛盧川. Pelliot bu yer adı için Menhenglu 悶恆盧 demektedir. Bkz. Pelliot, **Tibet**, s. 130.

¹¹⁴⁸ Zang Nehri 臧河, Tibet’in güneyinde başkent Lhasa’nın bulunduğu ovadan akan Yarlung Zangbo Nehri olmalıdır.

safran/zerdeçal çayı yaptılar. Elçilerle bir araya gelerek birbirlerini tebrik ettiler. Böylece sunak yerinden aşağı indiler.”¹¹⁴⁹

“Liu Yuanding Tibet’ten gelirken Hezhou’dan geçmiş, şehirdeki Tibet Mareşali Shang Tazang onu Daxia Nehri 大夏川¹¹⁵⁰ civarında ağırlamıştı. Devlet İşleri Bakanı Shang Qixiner¹¹⁵¹ şunu söyledi: *“Uygurların devleti küçüktür. (816 yılında) çölü aşarak üzerlerine sefere çıkıp onları takibata almıştım. İki günlük mesafedeki şehirlerinin surlarına kadar gitmiştim. Onları tez vakitte imha etmeyi planlıyordum ki o sırada ülkemde ölen Zanpu için yas tutulduğunu haber alınca geri döndüm. Uygurlar güçsüz iken nasıl olur da Tang ülkesi onlara bizden daha çok ehemmiyet verebilir?”* Liu Yuanding bunun üzerine *“Uygurlar ülkemizde zor zamanlarda imdadımıza yetişerek değerli hizmetlerde bulunmuşlardır. Bunun haricinde asla zor kullanarak topraklarımızı ele geçirmek hadsizliğinde bulunmamışlardır. Hal böyle iken neden onlara değer vermeyelim?”* diye cevap verdi.”¹¹⁵²

“6. ay, Tibetlilerin teşekkür etmek adına elçi olarak gönderdiği Lun Xinoxu 論悉諾息 ve diğerleri Liu Yuanding ile geldiler. Liu Yuanding imparatora saygılarını sunup *“4. ayın 24. günü Tibetlilerin çadır kentine varıldı. 5. ayın 6. günü anlaşma müzakereleri tamamlandı.”* dedi. Sol Muhafız Kıdemli Generali Ling Hutong 令狐通 ve İmparatorluk Atları Bakan Yardımcısı Du Zai 杜載 Tibetlilere karşılık verilmesi için gönderildi.”¹¹⁵³

“Aynı yılda Shang Qixiner askerleriyle birlikte Uygurlara ve Tangutlara saldırdı.”¹¹⁵⁴

822 yılının 4. ayında Tibet’e varan Tang elçisi Liu Yuanding, Lhasa şehrinin doğusunda Tibet İmparatoru Tritsug Detsen’in yazlık sarayına varmıştı. İmparatorun ana çadırının bulunduğu yere kadar yaklaşık 80 metre aralıklarla üç kapıdan geçen Liu Yuanding, sıkı denetimin olduğunu vurgulayarak Tibet İmparatorunun iyi

¹¹⁴⁹ JTS, 196, s. 5266; XTS, 216, s. 6103.

¹¹⁵⁰ Daxia Nehri, Sarı Irmak’ın bir kolu olup günümüzde Qinghai eyaletindeki Huangnan Tibet Özerk İli’nden doğarak kuzeydoğu’da Gansu eyaletindeki Linxia’ya kadar akmaktadır.

¹¹⁵¹ XTS’da bu konuşmayı Mareşal Shang Tazang yapmaktadır.

¹¹⁵² JTS, 196, s. 5265; XTS, 216, s. 6103-6104.

¹¹⁵³ JTS, 196, s. 5265; XTS, 216, s. 6104.

¹¹⁵⁴ XTS, 216, s. 6104.

korunduğunu belirtmektedir. İmparator ve çevresinin Budizm'i benimsemiş olmasına rağmen içeride şaman ayinlerinin yapıldığına tanıklık etmesi muhtemelen Tibet'te yerel inanışlara hâlâ hürmet edilmesinden dolayı idi. Esasında Tibet İmparatorunun şehirde kalmak yerine yazlık sarayında bir çadırdaki kalması Tibetlilerin konargöçer geleneklerine de bağlılık göstermelerinden dolayı idi. Bu nedenle inanışlarını değiştirip şehir hayatını deneyimlemeleri onların geleneksel yaşam tarzlarını ve inanışlarını bütünüyle ortadan kaldıramamıştı.

Liu Yuanding sıkı bir kontrol içerisinde bu kapılardan geçtikten sonra Tibet İmparatoru Tritsug Detsen'in huzuruna çıktı. İmparatorun çadırı oldukça süslü bir platform üzerinde idi. Budizm'i benimsemiş olsa da çadırında yer alana ejderha, kaplan ve panter desenleri Tibetlilerin animist dünyasının ve savaşçı karakterlerinin bir tezahürü olmalıydı. Sağında Keşiş Başbakan Dranga Palkye Yongten bulunmaktaydı. Diğer devlet adamları ise statü olarak platformun aşağısında yer alıyordu. Anlaşma üzerine bir görüşme gerçekleştirilip sonrasında bir ziyafet tertip edildi. Ardından Tibetli bakanlar ve boy beyleri, Tibet elçilik heyeti ile bir sunak yerinde toplandı. Dranga Palkye Yongten burada toplananlara anlaşmayı deklare etti. Sonrasında ise bir hayvan kurban edilip kanı dudaklara sürülerek yemin töreni gerçekleştirildi. Dranga Palkye Yongten'in Budist oluşu sebebiyle bu ritüeli gerçekleştirmemesi Tang elçilerinin de dikkatini çekmiş olmalıydı. Tibetliler geleneksel anlayışlarına göre bir anlaşma yemini töreni düzenledikten sonra bununla yetinmeyip Budist tarzda bir yemin törenini Budist keşişlerle birlikte düzenlediler. Böylece Tang başkenti Chang'an civarında başlayan anlaşma töreni Tibet başkenti Lhasa civarında tamamlanmış oluyordu.

Tang Hanedanı elçisi Liu Yuanding, Qinghai-Gansu sınırında yer alan Hezhou üzerinden ülkesine dönerken burada Tibet Mareşali Shang Tazang ve Bakan Shang Qixiner tarafından ağırlandı. Shang Qixiner, Uygur Kağanlığı'na 816 yılında düzenlediği seferde onları ortadan kaldırmak üzere olduğunu fakat Tibet İmparatoru Tride Songtsen'in ölümü sebebiyle geri çekilmek durumunda kaldıklarını belirterek Uygur Kağanlığı'na olan hasmane tutumunu yansıtmakta, Tang Hanedanı'nı ise Uygur Kağanlığı'nı desteklemekle suçlamaktadır. Tang elçisi ise Uygur Kağanlığı'nın geçmişte yaptıkları yardım nedeniyle onlara ehemmiyet gösterildiğini belirtmektedir. JTS ve XTS'daki bu kayıtlar Tibetlilerin Uygurlarla olan düşmanlığının bir süre daha devam ettiğini göstermektedir. Hatta Tibetli Bakan Shang Qixiner'in Tangutların

yanısıra Uygurlar üzerine de sefere çıkması buna bir örnektir fakat bu düşmanlık muhtemelen onun şahsi düşüncesi gibi görünmektedir. Zira kısa bir süre sonra Tibetlilerin Uygurlara karşı yürüttüğü politika tıpkı Tang Hanedanı'yla olduğu gibi köklü bir değişime uğradı. JTS ve XTS'da yer almayan bu değişim Tibetlilerin Uygur Kağanlığı ve Nanzhao Krallığı ile barış antlaşması yapmasıdır. Dunhuang'da bulunan I.O. 751 numaralı Tibetçe elyazmasında Tibetlilerin Koko Nor'un batısındaki Yermotang'da Dega-yutsal Manastırı'nda Tang Hanedanı'nın yanısıra Uygur Kağanlığı ve Nanzhao Krallığı ile 822 veya 823 yılında barış yaptığı ele alınmaktadır. Tibetlilerin bu hareketi Tang Hanedanı'nın Uygur Kağanlığı ve Nanzhao Krallığı'nı kendi saflarına çekerek Tibet'i kuşatmasına karşı yapılmış diplomatik bir hareketti.¹¹⁵⁵ Böylece Tibet'te genel anlamda barıştan yana bir politik anlayışın hâkim olduğu, yayılmacı anlayışın sona erdiği söylenebilir.

4.4.3. Uzlaş Dönemi Sonrası Düzenli Olarak Gelen Tibet Elçileri

Tibetlilerin Tang Hanedanı, Uygur Kağanlığı ve Nanzhao Krallığı ile 821-823 yılları arasında gerçekleştirdikleri barış antlaşmaları sonucunda Tibetlilerin askeri faaliyetleri de durma noktasına geldi. JTS ve XTS bundan itibaren Tibet İmparatoru Tritsug Detsen'in ölümüne kadar sadece Tibet ve Tang arasında gidip gelen elçilik heyetlerinden ve hediyelerden bahsetmektedir. Kayıtlarda sadece dikkat çeken bir gelişme olarak Sichuan'daki Weizhou'da Muhafız Komutanlığı yapan Xidamou'nun 悉怛謀 Tang Hanedanı'na teslim olması ve Tibetliler açısından stratejik öneme sahip bu şehrin Tang Hanedanı'na geçmiş olmasıdır. Bunun haricinde kayıtlar seyrekleşmekte, 823-825, 831-832, 836-837 yıllarına dair kayıtlar yer almaktadır:

“Changqing saltanat devresinin 3. yılı (823), 1. ay, tâbiyet bildirip tebrik etmek için gönderilen Tibet elçisi Lun Dare 論答熱 geldi.”¹¹⁵⁶

“Changqing saltanat devresinin 4. yılı (824) 9. ay, Wutai Dağı'nın 五臺山¹¹⁵⁷ haritasını talep etmek için elçi gönderdiler. 10. ay haraç olarak yaklar ile gümüşten yapılma gergedan, koyun ve geyik figürlerinden birer tane haraç sundular.”¹¹⁵⁸

¹¹⁵⁵ Lin Guanqun, *a.g.e.*, s. 18; Janosh Szerb, “A Note On The Tibetan-Uigur Treaty of 822-823 A.D.”, Contributions on Tibetan Language, History and Culture, Vol-I, ed. Ernst Steinkellner, Helmut Tauscher, Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1995, s. 376; Kazushi Iwao, “Kodai Chibetto teikoku no gaikō to ‘sangoku kaimei’ no seiritsu” Tōyōshi kenkyū, 72/4, 2014, s. 731, 740.

¹¹⁵⁶ JTS, 196, s. 5266.

“Baoli saltanat devresinin 1. yılı (825) 3. ay, Tibet’ten elçi olarak gönderilen Shang Qilire 尚綺立熱 saraya gelip uzlaşa talebinde bulundu. 9. ay, İmparatorluk Ağırhama Bakanı Li Rui 李銳 elçi olarak görevlendirilip karşılık vermek için Tibet’e gönderildi.”¹¹⁵⁹

“Dahe saltanat devresinin 5. ve 6. yılları (831-832) Tibetliler durmaksızın elçiler gönderip imparatora haraç sundular. Tang Hanedanı elçileri de bu zaman zarfında iade-i ziyarette bulundu.”¹¹⁶⁰

“5. Yıl (831), Weizhou 維州 Muhafız Komutanı Xidamou 悉怛謀 teslim olmak amacıyla şehir ahalisini de yanına alınca Jiannan’da Xichuan 西川 Askeri Valisi Li Deyu 李德裕 onları kabul etti. Alametlerini, mühürlerini, silahlarını ve zırhlarını aldı. Ayrıca komutanlardan Yu Zangjian 虞藏儉 şehri almak için gönderildi. İdari bölgenin güneyinde Chang Jiang’ın yukarısındaki Min Dağı’na 岷山 varılır. Kuzeybatıda Long Dağı’na 隴山 ulaşılır. Bir tarafı uçurum olup üç tarafı Chang Jiang’ın kıyısındadır. Tibetliler tarafından Wuyou Şehri 無憂城 olarak anılan bu yer güneybatı noktasını savunmak maksadıyla yapılmıştır. Niu Sengru hükümette görevli iken Xidamou’nun geri gönderilmesi tartışılmış, nihayetinde Weizhou ona geri verilmişti. Tibetliler tüm Rongları korkutmak maksadıyla geride hiçbir canlı kalmayacak şekilde her şeyi yok etti. O zamandan itibaren 5 yıl Tibet’ten elçi geldi. Onlara da elçiler göndererek karşılık verildi. İmparatora sundukları şeyler arasında yeşim taşlı bir kemer, altın bir

¹¹⁵⁷ Wutai Dağı 五臺山, Shanxi’deki Xinzhou 忻州 bölgesinde, Taiyuan Şehri’ne 太原市 230 km mesafede yer almaktadır. Doğu, batı, kuzey, güney ve merkezde beş tepesinin olmasından dolayı bu adı almıştır. Sichuan’daki Emei Dağı 峨眉山, Zhejiang’daki Putuo Dağı 普陀山 ve Anhui’deki Jiuhua Dağı 九华山 ile Çin’de Budizm açısından kutsal kabul edilen dört dağdan biri olarak bilinmektedir.

¹¹⁵⁸ JTS, 196, s. 5266.

¹¹⁵⁹ JTS, 196, s. 5266.

¹¹⁶⁰ JTS, 196, s. 5266.

kâse, susamuru kürkünden elbise, yak kuyruğu¹¹⁶¹, kızıl şafak renginde yün kumaş, at, koyun ve deve vardı.”¹¹⁶²

“Kaicheng saltanat devresinin 1. ve 2. yılları (836-837), Tibet’ten elçiler geldi.”¹¹⁶³

4.4.4. Tritsug Detsen’in Son Zamanları ve Ölümü

821-823 yılları arasında Tang Hanedanı, Uygur Kağanlığı ve Nanzhao Krallığı ile barış antlaşmaları yaparak yayılcı politikaya son veren Tibet İmparatoru Tritsug Detsen’in son zamanları hakkında XTS ve ZZTJ’de kısa bir kayıt yer almaktadır:

“Kaicheng saltanat devresinin 3. yılı (838), yaklaşık 30 yaşında iken Zanpu hastalanıp iş yapamaz olmuş, Başbakan ülkenin idaresinde görevlendirilmişti. Bu nedenle Merkezi Ülke ile savaşamadılar. Uzun zamandır sınırlarda sorun yaşanmadı. Zanpu ölünce kardeşi Damo 達磨 onun yerini aldı.”¹¹⁶⁴

XTS ve ZZTJ’ne göre Tritsug Detsen kötü sağlık koşulları ve hastalıktan mustarip idi. Bu kaynaklarda onun yaklaşık 30 yaşında olduğu fakat hastalık sebebiyle idari işlerle ilgilenemediğinden bahsedilir. Bu nedenle önemli meseleleri bakanlarına tevdi etmiş, kısa bir süre sonra da hayatını kaybetmişti. Guanqun, bu kayıtlardan yola çıkarak onun muhtemelen 836-837 yılları aralığında 31-32 yaşlarında ölmüş olabileceği kanaatindedir.¹¹⁶⁵

Tritsug Detsen’in son zamanlarından itibaren Tibetlilerin Tang Hanedanı’na karşı saldırgan politikası da ortadan kalkmış, Tang Hanedanı sınırları artık huzura kavuşmuştu. Buna karşın Tibet İmparatorluğu ise karışıklıklar içerisinde olmalıydı. İmparator Wenzong’un Taihe döneminde (827-836) Tibet sınırındaki Jingyuan Askeri Komiseri Wang Maoyuan’ın Tang sarayına sunduğu raporda “Tibetlilerin hükümdarının hastalıkla uğraştığı ve halkını umursamadığından, kendisine sadık olan bakanlarını ortadan kaldırdığından, halktan ağır vergiler topladığından, her yıl

¹¹⁶¹ Yak Kuyruğu hiyerarşik bir sembol olarak tuğların ve şapkaların saçaklarında da kullanılırdı. Bkz. Ögel, **Hun İmparatorluğu I**, s. 241.

¹¹⁶² XTS, 216, s. 6104.

¹¹⁶³ JTS, 196, s. 5266.

¹¹⁶⁴ XTS, 216, s. 6104-6105; ZZTJ, 246, s. 7938: ZZTJ’de Tritsug Detsen’in adı Yitai 彝泰 olarak geçmektedir.

¹¹⁶⁵ Lin Guanqun, **a.g.e.**, s. 10.

kuraklık zamanı birçok insanın öldüğünden, bu nedenle halkın ona baş kaldırdığından” bahsedilmektedir.¹¹⁶⁶

Tritsug Detsen devletin yayılmacı askeri karakterini tersine çevirdi. Tang resmi tarihlerinde değinilmeyen fakat Tibet kaynaklarında yer alan açıklamalara göre bu dönemde Budizm üzerine oldukça fazla imtiyazlar verildiği ve dayatmalar uygulandığı bilinmektedir. Sangha olarak adlandırılan Budist zümre devletin en önemli kademelerinde yer alıp alınan kararlar ve uygulanan politikalarda söz sahibi olmaktaydı. Bunlar Tritsug Detsen’in himayesinde olduğundan onlara karşı yapılan ithamlar ve saygısızlıklar ağır bir şekilde cezalandırılmaktaydı. Keşişleri bir suçla itham edip parmağıyla gösteren kişinin elinin kesilmesi ve keşişlere küçümser gözle bakan gözlerin oyulması bunlara birer örnektir. Ayrıca halk manastırlar için angarya görevine mecbur bırakılmıştı. Devlet ekonomisinin takviye edilmesinde önemli etken olan yayılmacı politikanın yavaşlayıp durma noktasına gelmesiyle aynı akıbete uğrayan Tibet’in ekonomisi de dini harcamalarla zorlanmıştı. Bu durum hem Tibet’in gelenekçi anlayışa ve inanışa sahip üst zümresinde hem de halk nezdinde büyük bir karşıtlığın oluşmasına neden oldu.¹¹⁶⁷ Budist keşiş olan Tibet Başbakanı Dranga Palkye Yongten 836 yılında muhafazakâr bakan zümresi tarafından gözden düşürülüp öldürüldü. Tibet İmparatoru Tritsug Detsen de bundan kısa bir süre sonra hayatını kaybetti. XTS ve ZZTJ’nin aksine bazı Tibet kaynakları Budist karşıtı olan birkaç bakan tarafından Tritsug Detsen’in öldürüldüğünden bahsetmektedir.¹¹⁶⁸ Bu nedenle Tritsug Detsen’in ölümü tartışmalıdır.

4.5. DAMO (LANG DARMA) DÖNEMİ

Tritsug Detsen’in ölümünden sonra Tibet İmparatorluğu tahtına kardeşi Lang Darma, başbakanlığa ise Budizm karşıtlığıyla bilinen We Gyaltore Taknye geçti. Lang Darma’nın tahtta kaldığı tarih aralığı tartışmalıdır. JTS ve XTS’da 838-842, Tibet kaynaklarında ise 841-842 veya 841-846 olarak görünmektedir.¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁶ QTW, 684, s. 4134; McGrath, “The Princess and the Plague”, s. 639, 656: QTW, Tibet’te yaşanan ölümleri kuraklığa bağlamaktadır. Buna ek olarak 832 yılında Orta Asya’da meydana geldiği bilinen hıyarcıklı vebanın Tibet’te de görülme ihtimali bulunmaktadır.

¹¹⁶⁷ Lin Guanqun, a.g.e., s. 19; Dargay, “Sangha and State”, s. 439; Kapstein, *The Tibetans*, s. 79, 81.

¹¹⁶⁸ Lin Guanqun, a.g.e., s. 20; Snellgrove & Richardson, a.g.e., s. 94.

¹¹⁶⁹ Imaeda, “Chinese texts on the Tibetan king Glang Dar ma”, *Bukkyô-gaku Seminâ (Buddhist Seminar)*, 74, 2001, s. 26, 28,

Esasında Lang Darma'nın Tibet İmparatoru olmak için pek yetkin olmadığı görülmektedir. XTS'daki kayıtlarda onun içki müptelası, av partilerine ve kadınlara düşkün, gaddar birisi olduğu, böylelikle ona karşı huzursuzluğun giderek arttığı anlatılmaktadır.¹¹⁷⁰ Bu çerçevede Tibet İmparatorluğu'nun, Tibet Başbakanı We Gyaltore Taknye önderliğinde Budist karşıtı muhafazakâr Tibet boylarının idaresi altında olduğu ve Budizm'e karşı ülkede köklü bir tasfiyenin yapılmaya çalışıldığı söylenebilir.¹¹⁷¹

Tibet İmparatoru Lang Darma döneminde yaşanan gelişmeler hakkında Tang resmi tarihleri fazla bir kayıt barındırmamaktadır. Sadece XTS'da kısa bir kayıtta Tibetlilerin 839 yılında Tang sarayına sebebi bilinmeyen bir şekilde elçi gönderdikleri, bu yılda Tibet'te türlü felaketlerin yaşandığı ele alınmaktadır:

“Kaicheng saltanat devresinin 4. yılı (839), Li Jingru 李景儒 Tibet'e elçi olarak gönderildi. Tibet'ten elçi Lun Jire 論集熱 ile saraya geldi. Tibetliler yeşim taşından eşyalar, koyunlar ve atlar sundu. O sıralarda ülkelerinde bir deprem meydana geldi. Yerden sular fışkırırken Min Dağı 岷山 çöktü. Tao Irmağı 洮水 üç gün tersine aktı. Sıçanlar mahsulleri talan etti. İnsanlar kıtlık ve salgına maruz kaldı. Ölüler perişan bir halde dağ gibi yığıldı. Shan 鄯 ve Kuo 廓 bölgeleri arasında gece askeri davul sesleri duyulduğunda ahalinin yüzü dehşet içerisinde olurdu.”¹¹⁷²

Tibet İmparatorluğu'nun son zamanlarında yaşadığı doğal felaket, kıtlık ve salgınlar hakkında JTS'da kayıt mevcut değildir. XTS'da ele alınan kayıt haricinde daha öncesinde Tritsug Detsen döneminde yaşanan kıtlığa atıf yapan Tibet sınırındaki Jingyuan Askeri Komiseri Wang Maoyuan'ın Tang sarayına sunduğu rapor mevcuttur. Çince kaynaklar Tibet'te uzun bir süredir kuraklık ve kıtlık yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu kaynakları destekleyecek mahiyette yapılan iklimsel çalışmalar Tibet'te 800-877 yılları arasında yağış oranında ve sıcaklıkta ani düşüşün göl seviyelerinde düşüş yarattığı, bunun da imparatorluğun parçalanma ve nihai çöküş dönemine denk gelen şiddetli kuraklık koşullarının başlangıcına işaret ettiğini

¹¹⁷⁰ XTS, 216, s. 6104-6105.

¹¹⁷¹ Schaik, **Tibet**, s. 45-47.

¹¹⁷² XTS, 216, s. 6105.

ele almaktadır.¹¹⁷³ Yaşanan bu kuraklık muhtemelen sıçanların mahsullere zarar vermesi ve böylelikle salgın yaşanmasına neden olmuş olabilir. Uygur Kağanlığı da 839 yılında salgın ve şiddetli kış koşulları sebebiyle zayıflamıştı.¹¹⁷⁴ Bu bakımdan İç Asya'da sadece Tibetlileri değil aynı zamanda Uygurları bile etkileyecek kadar geniş çaplı iklimsel olaylar ve salgının yaşanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bir diğer husus da yine 839 yılında Sichuan'ın Chengdu şehrinden Gansu'ya uzanan Min Dağı'nın çökmesi ve Qinghai'dan Gansu'da doğru akan Tao Irmağı'nın tersine akması olayıdır. Bunun Gansu'nun güneyinde Qinghai eyaletine yakın olan Gannan 甘南 Tibet Özerk Bölgesi'nde gerçekleşmiş bir depremin etkisi olduğu tahmin edilmektedir.¹¹⁷⁵ Bu olay XV. yüzyıl kaynağı olan Mavi Yıllıklar'da da XTS'daki kayda paralel bir şekilde verilmektedir. Burada kayıtlardaki felaketlerle birlikte kötülük alametlerinin ortaya çıkıp hükümdarlığın parçalara ayrıldığı anlatılmaktadır.¹¹⁷⁶ Qinghai, Sichuan ve Gansu eyaletleri arasında günümüzde aktif fay hatlarının yoğunlukta olması bu kaydın o dönem yaşanmış büyük bir depreme işaret etmesini muhtemel kılmaktadır.¹¹⁷⁷ Bu doğal afet ile ilgili detaylı bir veri bulunmamaktadır fakat bunun Tibet'i etkileyen olumsuz iklimsel koşullar kadar tahribat yaratması pek mümkün değildir.

Budist ve anti-Budist boylar arasında yaşanan çatışmalar, doğal afet, kıtlık, salgın, askeri ve iktisadi gücün çöküşü yaşanırken 842 yılına gelindiğinde Tibet İmparatorluğu'nun son hükümdarı Lang Darma, imparatorluğun bu koşulları altında hayatını kaybetti. JTS ve XTS'da Lang Darma'nın ölümünün Tang sarayında duyurulması kısaca şöyle anlatılmaktadır:

“Huichang saltanat devresinin 2. yılı (842), Zanpu Damo hayatını kaybetti. 12. ay, Zanpunun cenaze yasını bildirmek için Lun Zanre ve diğerleri Tibet'ten elçi

¹¹⁷³ Chen Zhitong, v.d., **a.g.m.**, s. 3; Hou Juzhi, v.d., **a.g.m.**, s. 1192.

¹¹⁷⁴ Tsai Wen-shen, **Uygurlar**, s. 28.

¹¹⁷⁵ Shao Wenlong, **Gansu shengzhi di er juan dashiji**, Lanzhou, Gansu Renmin Chubanshe, 2017, s. 87.

¹¹⁷⁶ George N. Roerich, **The Blue Annals**, Calcutta, Motilal Banarsidass, 1949, s. 53.

¹¹⁷⁷ Qinghai, Sichuan ve Gansu eyaletlerindeki başlıca aktif fay hatlarının haritası için bkz. Wei Ning, Li Xiaochun, Wang Ying, v.d., “**A preliminary sub-basin scale evaluation framework of site suitability for onshore aquifer-based CO2 storage in China**”, International Journal of Greenhouse Gas Control, 12, 2013, s. 238.

olarak gönderildi. Saray Binası Müdür Yardımcısı¹¹⁷⁸ Li Jing'e 李璟 Zanpunun cenaze törenine iştirak etmesi talimatı verildi."¹¹⁷⁹

Lang Darma dönemi Tibet tarihinde büyük çağlı Budist karşıtı hareket devri olarak görülmektedir. Özellikle Başbakan We Gyaltore Taknye önderliğinde yürütüldüğü anlaşılan Budist karşıtlığı sonucunda Budist sınıfın siyasi gücünün kesildiği, mali desteklerinin azaltıldığı bilinmektedir. Çin kaynakları son Tibet İmparatoru Lang Darma'nın ölüm sebebini belirtmemektedir. Bazı Tibet kaynakları onun Samye Manastırı'nda Budist keşiş olan Lhalung Pelgyi Dorje tarafından suikasta uğrayıp öldürüldüğünü anlatmaktadır.¹¹⁸⁰ Lang Darma'nın ölümüyle birlikte Yarlung Hanedanı da son buldu. Richardson'un da belirttiği gibi Tibet İmparatorluğu'nun yıkılışı iki yüzyıl boyunca Orta Asya'ya kadar uzanan Tibet askeri gücünün ve siyasi etkisinin yayılımının da sonu oldu. Bundan itibaren Tibetliler etnik ve coğrafi sınırlarının dışında askeri ve siyasi açıdan güçlü bir faaliyette bulunamadılar.¹¹⁸¹

4.6. TİBET İMPARATORLUĞU'NUN YIKILIŞI SONRASINDA YAŞANANLAR

Tibet İmparatoru Lang Darma'nın 842 yılındaki ölümü ve ardında bir varis bırakmaması iç çatışmalar içerisindeki Tibet İmparatorluğu'nun yıkılış sürecini taht kavgalarıyla ve bakanların mensup olduğu boyların çatışmasıyla daha da körükledi. JTS, Lang Darma'nın ölümünden sonra Tibet'te yaşanan süreç hakkında artık sessiz kalmaktadır. Bundan sonra yaşananlar XTS'deki Tibet bölümünde 842-872 yılları arasındaki kayıtlarda kesintili olarak, Song Shu'da ise özet olarak yer almaktadır.¹¹⁸² Bu kayıtlar Tibet İmparatorluğu'nun yıkılış sürecini ve iç çatışmaları ele aldığı için kıymetlidir. Bu döneme ait kayıtlar şunlardır:

"Zanpu Damo'nun oğlu yoktu. Bu nedenle eşi Chen'in 絝 kardeşi Shang Yanli'nin 尙延力 oğlu Qilihu 乞離胡 Zanpu olarak başa geldi. Küçük olması sebebiyle ölen Zanpu'nun eşi Chen 3 yıl onun yerine idareyi yürüttü. Başbakan Jieduna 結都那,

¹¹⁷⁸ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 708. Xiong, **a.g.e.**, s. 245: Jiangzuo shaojian 將作少監.

¹¹⁷⁹ JTS, 196, s. 5266; XTS, 216, s. 6105.

¹¹⁸⁰ Stein, **Tibetan Civilization**, s. 69; Schaik, **Tibet**, s. 46.

¹¹⁸¹ Snellgrove & Richardson, **a.g.e.**, s. 111.

¹¹⁸² Song Shu'daki ilgili kısım için bkz. **SnS**, 492, s. 14152.

Qilihu'ya ithafen “Ölen Zanpu'nun hâlâ bir sürü akrabası varken neden Chen sülalesinden birisi tahta geçiyor?” diyerek ona bağlı olmayı reddetti. Müteessir bir şekilde oradan ayrıldı. Hükümetin başına geçenler onu ortadan kaldırdı.”¹¹⁸³

“Tibetli General Shang Kongre 尙恐熱¹¹⁸⁴ Lamen Ovası 落門川¹¹⁸⁵ civarında sefer düzenlemekle görevlendirilmişti. Soyadı “Mo 末”, adı “Nongli 農力” idi. Hilekârlık ve kurnazlıkta oldukça iyi olan Shang Kongre 3 boydan topladığı 10 bin atlıyla Shanzhou Askeri Valisi Shang Bibi'ye 尙婢婢 saldırdı. Shang Bibi Yangtong ulusundandı. Soyadı “Molu 沒廬”, adı “Zanxinya 贊心牙” idi. Nesiller boyu ailecek Tibet soylusu olarak kaldı. Dürüst ve merhametliydi. Biraz kitabetten anlardı. Resmi işlerden hoşlanmamasına rağmen Zanpu onu zorla atamıştı. Shang Kongre onun topraklarını yağmalayıp Weizhou'ya 渭州 vardı. Başbakan Shang Yusiluo 尙與思羅 ile Bohan Dağı 薄寒山 civarında çarpıştı. Shang Yusiluo mağlup olup Songzhou'ya kaçtı. Supi, Tuyuhun ve Yangtong boylarının askerlerinden oluşan 80 bin kişilik kuvvetle bir araya gelip Tao Irmağı civarını bir başına savundu. Shang Kongre, Supi ve diğer boylara şunu söyledi: “Başbakanın kardeşleri Zanpu'yu öldürdü. Onların aksine Tanrı beni onların cezalandırılması için meşru ordumla gönderdi. Sizler onlara katılmakla hainlerin ülke aleyhine hareket etmelerine destek mi olacaksınız?” Supi ve diğer boylar şüpheye kapıldı ve savaşmaktan vazgeçti.¹¹⁸⁶ Shang Kongre, komutasındaki hafif süvarilerle ırmaktan geçti. Tüm boylar ona tâbi olmuş, ona bağlananların sayısı 100 bini aşmıştı. Shang Yusiluo'yu ele geçirip boğarak öldürdü.”¹¹⁸⁷

“Huichang saltanat devresinin 3. yılı (843), Ülkedeki ahali Zanpu'nun meşru olmayan bir şekilde tahta çıkmasından dolayı ayaklanıp ondan uzaklaştı. Aynı yıl askeri birliklerinden destek sağlamak için Qinghai askeri valisi ile anlaşılan Shang

¹¹⁸³ XTS, 216, s. 6105.

¹¹⁸⁴ ZZTJ'de Lun Kongre 論恐熱.

¹¹⁸⁵ Lamen Ovası 落門川, ZZTJ'ye göre Gansu'da Weizhou'daki 渭州 Longxi 隴西 ilçesinin güneydoğusunda yer almaktadır. Bkz. ZZTJ, 246, s. 6960.

¹¹⁸⁶ ZZTJ'ye göre bu boylar arasında Tuyuhun, Tangut ve Wamo 嗚末 boyları da yer almaktaydı. Bkz. ZZTJ, 246, s. 6960.

¹¹⁸⁷ XTS, 216, s. 6105.

Kongre kendisini başbakan ilan etti.¹¹⁸⁸ 200 bin kişilik kuvvetiyle Shang Bibi'ye saldırdı. Binden fazla li ilerleyip Zhenxi Ordugâhı'na vardı. Kopan fırtına ve çarpan yıldırımlar sebebiyle ölen görevlilerin sayısı 10'dan fazlaydı. Koyun, at ve develerin de yüzlercesi telef oldu. Shang Kongre bundan oldukça zarar gördü. Orduyu dizginleyip ilerlemedi. Shang Bibi bunu duyunca cömert hediyelerle birlikte dostça bir anlaşma mektubu sundu. Shang Kongre bundan oldukça memnun olup onun hakkında şunu dedi: *"Shang Bibi bilgin birisidir fakat nasıl askeri meselelerden anlayabilir? Zanpu olsam başbakanlığı ona bırakmayı kabul ederim."* Nihayetinde geri çekilip Daxia Nehri'nde 大夏川 kamp kurdu."

"Shang Bibi, komutanlarından Mangjiexin 龐結心 ve Mangluoxuelü'yü 莽羅薛呂 Hezhou'nun güneyinde Shang Kongre'ya saldırmaları için yolladı. 40 bin askerle pusu kuruldu. Dağda konuşlanan Mangjiexin, Shang Kongre'ya oldukça ağır bir mektup gönderdi. Shang Kongre buna öfkelenildi. Gürbüz askerleriyle savaşmaya çıktı. Mangjiexin kuzeye doğru sahte ricat yapınca Shang Kongre onu 10 li boyunca takip etti. Mangluoxuelü pusu kurarak onları tam ortalarından vurdu. Bu sırada fırtına ve yağmur yüzünden nehir taşkınlı oldu. Suyu kapılıp boğulanlar oldukça fazlaydı. Shang Kongre bir başına atına atlayıp oradan kaçtı. İstediklerini elde edemediği için her şeye karşı şüpheye kapılıp merhametsizce katliamlarda bulundu. Emrindeki komutanlardan Jizang 岌藏 ve Fengzan 豐贊 teslim olunca Shang Bibi onlara türlü imkânlar sundu."¹¹⁸⁹

"Huichang saltanat devresinin 4. yılı (844), Shang Kongre tekrar Shanzhou'ya saldırdı. Shang Bibi askerlerini ayırıp 5 koldan onları durdurdu. Shang Kongre, Donggu Dağı'nda 東谷山 savunma yaptı. Ağırlıklarını saklayıp oradan çıkmadı. Jizang etrafını bariyerlerle sarıp su kanallarını kesti. 10. günde Shang Kongre Bohan Dağı'na 薄寒山 kaçıp orada bin kadar düzensiz birlik topladı. Tekrar Heji Dağı'nda 鶡鷄山 ve Güney Vadisi'nde 南谷 çatışmalar olmuş fakat her birinde

¹¹⁸⁸ ZZTJ, 246, s. 6960.

¹¹⁸⁹ XTS, 216, s. 6105-6106.

bozguna uğramıştı. Askerler keşmekeş içerisindeydi. Böylece yıllardır ne yapacağını bilemez halde kaldılar.”¹¹⁹⁰

“Dazhong saltanat devresinin 3. yılı (849), Shang Bibi Heyuan’de askeri birlikleri konuşlandırdı. Shang Kongre’nin Sarı Irmak’ı geçmeyi planladığını haber aldı. İvedilikle ona saldırı düzenledi fakat Shang Kongre tarafından mağlup edildi. Shang Bibi atılan askerlerini bir araya toplayıp köprüyü tuttu fakat fazla dayanamadı. Bu nedenle köprüyü yakıp geri çekildi. Shang Kongre dezavantajı avantaja çevirip Jiding Dağı Geçidi’nden 鷄頂嶺關 çıktı. Vadiden geçip köprü kurarak Shang Bibi’ye saldırdı. Baitu Dağı’na 白土嶺 varıp Shang Bibi’nin komutanlarından Shang Duoluotazang’ı 尙鐸羅榻藏 mağlup etti. İlerleyip Liuniu Vadisi’nde 犛牛硤 de çarpıştı. Shang Bibi’nin komutanlarından Zhulugongli 燭盧鞏力 Shang Kongre’yi kuşatmak maksadıyla vadide sıkı bir şekilde dayanmak arzusundaydı. Shang Bibi’nin Kıdemli Generali Molipizi 磨離罷子 bu fikirde değildi. Zhulugongli hastalığını bahane edip çekilmişti. Molipizi hızla Shang Kongre’ya saldırırsa da ilk çatışmada öldü. Shang Bibi’nin erzağı tükendi. Askerlerini geri çekip Ganzhou’nun batı sınırına doğru yola koyuldu. Tuoba Huaiguang 拓拔懷光 ile beraber muhafız olarak yer aldı. Shang Kongre’nin emrindeki birliklerin çoğu ona bağlandı.”

“Shang Kongre Shanzhou, Kuozhou, Guazhou, Suzhou, Yizhou 伊州 ve Xizhou’da 西州 büyük yağmalarda bulundu. Geçtiği yerlerde ele geçirdiklerini kılıçtan geçirdi. Cesetler dağınık bir şekilde etrafa yığılmıştı. Emrindeki birlikler bu durumdan gittikçe rahatsız olmuş, nihayetinde hepsi Shang Kongre’ya karşı bir komplo kurmuşlardı. Bu kalkışmayı açığa vurup onların isyanını bastırmak için Tang Hanedanı’ndan 500 bin kişilik kuvvet talep etti. Weizhou’yu 渭州 koruduğu sırada İmparatora saygılarını sunup Tang Hanedanı’na bağlandı ve Zanpu olarak tanınmasını istirham etti. İmparator Xuanzong 宣宗, Shang Kongre’ya olan takdirini ifade etmek için İmparatorluk Atları Bakanı Lu Dan’ı 陸耽 görevlendirdi. Jingyuan 涇

¹¹⁹⁰ XTS, 216, s. 6106.

原, Lingwu, Fengxiang, Binning 邠寧 ve Zhenwu'daki askeri birliklere Shang Kongre ile bir araya gelip ona destek olmalarını emretti. (...) Shang Kongre mağrur bir şekilde çizmeyi aşır Hewei 河渭 Askeri Valiliği'ni istedi. İmparator bunu onaylamadı. Shang Kongre geri dönüp Xianyang Köprüsü'nü 咸陽橋 geçti. Huysuz bir şekilde hayıflanarak *"Büyük çapta hareket etmeliyim. Geçtiğim bu ırmak Tang Hanedanı ile benim aramda sınır olmalı."* dedi. Sonrasında tekrar Lamien Ovası civarına kaçıp dağınık askeri birlikleri topladı. Onlara komuta edip sınır bölgesine saldırdı. Uzun zamandır yağan yağmur mahsullere zarar verince Shang Kongre geri çekilip Kuozhou'ya kaçtı. Nihayetinde Fengxiang Askeri Valisi Li Ci 李玼, Qingshui 清水 bölgesini kurtardı. Jingyuan 涇原 Askeri Valisi Kang Jirong 康季榮, Yuanzhou'yu 原州 kurtardı. Shimen gibi diğer 6 geçit geri alındı. Yaklaşık 10 bin kadar kişi ve hayvan sürüsü ele geçirildi. Lingwu Askeri Valisi Li Qin 李欽, Anlezhou'yu ele geçirdi. Buranın Weizhou 威州 olarak değiştirilmesi talimatı verildi. Binning 邠寧 Askeri Valisi Zhang Qinxu 張欽緒 Xiao Geçidi'ni 蕭關 kurtardı. Fengxiang'daki askeri birlikler Qinzhou'yu 秦州 kontrol altına aldı. Shannan'daki batı hattının Askeri Valisi Zheng Ya 鄭涯 Fuzhou'yu 扶州¹¹⁹¹ ele geçirdi. Fengxiang'daki askeri birlikler Tibetlilerle Longzhou'da çarpıştı. Onlardan 500 kelle alındı."¹¹⁹²

"Aynı yılın 7. ayı, He 河 ve Long 隴 bölgelerindeki ihtiyarlar binden fazla gence önderlik ederek saray kapısına dayandılar. İmparator, Yanxi Binası'nda 延喜樓 onları karşıladı. Herkes tezahüratlarda bulunmakta, mutlu bir şekilde dans etmekteydi. Her biri saç örgülerini çözmüş, şapka ve kemer için geniş yolda yarışa tutuşmuşlardı. Sonrasında onların ikamet etmesi için iyi topraklar tahsis edildi. İzleyenlerin hepsi imparatora uzun yaşaması temennilerinde bulundu.¹¹⁹³ 3 idari bölgenin 7 geçit yerindeki verimli topraklarda halkın tarım yapmasına müsaade

¹¹⁹¹ Shi Ding, Shen Zhihua, **ZTCD**, s. 633: Fuzhou 扶州, günümüzde Sichuan'daki Nanping 南坪 ilçesinin kuzeydoğusunda yer almaktaydı.

¹¹⁹² **XTS**, 216, s. 6107.

¹¹⁹³ **JTS**, 196, s. 5266; **XTS**, 216, s. 6107.

edildi. Onları 5 yıl vergiden muaf kıldı. Esasında sınırları gözetlemek maksadıyla Wenchi'de 温池 Gelir İdaresi'nden¹¹⁹⁴ bir görevli atanarak tuz tekele alındı. Dört hattaki askerlerden askeri tarımla uğraşanlara sığır ve tohum verildi. Sınırdaki garnizon birliklerinin tedarikleri ve maaşları arttırıldı. Senede bir yerleri değiştirildi. Sınırlarda gidip gelen tüccarların geçitlerdeki ilçelerde kalmalarına gerek kalmadı. Askerler de tıpkı halk gibi tarım yapmak ister oldu. (...) İmparator Xuanzong Sarı Irmak civarındaki Jishi ve Wanxiu 宛秀 ordugâhlarını kontrol altına aldı. Merkezi Ülke olası bir tehdide karşı sınırlarda uyarı istihbaratı almalı yaklaşık 40 yıl olmuştu. Luntai 輪臺 ve Yiwu 伊吾 askeri tarım alanları açılmış, tahıl ve bakla tarlaları çevreyi sarmıştı.”¹¹⁹⁵

“(850?), Shazhou Beyi Zhang Yichao 張義潮 saygıyla Guazhou, Shazhou, Yizhou 伊州, Suzhou ve Ganzhou olmak üzere 11 idari bölgenin haritasını sundu. Zhang Yichao Tang Hanedanı'na bağlanmak için gizlice nüfuzlu kişilerle irtibat kurdu. Bir gün, idari bölgenin kapısında çok sayıda zirhliliyle haykırdı. Han ulusunun her biri ona destek oldu. Tibet muhafızları endişeye kapılıp kaçtı. Sonrasında idari bölgede işleri sürdürmeye devam etti. Teçhizatları onarmış, çalışıp savaşarak diğer idari bölgeleri de kurtarmıştı. Zhang Yichao, memurlarından 10 kişiyi üzerinde istirhamlarının yer aldığı çubuklarla gönderdi. Kuzeydoğuda Tiande Şehri'ne 天德城 gitmişlerdi. Bu durum Savunma Komiseri Li Pi 李丕 tarafından haber verildi. İmparator, Zhang Yichao'nun sadakatini takdir etti. Elçilere imparatorluk fermanıyla durumu kontrol altına almaları ve huzuru sağlamaları konusunda talimat verdi. Zhang Yichao, Shazhou Savunma Komiseri olarak terfi edildi. Orası kısa bir süre sonra Guiyi Ordugâhı 歸義軍 olarak isimlendirildi. Ardından Zhang Yichao Askeri Vali olarak görevlendirildi. Sonraları Hezhou ve Weizhou'daki 渭州 düşman komutanı Shang Yanxin 尚延心 Tibet Hanedanı'nın ortadan kalkmasıyla gelip tâbiyet bildirdi. Qinzhou 秦州 Valisi Gao Pian 高駢, Shang Yanxin'i ve Hunmo 渾末

¹¹⁹⁴ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 7194; Xiong, **a.g.e.**, s. 140: Duzhi 度支.

¹¹⁹⁵ **XTS**, 216, s. 6107.

¹¹⁹⁶ boyundan 10 bin çadırı ikna ederek teslim olmalarını sağladı. İki idari bölge de alındı. Shang Yanxin Muhafız Birliği Generali olarak taltif edildi. Gao Pian, Fenglin Geçidi'ni 鳳林關 ele geçirdi. Shang Yanxin Hezhou ve Weizhou'da Askeri Ataşe olarak görevlendirildi."¹¹⁹⁷

"Xiantong saltanat devresinin 2. yılı (861), Zhang Yichao, Liangzhou'yu sunup bağlılığını bildirdi."¹¹⁹⁸

"Xiantong saltanat devresinin 7. yılı (866), Beiting'de Uygurlardan Pugu Zun 僕固俊 saldırıp Xizhou'yu 西州 ele geçirdi ve tüm boyları tâbi kıldı. Shanzhou şehri komiseri Zhang Jiyong 張季顥, Shang Kongre ile savaşp onu mağlup etti. Ele geçirdiği eşyalarla zırhları imparatora sundu. Tibetlilerin bakiyeleri Bin 邠 ve Ning 寧 bölgelerine saldırınca Askeri Vali Xue Hongzong 薛弘宗 onları geri püskürttü. Pugu Zun Tibetlilerle büyük bir muharebeye girdi. Shang Kongre'nin kellesini başkente iletti."¹¹⁹⁹

"Xiantong saltanat devresinin 13. yılı (872), Zhang Yichao öldü. Shazhou'da idareci olarak Cao Yijin 曹義金 yönetimi devraldı. Sonrasında Guiyi 歸義 Askeri Valisi olarak ödüllendirildi. Sonraları Merkezi ovalarda türlü sıkıntılar baş gösterdi.

¹¹⁹⁶ Hunmo 渾末 boyu ayrıca Wamo 嗚末 adıyla da bilinmektedir. XTS'da onlar hakkında şunlar söylenmektedir: "Tibetlilerin köleleri olan bir boy idi. Düşman geleneklerine göre savaşa çıkarken güçlü ve zengin aileleri gönderirlerdi. Genellikle sürülerle uğraşmaktan ötürü dağınık yaşayan köleleri onlara eşlik ederdi. Shang Kongre ayaklandığında dönecek yerleri kalmadı. Geride kalan feryat figan içerisinde bin kişi bir araya geldi. Kendilerini Wamo olarak adlandırdılar. Gan 甘, Su 肅, Gua 瓜, Sha 沙, He 河, Wei 渭, Min 岷, Kuo 廓, Die 疊 ve Dang 宕 bölgeleri arasında yaşadılar. Onlardan Tibetlilere yakın olanlar oldukça cesurdu ve atlarının da oldukça güzel olduğu söylenirdi.". İlgili kayıt için Bkz. **XTS**, 216, s. 6108; Hunmo veya Wamo olarak adlandırılan bu boy adının Tibetçede "yanan ışık" anlamındaki 'Od-'bar adının transkripsiyonu olduğu düşünülmektedir. Bkz. Tsering Samdrup Usen, "**Blazing Light': On the Original Tibetan Name for wamo 嗚末**", Acta Orientalia Hung, 75/4, 2022, s. 658-659.

¹¹⁹⁷ **XTS**, 216, s. 6107-6108.

¹¹⁹⁸ **XTS**, 216, s. 6108.

¹¹⁹⁹ **XTS**, 216, s. 6108.

Hükümdarın hükmü eskisi kadar etkin olamadı. Ganzhou artık Uygurların toprağı oldu. Guiyi'deki şehirlerin çoğı ortadan kalktı.”¹²⁰⁰

XTS'ya göre 842-872 yılları arası dönem ana hatlarıyla şöyle ele alınabilir: Lang Darma'nın 842 yılında ardında varis bırakmadan ölmesi, tahta kimin çıkacağı konusunda mesele yarattı. Eşinin, kardeşinin oğıu Qilihu'yu Tibet İmparatoru olarak tahta çıkarması Başbakan Jieduna'nın tepkisini çekmişti. Zira Lang Darma'nın birçok akrabası varken imparatorluk yönetiminin başka bir aileye geçmiş olması devlet adamlarında bir tepki yaratmıştı. Bunun neticesinde Jieduna, Tibet tahtını ele geçiren Chen boyu tarafından ortadan kaldırılmış gözükmetedir. Tibet tarihleri ise durumu XTS'dan farklı ele almaktadır. Buna göre Lang Darma'nın ilk eşinden Tride Yumten, ikinci eşinden Namde Ösung adında iki oğıu vardı. Birbirleriyle çekişen bu ikiliden ilki Merkezi Tibet'te Lhasa şehriyle birlikte Yarlung Zangbo Nehri'nin kuzeyinde idi. İkincisi ise yine Merkezi Tibet'te Yarlung Vadisi ile birlikte Yarlung Zangbo Nehri'nin güneyinde yer almaktaydı.¹²⁰¹ Ülkede We boyuna mensup olanlar Tride Yumten'i desteklerken, Dro boyu da Tibet tahtı için Namde Ösung'un arkasında idi.¹²⁰² XTS'da bundan sonraki gelişmeler Tibetli bakan ve aynı zamanda Gansu'da görevli general olan, We boyundan Shang Kongre ile Qinghai'da Shanzhou Askeri Valisi olarak görev yapan Dro boyundan Shang Bibi arasında Tibet'in doğusunda meydana gelen iç savaşlar ile ilgilidir.

XTS'ya göre Shang Kongre, Başbakan Shang Yusiluo'yu kardeşleriyle birlikte Lang Darma'nın ölümünden sorumlu tutmaktaydı. ZZTJ'ye göre Shang Kongre, Lang Darma'nın eşinin mensup olduğu boyun, XTS'da Qilihu olarak geçen Namde Ösung'u tahta çıkararak Tibet İmparatorluğu'nu ele geçirmesini hainlik olarak görmekteydi.¹²⁰³ Shang Bibi'nin mensup olduğu Dro boyu da Namde Ösung'u Tibet tahtında desteklemekteydi. Bu şartlar altında Tanrının kendisini onlara ceza olarak gönderdiği şeklinde propaganda yaparak savaş açan Shang Kongre ülkedeki

¹²⁰⁰ XTS, 216, s. 6108.

¹²⁰¹ Luciano Petech, “**The Disintegration of the Tibetan Kingdom**”, The History of Tibet, The Early Period: to c. AD 859 The Yarlung Dynasty, Vol. 1, ed. Alex McKay, 2003, s. 290.

¹²⁰² Stein, **Tibetan Civilization**, s.70; Manuel Lopez, **Bringing Light into the Darkness: An Intellectual History of Tibet's Dark Age(842-978 CE)**, Doktora Tezi, University of Virginia, Department of Religious Studies, 2014, s. 51.

¹²⁰³ ZZTJ, 246, s. 6960; Yeshe De Project, **a.g.e.**, s. 305-306; Richardson, Qilihu'nun Namde Ösung'a karşılık gelmesinin kuvvetle muhtemel olduğu görüşünde iken Petech ise XTS'da geçen bu kişinin Tride Yumten olduğu fikrindedir. İlgili görüşler için bkz. Richardson, “**Ministers of the Tibetan Kingdom**”, s. 25; Petech, “**Disintegration**”, s. 287.

boylardan destek istedi. Böylece ilk eylemi Tibet Başbakanı Shang Yusiluo'yu ortadan kaldırmak oldu.

843 yılına gelindiğinde Tibet tahtına imparatorluk ailesinden olmayan birinin getirilmesi dolayısıyla ahalinin ayaklandığı bildirilmektedir. Shang Kongre bu durumdan istifade edip Qinghai'da bulunan bir askeri validen askeri destek talep ederek kendisini başbakan ilan etti. Muhtemelen Shang Kongre için Shang Bibi kritik bir rakip olmalıydı. Zhangzhung kökenli olduğu belirtilen Shang Bibi Tibet'te köklü bir ailenin bir mensubuydu. Bunu iyi bilen Shang Kongre, Tibet hükümdarı olması takdirde onu başbakan yapabileceği hususunda ikna etmeye de çalıştı fakat bunda başarılı olamadı. İki taraf arasında önce muhtemelen Qinghai civarındaki Zhenxi Ordugahı'nda bir çatışma meydana geldi. Büyük bir kuvvet ile harekete geçen Shang Kongre, fırtına sebebiyle Shang Bibi'ye karşı koyamayıp muhtemelen Daxia Nehri'nin Gansu eyaletindeki kısmına kadar çekildi. Shang Bibi, kısa bir süre sonra 40 bin askeri dağda konuşlandırarak pusu kurdu. Shang Kongre'yı kızdıran bir mektup iletip onu öfkelenendirerek kendi pususuna çekmeyi başardı. Bu sıralarda yaşanan fırtına ve sel nedeniyle iki taraf da büyük kayıplara uğrarken Shang Kongre çareyi kaçmakta buldu.

844 yılında Shanzhou'da Shang Bibi üzerine tekrar harekete geçen Shang Kongre burada düzensiz birlikler toplayıp gayrinizami savaşlar verse de 849 yılına kadar bu savaşlar neticesiz kaldı. 849 yılında Shang Bibi, Qinghai'daki Heyuan civarında Shang Kongre'nın Sarı Irmak'ı geçmeyi planladığını öğrenince burada ona baskın düzenledi fakat başarısız olunca Shang Kongre'nın birliklerinin ırmağı geçmesini önlemek adına köprüyü yakıp geri çekildi. Kısa bir süre sonra ırmak üzerine köprü kurarak askeri birlikleriyle geçen Shang Kongre önce Baitu Dağı civarında Shang Bibi'nin komutanlarından birini mağlup etti. Bu gelişmeden sonra Shang Bibi'nin askeri birlikleri Shang Kongre'yı Liuniu Vadisi'nde kuşatma altına almaya çalıştılar fakat burada erzaklarının tükenmesi nedeniyle Gansu'daki Ganzhou'ya kadar çekilmek zorunda kaldılar. Shang Bibi'nin askeri birliklerinin çekilmesiyle Shang Kongre, Qinghai, Gansu ve Doğu Türkistan'da bazı idari bölgelere yağma akınları düzenledi. Yaptığı bu akınlarda uyguladığı zulümler ordusunda huzursuzluk yaratınca kendisini tehdit altında hisseden Shang Kongre, Tang Hanedanı'na bağlılık bildirip yardım istedi ve Tibet hükümdarı olarak tanınmak istedi. Tang Hanedanı başlangıçta ona destek olmak için bazı askeri birliklerini

gönderse de Shang Kongre'nin büyük talepleri çatışmaları yeniden körükledi. Shang Kongre, emri altındaki düzensiz birliklerle Tang sınırlarına saldırırsa da bunların bir etkisi olamadığı gibi kendisi Qinghai'daki Kuozhou'ya çekildi.

Tibet'te Shang Kongre ile Shang Bibi arasında çatışmalar yaşanırken Dunhuang'da bir bey olan Zhang Yichao, 848 yılında buradaki Tibet valisini defettikten sonra zaferini Tang Hanedanı'na bildirip tâbi olmak istedi. Gansu ve Doğu Türkistan'da olmak üzere 11 bölgenin haritasını sunup gizlice Tang Hanedanı'na bağlanan Zhang Yichao, Dunhuang'da Askeri Vali olarak görevlendirildi.¹²⁰⁴ Bundan kısa bir süre sonra Hezhou ve Weizhou'da bulunan Tibetli komutan Shang Yanxin Tang Hanedanı'na bağlılık bildirdi. Hezhou ve Weizhou Tang Hanedanı'na geçerken Shang Yanxin Muhafız Birliği Generali olarak taltif edilip bu bölgelerde görevlendirildi.

Tang Hanedanı, 849 yılından itibaren Tibetlilerin elinden bazı bölgeleri geri almayı başardı. Gansu, Ningxia ve Sichuan eyaletlerinde Qinzhou 秦州, Qingshui 清水, Yuanzhou 原州, Anlezhou ve Fuzhou 扶州 idari bölgelerini kontrol altına aldı. Uzun bir süredir kayıtlarda görünmeyen Shang Kongre ise 866 yılında Beşbalık'ta Uygurlardan Pugu Zun tarafından öldürölüp kellesi Tang sarayına gönderildi.

Tibet tahtı için mücadele edenlerden biri olan Tride Yumten ise 36 yaşında muhtemelen 878 yılında öldü. Naaşı ise diğer eski hükümdarların yanına gömölmemişti. Namde Ösung ise 885 yılında Yukarı Yarlung'daki öldü. Kendisi Yarlung Vadisi'ndeki imparatorluk mezarlığında gömülen son hükümdardı.¹²⁰⁵ 866'daki iç savaşta eski hükümdar soyundan gelen bir varis Merkezi Tibet'te kalmanın imkânsız olduğunu görünce sonraları kendisinin ve soyundan gelenlerin Ladakh'tan Mustang'a kadar olan yerleşip Maryul, Guge ve Purang adında üç krallık kuracağı Tibet'in batı bölgelerine gitti. Hanedan soyundan olup geride kalanlar ise Merkezi Tibet'in bir kısmında ufak yerel beyler olarak kaldı.¹²⁰⁶ XIV. yüzyıl kaynağı olan Song Shi, Tibet İmparatorluğu'nun parçalanıp bölgesel beyliklere bölündüğünü ve bir daha siyasi birlik kuramamalarını şöyle tanımlayıp noktalamaktadır:

¹²⁰⁴ Yang Jidong, "Zhang Yichao and Dunhuang in the 9th Century", Journal of Asian History, Vol. 32, No. 2, 1998, s. 113-115.

¹²⁰⁵ Petech, "Disintegration", s. 290; Richardson, "A Tibetan Inscription from Rgyal Lha-Khañ; And a Note on Tibetan Chronology from A.D. 841 to A.D. 1042", Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, No. 1/2, 1957, s. 73.

¹²⁰⁶ Snellgrove & Richardson, a.g.e., s. 112.

“Ülkeleri bundan itibaren gücünü kaybetti. Birkaç bin haneden büyük ve yaklaşık 100 haneden küçük olarak boylar birbirlerinden ayrıldı ve artık bir araya gelip de birlikte hareket edemediler.”¹²⁰⁷

Tibet politik ve sosyal çözülüşün içine batarken idari oluşumlar da yıkıldı. VII. yüzyılın ilk yarısından itibaren siyasi birliğin sağlanması ve sonrasında yayılmacı politikanın benimsenmesiyle Tibet'in ekonomisi onu uzun zaman boyunca ileri askeri hareketler düzenleyebilecek bir güce ulaştırmış, dolayısıyla Tibetliler ele geçirdikleri bölgelerden hem iktisadi hem de insan gücü olarak faydalanmışlardı. VIII. yüzyılın sonlarından itibaren bunun duraksaması ve toprak kayıpları ülke gelirlerinin azalmasına, son zamanlarda Budist sınıf için verilen imtiyazlar ile manastır ve tapınaklar için ödenen ödeneklerin yarattığı problemler de Tibet İmparatorluğu ekonomisinin gittikçe çökmesine neden oldu. Ekonomik çöküşten dolayı Tibet, çoğunluğu ülkedeki boylardan oluşan büyük askeri gücünü takviye edemedi ve ordusunun yüksek maliyetlerini karşılayamadı. Bu nedenle Kapstein ve Kuzmin Tibet İmparatorluğu'nun çöküşünün temelini idari ve askerî açıdan ikmal sağlayabilecek kaynakların yokluğuna ve bunun neticesinde yaşanan iflasa bağlamaktadır.¹²⁰⁸ Buna XTS'da belirtildiği gibi kuraklık, salgın ve birtakım afetler de eklendi. Özellikle 800-877 yılları arasında yağış oranında ve sıcaklıkta düşüşlerin yaşanması büyük oranda yaylalarda hayvancılıkla geçimini sağlayan konargöçer topluma sahip Tibetliler nezdinde otlak sıkıntısı yarattı. Böylelikle 869 yılında Merkezi Tibet'te büyük bir isyan meydana geldi. 877 yılında Tibet imparatorlarının mezarlıklarının bakanlar arasında yağmalanması ülkenin düştüğü durumu çarpıcı bir şekilde göstermektedir.¹²⁰⁹

¹²⁰⁷ SnS, 492, s. 14152.

¹²⁰⁸ Kapstein, **The Tibetans**, s. 81; Kuzmin, **a.g.e.**, s. 21.

¹²⁰⁹ Richardson, **“Rgyal Lha-Khañ”**, s. 77; Chen Qingying & Gao Shufen, **a.g.e.**, s. 57; Merkezi Tibet'te çıkan büyük isyan ve Tibet imparatorlarının mezarlarının yağmalanış tarihleri olarak 929 ve 937 yıllarının verildiği görüş de mevcuttur. Bkz. Stein, **Tibetan Civilization**, s. 70.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TİBET HAKKINDA SİYASİ TARİH DIŞI KAYITLAR

5.1. TİBET ADI

Tibet adı X.-XI. yüzyıllarda tamamlanan JTS ve XTS'da Tufan 吐蕃 olarak geçmektedir. VIII.-IX. yüzyıllar arasında kaleme alınan Tong Dian 通典 adlı ansiklopedik eser de Tibet 吐蕃 adının ilk olarak geçtiği Çin kaynaklarından birisidir.¹²¹⁰ Burada “Tu 吐” imi tek başına “kusmak, püskürtmek” gibi anlamlara sahiptir ancak Tibet adında yer alan bu im Kroll’a göre genellikle bir anlama sahip olmaksızın yabancı yerlerin ve etnik grupların Çinceye transkripsiyonunda kullanılmaktadır. Bunun bazı örnekleri Fergana’ya karşılık gelen Tohar Ülkesi (Tuluo 吐羅), Tuyuhun 吐谷渾 ve Tibetlilerdir.¹²¹¹ Tibetlileri ifade eden “Fan/Bo 蕃”¹²¹² imi diğer yandan tek başına “Yabancı” anlamını da taşır. Bunun kendini merkezde gören bir anlayışa sahip olan Tang Hanedanı’nın çevresindeki diğer “Yabancı” topluluklara bakış açısının bir neticesi olması muhtemeldir. Muhtemelen ses benzerliği ve im anlamı açısından tercih edilmiş olmalıdır.¹²¹³ JTS’da Tibetlilerin ve

¹²¹⁰ Tong Dian’deki Tibet bölümü için bkz. TD, 190, s. 5170-5177.

¹²¹¹ Kroll, a.g.e., s. 460.

¹²¹² JTS ve XTS’da Tibetlilerin ataları ve soy adları olarak nitelendirilen “Hudi Boxiye 鶻提勃悉野” veya “Bosuye 勃率野” adlarında yer alan “Bo 勃” imi Pulleyblank’a göre Geç Orta Çince’de “pʰut”, Erken Orta Çince’de “bət” olarak rekonstrüksiyon edilebilmektedir. Kroll’a göre ise bu imin rekonstrüksiyonu “bwot” olarak geçmektedir. Tufa Lilugu’nun 秃髮利鹿孤 adındaki Tufa 秃髮 kısmı da Pulleyblank’a göre “Thəwkpuat”, Kroll’a göre “Thuwkbjot” olarak rekonstrüksiyon edilebilmektedir. “Bo 勃” veya “Fa 髮” iminin “Bo/Fan 蕃” imiyle bir bağlantılarının olması ve esasında Tibetlilerin kendileri için kullandığı “Bod(བོད)” adını karşılamaları muhtemeldir. Tufa 秃髮 (Thəwkpuat-Thuwkbjot) adının da Orhun Yazıtları’nda geçen “Tüpüt kʰʰʰ” veya Farsça “Tabbat/Tobbat ٿبٿ” adını karşılama ihtimali şüphe uyandırmaktadır. İlgili rekonstrüksiyonlar için bkz. Edwin G. Pulleyblank, **Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin**, Vancouver, UBC Press, 1991, s. 40, 89, 311; Kroll, a.g.e., s. 26, 104, 459. Bunların haricinde, JTS’daki gibi Tubo/Tufan 吐蕃 adının Tufa Lilugu’ya bağlanmasına XTS’da değinilmemesi düşündürücüdür. İlgili bölüm için bkz. JTS, 196, s. 5219; Tibetlilere ismini veren ata karakterin JTS’da “Tufa Lilugu” olması gibi XTS’da da “Hudi Boxiye” veya “Bosuye” olarak görülmesi mümkün olabilir mi?

¹²¹³ İlgili im için bkz. Kroll, a.g.e., s. 106.

ülkelerinin adının, Tibetlilerin kökeninin bağlandığı Güney Liang Devleti'nden Tufa 秃髮 boyu adından zaman içerisinde türediği belirtilmektedir.¹²¹⁴ XTS'da ise "Bo/Fan 蕃" ses türemesine yakınlığı neticesinde Tibetlilere "Tubo/Tufan" denildiği açıklanmaktadır.¹²¹⁵

Çin kaynaklarında "Tufan" veya "Tubo" olarak okunabilen Tibet adı üzerine Paul Pelliot, bu adın Tufan olarak okunması gerektiği, X. yüzyılın sonlarına ait bir Çin-Tibet sözlüğüne göre bunun Tibetçe Bod anlamına gelen "Tefan 特番" kelimesine karşılık geldiği kanaatindedir.¹²¹⁶ Günümüzde yaygın olarak kullanılan Tubo adlandırmasının Jean-Pierre Abel-Rémusat tarafından kaynaklandığı, bunun ise herhangi orta çağ telaffuzu çalışmasının bir neticesi olmadığı bilinmektedir.¹²¹⁷ Beckwith, Tibetlilerin Batı Qiangların bir kolu olan Fa Qiang 發羌 boyundan gelmesinden hareketle bu boyun adındaki Fa 發 imini ele almış ve bunun Fan 蕃 telaffuzuna yakınlığı sebebiyle Tibetlilerin Tufan 吐蕃 olarak adlandırılabilceği, bunun da VII. yüzyılda Tibetlileri tanımlayan "Bod" adı olabileceği görüşündedir.¹²¹⁸

Tibet kaynaklarına bakıldığında ise Tibetliler kendileri için "Bod བོད" adını kullanmaktadır. Ülkeleri için ise "Bod Ülkesi (Bod yul བོད་ཡུལ་)", "Karlar Diyarı (Khabacan)" ve Merkezi Tibet'i tanımlayan "Pugyel" adlarını kullanmışlardır.¹²¹⁹ OTA'da, Tride Songtsen'in mezar yazıtında ve Zhol Yazıtı'nda bunlara dair örnekler bulmak mümkündür.¹²²⁰ Songtsen Gampo'nun babası Namri Songtsen ve onun halkının ele geçirdiği, Ü-Tsang bölgesine karşılık gelen "Tsang-Bod" bölgesinin Bod adı ile bir irtibatı olabileceği düşünülmektedir.¹²²¹ Tibet dilinde "Yüksek Tibet"

¹²¹⁴ JTS, 196, s. 5219.

¹²¹⁵ XTS, 216, s. 6071.

¹²¹⁶ Pelliot, "Transcriptions Chinoises de noms Tibetains", s. 18-20.

¹²¹⁷ W. South Coblin, "A Note on the Modern Readings of 吐蕃", Sino-Platonic Papers, 46, July 1994, s. 151.

¹²¹⁸ Beckwith, *The Tibetan Empire*, s. 7; Beckwith, "The Chinese Names of Tibet Tabghatch and the Turks", Archivum Eurasiae Medii Aevi, 14, 2005, s. 2.

¹²¹⁹ Bialek, "From Bod to Tibet", s. 361-362; Matthias Hermanns, *The Nomads of Tibet (Die Nomaden von Tibet)*, Vienna, Bilinmeyen Yayıncı, 1930, s. 1.

¹²²⁰ Beckwith, "The Chinese Names of Tibet Tabghatch and the Turks.", s. 1-2; Dotson, OTA, s. 82, 116-117, 121, 126, 130, 133-135, 137, 149; Richardson, *A Corpus of Early Tibetan Inscriptions*, s. 4-7, 14-15, 88-89.

¹²²¹ Beckwith, *The Tibetan Empire*, s. 8; Bialek, "From Bod to Tibet", s. 362, 365; Bialek, Bod adının Tibet'in güney kesiminde yaşayan nüfusu tanımladığına dair PT 1287'deki kullanıma atıf yapmaktadır. Bundan yola çıkarak Namri Songtsen döneminde boyun eğdirilen

anlamına gelen *tu phod* veya *stod pod* adlarından yola çıkılarak Tibet adının Tibetçeden başka dillere geçtiğine dair görüşler de mevcuttur.¹²²²

Daha eski devirlere ait kaynaklarda da Tibet'in ve Tibet adının izleri araştırılmıştır. MÖ. V. yüzyılda yaşamış olan Herodotus'un tarihinde geçen Caspatyrum'un Tibet'in batısında Ngari bölgesinde Tsaparang olabileceği düşünülmektedir.¹²²³ I-II. yüzyıllarda yaşamış olan Kladios Ptolemaios'un *Geographia* adlı eserinde Asya kıtasında Serica olarak belirtilen bölgede "*Batae*" ve "*Bautisus*" yer adları gözükmektedir.¹²²⁴ IV. yüzyılda yaşamış Ammianus Marcellinus da eserinde Bautis Nehri ve Baetae adlı bir halktan bahsetmektedir.¹²²⁵ Stein ve Beckwith bu adların Tibetlilerin erken adları olabileceklerini belirtmektedir.¹²²⁶ Bunlara ek olarak Bod adının Hint kaynaklarında Pamirler civarında yaşayan bir halkı tanımlayan bhautta, bhätta veya bhuṭṭa adlarından oluşturulan "bhoṭa" adından türemiş olabileceğine dair görüş de mevcuttur.¹²²⁷

Louis Bazin ve James Hamilton'un "L'origine du nom Tibet" adlı çalışmalarında Tibet adının en eski versiyonu olarak, Semerkant'ta VII. yüzyılın ikinci yarısına ait Afrasiyab duvar resimlerinde yer alan Soğdca *twp'wt* kelimesinin Tibet'i tanımlayan Türkçe *töpät* kelimesinden geldiği görüşü ortaya koyulmuştur. VIII. yüzyılın başlarında dikilen Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında ve iki Yenisey yazıtında geçen bu kelime, "tepelik, zirveler" anlamındaki *töpöt* olarak yer almıştır. Aynı zamanda *töpüt* veya *tüpüt* olarak da okunabilmektedir.¹²²⁸

bir halkın adının Tibet'te genel ad olmayı nasıl başardığını soran Bialek bunda Gar sülalesinin merkezi rol oynadığına inanmaktadır.

¹²²² Ali Yılmaz, "**Tibet Adı Üzerine Bir İnceleme**", Prof. Dr. Pulat Otkan Anısına: Sinoloji, Japonoloji ve Koreanoloji Makaleleri, Ed. A. Merthan Dünder, s. 92-93.

¹²²³ Alex McKay, **The History of Tibet: The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty**, s. xxvii.

¹²²⁴ Cladius Ptolemy, **The Geography**, Çev. Edward Luther Stevenson, New York, Dover Publications, 1991, s. 145.

¹²²⁵ Ammianus Marcellinus, **History**, Volume II, Çev. John C. Rolfe, London, Harvard University Press, 2000, s. 385.

¹²²⁶ Stein, **Tibetan Civilization**, s. 30; Beckwith, **The Tibetan Empire**, s. 7: Stein, kendi eserinde Tibet'in erken adı üzerine **Periplus Maris Erythraei** adlı I. yüzyıl Grek kaynağına da atıf yapmaktadır fakat bu kaynak üzerine Lionel Casson'un yapmış olduğu çalışmada Ptolemaios'un eserinde Tibet coğrafyasına atıf yaptığı düşünülen adlara rastlanılmamaktadır. İlgili kaynak üzerine çalışma için bkz. Lionel Casson, **The Periplus Maris Erythraei**, New Jersey, Princeton University Press, 1989.

¹²²⁷ Bialek, "**Naming the Empire**", s. 397.

¹²²⁸ Par Rémy Dor, "**Une pomme turke dans un jardin tibétain?**", Revue d'Etudes Tibétaines, no. 30, Octobre 2014, s. 31-32; Erhan Aydın, "**Tibet in Old Turkic Texts**", Revue d'Etudes Tibétaines, no. 46, Octobre 2018, s. 90.

IX. yüzyılda yaşamış tarihçi Taberi'nin eserinde ise Tibetliler hakkında bahsedilmemekte, sadece abartılı bir şekilde Büyük İskender'in Ahemeniş İmparatoru III. Darius'u mağlup ettikten sonra Hindistan'a ilerlediği ve oradan Çin'e ilerleyip Çin ile Tibet'i hâkimiyet altına aldığı yazmaktadır. Bunun dışında ilginç olarak Tubba adında bir Himyar kralının Çin'e sefere çıktığı, bu sefer sırasında Thabit adlı bir adamını öncü olarak gönderdiği, neticesiz geçen seferin ardından Thabit'in Tibet'te 12 bin Himyar atlısı bıraktığı yazmaktadır. Taberi bu atlıların sonradan Tibetli olduğunu, esasında onların Arap olduğu iddiasını belirtmekte, hatta yasaları ve ten renkleriyle tıpkı Araplar gibi olduklarını ima etmektedir.¹²²⁹ Bu görüş de önceki görüş gibi dayanaksız bir abartıdan ibarettir.

X. yüzyılın sonlarında kaleme alınan, genel olarak Tibet'in etrafındaki yerler, Tibet'teki şehirler, buraların toplulukları, iklim ve coğrafya şartları hakkında kısaca değinilen *Hududü'l Âlem* adlı eserde ise Tibet adı *Tubbat*, Tibet İmparatorları ise *Tubbat Kağanı* olarak geçmektedir.¹²³⁰

5.2. COĞRAFYA

Tibet İmparatorluğu'nun esas topraklarını teşkil eden Qinghai-Tibet Platosu günümüzde Tibet Özerk Bölgesi ve Qinghai eyaleti içerisinde yer almasından dolayı bu adı almaktadır. 2,6 milyon km²'si Çin sınırları içerisinde olmak üzere 3 milyon km²'lik bir alanı kaplamakta ve Çin'in yüz ölçümünün yaklaşık %26,8'ini oluşturmaktadır. Tibet İmparatorluğu'nun başkentinin yer aldığı merkez kısmı olan Ü-Tsang, kuzeyde tuz gölleri ve bataklıkların yoğun olduğu Changthang, batı kısmında kurak bir bölge olan Ngari, doğu kısmında ormanlık bozkırın yer aldığı Kham ve kuzeydoğuda otlakların daha elverişli olduğu, Qinghai eyaletini de kapsayan Amdo bölgesi yer almaktadır. Çin sınırları içerisindeki kısmı Tibet ve Doğu Türkistan bölgeleri ile Qinghai, Sichuan, Gansu ve Yunnan eyaletleri olmak üzere 6 eyaleti kapsamaktadır. Plato, Çin dışında Bhutan, Nepal, Hindistan, Pakistan, Afganistan, Tacikistan ve Kırgızistan dahil olmak üzere birçok ülkedeki alanı kapsamaktadır. Qinghai-Tibet platosu güneyde Himalayalar silsilesi, kuzeyde Kunlun, Altun ve Qilian dağları, batıda Pamir ve Karakurum Dağları, doğuda ise Yulong, Jiajin, Qionglai ve Min dağları ile çevrilidir. Platoda ortalama rakım 4500

¹²²⁹ Moshe Perlmann, **The History of al-Tabari, Volume IV, The Ancient Kingdoms**, New York, State University of New York Press, 1987, s. 79-80, 94.

¹²³⁰ Minorsky, **a.g.e.**, s. 92-vd.

metredir. Genel olarak Qinghai-Tibet Platosu dev dağlarla çevrili, batıdan doğuya doğru yükseltisi azalan bozulmamış bir ovadır.¹²³¹ Qinghai-Tibet Platosu'nu saran dağların yapısı Tibet'e doğru eğimli iken dışa doğru dik ve sarp özelliktedir. Bu nedenle doğal yapısı ve yükseltisiyle dışarıdan gelebilecek tehditlere karşı doğal bir savunma sağlamaktadır.

Karlar ülkesi olarak adlandırılmasına rağmen Tibet'te iklim genellikle kurudur. Tibet'in çoğunda yıllık yağmur ve kar yağıışı sadece 46 cm'dir. Bunların çoğu yaz aylarında yağmaktadır. Güneyde Himalayalar nemli muson yağmurlarına bariyer olmaktadır. Yağış oranı ülkenin güneyinden kuzeyine azalmaktadır. Kar seviyeleri Himalayalarda 4800 metreden başlamaktadır. Kuzeydeki dağlarda ise bu yükseklik 6100 metreden başlar. Nem oldukça düşüktür. Yüksek kesimlerde hava soğuktur fakat alçak vadilerde ve güneydoğu kısımlarında yumuşaktır. Mevsimsel değişim minimumdur ve en büyük sıcaklık farklılıkları günlük olarak, yani 24 saatlik bir süre boyunca meydana gelir. Rakımı 3650 m olan Lhasa'da günlük maksimum sıcaklık 30 °C ve minimum -19 °C'dir. Sabahın erken saatlerindeki ve gece vaktindeki sert soğuklar, yılın büyük bölümünde bölgede esen sert rüzgarlar nedeniyle daha da şiddetlenir. Serin ve kuru hava nedeniyle tahıl 50 ila 60 yıl boyunca güvenle saklanabilir, kurutulmuş çiğ et ve tereyağı bir yıldan uzun süre korunabilir ve salgın hastalıklar nadir görülür.¹²³²

Tibet'te Sengge Zangbo(Aslan Pınarı) olarak bilinen Indus Nehri, Budistler ve Hindular için kutsal olan Kailash Dağı'ndan çıkmaktadır. Keşmir boyunca Pakistan'a akmaktadır. Tibet'in içinden Yarlung Zangbo olarak geçip Bhutan ve Bangladeş üzerinden Brahmaputra olarak geçen nehir Bengal Körfezi'ne dökülür. Xiangquan Nehri kuzeybatı Hindistan ve doğu Pakistan'da Sutlej Nehri olarak akar. Mabja Zangbo Nehri Hindistan'da Ganj Nehri'ni oluşturur. Doğuda Salween Nehri buranın merkez kısmından çıkıp doğu Tibet boyunca Yunnan ve Myanmar'a akar. Mekong nehri Qinghai'nın güneyinden başlayıp doğu Tibet üzerinden Batı Yunnan'a, Laos ve Tayland'a akar. Sarı Irmak ve Yangzi Nehri Güney Qinghai'da Kunlun Dağları'ndan doğar.¹²³³ Bu bakımdan Tibet, Asya'nın başlıca nehirlerinin kaynağıdır

¹²³¹ Wang Zhaoyin, v.d., **River Morphodynamics and Stream Ecology of the Qinghai-Tibet Plateau**, London, CRC Press, 2016, s. 1-2.

¹²³² Kenneth Pletcher, **The Geography of China**, s. 295-296.

¹²³³ Pletcher, **The Geography of China**, s. 295.

JTS ve XTS, tıpkı diğer topluluklara dair monografilerde olduğu gibi Tibet monografilerinde de Tibet'in coğrafyası ve iklimi hakkında kısa, parçalar halinde fakat önemli bazı detaylar barındırmaktadır. Bu kayıtlar özellikle Tibet'in Tang Hanedanı'na konumu, ülkenin sınırları, iklimsel özellikleri, ülkede yetişen mahsuller ve hayvanlar, Sarı Irmak'ın kaynağı, Tibet İmparatoru'nun ikamet ettiği yer ve ülkede yaşanan doğal afetler ile ilgilidir. Dolayısıyla aşağıda ilgili başlıklar altında JTS ve XTS'daki kayıtlara yer verilmiştir.

5.2.1. Coğrafya ve İklim

JTS ve XTS'daki Tibet monografilerinde Tibetin coğrafyası ve iklimi üzerine yer alan kayıtlar özellikle Tibet'in bulunduğu yerin Tang Hanedanı'na göre konumu, buraya nasıl gidileceği, başkenti, iklim yapısı ve insana etkileri, ülkede yetişen bitkiler, hayvanlar ve mevcut maden çeşitleri, Tibet İmparatorluğu'nun sınırları üzerine önemli bilgiler barındırmaktadır:

"Tibet, Chang'an'ın 8 bin li batısında, Shanshan'a 鄯善¹²³⁴ 500 li mesafededir.¹²³⁵ Tuyuhunların güneybatısında yer almaktadırlar. Wu Hai'dan geçip Tuyuhun'a bağlı boylardan Miduomi 彌多彌, Supi 蘇毗 ve Bailan 白蘭 topraklarına girilerek Tibet sınırına varılır.¹²³⁶ Ülkelerinin başkenti Luoci 邏此 (Lhasa) olarak bilinir."¹²³⁷

"Topraklarının iklimi aşırı soğuktur. Ülkelerinde yıldırım, şimşek, rüzgâr, dolu ve kar fazlasıyla görülür. Orada yazın en sıcak olduğu zaman Merkezi Ülke'deki sonbahar zamanı gibidir. Dağları ve vadileri daima kar kaplıdır. Topraklarında soğuk salgını¹²³⁸ vardır. Ortalama bir insanda baskıya sebep olan bir hazımsızlık yapar fakat zarar vermez."¹²³⁹

¹²³⁴ Xiong, **a.g.e.**, s. 440-441: Shanshan 鄯善, günümüzde Doğu Türkistan'ın güneydoğusundaki Ruqiang'a karşılık gelen bir vaha devleti idi. MÖ 77 yılı öncesinde adı Loulan 樓蘭 idi.

¹²³⁵ **JTS**, 196, s. 5219; **XTS**, 216, s. 6072.

¹²³⁶ **TD**, 190, s. 5170-5171.

¹²³⁷ **JTS**, 196, s. 5220.

¹²³⁸ **TD**'de bu topraktan çıkan soğuk zehirli gaz anlamına gelen leng zhang 冷瘴 kavramıyla açıklanmaktadır. Bkz. **TD**, 190, s. 5171.

¹²³⁹ **JTS**, 196, s. 5220; **XTS**, 216, s. 6072.

“Soğuk sebebiyle pirinç yetişmez. Buğday, arpa, karabuğday, fasulye ve türevleri yetişir. Burada yetiştirilen hayvanlar arasında çoğunlukla yak, domuz, köpek, koyun ve at vardır. Derisinden kürk ceket yapılabilen, hem serçe ve fareye benzeyen hem de kedi kadar büyük yarasalar ile gün içerisinde bin li yol alan tek hörgüçlü develer vardır. Ülkelerinde altın, gümüş, bakır ve kalay oldukça fazladır.”¹²⁴⁰

“Tibetliler Xier Irmağı civarındaki Man boylarıyla Yangtong, Danxiang ve Qiang boylarını hâkimiyet altına alınca toprakları doğuda Liangzhou, Songzhou, Maozhou ve Xizhou’ya 雋州; güneyde Poluomen’a 婆羅門; batıda ele geçirdikleri Dört Garnizon’a, kuzeyde Türk topraklarına kadar ulaştılar. Toprakları 10 bin li’den fazla bir büyüklüğe erişti. Han ve Wei hanedanları zamanından beri Batı Rongları hiç bu kadar büyüüp güçlenmemişlerdi.”¹²⁴¹

Kayıtlarda Tibet’in ikliminin aşırı soğuk olduğu ve yağmur haricinde dolu ve kar yağışlarının etkili olduğu görülmektedir. 670 yılında Tibetlilerin elçi olarak gönderdikleri Bakan Zhongcong, Tibet ve Tibetlilerin maruz kaldığı iklim koşulları hakkında “*Uzun zamandır Tibetliler soğuğa maruz kalan bölgelerde yaşarlar. Orada doğan canlılar sayıca az ve çelimsiz olurlar. Wu Hai’in güneyinde yazın ortasında bile kar birikir. Sıcak havalarda yün kıyafetler, kışın kürk ceketler giyilir.*” diye bahsetmektedir.¹²⁴² Ancak kaynaklarda belirtilen Tibet’in zorlu iklimi onların tarımcılık yapmasına engel olamamıştır. Tibet’in güney kısımlarında özellikle Yarlung Zangbo Nehri civarındaki topraklar ülkenin geri kalanına göre nispeten düz ve iklimi nemli olması sebebiyle tarımcılığa elverişlidir. 3900 metre rakıma kadar buğday, 4200-4600 metre rakıma kadar da arpa yetiştirilebilmektedir.

Tibet toplumunun tarımcı kesimi ülkenin güneyinde yer alırken konargöçer kesimi ise kuzey, kuzeybatı ve kuzeydoğu kısmında yer almaktadır. Otlak oranının %50-70 arasında olması sebebiyle Tibet, imparatorluk zamanlarında ağırlıklı olarak yak ve koyun sürülerinin yetiştirildiği, yaylak ve kışlak arasında göçlerin düzenli ve dikey yönde yapıldığı Yüksek İç Asya tipi konargöçerliğin iktisadi yapısına ve yaşam tarzına sahipti.¹²⁴³ Tarihsel olarak büyük bir konargöçer nüfusa sahip olmaları ve

¹²⁴⁰ JTS, 196, s. 5220; XTS, 216, s. 6072.

¹²⁴¹ JTS, 196, s. 5224; XTS, 216, s. 6077-6078.

¹²⁴² XTS, 216, s. 6076.

¹²⁴³ Khazanov, a.g.e., s. 157-159.

ülkedeki en iyi otlakların kuzeydoğuda olması da Tibetlilerin yayılım yönünün ağırlıklı olarak bu uzantıda olmasında etkili olmuştur.

Tibetlilerin ayrıca madencilikte de kayda değer bir seviyede oldukları anlaşılmaktadır. Kayıtlarda özellikle altın ve gümüş gibi madenlerin ülkelerinde bol olduğunu vurgulanmaktadır. Bunun yansıması Tibetlilerin bazı zamanlar Tang Hanedanı'na sundukları hediyelerde görülmektedir. Tibetlilerin 640 yılında Prensese Wencheng'i gelin olarak alırken gönderdikleri hediyelerde yaklaşık 250 kg altın ve bir takım mücevherat, 645 yılında Tang Hanedanı'nın Liaodong seferi sonrasında gönderilen yaklaşık 2,3 metrelik altından bir kaz, 824 yılında gönderilen gümüşten yapılmış gergedan, koyun ve geyik figürleri ve bunun gibi birtakım hediyeler Tibetlilerin madencilik üzerine ihtisaslarını gösteren bazı örneklerdir.

5.2.2. Yarlung Zangbo Nehri ve Sarı Irmağın Kaynağı Hakkında Bilgiler

JTS ve XTS'daki Tibet monografileri, 822 yılında Tibet İmparatorluğu ile yapılacak anlaşma görüşmeleri için Tibet İmparatoru Tritsug Detsen'in yanına gönderilen Tang elçisi Liu Yuanding'in gözlemlerinden yola çıkarak Tibet İmparatorluğu'nun etrafında kurulduğu Yarlung Zangbo Nehri ile Çin'in merkezi ovası için hayati önem taşıyan Sarı Irmak'ın kaynağı Kunlun Dağları üzerine bazı bilgiler vermektedir:

“Zang Irmağı 藏河 Luosuo Irmağı'nın 邏娑川 100 li güneyinde Menjulu 悶懼盧 /Mendalu 悶怛盧 ovasından akardı.¹²⁴⁴ Irmağın güneybatısındaki topraklar bileme taşına benzer. Ovaları mükemmel ölçüde verimlidir. Irmağın iki tarafında çok sayıda ligin ağacı vardır. Dağlarında çok sayıda dağ selvisi vardır.”¹²⁴⁵

“Sarı Irmağın yukarı uzantısı Hongji Köprüsü'nün 洪濟橋 2 bin li güneybatısına doğru akar. Sular burada sık ve incedir. Baharda yürüyerek, güz ve yaz aylarındaysa tekneyle geçilebilirdi. Oranın 300 li güneyinde tıpkı ok uçlarına benzeyen üç dağ vardır.¹²⁴⁶ Ortadaki çevresindekilere kıyasla daha uzundur ve Zishan 紫山 olarak bilinir. Büyük Yangtong Devleti burada yer almaktaydı. Eski

¹²⁴⁴ JTS, 196, s. 5266; XTS, 216, s. 6103.

¹²⁴⁵ XTS, 216, s. 6103.

¹²⁴⁶ JTS, 196, s. 5265; XTS, 216, s. 6104.

zaman deyimiyle bu dağın adı “Kunlun 崑崙” idi. Tibetliler “Menmoli Dağı 悶摩黎山” der. Chang’an’a 5 bin li mesafededir.¹²⁴⁷ Sarı Irmağın kaynağı onun arasındadır. Suyu oldukça saf ve serin olarak çıkar. Birçok ırmakla birleşir ve rengi kızılılaşır. Uzaklara doğru aktıkça suyu yavaş yavaş sarı çamurlu bir hale bürünür.”¹²⁴⁸

5.3. İDARİ VE ASKERİ TEŞKİLAT

Unvan, Görev ve Rütbeler: “Geleneklerine göre güçlü ve nüfuzlu kahramanlara “Zan”, erkeklere ise “Pu” denilmekteydi. Böylece hükümdarları “Zanpu 贊普”¹²⁴⁹, eşi ise “Momeng 末蒙”¹²⁵⁰ olarak adlandırılırdı. Hükümdar öldüğünde yerini oğlu alır, eğer yoksa yakın akrabaları bunu devralır.¹²⁵¹ Devlet adamları arasında “Lunchai 論菴” olarak adlandırılan bir Genel Başbakan, “Lunchai Humang 論菴扈莽” olarak adlandırılan Başbakan Yardımcısı vardır. Her biri ayrıca “Büyük Lun 大論” ve “Küçük Lun 小論”¹²⁵² olarak adlandırılır.¹²⁵³ Hudut Valisine¹²⁵⁴ “Xibian Chebu 悉編掣逋” denilirdi. İç meselelerden sorumlu Bakana “Nanglun chebu 曩論掣逋” veya “Lunmangre 論莽熱” denilir; Bakan Yardımcısı ise “Nanglun Milingbu 曩論覓零逋” olarak adlandırılır. Astındaki Bakanına “Nanglun chong 曩論充” denilir. Ayrıca Hükümet İşlerinden Sorumlu Vali “Yuhanbo chebu 喻寒波掣逋”; yardımcısı “Yuhanbo Milingbu 喻寒波覓零逋”; Astındaki Vali ise “Yuhanbo chong 喻寒波充”

¹²⁴⁷ XTS, 216, s. 6104.

¹²⁴⁸ JTS, 196, s. 5265; XTS, 216, s. 6104.

¹²⁴⁹ Powers & Templeman, **Historical Dictionary of Tibet**, s.119: Çince “Zanpu 贊普”, Tibetçe “Tsenpo” olan bu unvan Tibet İmparatorluğu’nun kurucu unsuru olan Yarlung Hanedanı’ndan beri Tibet’teki hükümdarlara verilen bir unvandı. “İmparator”, “Kral” veya “Muktedir” gibi anlamları vardır.

¹²⁵⁰ Pelliot, “**Transcriptions Chinoises de noms Tibetains**”, s. 24: Tibetlilerde Kraliçe unvanının Çince transkripsiyonu olan bu kelime için Mo-mon veya ‘bal-mun gibi yapılandırmalar olmuştur.

¹²⁵¹ TD, 190, s. 5171.

¹²⁵² Lun 論, Tibetçe bakan anlamına gelen Lon unvanının Çince transkripsiyonudur. Kül Tigin yazıtının kuzey yüzünün 12. satırında bu unvan “Töpöt kaganta bölün kelti” cümlesinde geçmektedir, Tibetçe unvanının doğrudan yazıtta kullanıldığı görülmektedir. Kül Tigin yazıtındaki bölüm için bkz. Ergin, **Orhun Abideleri**, s. 29.

¹²⁵³ JTS, 196, s. 5219; XTS, 216, s. 6071.

¹²⁵⁴ Hucker, a.g.e., Nu: 7237; Xiong, a.g.e., s. 137. Duhu 都護.

olarak anılır. Genel olarak ise (hepsine) “Shanglun chebu tuqu 尙論掣逋突瞿” denilir.¹²⁵⁵ Her biri ülke meselelerinden sorumlu idi. Resmi işleri yürüten memurların varlığına rağmen onların işi sık değildir. Savaş zamanında orduya kumandanlık ederler.¹²⁵⁶ Bochanbu 鉢闡布 Tibetlilerin Budist keşişi olup ayrıca devlet meseleleriyle ilgilenen kişiydi. Bunun haricinde “Bochebu 鉢掣逋” olarak da bilinirdi.”¹²⁵⁷

“Devlet görevlilerinin takıları arasında en üst derecede olanı “sese 瑟瑟”¹²⁵⁸ idi.

Ardından altın, altın kaplı gümüş, gümüş, en son olarak da bakır gelir. Böylece statü derecelerine ayrılırlar. Devlet görevlileri üstlerini ve aslarını ayırt edebilmek amacıyla kollarının üstüne bu takıları takarlar.”¹²⁵⁹

Görüldüğü üzere Tibet'te devlet zümresinin en üstünde “İmparator” anlamında “Zanpu” unvanlı hükümdar yer alırken “Lunchai” unvanlı başbakan başta olmak üzere hiyerarşik bir bakanlık teşkilatı mevcut idi. Tibet İmparatorluğu'nda veraset ağırlıklı olarak babadan oğula ilerlemiştir fakat bir veliahtın bulunmadığı bazı durumlarda tahta ölen imparatorun kardeşinin geçtiği de görülmektedir. XTS'da kadınların siyasi meselelere dahi olmadığı ifade edilmektedir.¹²⁶⁰ Buna rağmen Wencheng, Jincheng, Trimalö ve Gatun gibi prenseslerin devlet içerisinde etkili olduğu göz önünde bulundurulursa Tibet İmparatorluğu'nda kadınların da nispeten etkili olduğu söylenebilir.

¹²⁵⁵ XTS, 216, s. 6071-6072; Dotson bu Tibetli görevlilerin Çince unvanlarının Tibetçe karşılıklarını vermektedir. Buna göre Lunchai 論茈(Lonchen), Lunchai Humang 論茈扈莽 (Lonchen 'ogpon?), Büyük Lun 大論(Lonchen), Küçük Lun 小論(Lonchung), Xibian Chebu 悉編掣逋(sidpon chenpo), Nanglun Chebu 囊論掣逋(nanglon chenpo), Nanglun Milingbu 囊論覓零逋(nanglon dringpo), Yuhanbo chebu 喻寒波掣逋(dbang-po chen-po), Yuhanbo Milingbu 喻寒波覓零逋(dbang-po 'bring-po?), Yuhanbo chong 喻寒波充(Wangpo chung-ngu?), Shanglun chebu tuqu 尙論掣逋突瞿(Zhanglon chenpo gu?). Bkz. Dotson, **Administration and Law in the Tibetan Empire**, s. 223-224.

¹²⁵⁶ JTS, 196, s. 5219.

¹²⁵⁷ XTS, 216, s. 6100.

¹²⁵⁸ Pelliot, **Tibet**, s.80; Bushell, **a.g.m.**, s. 527: Pelliot'nun çalışmasındaki dipnotta kaynağın başka nüshasında Qinse 琴瑟 olarak geçtiği ifade edilmektedir. Bushell ise 5. dipnotta bu mücevherin Taşkent'in kuzeydoğusundaki dağlardan çıkan kıymetli bir taş olduğunu belirtmektedir.

¹²⁵⁹ XTS, 216, s. 6072.

¹²⁶⁰ XTS, 216, s. 6072.

Kayıtlara göre devlet idaresinde işlerin kolaylıkla yürütüldüğü, devlet zümresinde bakanların aynı zamanda birçok seferde komutanlık yürüttüğü de anlatılmaktadır. Gar Tongtsen Yulsung, Gar Trinring Tsendro, Zhang Chimshang Gyalsig Shuteng ve Nganlam Takdra Lukhong gibi önde gelen Tibetli bakanların devlet işlerinin yanı sıra Tang Hanedanı'na karşı düzenlenen büyük askeri faaliyetlerde komutanlık yapması bu kaydı doğrular niteliktedir. Bu bakanların önemli bir kısmı Tibet imparatorunun anne veya baba tarafına mensup olabilmekteydi. Kaynaklarda unvanı Lun olarak geçenlerin hükümdarın baba tarafından, Zhang olarak geçenler ise hükümdarın anne tarafından oldukları bilinmektedir.¹²⁶¹ Bakanların mensup olduğu boylar devlette nüfuzlu bir yapıya sahipti. Hükümdarın tahttan indirilip yerine bir başkasının çıkarılmasında veya hükümdarın aldığı kararlarda kimi zaman etkili olduklarına dair bazı örnekler mevcuttur.¹²⁶²

Kayıtlarda geçen bir diğer detay da devlet adamlarının, kollarının üstüne rütbelerini belirten bir takım madeni nişanlar takmasıdır. Bunlar arasında “sese 瑟瑟” adlı nişan en üst kıdemi temsil etmekteydi. Tibetlilerin altından daha fazla değer verdikleri bu maden genellikle koyu mavi renkli lapis lazuli, bazen sodalit, turkuaz ve hatta safir anlamına da gelmekteydi. Madeni rütbe sisteminin Çin’de devlet adamlarının resmi hüviyetleri niteliğindeki Yudai 魚袋 sistemine dayandığı düşünülmektedir. OTA’da bununla ilgili bir örnek 764-765 yıllarında Tibetli Bakan Gos Trizang Yablag’ın başbakan olarak atandığı sıralarda diğer bir bakan olan Zhang Tongtsen’e hudut generalliği ile turkuaz rütbenin bahşedilmesidir.¹²⁶³

Tibet İmparatoru ve Devlet Erkanının Konakladığı Yer: “Zanpu, Babu 跋布 veya Luosuo 邏娑 ırmağı civarında ikamet eder. Surlu şehirleri ve evleri olmasına rağmen oralarda kalmayı sevmez. İkamet etmek için bir araya getirilmiş, “Büyük Fulu 大拂廬”¹²⁶⁴ denilen birkaç yüz kişilik keçe çadırı vardır. Muhafaza durumu

¹²⁶¹ Chen Qingying & Gao Shufen, **a.g.e.**, s. 29.

¹²⁶² Tucci, “**The Kings of Ancient Tibet**”, s. 197.

¹²⁶³ Schafer, **a.g.e.**, s. 230-232; Dotson, **OTA**, s. 62, 133-134.

¹²⁶⁴ Pelliot, “**Transcriptions Chinoises de noms Tibétains**”, s. 22-23: Laufer bunun keçe çadır anlamına gelen Tibetçe “sbra” kelimesi olduğunu varsaymıştır. Anlam açısından bu eşleştirme iyi görünse de fonetik açıdan Pelliot’ya göre uygun değildir. Pelliot’ya göre bunun telaffuzu “phru” idi.

sıkıdır. Karargâhları birbirine oldukça yakındır. Devlet görevlileri “Küçük Fulu 小拂廬” denilen çadırlarda kalırlar.”¹²⁶⁵

“Liu Yuanding, Zanpunun yazlık meskeninin yer aldığı Menjulu/Mendalu ovası civarında ilk kez Zanpu ile görüşmüştü. Bu ova Luosuo ırmağının 100 li güneyinde, Zang nehrinin kuzeyindeydi.”¹²⁶⁶

Yukarıdaki kayıtlarda Tibet İmparatoru’nun konakladığı yer Yarlung Zangbo Nehri’nin kuzeyindeki Babu veya Luosuo ırmakları civarı idi. Babu Irmağı’nın tam olarak nerede olduğu bilinmemekle birlikte Yarlung Zangbo Nehri’nin bir kolu olduğu düşünülmektedir.¹²⁶⁷ Luosuo Irmağı ise Tibet’de Kyi Chu olarak geçen ve güneybatı-kuzeydoğu uzantısında akıp başkent Lhasa’dan geçen Lhasa Irmağı’dır. OTA ve OTC’deki kayıtlara göre Tibet hükümdarlarının yaylak ve kışlak meskenlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle bu meskenlerin büyük bir kısmı JTS ve XTS’deki kayıta belirtildiği gibi Yarlung Zangbo Nehri’nin kuzeyinde idi. Bunlar başkent Lhasa civarında yer almaktaydı fakat bu meskenler bununla da sınırlı değildi. Daha batıda veya Yarlung Nehri’nin güneyinde olan meskenler de mevcuttu. Merkezi Boynuz’da Nyenkar, Merke, Tsangbu, Shomara, Phodamdo meskenleri Lhasa Nehri havzası üzerinde yer alırken Drakmar, Zungkar ve Nabo meskenleri Lhasa Nehri ile Yarlung Zangbo nehri arasında yer almaktadır. Batıda Sağ Boynuz’da Sumchu ve Namtseling meskenleri de Yarlung Zangbo Nehri’nin kuzeyindeki diğer meskenlerdendi. Nehrin güneyinde bu meskenlerin sayısı 4-5 adet olup nispeten kuzeye göre daha azdır.¹²⁶⁸

JTS ve XTS’da anlatıldığı gibi Tibet İmparatorluğu’nda şehir mevcudiyeti olsa da hükümdarlar ve devlet adamları çoğu zaman yukarıda adları verilen yerler gibi meskenlerde yak kürkünden mamul keçe çadırlardan oluşturdukları müstahkem obalarda veya askeri kamplarda ikamet etmeyi tercih etmekteydiler. Tibet İmparatorluğu yerleşik yaşam tarzına ev sahipliği yapsa da karakterinin konargöçer boylar konfederasyonu olduğu kabul edilebilir. Bu karakterin devlet anlayışında da yer edindiği ve yönetici zümrenin konargöçer hayat sürdürdüğü tarihsel kayıtlardan

¹²⁶⁵ XTS, 216, s. 6072.

¹²⁶⁶ JTS, 196, s. 5266; XTS, 216, s. 6103.

¹²⁶⁷ Wakeman, a.g.e., s. 281.

¹²⁶⁸ Tibet hükümdarlarının Tibet’teki yaylak ve kışlak meskenleri ile kurultay yerleri için bkz. Karl E. Ryavec, **Historical Atlas of Tibet**, Chicago & London, The University of Chicago Press, 2015, s. 56-57.

anlaşılmaktadır. Tıpkı diğer konargöçer bozkır topluluklarında olduğu gibi Tibet'in yönetici zümresinin keçe çadırlarda kalmasının, nüfus yoğunluğunun düşük olduğu geniş coğrafyalarda nüfusun organize bir halde ve teyakkuzda olmasına olanak sağlamak için gerekli görülmüş olması muhtemeldir.¹²⁶⁹

Tibet'te özellikle Tang Hanedanı'na karşı gelişen askeri sıkıyönetime hükümdarların ve devlette yer alan üst zümrenin konargöçer karakteri de eklenmekteydi. Bu durumun Tibetlilerin, hatta bizzat Tibet imparatorunun keçe çadırlarda etkili bir seferberlik içerisinde kalmasında etkili olduğu söylenebilir. Askeri seferleri yakından komuta etmek adına Tibet İmparatoru Tritsug Detsen, otağını 819 yılında Merkezi Tibet'ten alıp Qilian Dağları civarına taşımıştı. 822 yılında ise Tritsug Detsen'in yazlık meskenine gelen Tang elçisi Liu Yuanding, hükümdarın ve devlet erkanının keçe çadırlardan oluşmuş, güvenliği sıkı bir şekilde sağlanan büyük bir obada ikamet ettiğini ve hükümdarın bu obanın merkezinde diğerlerine nazaran yüksekte kalan bir otağda kaldığını gözlemlemişti.

Askeri Teşkilat: "Askerlerinin sayısı 100 bine ulaşmaktaydı.¹²⁷⁰ 7 cun uzunluğunda altın bir oku hakkederek askeri birlikleri çağırırlar.¹²⁷¹ Düşmanın hududa yaklaştığı zaman 100 li aralıklarla yer alan sınır gözetleme kulelerinden düşmanın geldiğini haber etmek için uyarı ateşi yakılıp yukarı kaldırılır.¹²⁷² 100 li aralıklarla birer atlı posta istasyonu yer alır. Acil bir askeri durumda atlı posta istasyonundaki görevliler göğüslerine gümüşten bir şahin takarlar. Daha acil durumda ise bu şahinlerin sayısı artardı.¹²⁷³ "Uçan Kuş" tıpkı Merkezi Ülke'deki atlı posta teşkilatı gibiydi."¹²⁷⁴

"Askeri nizamları sıkı bir disiplin içerisinde yürütülür. Her savaşta öncü birliklerin hepsi öldüğü vakit ardıl birlikler ileri sürülür."¹²⁷⁵

"Teçhizatları ok ve yay, kılıç, kalkan, mızrak ve zırhtır. Savaş olmasa bile kimse yay ve kılıcını yanından ayırmaz.¹²⁷⁶ Ok ve yayları zayıf fakat zincir zırhları ve

¹²⁶⁹ Walter, **a.g.e.**, s. 33.

¹²⁷⁰ **XTS**, 216, s. 6072.

¹²⁷¹ **JTS**, 196, s. 5219; **XTS**, 216, s. 6072; **TD**'de posta teşkilatının kullandığı 7 cun uzunluğundaki demir bir okun hakkedildiği yazmaktadır. Bkz. **TD**, 190, s. 5171.

¹²⁷² **JTS**, 196, s. 5219.

¹²⁷³ **XTS**, 216, s. 6072.

¹²⁷⁴ **JTS**, 196, s. 5259.

¹²⁷⁵ **JTS**, 196, s. 5220; **XTS**, 216, s. 6073.

¹²⁷⁶ **JTS**, 196, s. 5220; **XTS**, 216, s. 6072.

miğferleri mükemmeldir. Giyildiğinde göz kısmı hariç tüm vücudu kaplar. Güçlü yaylar ve keskin kılıçlar bile bu zırha herhangi bir zarar veremez.”¹²⁷⁷

“(787) Cui Huan Tibetlilere hizmet eden birine rüşvet vermişti. Böylece Tibetlilerin askeri kuvvetinin esas boyutunu araştırabildi: 59 binin üzerinde kişi, 86 binin üzerinde at, çoğu yetişkinliğe erişmemiş gençlerden oluşan, savaşabilecek düzeyde yaklaşık 30 bin kişi. Tahminlere göre hepsinin son derece savaşmaya hazır olduğu ortadaydı.”¹²⁷⁸

Yukarıdaki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Tibet’in askeri gücü yaklaşık 90-100 bin arasında idi. Piyadelerin yanı sıra önemli bir kısmının zırhlı süvariler olduğu düşünülmektedir.¹²⁷⁹ JTS ve XTS bunun aksine bazı rakamlar da vermektedir. Songtsen Gampo döneminde Tibet ordusu 634 yılında Sichuan üzerine akın düzenlerken 200 bin kişilikti. Böylelikle Tang kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Tibet ordusunun mevcudu 100-200 bin arasındaydı. Tibet kaynakları da sayısı yüz binleri bulan bir ordudan bahsetmektedir. Ülke “Dört Boynuz” olarak bölümlendirildiği için ordular da dört bölüme ayrılmıştır. Alay komutanları, boy beyleri veya bölgelerdeki nüfuzlu soylulardan oluşmaktaydı. Tibet kaynaklarındaki idari bölümlendirmeye göre hesaplandığında Tibet ordusunun 4 milyon 624 bin kişiden oluşması gerekir ki bu imkansızdır.¹²⁸⁰

Net bir rakam tayin etmek mümkün olmasa da Tibet’in 2500 km mesafedeki Tang Hanedanı ile büyük savaşlara girmesine olanak tanıyacak bir ordusunun olduğu hakikattir. Bunun bazı nedenleri vardır. Birincisi Tibet’te VIII. yüzyılın sonunda ne Budist manastırlar ne de sonraları erkek nüfusunun dörtte birini oluşturacak keşiş sınıfı vardı. İkincisi Tibet’te Gar sülalesi tarafından etkili bir idari teşkilatlanmanın oluşturulması etkili olmuştu. Üçüncüsü ise Tibetlilerde konargöçerlik üzerine kurulu teşkilatlanmanın var olmasıdır. Zira hızlı hareket edip çabuk seferber olabilmek, tedariklerin etkin bir şekilde sevk ve ikmalinin sağlanması, gerektiğinde topraklarının dışında tedarik sağlayabilmek, arazi ve mevsim durumlarına hakimiyet, savaşçılık talimi gibi İç Asya’nın konargöçerlerinde yaygın

¹²⁷⁷ XTS, 216, s. 6073; TD, 190, s. 5171.

¹²⁷⁸ JTS, 196, s. 5251.

¹²⁷⁹ John P. Greer, **The Armies and Enemies of Ancient China, 1027 B.C. – 1286 A.D.**, California, A Wargames Research Group Production, 1975, s. 35.

¹²⁸⁰ Thomas, “**The Tibetan Army**”, 380-381; Norbu, **a.g.e.**, s. 132.

olarak görülen kabiliyetlerin Tibetliler için de büyük oranda geçerli olması kuvvetle muhtemel idi.¹²⁸¹

Bu devasa miktardaki ordunun tamamının saldırı gücünü oluşturup oluşturmadığı bilinmemektedir. Savaşın olmadığı zamanlarda bile kimsenin yay ve kılıcını yanından ayırmamaları onların olası savaş durumlarında daimî olarak teyakkuzda olduklarını göstermektedir. 787 yılında Cui Huan'ın aldığı rapor Tibet ordusunun tamamının savaşıma hazır olduğunu ifade etmektedir. Oldukça kalabalık olduğu görülen Tibet ordusu, yaşam tarzlarının her yetişkin erkeği doğal olarak bir asker gibi kıldığı Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı gibi konargöçer bozkır topluluklarının aksine askerlik çağındaki erkekleri askere almaya, bunları talim ettirmeye mecbur idi.¹²⁸² Uzak seferlerde iâşe ve ikmalin sağlanabilmesi de bu meselelere eklenebilir.

Tibet ordusunda genellikle üst düzey Tibetli bakanların komutayı yürüttüğü anlaşılmaktadır. Onların altında ise “Kaplan(Tibetçe:Tak)” kavramıyla adlandırılan bir subay sınıfı yer almaktaydı.¹²⁸³ XTS'daki bir kayıt bu subay sınıfına atıfta bulunmaktadır. Buna göre bu subay sınıfından olan Tibet soylularının kaplan kürkü giydikleri, üstün muharebe kabiliyetleriyle nam saldıkları, cesaretlerini belirtmek adına mezarlarına da kaplan resmi çizdikleri anlatılmaktadır.¹²⁸⁴

Disipliniyle dikkat çeken Tibet ordusunda dikkat çeken bir detay onları benzer teçhizat kullanan konargöçer bozkır topluluklarından ayırmaktadır. Bu ayırıcı unsur Tibetlilerin zincir zırhlarıdır. Tibetliler bu zırhları hem askerler hem de atlar için kullanabilmekteydi. Ok ve kılıç darbelerine karşı sağlamlığı sebebiyle Tang kayıtlarının övgüyle bahsettiği ve neredeyse tüm vücudu saran bu zincir zırha ait olabilecek bir tasvir başkent Lhasa'da Jokhang Tapınağı'ndaki fresklerde yer almaktadır. Buradaki savaşçıların başlıkları birbirine perçinlenmiş birçok plakadan oluşmaktadır. Başlıklarda sorguç veya kırmızı püsküller yer almaktadır. Boyun kısımları omuza kadar uzanmış ve sırmalı kumaşlarla süslenmiştir. Diğerinde ise bu kısım kulak hizasında yukarı kıvrılmaktadır. Bu fresklerde savaşçılar uzun, dize kadar inen zırhlar giymektedirler. Vücut zırhının üst ve alt kısımları bel hizasından

¹²⁸¹ Baumer & Weber, **Eastern Tibet**, s. 33; Ekvall, “**War among the Tibetan Nomads**”, *American Anthropologist*, Vol. 66, No. 5, Oct. 1964, s. 1127.

¹²⁸² Pan Yihong, “**Sui-Tang Foreign Policy**”, s. 269-270.

¹²⁸³ Dotson, **Administration and Law in the Tibetan Empire**, s. 283-284.

¹²⁸⁴ XTS, 216, s. 6103.

birbirine bağlıdır. Omuzdan birbirine bağlı göğüs zırhı ve omuzluklar dörtgen plakalarla yapılmıştır. Bunların alt kısımları ise Tang lotus desenine sahip sırmalı kumaşlarla süslenmiştir. Göğüs zırhı ve omuzluklar tıpkı Han Hanedanı zırhları gibi deri askılarla birbirine bağlıdır. Tibet zırhı, birçok plakadan oluşan başlık, dize kadar inen vücut zırhı ve dörtgen biçimli zırh plakalarıyla Çin'in Xi'an şehrinde bulunan Prensese Changle'nın(621-643) mezarındaki Tang zırhı tasvirleriyle benzerlik göstermektedir.¹²⁸⁵ Tibetlilere bu zırhın Sasaniler veya Soğdlar vasıtasıyla geçmiş olabileceğine dair görüşler de mevcuttur.¹²⁸⁶

Tibetlilerin silah ve zırh üretimi için gerekli malzemenin bir kısmını hakimiyet altına aldıkları boylardan tedarik ettiği bilinmektedir. Tibet'in doğusunda Amdo bölgesindeki Qiang boyları demir veya deri göğüs zırhları ve kaliteli demir kılıçlar üretmekteydi. Ayrıca Sumpa boyu Tibet'e haraç olarak demir sunmaktaydı. Bunun haricinde Türklerin, özellikle de Tibetlilerin müttefiki olan Karlukların silah üretip Tibet'e ihraç ettikleri bilinmektedir.¹²⁸⁷

Tibet ordusu ile ilgili bir diğer detay da onların istihbarat ve haberleşme sistemidir. Askeri seferberlik alameti olarak Türklerle benzer şekilde üzerine birtakım işlemler yapılan altın bir ok kullandıkları görülmektedir.¹²⁸⁸ Bunun haricinde sınırlarda 50 km aralıklarla gözetleme kulesi ve ülke içerisinde posta teşkilatı yer almaktaydı. Gözetleme kuleleri ve posta teşkilatının yer aldığı bölgeler JTS ve XTS'da belirtilmemektedir. Tibetliler dışarıdan gelebilecek tehditlere karşı coğrafyanın getirdiği avantajla yetinmeyip gözetleme kuleleriyle tedbir almıştı.

¹²⁸⁵ Gong Jian & Li Yongkai, "A Look at Sino-Tibetan Relations through Tibetan Cold Weapon", China Tibetology, No: 2, September 2014, s. 32.

¹²⁸⁶ Heller, "Archeological Artefacts from the Tibetan Empire in Central Asia", Orientations, 34/4, 2003, s. 57.

¹²⁸⁷ Stein, **Tibetan Civilization**, s. 61-62; Donald J. LaRocca, **Warriors of the Himalayas; rediscovering the arms and armor of Tibet**, New York, The Metropolitan Museum of Art. 2006., s. 6, 21-22.

¹²⁸⁸ Tibetlilerin seferberlik çağrısı yapmak için ok kullanmaları Türklerde de görülmektedir. Türk Kağanlığı'ndan Bilge Kağan'ın 714 yılındaki Beşbalık seferi sırasında okunan, yani çağırılan destek kuvvetlerinin gelmesinden bahsedilmesi Turan'a göre okla çağırma uygulamasının erken örneklerinden biridir. X. yüzyılın Arap alimlerinden İbn ün-Nedîm'in aktardığına göre Türk hakani, yabgulara ve beylere haber ileteceği zaman vezirini çağırıp bir ok üzerine nakış yapılmasını emrederdi. Büyük Selçuklulardan Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud ile olan görüşmesinde göndereceği oklarla toplayacağı kuvvetlerden bahsettiği de anlatılmaktadır. Bu yazılı ok böylelikle savaş, barış ve anlaşmalarda kullanılıp bir davet alameti olarak da işlev görmektedir. Dolayısıyla Tibetlilerin bu uygulama hususunda Türklerden etkilenmiş olabileceği muhtemeldir. Türklerde ok ile çağırma geleneği üzerine Bkz. Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul, Ötüken, 2009, s. 415-416; Turan, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", Belleten, Cilt: 9, Sayı:35, 1945, s. 308-310.

Merkezden alınan kararları uzakta yürütülen seferlerin sevk ve idaresini kolaylaştırmak, ele geçirilen bölgelerle merkez arasında irtibatı sağlamak adına posta teşkilatını kullanmışlardı. PT 1096r numaralı belgede bu posta sistemi “sluns” olarak geçmektedir.¹²⁸⁹ Posta teşkilatının işlevselliğine dair bazı örnekler mevcuttur. Bunlardan biri 801 yılında Tibet Komutanı Xu Sheren’e, Yanzhou’yu işgal ettikten kısa bir süre sonra “Uçan Kuş” teşkilatından bir elçinin gelip orduların geri çekilmesi talimatını iletmesi, diğeri ise 816 yılında Tibet Generali Zhang Tsepong Lhazang Lupal’ın Uygur Kağanlığı’na düzenlediği askeri sefer sırasında Tibet İmparatoru Tride Songtsen’in ölüm haberini alması üzerine geri çekilmesidir. Arada oldukça uzak mesafe olmasına rağmen Tibet orduları merkezden gelen emirleri kısa bir süre içerisinde alıp yerine getirebilmekte, merkezdeki gelişmelerden haberdar olabilmekteydi. Bu durum Tibetlilerin posta teşkilatının iyi durumda olduğunun bir göstergesidir.

Yazı: “Resmi işlerde yazıları yoktur. Anlaşma yapmak için bir tahta parçasına hakkerler veya bir halata düğüm atarlar.”¹²⁹⁰

Tibetliler mesaj iletme, askerî açıdan gereken tedarik masraflarının kaydını tutmak ve hukuki kararları merkezden civar bölgelere iletme için “Tram” adı verilen uzun çubuklara çentik atmaktalardı.¹²⁹¹ Bundan yola çıkarak JTS ve XTS’daki kayıtlar Tibetlilerde yazının olmadığını belirtse de bu konuda çelişkiye düşmektedir. Zira monografilerde bazı kayıtlar Tibetlilerin yazıyı kullandığına işaret etmektedir. 649 yılında Tang Hanedanı’ndan kâğıt ve mürekkep ustaları talep etmeleri de sanılanın aksine Tibetlilerde yazı sisteminin var olduğuna işaret etmektedir. Aynı yıl Tang Hanedanı’nda İmparator Taizong’un yerini Gaozong alırken Songtsen Gampo’nun yeni imparatora desteğini belirtmek için Eğitim Bakanı Zhangsun Wuji’ye mektup iletmediği görülmektedir. 727 yılında Tibetliler Guazhou’ya saldırmadan evvel taarruza katılıp katılmayacaklarını sormak için Bilge Kağan’a mektup iletmişlerdi. 729 yılında barış görüşmeleri için Tibet’ten bir görevlinin bir mektupla birlikte Tang sınırına gönderildiği de bilinmektedir. Bu örneklerle rağmen Tibetlilerin gönderdikleri mektuplarda hangi dili kullandıkları belirtilmemektedir fakat Tibetlilerde muhtemelen kendilerine has bir yazı sisteminin varlığı söz konusuydu. Laufer, JTS

¹²⁸⁹ Bialek, “The Organisation of Stage Stations in Central Asian Colonial Provinces of the Tibetan Empire According to P.T. 1096r”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 31:4, 2021, s. 696.

¹²⁹⁰ JTS, 196, s. 5219; XTS, 216, s. 6072.

¹²⁹¹ Dotson, OTA, s. 52.

ve XTS'da Tibetlilerde yazının olmadığına dair kaydın muhtemelen devlet zümresinden ziyade halkı kastettiği görüşündedir. Zira Tang Hanedanı ile diplomatik yazışmalar içerisine giren Tibet'te devlet zümresinin bir yazı sistemi olmalıydı. IX.-XI. yüzyıllarda oluşturulmuş bazı Tibet kaynaklarına göre bu yazı sisteminin oluşumu Songtsen Gampo zamanında meydana gelmektedir. Bu kaynaklara göre Thonmi Sambhota adlı bir görevli Sanskrit ve Budist edebiyatı çalışıp Tibet diline bir alfabe oluşturmak ve materyal toplamak amacıyla 632 yılında Hindistan'a gönderilmiş, Tibet'e geri döndüğünde ise Tibet alfabesini oluşturmuştu. Schaik, Tibet yazısının 630'larda veya 640'larda, hukuki ve idari yasaların kaleme alınmasından evvel tamamlandığı kanaatinde. Sonraki yıllarda Tibetlilerin Tang Hanedanı ile resmi yazışmaları artmış, hatta başkent Lhasa'da bir arşiv dairesi kurulmuştu.¹²⁹²

5.4. SOSYAL, KÜLTÜREL VE İKTİSADİ HAYAT

JTS ve XTS'da Tibetlilerin sosyal ve kültürel hayatına dair kısa fakat birçok yönüyle zengin kayıtlar yer almaktadır. Bu kayıtlarda Tibetlilerin yaşam tarzı, yeme-içme kültürü, kılık-kıyafet özellikleri, takvim belirleme yöntemleri, eğlence anlayışları gibi konularda önemli bilgiler mevcuttur:

“Duvarlı şehirleri olmasına rağmen hayvan sürüleri ile yılın belli dönemlerinde suları ve otlak alanları takip ederler. Bu nedenle sabit meskenleri yoktur. Tüm evlerin çatısı düz olup yükseklikleri 10 chi kadardır.”¹²⁹³

“Kirli ve pasaklı yerlerde yatarlar. Asla saçlarını yıkayıp taramazlar.¹²⁹⁴ Kadınlar ve erkekler başlarına takı takar, saçlarına örgüler yapardı. Evli kadınlar saçlarını örgü yapıp (başlarına) dolarlardı. (...) (Kadınlar) siyasi meselelere dâhil olmazlardı.¹²⁹⁵ İçkiyi avuçlarıyla alıp taşkınlığa varmayacak kadar içerler. Kapları ahşap bükerek yapılır ve taban kısmı deri olurdu. Ayrıca keçeden tabak yaparlardı. Kavrulmuş arpa ununu hamur haline getirip parmaklarıyla yoğurarak çanak haline getirirler ve esas olarak et suyu ve kaymak ile tüketirler. Arpayı öğütmede kullandıkları için eşek ve at eti yemezler.¹²⁹⁶ Mevsimleri gözlemlemeyi bilmezler.

¹²⁹² Schaik, “A New Look at the Tibetan Invention of Writing”, s. 76; Laufer, “Origin of Tibetan Writing”, s. 34-35.

¹²⁹³ JTS, 196, s. 5220; XTS, 216, s. 6072.

¹²⁹⁴ JTS, 196, s. 5220.

¹²⁹⁵ XTS, 216, s. 6072; TD, 190, s. 5171-5172.

¹²⁹⁶ JTS, 196, s. 5220; XTS, 216, s. 6072; TD, 190, s. 5171.

Arpaların olgunlaşmasını yılın başlangıcı olarak değerlendirirler.¹²⁹⁷ Weiqi 圍棋 ve Liubo 陸博¹²⁹⁸ oynarlar, deniz kabuğundan (yapılmış bir müzik aletine)¹²⁹⁹ üfleyip ses çıkarır, davul vurup oynarlar.¹³⁰⁰ Selamlaşırken elleriyle yere dokunup saygı gösterirler. Tıpkı bir köpek gibi havlama sesi çıkarırlar. Sonrasında ellerini birleştirip tekrar başla selamladıktan sonra dururlar.¹³⁰¹ Ülkelerinde yüz yaşına varan çok sayıda yaşlı vardır. Elbiseleri genellikle keçe ve deridir. Daha iyi görünmek amacıyla yüzlerine kızıl-kiremit rengi bir boya sürerler.”¹³⁰²

“Tibet elçisi Zhongcong: “(...) Uzun zamandır Tibetliler soğuğa maruz kalan bölgelerde yaşarlar. Orada doğan canlılar sayıca az ve çelimsiz olurlar. Wu Hai’in güneyinde yazın ortasında bile kar birikir. Sıcak havalarda yün kıyafetler, kışın kürk ceketler giyilir. Sürülerini gütmek için suları ve otlakları takip ederler. Kışları şehirlerde kalsalar da ikamet etmek için çadır kurarlar. Günlük kullandıkları aletler Merkezi Ülkedeki kadar çok değildir. Buna rağmen neredeyse birinin yapabileceği her şeyi yaparlar. Meseleleri kendi başlarına müzakere edip hallederler. Bu nedenle insanları zeki ve kabiliyetlidir. Uzun zamandır böyle oldukları için güçlü hale gelmişlerdir.”¹³⁰³

Tibetlilerin sosyal, kültürel ve iktisadi hayatına dair yukarıda JTS ve XTS’daki kayıtlar genel olarak şöyle değerlendirilebilir: Kaynaklarda Tibetliler çelimsiz gibi görünse de Tibet’in zorlu iklim ve coğrafi koşullarına karşı dirayetliler idi. Tibet’in yüksek rakımlı bölgelerine ve ekstrem iklimine uyum sağlamış anatomileri dağlık coğrafyada onlara oldukça avantaj sağlamaktaydı. Nüfuslarının VI. yüzyılda 1 milyon 400 bin, VII. yüzyılda ise 4 milyon 210 bin olduğu tahmin edilmektedir. VI.-VII. yüzyıllarda göreceli bir sıcaklık ve yağış dönemi Tibet’in otlak ve tarım alanlarının

¹²⁹⁷ Yamaguchi Zuiho’ya göre Tibetlilerde yılbaşının Mart olabileceği belirtilmektedir. Bkz. Zuiho, “**Methods of Chronological Calculation**”, s. 405-407.

¹²⁹⁸ Weiqi, bir tür Çin satrancıdır. Liubo ise yine iki kişi tarafından bir tabla üzerinde oynanır. Her bir oyuncunun altı taşı vardır.

¹²⁹⁹ JTS’da Li 蠡 veya XTS’da Luo 螺, hem deniz kabuğunu hem de su kabağını ifade eder. Esasında müzik aleti olarak kullanılabilen spiral bir deniz kabuğunu tanımlar. Tibet’te bu enstrüman “Dung Dkar”, Hindistan’da ise “Shankha” olarak geçer. Belirli ritüellerde kullanılır. İlgili enstrüman örneği için bkz. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/503521> (S.G.T: 11.04.2022. 13:00).

¹³⁰⁰ JTS, 196, s. 5220; XTS, 216, s. 6073.

¹³⁰¹ JTS, 196, s. 5220; XTS, 216, s. 6072.

¹³⁰² XTS, 216, s. 6071.

¹³⁰³ XTS, 216, s. 6076.

artmasına, böylelikle Tibet'in artan siyasi, iktisadi ve askeri gücü ile beraber nüfusunun da artmasına sebebiyet vermiş olmalıdır.¹³⁰⁴

Tibet İmparatorluğu'nun konargöçer devlet anlayışı hayvancılığın tarımla daha fazla karışık olduğu bir ekonomiye sahip olması bakımından diğer bozkır tipi konargöçer devletlerinden ayrılmaktadır. Tibetlilerin duvarlı şehirlerinin olması ve tarımcılıkla uğraşmaları yerleşik hayata sahip bir toplumun varlığını ortaya koymaktadır fakat kayıtlar onların daha ziyade konargöçer olup pastoral hayat tarzını sürdürdüklerini, bu nedenle yılın belli zamanlarında yaylak ve kışlak alanlar arasında düzenli olarak göç ettiklerini belirtmektedir. Ağır kış şartlarında ise şehirlerde ortalama 3 metre yükseklikte, çatısı düz olan evlerinde kalmayı tercih etmekteydi. Yaylak-kışlak arasında geçen zamanı tayin edebilmek için kendilerine has bir takvim anlayışları vardı. Arpaların olgunlaşmaya başladığı Mart ayını yılbaşı olarak kabul etmekteydi. Buna ek olarak 12 hayvanlı takvim kullandıkları da bilinmektedir.¹³⁰⁵

Konargöçer ve tarımcı olmak üzere karma bir ekonomik yapıya sahip olmaları Tibetlilerin yemek ve üretim anlayışına da etki etmiştir. Kavurdıkları arpayı un haline getirip sonra ıslatarak onu hamur haline getirdikleri ve bunu da et suyu ve kaymakla tükettikleri anlatılmaktadır. Günümüzde bu yemek Tibet'te özellikle konargöçerlerin tereyağı, kurut, et ve çay ile tükettikleri, oldukça besleyici bir yemek olan Tsamba'dır.¹³⁰⁶ Bununla birlikte içkiyi sevdikleri ve bunu ölçülü derecede tükettikleri belirtilmektedir. 645 yılında Tang Hanedanı'na içerisinde yaklaşık 150 litre içki bulunan bir kaz heykeli hediye etmeleri ve 649 yılında Tang Hanedanı'ndan içki ustaları talep etmeleri Tibetlilerin içkiyi sevmekle kalmayıp bu konuda uzmanlaştıklarına dair bazı örneklerdir. İçkileri genellikle arpadan imal ettikleri bilinmektedir fakat Stein IX.-X. yüzyıla ait elyazmalarından hareketle Bön inanışına dair ritüellerde üzüm, pirinç ve bal kullanarak buğdaydan yapılan içkinin kullanıldığını anlatmaktadır.¹³⁰⁷ Konargöçer yaşam tarzının bir getirisi olarak kıyafetlerini ve çadırlarını ağırlıklı olarak yak ve koyundan tedarik ettikleri keçeden

¹³⁰⁴ Zheng Du, Zhang Qingsong & Wu Shaohong, **a.g.m.**, s. 72; Tao Tong, **a.g.e.**, 19; Yang Liu, v.d, "**Climate Change, Geopolitics, and Human Settlements in the Hexi Corridor over the Last 5,000 Years**", Acta Geologica Sinica, 94/3, 2020, s. 620.

¹³⁰⁵ Stein, **Tibetan Civilization**, s. 54.

¹³⁰⁶ Melvyn C. Goldstein & Cynthia M. Beall, **Nomads of Western Tibet: The Survival of a Way of Life**, Hong Kong, Odyssey, 1990, s. 28.

¹³⁰⁷ Stein, **Tibetan Civilization**, s. 25.

veya deriden yaparlardı. Bunun haricinde kap kacak gibi günlük kullanım aletlerinin üretimi konusunda da maharetlilerdi.

Yak ve koyun ağırlıklı hayvancılık yapmaları sebebiyle Tibetliler bu hayvanların etinden ve sütünden istifade etmekle birlikte bunları yük hayvanı olarak da kullanmaktaydı. Tahılların öğütülmesinde kullandıkları için eşek ve at gibi hayvanların etini yemedikleri Tang kayıtlarında ifade edilmektedir fakat bu açıklama yeterli değildir. Tibetliler için sayısı az olması bakımından özellikle de at oldukça kıymetli idi. Türklerin ve Moğolların aksine ne etinden ne de sütünden istifade eden Tibetliler için at özellikle binek hayvan olarak kullanılmış, savaş zamanlarında Tibetlilerin askeri gücünü oldukça etkili kılan muteber bir hayvan olmuştur.¹³⁰⁸

Tang kayıtlarında Tibetlilerin kültürüne dair detaylar arasında yüzü kızıla boyama geleneği dikkat çekmektedir. Tibetlilerin daha iyi görünmek adına yüzlerini kızıla boyadıkları kayıtlarda geçmekle birlikte bu gelenekleri diğer topluluklar nazarında onların kimliği haline gelmişti. The Enquiry of Vimalaprabha adlı Budist metinde Tibetliler hakkında “Kızıl Yüzlüler” veya “Kızıl Yüzlü Şeytanlar” gibi adlandırmalar görülmekte, onların Hoten’de uyguladıkları Budist karşıtlıkları vurgulanmaktadır.¹³⁰⁹ Tibetlilerin yüzlerini kızıla boyama geleneği 641 yılında Tibet’e gelin olarak gelen Prensess Wencheng’in da dikkatini çekmiş, bu gelenekten hoşlanmadığı için ülkede yasaklanmasında etkili olmuştu. Ülkenin tamamında kadınların ve erkeklerin bu geleneği uygulayıp uygulamadıklarına dair veri yoktur fakat Tibetlilerin kızıl yüzleri Tibet’in zorlu coğrafyasının ve ikliminin getirdiği doğal etkiden de kaynaklanmaktaydı. Yüzdeki derinin dış katmanı ince ve hassas olması nedeniyle soğuk havaların ve ultraviyole ışınlarının derinin dış bölümünde soğuk yanığına neden olmaktadır. Bunun sonucunda yüzün dış bölümünde kızıl kan hücreleri artmakta ve yüzde özellikle yanaklarda kızılıklar oluşturmaktadır.¹³¹⁰ Dolayısıyla Tibetliler sadece gelenekleriyle değil doğal yaşamlarında da kızıl yüzlüler idi.

¹³⁰⁸ Hermanns, **The Nomads of Tibet**, s. 40; Khazanov, **a.g.e.**, s. 158.

¹³⁰⁹ Schaik, **“Khotan as a Mirror to Tibet”**, s. 48; Schaik, **Tibet**, s. 18.

¹³¹⁰ Zhang Jingpin & Li Peng, **“Red Cheeks in Tibet Reduced”**, China’s Tibet, Vol. 25, No: 3. 2014, s. 25.

5.5. İNANIŞ

5.5.1. Genel İnanış

JTS'da Tibetlilerin Şamanist unsurlar içeren yerel inancı ve XTS'da Tibetlilerin VIII. yüzyılın sonlarında kabul ettikleri Budizm'e bağlılıkları hakkında kısa kayıtlar verilmektedir:

"Geleneklerine göre ruhlara ve onlara karşı insanları koruyan şamanlara önem atfedilir. Baş tanrı olarak gördükleri Yuandi'ye 羴羴 taparlar."¹³¹¹ Buda'nın öğretilerine düşkünlükler. Büyüleyerek lanetleme gelenekleri vardır. Ülkedeki idari meselelerde mutlaka Budist keşişlerin kararlarına başvurulurdu."¹³¹²

Yukarıdaki kayda göre Tibetlilerin yerel Şamanist inanışları, Bön dini ve sonradan kabul ettikleri Budizm üzerine değinmek gerekir. Ruhlara önem veren, onların kötülüklerine karşı Şamanların koruyuculuğuna başvuran, büyü ve lanetleme üzerine gelenekleri bulunan Tibet halkı, Bön ve Budizm inanışları öncesinde kendilerine has bir tür yerel inancıya sahipti. Bu yerel inanış içerisinde adları tanrılarla anılan kutsal dağlar kültü ile atalar kültü de yer almaktaydı.¹³¹³ Savaşçı özelliklerinin inanışlarında da yer edindiği görülmektedir. Büyük boynuzlu erkek dağ keçisi biçimindeki baş tanrıları Yuandi'nin ise Tibetlilerin savaş tanrısı olduğu düşünülmektedir.¹³¹⁴

Kurucusu efsanevi Tonpa Shenrab olarak geçen ve bazı kaynaklara göre İran kökenli olduğu kabul edilen Bön inancı ise Tibet'teki diğer ilkel dinlerin doğasına sahip yaygın bir inanıştı. Bu inanışta güneş, ay, yıldızlar, kutsal dağlar, kutsal göller, nehirler, kayalar ve hatta hayvanlar ve bitkilerin tanrıları mevcut olup bunlara kurbanlar sunulmaktaydı. Bön inanışı Tibet İmparatorluğu'nun yüksek zümrelerinde oldukça yer edinmiş görülmektedir. Drigum Tsenpo zamanında Tibet'in batısında Zhangzhung Krallığı üzerinden Tibet'e geldiği düşünülmektedir.¹³¹⁵ Bön inanışının

¹³¹¹ JTS, 196, s. 5220; XTS, 216, s. 6072.

¹³¹² XTS, 216, s. 6072.

¹³¹³ Per Kvaerne, "The Study of Bon in the West", The History of Tibet, The Early Period: to c. AD 859 The Yarlung Dynasty, Vol. 1, ed. Alex McKay, 2003, s. 481-482.

¹³¹⁴ Walter, a.g.e., s. 26.

¹³¹⁵ Stanimir Kaloyanov, "Irano-Tibetica; Some Observations on the Tibetan Bon", The Tibet Journal, Vol. 15, No. 1, Spring 1990, s. 78; Huo Wei, "The Custom of Using Skulls to Suppress Evil Spirits in Primitive Witchcraft of the Tubo Kingdom", China Tibetology, Number 1, March 2009, s. 43.

Şamanizm olup olmadığı konusunda tartışmalar vardır. Stein ve Kvaerne Bön inancının davul üzerinde gökte uçmak, kötü ruhları ve doğa olaylarını savmak, yağmur duasında bulunmak gibi Şamanist ritüellerine rağmen tam anlamıyla Şamanizm olamayacağı düşüncesindedirler.¹³¹⁶ Helmut Hoffman ve Geoffrey Samuel ise Bön inanişının tamamen Şamanizm ile ilgili olduğunu, bu inanişına mensup din adamları sayılan Bönpo'ların da esasında şamanlar olduğunu dile getirmektedir.¹³¹⁷

Bönpların özellikle Tibet hükümdarlarının cenazeleri, yılın belli zamanlarında düzenlenen yemin törenleri ve hayvanların kurban edilmesi, atalara ve ruhlara sunularda bulunulması gibi önemli ritüellerde görev aldıkları JTS ve XTS'daki kayıtlarda görülmektedir. Bu ritüeller ile Bönplar ölmüş olanların ahiretteki mutluluğunu garanti altına almayı, sunularda bulunarak ruhların gazabından korumayı, yaşayanların refahı ve bereketi için onlardan medet sağlamayı amaçlamaktaydı. Cenaze törenlerinde uyguladıkları ritüeller ve şifacılıkları PT 1285 numaralı Tibet belgesinde de yer almaktadır.¹³¹⁸ Bu bakımdan Kvaerne, esas Bon inanişının Sibiryaya, İç Asya, Türkistan, Moğolistan, Tibet platosu ve hatta Çin'de dahi görülebilen eski animist-şamanist inanişların Tibet'teki ulusal bir biçimi olabileceğini belirtmektedir. Ancak VIII.-IX. yüzyıllarda Budizm tarafından yavaş yavaş bastırılmış, 779 yılında resmi din olmasıyla Budizm, devlet ve toplum üzerinde Bon inanişına göre daha fazla yer edinmeye başlamıştır. Bu durum Bon mensubu ve Budist yanlısı yüksek zümrelerin çatışmalarına sebebiyet vermiştir. Bon inanişi X.-XI. yüzyıldan sonra özellikle Hindistan'dan gelen etkilerle Budizm'e benzerlik göstermeye başlamış ve Budizm'in heterodoks haline dönüşmüştür.¹³¹⁹

Budizm'in, 779 yılında Tibet İmparatoru Trisong Detsen zamanında Tibet'te resmi din olarak kabul edilmesinden çok daha önce ülkede var olduğu bilinmektedir. Tibet'e gelen Prenses Wencheng ve Prenses Bhrikuti'nin faaliyetleriyle Songtsen

¹³¹⁶ Stein, **Tibetan Civilization**, s. 191; Kvaerne, **Tibet Bon Religion: A Death Ritual of the Tibetan Bonpos**, Leiden, E. J. Brill, 1985, s. 3.

¹³¹⁷ Hoffman, **The Religions of Tibet**, s. 25; Geoffrey Samuel, **Civilized Shamans; Buddhism in Tibetan Societies**, Washington & London, Smithsonian Institution Press, 1993, s. 11.

¹³¹⁸ Hoffman, **The Religions of Tibet**, s. 22; Samuel, **Civilized Shamans**, s. 447; Dotson, "Complementarity and Opposition in Early Tibetan Ritual", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 128, No. 1, 2008, s. 43.

¹³¹⁹ Kvaerne, "Extract from the Bon Religion of Tibet", *The History of Tibet, The Early Period: to c. AD 859 The Yarlung Dynasty*, Vol. 1, ed. Alex McKay, 2003, s. 485-486; Kvaerne, "The Study of Bon in the West", s. 474.

Gampo döneminden itibaren Budizm Tibet sarayında yer edinmişti. Buna rağmen ülkede nüfuz edinmesi Bon inancına mensup olan yüksek zümrenin ve halkın karşı çıkmaları nedeniyle oldukça yavaş gerçekleşti. Hükümdarın gücü şamanların kontrolüyle ve soyluların getirdiği müdahalelerle kısıtlanmıştı. Bu durum onların kutsal görkemini yüceltirken gerçekte otoritelerini azaltmaktaydı. Bu nedenle Tibet hükümdarları özellikle Trisong Detsen devrinden itibaren mutlak hükümlerliklerini sağlama almak için Budizm'i bir araç olarak kullanmaya başladı.¹³²⁰ Wong, konargöçer hükümdarların hem hakimiyet kurdukları Çinlilerden ayrı bir kültürel kimlik yaratmak hem de devletin gücünü pekiştirmek için başlangıçta Budizm'i desteklediklerini, Budizm'in genel nüfusa yayıldıkça din, kültürel, etnik ve sosyal farklılıkları aşan bir toplum inşa etmede birleştirici bir güç olarak daha etkili olduğunu belirtmektedir.¹³²¹ Geniş bir coğrafyada hakimiyet kurup bunu birleştirici bir unsurla pekiştirmek ve Tang Hanedanı'na karşı farklı bir inanış kimliği oluşturmak adına Tibetlilerin böyle bir politika benimsemiş olabileceği düşünülebilir.

5.5.2. Belirli Dönemlerde Yapılan Törenler

Tibet'te her yıl ve üç yılda bir olmak üzere devlet zümresinin ve ahalinin katıldığı, gökteki ve yerdeki tanrılara kurbanların sunulduğu, sunak yerlerine yiyeceklerin bırakıldığı yemin merasimleri düzenlenmekteydi. Şamanlar tarafından düzenlenen bu törenlerde vatanın bütünlüğünün korunması ve kimsenin hainlik etmemesi üzerine yeminler edildiği görülmektedir:

“Zanpu, senede bir kez devlet adamlarının ve tebaanın katıldığı ufak bir yemin töreni düzenler. Yemin töreni sırasında koyun, köpek ve makak maymunu kurban edilir. Kurban edilecek hayvanın önce bacakları kırılarak öldürülür. Bağırsaklarının deşilmesiyle devam edilerek katledilir.¹³²² Bir şamandan gök, yer, dağ, ırmak, güneş, ay, yıldızların ve gök cisimlerinin tanrılarına şunları söylemesi istenir: *“Eğer kalbi değişip de tekrar hainlik düşüncesinde olan olursa tıpkı kurban edilen bu koyun ile köpek gibi akıbetleri olsun. Böylece tanrılar onlara ibret versin.”*¹³²³

¹³²⁰ Tucci, “**The Kings of Ancient Tibet**”, s. 197; Hoffman, **The Religions of Tibet**, s. 43.

¹³²¹ Dorothy C. Wong, “**Ethnicity and Identity: Northern nomads as Buddhist art patrons during the period of Northern and Southern dynasties**”, Political Frontiers, Ethnic Boundaries, and Human Geographies in Chinese History, ed. Nicola Di Cosmo & Don J. Wyatt, 2003, s. 108.

¹³²² **JTS**, 196, s. 5220; **XTS**, 216, s. 6073.

¹³²³ **JTS**, 196, s. 5220.

“Üç yılda bir büyük yemin töreni olur. Bu törende ahali ile gece sunak yerinin üzerine yiyecekler konulur. Adak olarak insan/köpek, at, sığır ve eşek kurban edilir. Ardından şöyle yemin edilir: *“Hepiniz birlikte sıkı bir şekilde çalışın. Hep birlikte yurdumuzu koruyun. Ancak gökteki ve yerdeki ruhlar zihninizden geçenleri bilir. Yemininden dönenin akıbeti tıpkı kurban edilen bu hayvanlar gibi olsun!”*¹³²⁴

Tibetlilerin belirli yıllarda düzenlenen ritüellerine ek olarak yabancı devletlerden gelen misafirleri ağırlarken uyguladıkları yak avlama geleneğinden bahsedilmektedir. Buna göre “Yabancı devletlerden gelen misafirlere ziyafet düzenlendiği sırada önce bir yak kovalanır. Eğer misafir kovalanan yakı okla bizzat vurabilirse güven duyup ona göre ziyafet verirler”¹³²⁵ denilmektedir. Tibet konargöçerleri için yak avlamanın cesaret simgesi olduğu bilinmektedir. İnanişsal açıdan ise yakın, öteki dünyaya giderken rehberlik ettiğine inanılmaktaydı. Yabani yak kafatasları aynı zamanda dağ geçitlerindeki tapınaklarda, evlerin çatılarında ve kapı eşiklerine muhtemelen kötü ruhları savmak için konulmaktaydı.¹³²⁶

5.5.3. Cenaze Ritüelleri

JTS ve XTS’da Tibetlilerde uygulanan cenaze ritüelleri üç grupta değerlendirilebilir. Birincisi daha ziyade halkın uyguladığı, ikincisi kahramanlıklarıyla bilinen subay sınıfı için uygulanan, üçüncüsü ise hükümdar için uygulanan cenaze ritüelleridir. Tibetlilerin bu ritüellere dair bazı boşluklar TD’den alınan kayıtlarla giderilmektedir:

“Anne veya babadan biri vefat ettiğinde üzüntülerini göstermek için saçlarını keserler. Yüzlerine karalar sürüp karalar giyerler. Sonra cenazeyi geleneklere göre defnedip uğurlarlar.¹³²⁷ Birisi öldüğünde onunla gömmek için sığır veya at kurban edip başını da mezarının üstüne koyarlar. Mezarları kare biçimlidir.”¹³²⁸

“Dağ bayırlarının her birinde etrafıca oda şeklinde yapılan mezarlar bulunur. Bu mezarları koyu kırmızı çamurla kaplayıp üzerine beyaz bir kaplan çizmişlerdi.

¹³²⁴ JTS, 196, s. 5220; XTS, 216, s. 6073.

¹³²⁵ JTS, 196, s. 5220; XTS, 216, s. 6072.

¹³²⁶ Richardson, “**Hunting Accidents in Early Tibet**”, The Tibet Journal, Vol. 15, No. 4, Shakabpa Memorial Issue: Part I, Winter 1990, s. 5; Daniel J. Miller, “**The World of Tibetan Nomads**”, DROKPA: Nomads of the Tibetan Plateau and Himalaya, Kathmandu, Vajra Publications, 2008, s. 7; Huo Wei, “**The Custom of Using Skulls**”, s. 37.

¹³²⁷ JTS, 196, s. 5220; XTS, 216, s. 6072.

¹³²⁸ TD, 190, s. 5171.

(Mezarlardaki Tibetli) soyluların her biri üstün muharebe başarısına sahiptir. (Kaplan) kürkü elbiseleriyle yaşadılar. Öldüklerinde cesaretleri (kaplan resmiyle) onurlandırıldı. Hayatını (onların ardından) kurban eden yoldaşları da onların yanına gömülmüştü.”¹³²⁹

“Hükümdar ve maiyeti birbirine yoldaşlık eder. Maiyetten 5-6 kişi aynı kadere sahip olduğunu bilir. Hükümdar ölünce kader ortağı olan yoldaşlarından her biri gece gündüz içki içer. Hükümdarın defnedileceği gün ayaklarının altına faça atarlar. Kanları boşalıp öldüklerinde ise hükümdarla birlikte gömülürler. Ayrıca güvenilir yaverlerinin de hançerle başlarına faça atması gerekmektedir. Bunun dışında genişliği parmak genişliğinde 4 chi uzunluğundaki bir tahta parçasını alıp göğüslerinin altına saplarlar. Böylelikle Zanpu ölünce her biri onun uğrunda gömülmek adına canına kıyar. Elbiseleri, eşyaları, bindiği atı, yayı ve kılıcı da Zanpu ile gömülür. Onun için büyük bir oda mezar inşa edip (tıpkı kurgan gibi) üzerine toprakla tümsek yaparlar. Onun üzerine de çok sayıda çeşit çeşit ağaçlar dikerler. Böylece kurban sunulabilecek bir ata tapınağı haline getirirler.”¹³³⁰

Cenaze Ritüelleri: Yukarıdaki kayıtlara göre Tibetlilerde cenaze töreni önce yas merasimi, ardından kurban edilen hayvanlarla birlikte ölünün defnedilmesi ile gerçekleştirilir. Kayıtlarda at ve sığırın kurban edilip ölen kişi ile gömüldüğü, başının ise mezarının başına konulduğu anlatılmaktadır. Ele aldığı tarihlerin belirgin olmadığı PT 1289, PT 1194, PT 1136, PT 1068 ve PT 1042 numaralı Tibet belgeleri cenaze törenlerinde hayvan kurban edilmesini ele almaktadır. ¹³³¹ Qinghai eyaletindeki Dulan’da yapılan mezar kazılarında at, koyun, yak, geyik ve köpek kurban edildiğinin tespit edilmesi Tang kayıtlarında Tibetlilerin cenaze törenlerinde hayvan kurban etme ritüellerini doğrular niteliktedir.¹³³²

Tibet hükümdarlarının cenaze törenleri hakkında Tibet kayıtlarında başka detaylar da yer almaktadır. Hükümdar ölünce cenaze törenine kadar naaşı geçici bir yerde tutulmakta, bozulmasını geciktirerek muhafaza edilmesi için bir tür

¹³²⁹ XTS, 216, s. 6103.

¹³³⁰ JTS, 196, s. 5220; XTS, 216, s. 6073; TD, 190, s. 5171.

¹³³¹ Cathy Cantwell & Robert Mayer, “Early Tibetan documents on Phur pa from Dunhuang”, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2008, s. 20; Huo Wei, “The Custom of Using Skulls”, s. 45-46.

¹³³² Heller, “Archeological Artefacts from the Tibetan Empire”, s. 55.

mumyalama işlemi yapılmakta idi.¹³³³ Yas tutulurken muhtemelen yine saçlar kesilip karalar bağlanılmakta, ayrıca başa kesikler atılmaktaydı. Bu yas ritüelleri bir bakıma İskit, Hun, Türk ve Moğol gelenekleriyle benzerlik göstermektedir. Cenaze töreni günü hükümdarın naaşı tutulduğu yerden değerli taşlarla bezenmiş bir cenaze arabasına konulmakta, boynuz biçiminde çalgısıyla ürkütücü sesler çıkarıp zil ve davul çalan, sarık ve tüylü başlık giyen şamanlar eşliğinde mezarlığa getirildiği anlatılmaktadır.¹³³⁴ Hükümdarın naaşının defni sırasında atı, yayı ve kılıcı gibi değerli eşyaları da onunla gömülmekteydi. Buna ek olarak maiyetinden olan bazı kişilerin de canına kıyarak onunla gömüldüğü “Comitatus” geleneğinden bahsedilmektedir. Tang kayıtlarında bu geleneğe dair bir örnek 699 yılında Gar Trining Tsendro’nun, Tridu Songtsen karşısında mağlup olup intihar etmesi üzerine 100 kadar yoldaşının da onun ardından intihar etmesidir. Bunun haricinde kaplan kürklü Tibet soyluları için de bu geleneğin uygulandığı görülmektedir. Dolayısıyla Tibetlilerde “Comitatus” geleneği sadece imparator için değil soylu kişiler tarafından da uygulanmaktaydı. Richardson’a göre bu uygulama IX. yüzyıla kadar sürmüştür. Sonraki zamanlarda Tibet hükümdarlarının refakatçileri olan bakanların öldürülmediği, bunun yerine ölen hükümdarın muhafızları olarak bir ölü gibi mezar çevresinde yaşadıkları belirtilmektedir. Bu muhafızların insanlarla etkileşime geçmesi ve mezar alanının dışına çıkması yasaktı. Hükümdarın ölüm yıldönümlerinde devlet adamları ve ahali ona sunular sunarken görünmemek adına ortalıktan çekilip tören bittiğinde ise tekrar eski yerlerini alırlardı.¹³³⁵

Tibet Hükümdarları ve Soyluların Mezarları: Tibet hükümdarlarının mezarları Güney Tibet’te Yarlung Vadisi’ndeki Chonggye’de yer almaktadır. Keşfedilmelerini ve rahatsız edilmelerine karşı korunaklı bu yerde nehir kıyısına mezarları kazılmıştır. Burada Tibet hükümdarlarına ait olduğu tespit edilebilen 10 kurgan bulunmaktadır.¹³³⁶ Bu mezarlığın alanı kutsal bölge olarak kılınmıştır. Mezarlar dört köşeli, kurgan biçiminde olup oda mezar ve üzerine topraktan tümsek

¹³³³ Tucci, **The Tombs of the Tibetan Kings**, Roma, Istituto Italiano Per Il Medio Ed Estremo Oriente, 1950, s. 10.

¹³³⁴ Schaik, **Tibet**, s. 15.

¹³³⁵ Snellgrove & Richardson, **a.g.e.**, s. 52-53; Tucci, **The Tombs of the Tibetan Kings**, s. 10; Richardson, **“Early Burial Grounds in Tibet”**, s. 83.

¹³³⁶ Ecsedy, **“Contacts and Conflicts of the Peoples of Early Tibet and Imperial China”**, The Tibet Journal, Autumn 2004, Vol. 29, No. 3, Autumn 2004, s. 96; Tibet hükümdarlarının mezar yerleri ve bu mezarların özellikleri için bkz. Hazod, **“Territory, Kinship and the Grave”**, s. 65-67, 73; William F. Romain, **“Tombs of the Tibetan Emperors: Divine Descent and Mortal Remains in the Chongye Valley”**, Revue d’Etudes Tibétaines, no. 63, 2022, s. 215, 217.

yapılarak oluşturulmuştur. Tibet'te kurgan tipi mezar geleneğinin tarihi belirsiz olup tahmini IV.-X. yüzyıl arasına tarihlendirilmektedir. Kurgan tipi mezar anlayışının Tibet hükümdarlarına kut kattığına inanılan dağ kültü ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Tucci'ye göre ise Tibet anlayışında çadırın dünyayı temsil etmesinden dolayı mezarlar da buna benzer bir formda inşa edilmekteydi.¹³³⁷ Ögel, Tibetlilerin bu mezarlarının Orhon ve Altay bölgesindeki kurganlara oldukça benzediğine dikkat çekmektedir.¹³³⁸ Bu mezarlarda belirli zamanlarda sunularda bulunmak için sunak, ata kültünü yerine getirmek için ağaçlarla donatılmış bir tapınak alanı ve hükümdarın mezar taşı olan "Doring"¹³³⁹ adlı anıt sütunu da bu mezarlık alanlarda yer almaktadır. Hükümdar mezarlarının yanında ona sadakat yemini etmiş refakatçilerinin de mezarları bulunmaktaydı.¹³⁴⁰

Bunun haricinde kaplan kürklü Tibet soylularının mezarlarına dair bilgiler de mevcuttur. Savaşçılıkla nam salmış bu kişilerin mezarları dağ bayırlarında yer almaktaydı. Bu mezarlar oda mezar şeklinde olup üzeri kızıla boyanmakta ve beyaz bir kaplan resmi çizilmekteydi. Kaplan onların hem rütbesi hem de kahramanlıklarını ve yiğitliklerini onurlandıran bir sembol olarak yer edinmiştir.¹³⁴¹ Böylelikle savaşta hayatını kaybedenlerin mezarları diğerlerinden ayrılmış oluyordu.

5.5.4. Anlaşma Törenleri

Tibetlilerin inanışları onların Tang Hanedanı ile yaptıkları anlaşma yeminlerine de yansımıştır. 756 yılında Tibetlilerin yapmış oldukları barış talebinin ardından onların anlaşma yemini için uyguladıkları ritüel hakkında Tang sarayına bilgi verildiği, 783 yılında ise Qingshui Antlaşması sırasında uygulanan ritüellerden bahsedilmektedir:

"(756) Elçi şunu söyledi: *"Tibetlilerin kaidesine göre anlaşma üç yerel hayvandan (sığır, koyun, domuz) alınan kanın ağza sürülmesiyle olur. Burada Budist tapınaklarının vazifesini alacak bir şey yoktu. Bu nedenle Devlet Teşrifat Meclisinde*

¹³³⁷ Hazod, "Territory, Kinship and the Grave", s. 5-6, 8-9; Heller, **Tibetan Art**, s. 7; Tucci, **"The Kings of Ancient Tibet"**, s. 203.

¹³³⁸ Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara, TTK, 2014, s. 86.

¹³³⁹ Tibetçe "Doring" olarak geçen anıt yazıtlar eski Türk yazıtları için kullanılan "Bengü Taş" anlamına gelmektedir. Bkz. Michael L. Walter & Christopher I. Beckwith, **"The Dating and Interpretation of the Old Tibetan Inscriptions"**, Central Asiatic Journal, Vol. 54, No. 2, 2010, s. 293.

¹³⁴⁰ Haarh, **"Extract From the Yar Lun Dynasty"**, s. 155; Cutler, **a.g.e.**, s. 176.

¹³⁴¹ Stein, **Tibetan Civilization**, s. 201.

yemin için kurban edilen hayvan kanının dudaklara sürülmesi için yarının beklenilmesini talep etmekteyiz.” Böylece Tibet Ronglarının ritüelleri hakkında üst makamlara uyarı açıklaması yapıp oradan geldiler.”¹³⁴²

“(783) Tang Hanedanı’ndan Zhang Yi, Özel Sekreter Qi Ying, Qi Kang, Saray Teşrifatları Başnazırı Cui Hanheng, Defterdar Yu Di, Fan Ze ve Chang Lu; Tibetlilerden Shang Jiezan, ülkesinin generalleri ve bakanlarından Lun Xijiazang, Lun Zangre, Lun Lituo, Siguanzhe ve Lun Lixu yemin için sunak yerine çıktılar. Başlangıçta Hanlar anlaşma yemininin sığır kurban edilerek, Tibetliler de at kurban edilerek yapılmasını istiyordu. Zhang Yi bu ritüelden yana değildi. Bunun üzerine Shang Jiezan’a *“Hanlar sığırla tarım yapmak zorundadır. Tibetliler atla yolculuk etmek zorundadır. Şimdi koyun, domuz ve köpek olmak üzere bu üç canlının onların yerini almasını öneriyorum”* dedi. Shang Jiezan bunu kabul edip razı oldu.¹³⁴³ Sınırın ötesindeki bölgelerde domuz olmadığı için Shang Jiezan koçun, Zhang Yi ise köpek ve koyunun olmasını istedi. Böylece sunak yerinin kuzeyinde onları kurban ettiler. İki kapta bu hayvanların kanını karıştırdılar ve ağızlarına sürerek anlaşma yemini ettiler.”¹³⁴⁴

Yukarıdaki kayıtlar anlaşma yemini töreninde Tibetlilerin bazı hayvanları kurban edip kanlarını bir kapta karıştırarak ağızlarına sürdükleri bir gelenekten bahsetmektedir. 783 yılındaki Qingshui Antlaşması için yapılan yemin töreninde bu geleneğin doğrudan uygulandığı bilinmektedir. Tibetlilerin bu geleneği hakkında önceden bilgi sahibi olduğu anlaşılan Tang Hanedanı, bu geleneğini Qingshui Antlaşması sırasında yerine getirmek durumunda kaldı. Taraflar başlangıçta sığır ve at kurban edecekken bu karardan vazgeçilmişti. Zira tarımcı bir topluluk olan Tang Hanedanı için sığır, konargöçerlik ve savaşçılıklarıyla nam salmış Tibetliler için ise at toplumsal hayatta oldukça kıymetli bir yere sahipti. Bu hayvanların yerine koç, koyun ve köpek kurban edilmiş, bunların kanları iki devletin heyetleri tarafından ağızlara sürülerek yemin gerçekleştirilmişti. 783 yılına dair kayıt bu eski geleneğin Tibet’te Budizm’in resmi din olarak kabul edilmesinden sonra da devam ettiğini göstermektedir.

¹³⁴² JTS, 196, s. 5236-5237.

¹³⁴³ JTS, 196, s. 5247; XTS, 216, s.6093.

¹³⁴⁴ JTS, 196, s. 5247.

5.6. HUKUK

JTS ve XTS'da Tibet İmparatorluğu'nun geleneksel hukukuna dair muhtelif kısa kayıtlar yer almaktadır. Tibet toplumunda yer alan ceza sistemini ve toplumun belirli etkenlere göre sınıflandırılmasını yansıtmaları bakımından bu kayıtlar önem taşımaktadır:

“Gülbüz olana değer verilir, buna karşın yaşlılar toplum tarafından küçümsenir. Anne oğluna hürmet eder. Bu nedenle oğul babasına karşı mağrurdur. Bir yere önce gençler, ardından yaşlılar girip çıkar. Yaşlılar bulundukları yerlerde gençlerden sonra otururlar.”¹³⁴⁵ Evli kadınlar siyasi meselelere dâhil olmazlar.¹³⁴⁶

“Savaşta asker olarak ölmeye değer verirler. Hastalıktan dolayı hayatlarını kaybetmeye karşı nefret duyarlar. Savaşta hayatını kaybedenlerin ailesi nesiller boyu toplumda seçkin aileler olarak değerlendirilir. Savaş meydanında bozguna uğrayıp kaçanın başına tilki kuyruğu takılır ve onun tilki gibi olan korkaklığı herkese teşhir edilir. Bu kişinin halk arasında merteye almasına müsaade edilmez. Utancından o kişi kesin surette orada ölmeye razı olur. Onların geleneklerinde bozguna uğrayıp er meydanından kaçmak utanç verici olup bunun yerine defalarca ölmeyi yeğlerler.”¹³⁴⁷

“Ceza hukukları katıdır. En ufak suçlarda bile suçlunun gözü oyulur veya ayaklarıyla burunları kesilir. Deri bir kırbaça kırbaçlanır. Şiddeti severler. Ceza uygulamaları değişkendir. Hapishaneleri yere birkaç zhang¹³⁴⁸ derinliğinde açılan bir çukurdur. İçerisindeki mahkûm ortalama 2-3 yıl içerisinde hapisten çıkar.”¹³⁴⁹

Yukarıdaki kayıtlar konargöçer savaşçı tabiatı nedeniyle Tibet İmparatorluğu'nda genç ve dinamik nüfusa değer verildiğini ele almaktadır. Tibet toplumunda gençlere yönelik bu yaklaşım aynı zamanda hükümdarlığa da etki etmiştir. Tibet İmparatorluğu'nda birçok hükümdar tahta genç yaşında geçmiştir. Veliht belirli bir olgunluğa eriştiğinde hükümdarın tahttan çekilmesi geleneğinin Tibet'te uygulandığı bilinmektedir. Songtsen Gampo, Gungsong Gungtsen ve Trisong Detsen gibi hükümdarlardan yola çıkarak tahta çıkma olgunluğuna erişme

¹³⁴⁵ JTS, 196, s. 5220; XTS, 216, s. 6072.

¹³⁴⁶ XTS, 216, s. 6072.

¹³⁴⁷ JTS, 196, s. 5220; XTS, 216, s. 6072.

¹³⁴⁸ Bir zhang 丈 yaklaşık 3.33 metredir.

¹³⁴⁹ JTS, 196, s. 5219-5220; XTS, 216, s. 6072.

yaşının genellikle 13 yaş olduğu rivayet edilmektedir.¹³⁵⁰ Diğer hükümdarların tahta çıktıkları yaşlar dikkate alındığında bunun değişkenlik gösterdiği mutlaklır. Bu değişkenliğe rağmen Tibet hükümdarlarının tahta genç yaşta çıkmaları Tibetlilerin gençliğe verdiği önemin bir göstergesi olabilir.

Tibetlilerin genç ve dinamik nüfusla doğru orantılı olarak savaşçı karakterlerine de değeri verdikleri, savaş meydanında kahramanlık ve yiğitlik içerisinde ölmeyi hasta yatağında yatmaya veya korkaklık gösterip hayatlarını böyle sürdürmeye yeğledikleri görölmektedir. Esasında bu anlatı Çin'de kurulmuş hanedanlara ait bazı resmi tarihlerin İç Asya'da Hun İmparatorluğu ve Türk Kağanlığı gibi konargöçer konfederasyonlar hakkındaki anlatılarıyla benzer şekildedir. Tibetliler için kaplan cesaret ve kahramanlık timsaliydi. Savaşçılıklarıyla nam salmış olan komutanlar kaplan kürküyle onurlandırıldığı gibi mezarlarına da kaplan resimleri çizilmekteydi. Sadece savaşçılar değil aynı zamanda onların aileleri de toplumda oldukça itibarlı bir yere sahip olmaktadır. Tilki kuyruğu ise er meydanından kaçıp korkaklık gösterenlerin timsali idi. Kayıtlar Tibetlilerin bu utancı yaşamaktansa ölmeyi yeğlediklerini anlatmaktadır. Zira bu suçu işleyenler başlarında tilki kuyruğu ile halka teşhir edilerek cezalandırılmaktaydı. Bu kişiler toplum içerisinde yer bulamadıkları gibi vazife de alamazlardı. Düşman karşısında korkaklık gösterenlere uygulanan bir cezalandırma örneği Tibetlilerin Taklamakan Çölü'ndeki kalesi olan Mazar Tagh'da rapor edilmiştir.¹³⁵¹

JTS ve XTS'da Tibetlilerin ceza sistemleri ile ilgili çok fazla detay verilmemektedir. En ufak suçlarda bile uzuv kesmeye varacak kadar şiddetli fakat değişkenlik gösterebilecek kadar esnek, basit bir cezalandırma sistemlerinin olduğu görölmektedir. Yere açılan 3-6 metrelik bir çukurda 2-3 yıllık hapis cezalarının da olduğu belirtilmektedir. Ancak kayıtlar hangi suçlarda nasıl cezalandırmalar yapıldığına dair bilgi vermemektedir. Tibetlilerin hukuk sisteminde Türkler ve Uygurlar gibi kuzeydeki konargöçer toplulukların hukukunu örnek almış olabileceği düşünülmektedir.¹³⁵²

¹³⁵⁰ Tucci, "The Kings of Ancient Tibet", s. 198.

¹³⁵¹ Thomas, "Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan VI: The Tibetan Army (concluded)", The Journal of the Royal Asiatic Society, July 1933, s. 551.

¹³⁵² Chen Qingying & Gao Shufen, a.g.e., s. 32.

5.7. TANG HANEDANI'NIN TİBETLİLERE KARŞI İZLENİMLERİ VE TARİHSEL ATIFLAR

5.7.1. Tibetliler ve Türklerin Qiang ve Xiongnu'lara Benzetilmesi

“Sağ Kâtip Cui Rong, imparatora saygılarını sunup şunları söyledi: “Rong ve Di boyları Merkezi Ülke'nin başına büsbütün bela olmuşlardır. Beş İmparator ve Üç Hükümdar dönemlerinde tâbi olmamışlardır. Han Hanedanı zamanı milyona varan bir kuvvetle Pingcheng'ı kuşatmalarından sonra İmparator Wudi müthiş bir kararlılıkla çaba gösterip dört bir yandaki Yi boylarını uyum içerisine getirmişti. Zhang Qian Batı Bölgeleri'ne gidip irtibat kurmaya başlamıştı. Burası dört bölgeye ayrılmış, stratejik açıdan kritik iki geçit ele geçirilmiş, böylece Hunların sağ kolu kesilmişti. Zamanla Sarı Irmak ve Huang Irmağı civarında Lingju oluşturulmuş, böylece Hunların güneydeki Qiang boylarıyla irtibatı kesilmişti. Sonrasında işaret kuleleri dikilip bin li uzunluğunda set oluşturularak musallat olmaları engellenmişti. Devlet hazinesinin harcanıp askeri birliklerin ve atların tükenmesine rağmen gidip gelen seyyahlar ve elçiler yıllarca sekteye uğramadı. (...) Hunlar tecrit edilerek uzaklaşmış, böylece Batı Bölgeleri'ne giden yol açılmıştı. Elçilikler kurulmuş, buraların korunması sağlanmıştı. İmparator Guangwu'nun Han Hanedanı'nı yeniden canlandırdığı dönemde yine herkes içeride Merkezi Ülke hükmü altında olmuş, Yan Guang dönemine kadar Batı Bölgeleri ile üç kez irtibat kopup tekrar tesis edilmişti. Taizong Wen Huangdi, Han Hanedanı'nın eski izinden giderek Nanshan'dan Congling'e kadar varıp buraları vilayetler ve garnizonlar halinde bölümlendirdi. Müşterek bir şekilde uyarı ateşleri yandığında Tibetliler içeride zorbalık çıkarmaya cüret edemez hale gelmişlerdi. İmparator Gaozong zamanı devlet görevlileri küstahtı. Dört Garnizon terk edilip tekrar var olmayınca Tibetliler böylece yayılıp Karaşar'ın batısına girdiler. Büyük bir saldırı düzenleyip batıda at koşturdular. Gaochang'ı aşip Jushi'yı geçtiler. Changle bölgesini ele geçirdiler. Moheyan çölünü aşarak Dunhuang'a vardılar. Şimdiyse Wang Xiaojie harekete geçip Dört Garnizon'u ele geçirmiş, önceki imparatorların eski sınırlarına geri dönmüştür. Eğer yine orayı terk edersek başarılarımızın ve tüm planlarımızın yıkımı olacaktır. Bu Dört Garnizon korunmasızken Hu boylarının askerleri Batı Bölgeleri'ni kontrol altına almışlardır. Batı Bölgeleri Hu'lar tarafından sarsılırsa güneydeki Qianglar korkuya kapılacaktır. Güney Qiangları Hu'lar ile dayanışma içinde olursa Hexi'deki bölgeler tehlike içerisine düşecektir. Moheyan çölünün 2 bin li uzantısında sulak ve otlak alanlar yoktur. Eğer Tibetliler kuzeyde

düşman ile birleşirlerse Tang Hanedanı ordusu orayı aşamayıp mağlup olur. Böylece Yixi, Beiting ve Anxi'deki tâbi olan tüm yabancılar elden gider.”¹³⁵³

5.7.2. Kaynaklarda Tarih Kâtiplerinin Son Yargıları

Jiu Tangshu'daki Yargı: “Rong ve Di boyları bir zamanlar epey bir problem olmuştu. Qin ve Han hanedanlarından beri etraflıca kayıt altına alınıp daha iyi bilinir hale geldiler. Ancak onlarla olan barış ve refah dönemi nesiller boyu nadir olmuştur. Hükümdarları genel itibariyle bilge değildi. Güçten düştüğümüzde onlar güçlenmiş, güçlendiğimizde ise onlar güçten düşmüş olurdu. Güçlendikçe sınır civarındaki bölgelerimizi işgal ederler, güçten düştükçe bize tâbi olduklarını bildirirlerdi. Onlarla uzlaşmanın yolu ile onlara karşı teyakkuzda olmanın yöntemi üzerine âlimlerin ve devlet adamlarının çoğu diplomatik evlilik yoluyla ilişki kurup onlarla uzlaşmaktan yanaydı. Generaller ise ancak onların üstesinden gelerek başarılı olunacağı kanaatindeydi. Bunlar genel düşüncelerdi. Tibetliler batı sınırlarında bir devlet kurmuş, yıllar boyu varlığını sürdürmüştü. Topraklarını genişletmek maksadıyla civarındaki yabancıları yavaş yavaş ele geçirmişti. İmparator Gaozong'un saltanatı sırasında Tibetlilerin topraklarının boyutu 10 bin li'ye varmış, bize meydan okumaya başlamışlardı. Yakın zamanlara gelindiğinde kimse böylesine güçlü olmamıştı. Sınırlarda tahribat yarattıkları zaman kontrol altına alınmaları için ordular sevk edilip savaşa girilmişti. Bazen sınırın ötesinde, bazen sınırın berisinde kâh zafer kazanılmış, kâh mağlup olunmuştu. Bu nedenle Tibetlilerin problem teşkil ettikleri söylenebilir. Youling'e 幽陵 varıp haydutluk etmeye başladıklarında imparator başka bir bölgeye geçmek mecburiyetinde kaldı. Sınır garnizonlarındaki askerlerin hepsi geri çekilince Sarı Irmak ve Huang (Nehri) civarı kaybedildi. Bu Göğün onlara bir lütfuydu. O andan itibaren başkente yaklaştılar. Zaman zaman istila edip yağmalarda bulunsalar da buna rağmen elçiler gönderip eski ilişkileri düzeltmek istediklerini belirtmek maksadıyla kısa bir süre önce hediyelerle başkente geldiler. Sınır civarındaki uyarı ateşleri ve dumanlar böylece son bulmuştu. Sonrasında yine nezaketi bir kenara bıraktılar. Adaletle riayet etmeyip sözlerinden döndüler. Hâlihazırda bu durum oldukça aşikârdır. Tanrılara yakarıp dürüstlüğe önem verirler. Pingliang'daki toplantıda hile planlarını sürdürmüşlerdi. Böylece sadık ve güvenilir olmaktan çıkmışlardı. Kongzi “Yi ve Di (boyları) hükümdarları olsa da (Merkezi Ülkeyi) fethedebilecek kadar iyi değillerdir.” der. Gerçekten de öyle oldu.”

¹³⁵³ XTS, 216, s. 6078-6079.

“Batı Ronglarının topraklarında Tibetliler muktedir olmuştu. Civar ülkeleri yutarak büyümüşler, Han sınırlarında öne çıkmışlardı. Bazen ihanet etmiş, bazen de itaat etmişlerdi. Kimi zaman sakince durup kimi zaman da hadlerini aşmışlardı. Tuzaklarına rağmen dürüstlerdi. Vahşi bir köpek gibi merhametsiz kalpleri vardı.”¹³⁵⁴

Xin Tangshu’daki Yargı: *“Tang Hanedanı gelişirken dört bir yandaki Yi boylarından itaat etmeyenler silah zoruyla yerlerinden edildiler. Sancakları düşüp sarayları başlarına yıkıldı. Böylece birer birer sona erdiler. Ancak Tibetliler ve Uygurlar boyun eğmez ve güçlü bir yapıya sahip olmaları nedeniyle Merkezi Ülke için uzun zaman boyunca mesele oldular. Zanpu sonraları Sarı Irmak ve Huang bölgesi civarlarını bütünüyle gasp etti. Hükümdarın başkenti civarındaki bölgeler Tibetlilerin doğu sınırları haline geldi. Başkente saldırıp civarındaki yerleri yağmaladılar. Gaddar bir şekilde ganimet olarak Hua halkının sol kulaklarını kesip topladılar. (Kaplan gibi) kükreyen kahraman komutanlara danışılarak durum incelikli bir şekilde analiz edilip tahkik edilse de askerler esas noktayı kavramakta başarısız oldu. Sonraki yıllarda Tibetliler ve Uygurlar ortadan kalkmış fakat Tang Hanedanı da zayıf düşmüştü. Dışarıdaki tehdide darbe vurup içeride huzuru sağlayan kişinin bilge birisinden aşağı kalır yanı yoktur. İmparator Xuanzong erdemli karakteriyle üstün gelmiş, böylece hâkimiyet sahasını daha büyük kılmıştı. Ancak uzaklarda başarı peşinde koşulurken yakınlardaki ihanet göz ardı edilmiş, hainlerin her biri ayaklanma cüreti bulmuştu. Merkezi ovalarda tahkimatlar yıkılmış, 200 yıl boyunca tehlike dinmemişti. Tibetliler çöküşe geçti. Sonrasında imparator içeride idareyi hâkim kılarken dört bir yandaki Yi boylarını defederek dışarıda onları korku içinde bıraktı. Önceki nesillerin başarılarını muhafaza etmeyi iyi bir şekilde sağlamış oldu.”¹³⁵⁵*

5.7.3. Tibetlilerle Yapılan Heqin Sistemine Dair

“4. yılın (710) ilk ayında, imparator şöyle buyurdu: “Bilge kişi halkı tek yürek haline getirmek için geleneği yayar. Hükümdar ise insanlığı kuşaktan kuşağa diğer yerler haricinde en uç bölgelere aktarır. Böylece uzaktaki ve yakındaki tüm canlılar üzerinde başarılı olmak mümkün olur. Muazzam Zhou Hanedanı’nın idare sürdüğü dönemde, geniş topraklardaki ahali üzerinde asayişin sağlanıp onlara yeniden güven verilmesi amacı vardı; Güçlü Han Hanedanı imkânı eline geçirdiğinde Heqin fikri oluşturuldu. Bunlar uzun vadeli planda göğün altındakilere hüküm sürdü. Ülkeyi

¹³⁵⁴ JTS, 196, s. 5266-5267.

¹³⁵⁵ XTS, 216, s. 6109.

bolluk ve bereket içerisinde yönettiler. Ben geçmişteki imparatorların dâhiyane buyruklarına bağlıyım. Onların varisi olmak benim için muazzam bir sorumluluktur. Böylece geçmiş nesillerin başarıları daimî olarak barışa vesile olacaktır. Tuhaf, batı tarzındaki kıyafetler içerisindeki bu Tibetlilerle irtibatımız vardı. Tang hâkimiyetinin başlangıcında önceden imparatora haraçlarını sunarlardı. Sivil ve askeri vasıflarda yüce imparator Taizong'un erdemi gökte de yerde de eşitti. Nezaketi kalabalık tebaasına işlenmişti. Savaşı sonlandırmak düşüncesindeydi. Bu nedenle diplomatik evlilik aracılığıyla dostane ilişkiler kurdu. On yıl içerisinde topraklarda huzur ve sükûnet oldu. Prenses Wencheng'in Tibetlileri kendi geleneklerine göre dönüştürmesinin sonucu olarak birçok değişiklik meydana geldi. Sınırlarımızda tekrar tekrar askeri birlikler galebe çalınca Tibetlilerin yerleşim bölgelerinde kurnaz ve muzır emellerde oldukları oldukça bilinir hale geldi.”¹³⁵⁶

5.7.4. Geçmişte Batı Bölgeleri'nde Yaşananlar ve Orada Alınan Tedbirler

“Qin Hanedanı zamanında Long Dağları'nın batısı Longxi bölgesi haline gelmişti. Han Hanedanı Heyou'daki Xiongnu boylarını göz önünde bulundurarak Guzang, Zhangye, Jiuquan ve Yiwu idari bölgeleri oluşturmuştu. Ayrıca çölün dışında Batı Bölgeleri Himayesi kurulmuştu. Böylece Hu'ların ülkesi kontrol altına alınıp ele geçirilmişti; Ayrıca Longxi bölgesi Jincheng ve Xiping olarak idari bölgelere ayrılmış, sonrasında çok sayıda Di ve Qiang boyları buraya yerleşmişlerdi. Geçmiş hanedanların trajik akıbeti saygın ve muktedir kişilerin baskısıyla değil, uzaktaki Yi boylarının işgal edip onlara son vermesiyle oldu. Bin yıl böyle sürdü. Wude saltanat devresinin (618–626) başlarında Xue Rengao Long bölgesi'nin yukarısındaki bölgede bulunmuş, Sarı Irmağa varınca esir olmuştu; Li Gui, Liangzhou bölgesinde iken ölmüştü. Çölün ötesiyle etkileşime geçilmişti. Zhenguan saltanat devresinde (627-649) Li Jing Tuyuhunları bozguna uğratmış, Hou Junji Gaochang'da asayiş sağlamıştı. Ashina She'er Batı Bölgeleri'ne giden yolu açmış, Anxi'de Dört Garnizon inşa edilmişti. Önceki hükümdarların ele geçiremedikleri yerlerde insanlar tebaamız haline geldi. Qin ve Han hanedanlarının sınırlarına ulaştık! Böylece yıllar geçtikçe resmi emirle Shandong'da 山東 askerlik çağındakiler sınırlarda garnizon askerleri olarak görevlendirildi. İpekli kumaşlar bölgeden askeri erzak sağlamak için kullanıldı. Tadariki kendilerinin yetiştirdiği tahıllardan ve besledikleri koyun ve at sürülerinden sağlayan askeri tarım bölgeleri oluşturuldu. Zorlu düşmana karşı koymak amacıyla

¹³⁵⁶ JTS, 196, s. 5226-5227.

10 bin kadar ana askeri kuvvet, bin kadar küçük bir askeri kuvvet ile 10 bin li boyunca peş peşe yer alan işaret kuleleri, garnizonlar ve devriye birlikler bulunmaktaydı. Longyou'da Shanzhou, Hexi'de Liangzhou askeri valilik haline getirildi. Anxi ve Beiting'de de askeri valilikler tesis edildi. Guannei'de ise Lingzhou'da Shuofang Askeri Valiliği oluşturuldu. Ayrıca Shouxian şehri ve Chanyu Himayesi tampon bölge gibi bir hale geldi. Tongguan bölgesi düştüğünde Heluo ırmakları askeri birliklere engel oldu. Sonuç olarak tamamı Helong ve Shuofang'dan toplanan askeri birliklerin komutanları gerginliği yatıştırıp asayiş sağlamak için geldiler. Bunlar "Sahra Karargâhı" olarak bilinmekteydi. Önceki zamanlarda sınır idari bölgelerindeki askeri kamplarda Tibetlilere karşı teyakkuzda olunmazdı. Qianyuan döneminden (758-760) sonra, Tibetliler boşluğumuzdan yararlanıp sınırlardaki şehirleri düzenli olarak baskı altında bıraktı. Kimi zaman Tibetlilerin yağmaları sırasında yaralanıp öldürüldüler, kimi zaman da vadilerde kaçarken hayatlarını kaybettiler. Birkaç yıl sonra, Fengxiang'ın batısı ve Binzhou'nun kuzeyi tamamen Tibet Ronglarının bölgesi haline geldi. 10 kadar idari bölge unutulmaya yüz tuttu."¹³⁵⁷

¹³⁵⁷ JTS, 196, s. 5236.

SONUÇ

JTS ve XTS'daki monografiler kapsamında ele aldığımız Tibet'in, yaklaşık iki asırlık imparatorluk döneminde siyasi ve askeri gücüyle İç Asya tarihinde önemli bir yer edinmeyi ve çevresindeki topluluklara da doğrudan veya dolaylı olarak etki etmeyi başardığını söyleyebiliriz. Hazırlamış olduğumuz tez ile İç Asya'daki konargöçer toplulukların tarihi kapsamında yeterince yer verilmeyen Tibet İmparatorluğu'nun, bu tarihin etkileşim içerisindeki diğer parçaları olan topluluklarla beraber değerlendirilmesinde bir katkı sağlamayı amaçladık ve bu doğrultuda gayret göstermeye çalıştık.

Tibetlilerin kökenleri hakkında belirsizlik ve muhtelif görüşler devam etmektedir. JTS ve XTS'daki Tibet monografileri Tibetlilerin kökeni hakkında sadece Batı Qianglarından geldiklerini söylemekte, bunların en uzak kısmında bulunan Fa Qiang koluna işaret etmektedir. Ancak Tibet İmparatorluğu'nu meydana getirecek çekirdeğin oluşumu için bu açıklama yetersiz kalmakta, bu oluşum sürecine dair daha önceki resmi tarihler de sessiz kalmaktadır. Çin kaynaklarında kökenlerinin bağlandığı Qiang boyları ağırlıklı olarak Tibet platosunun kuzeydoğusunda Qinghai ve Gansu eyaletlerinde yaşamaktaydı. Bu bölgelerde Asya Hunları ve Xianbei boylarıyla etkileşim içerisinde oldular. Bazı gelişmelerin onların Merkezi Tibet'e doğru göç etmelerine sebep olduğu muhtemeldir. Bunlardan en kritik olanları MÖ II. yüzyılda Asya Hunlarına mağlup olan Yuezhi'lerin ve MS IV. yüzyılda Tuyuhunların göçünün yarattığı baskıdır. Buna 414 yılında Güney Liang Hanedanı'nın yıkılması da eklenebilir. Zira JTS ve XTS'daki kayıtlar, yıkılan bu hanedana mensup bir beyin, maiyetiyle birlikte Qiang boyları arasına geldiğinden ve siyasi bir güç oluşturduğundan bahsetmektedir. Dışarıdan gelen başka bir grubun Tibet İmparatorluğu'nun oluşumuna doğrudan veya dolaylı olarak bir etkisinin olup olmadığı belgelerin yetersizliği sebebiyle karanlıkta kalmaktadır. Ancak Tibet'in içlerine doğru Qiang boylarının yanısıra etkileşimde oldukları Xianbei, Hun ve hatta Tuyuhun boylarından göçlerin de yaşanmış olabileceğini, göçler sonucunda Tibet'te konargöçer nüfusun arttığını, bu durumun konargöçer ağırlıklı bir siyasi birlik fikrinin çekirdeğini oluşturmuş olabileceğini düşünmekteyiz.

Tibet İmparatorluğu, nüfusunun bir kısmının yerleşik tarımcı olmasına karşın ağırlıklı olarak konargöçer bir topluluğa sahipti. Bu bakımdan konargöçer dağlı bozkır toplumu olarak değerlendirilebilir. Tibetlilerde şehir varlığına rağmen

hükümdarların ve devlet adamlarının çadırda kaldıkları, Tibet toplumunun da yılın belirli zamanlarında hayvan sürülerini yetiştirmek için sulak ve otlak bölgeleri takip ederek düzenli bir göç halinde olduklarına dair JTS ve XTS'da yer alan kayıtlar imparatorluğun karakterinin konargöçer bir temel üzerinde inşa edildiğini gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla Tibet İmparatorluğu'nun yükselişi ve çöküşü de bir dereceye kadar bu bağlamda ele alınabilir. İklimsel koşullar İlk Türk Kağanlığı'nı bulundukları bölgede olumsuz iklim koşulları sebebiyle zor zamanlar yaşatıp yıkılışa sürüklerken Tibet'te VII.-IX. yüzyıllarda göreceli sıcaklık ve yağış artışıyla otlak ve tarım alanlarının artmasına, böylelikle gelişen koşullarla birlikte nüfusun artmasına, bu durumun sonraları ihtiyaçları artan nüfusun düzensiz irili ufaklı siyasi oluşumlar yerine daha büyük ve karmaşık bir siyasi oluşuma doğru dönüşmesine yol açmış olmalıdır. Ancak bu siyasi oluşumun temeli nüfusun konargöçer kısmı tarafından şekillendiği için Tibetliler siyasi birliği sağladıktan sonra ağırlıklı olarak VII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Tibet'in kuzeydoğusunda otlak bölgelerin hâkim olduğu Qinghai Platosu'na doğru yayılım gösterdi. VII. yüzyılın ikinci yarısında Tuyuhunları ortadan kaldırmalarıyla bölgedeki Tuyuhun, Qiang ve Sumpa gibi konargöçer savaşçı boyları da bünyelerine katarak bir bakıma Tuyuhunların bölgedeki rolünü üstlendiler. Ele geçirdikleri bölgeler arttıkça devletin zenginliği ve seferber edilebilecek nüfusu hızla arttı. Qinghai'daki ticaret güzergahına ek olarak Gansu Koridoru üzerinden geçen ticaret yolu üzerinde egemen olmalarıyla bu gücü ikmal edecek bir kazanım elde ettiler. Ancak VIII. yüzyılın sonlarından itibaren azalan ve duraklama noktasına gelen fetih hareketleri, Budizm'in kabul edilmesiyle Budist zümreye verilen imtiyazların ekonomiye getirdiği yük, Budist karşıtı olan yüksek zümrenin Budist zümre ile olan çatışmalarının devlet içerisinde yarattığı istikrarsızlık, uzun savaşların yanısıra kıtlık, kuraklık ve doğal afetler gibi felaketler Tibet toplumunun tükenmesine yol açtığı bilinen nedenlerden bazılarıdır. Bu bakımdan Tibet İmparatorluğu'nu yıkan en büyük etkenlerden birisi devletin gücünü ikmal edemeyecek kadar iflas etmiş olmasıdır. Bir diğer etkenin ise iklimsel olaylar olduğu görülmektedir. Neredeyse IX. yüzyıl boyunca yağışların ve sıcaklıkların düşmesi nedeniyle Tibet'te otlak ve sulak alanların azalmasının, imparatorluğun önemli kısmını oluşturan konargöçer nüfusun yaşam ve geçim alanlarını da azalttığı, dolayısıyla Tibet İmparatorluğu'nun çöküşünde - tıpkı yakın zamanlarda yıkılan Uygur Kağanlığı örneğinde olduğu gibi - iklimin de etkili olduğu söylenebilir.

JTS ve XTS'daki kayıtlar Tang Hanedanı sınırlarının ötesindeki en büyük tehdit unsurları arasında Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı'nın yanısıra Tibet İmparatorluğu'nu da göstermektedir. İlgili kaynakların monografiler kısmında da bu toplulukların birbiri ardına ele alındıkları görülmektedir. Bu durum Tang Hanedanı'nın Tibetliler ile Türklere olan bakış açısından kaynaklanmaktaydı. Tibetlilerle Türklerin ittifak yapmasından ve hanedanın batı ile olan irtibatını kesmesinden duyulan endişelere dair kayıtlar görülmektedir. Bu bakımdan tıpkı Han Hanedanı'nın Asya Hunları ile Qiang boylarına karşı gösterdiği endişe ile benzerlik göstermekte ve kaynaklarda bu endişe dile getirilirken bu benzer örneğe atıfta bulunmaktadır.

Tibetlilerin Türklerle olan ilişkilerinde bazı önemli noktalar dikkat çekmektedir. Türk Kağanlığı 630 yılından itibaren siyasi bir parçalanışa uğrarken Tibetliler yeni bir güç olarak tarih sahnesinde yavaş yavaş yerini almaktaydı. Türk Kağanlığı 679 yılında bağımsızlık hareketlerine başlayıp 682 yılında yeniden ayaklanırken Tang Hanedanı, Qinghai, Sichuan ve Tarım Havzası'nda Tibetliler ile çatışmalar içerisinde idi. Tang Hanedanı'nın kendisini çok cepheli bir çatışmanın içerisinde bulması, esaret altında bulunan Türklerin Kutluk önderliğindeki bağımsızlık hareketlerini kolaylaştırarak dolaylı yoldan katkı sağlamış olmalıydı. Böylelikle Türk Kağanlığı yeniden kuruldu. VIII. yüzyılın başlarında Tang Hanedanı ile olan barış görüşmelerinde Tibetliler geçmişte Kutluk Kağan zamanı Türk Kağanlığı ile iyi diplomatik ilişkiler kurduklarını itiraf etmişlerdi. Tibet İmparatoru Tride Tsuktse'nin Kutluk Kağan ile olan diplomatik ilişkisine dair henüz başka bir detaya ulaşamadık. Bunun belki de Kapgan Kağan'ı kastetmesi, Kutluk adının da Türklerin devletini tanımlamak için kullanılmış olması da muhtemeldir. Zira bu görüşmelere kadar olan süreçte Tibetlilerin Kapgan Kağan ile ittifak oluşturmuş olabileceğine dair bazı kayıtlar bulunmaktadır. 696-697 yıllarında Gansu eyaletindeki Liangzhou'ya düzenledikleri akınlar hakkında kaynakların bu akınları hangi tarafın düzenlediğine dair ihtilafa düşmesi muhtemelen bu akınların ortaklaşa düzenlendiği izlenimini uyandırmaktadır. Liangzhou üzerine yapılan ortak harekatlara dair bir diğer kayıt da 700-701 yıllarına aittir. 711 yılında Liangzhou'da kurulan Hexi Askeri Valiliği'nin amacı Tibetlilerin Türklerle ittifakının önüne geçilmesi, Gansu Koridoru'nun bunlara karşı korunması ve Orta Asya ile olan irtibatın sürdürülmesi idi. Tang sarayında düzenlenen istişarelerde Tibet İmparatoru Tride Tsuktse ile Türk Kağanlığı'ndan Kapgan Kağan'ın bu dönemde Tang Hanedanı'nın en başlıca sorunu olduğu

belirlenmektedir. Bu dönemde Tibet İmparatorluğu ile Türk Kağanlığı'nın ittifak yaptığı kanaatindeyiz. Sonrasında Tibetlilerle Türklerin ittifakına dair malumat yer almamaktadır. Bilge Kağan'ın, ilk zamanlarında Tibetlilerle ittifak arayışında olduğu fakat Tang Hanedanı'nın buna mâni olmaya çalıştığı düşünülmektedir. İlerleyen zamanda Tibetliler, Tang Hanedanı'na karşı ortak askeri seferler için Bilge Kağan'a davet mektubu gönderseler de neticesiz kaldı. Bilge Kağan zamanında Tibetlilerin Türklerle olan ittifakının sona ermiş olması muhtemeldir. Bundan sonraki süreçte Tibetlilerin 764'teki asi Askeri Vali Pugu Huai'en'in isyanı sırasında Uygurlarla kısa süreli ittifaklarının olduğu görülmektedir fakat Pugu Huai'en'in ölümü bu iki toplumun birbirine düşman kesilmesiyle sonuçlandı. Bundaki en önemli etkenlerden birisi Tibetlilerle Uygurların Tang Hanedanı nazarındaki tutumlarıydı. Tang Hanedanı, çoğunlukla Tibetlilere karşı Uygur Kağanlığı ile ilişkilerini iyi tutma gayretindeydi. Zira devletin at ihtiyacının önemli bir kısmını Uygurlar karşılamakta, Tibetliler gibi doğrudan kendi bölgeleri üzerinde hakimiyet iddiasında bulunmamakta idiler. Tibetlilerle Uygurlar arasında ihtilafın boyutu 816 yılında Tibet Generali Zhang Tsepong Lhazang Lupal'ın sefere çıkıp Uygur başkenti Ordubalık şehrinin yakınlarına kadar gelerek onları ortadan kaldırma girişiminde bulunmasından anlamaktayız. Tibetliler ve Uygurların birbirlerine olan hasmane tutumları 822-823 yılları arasında yapmış oldukları antlaşma ile nihayete ermiş gözükmektedir. XTS'daki kayıtlar Tang Hanedanı için o dönem en büyük tehdidi Tibetliler ile Uygurların oluşturduğunu belirtmektedir.

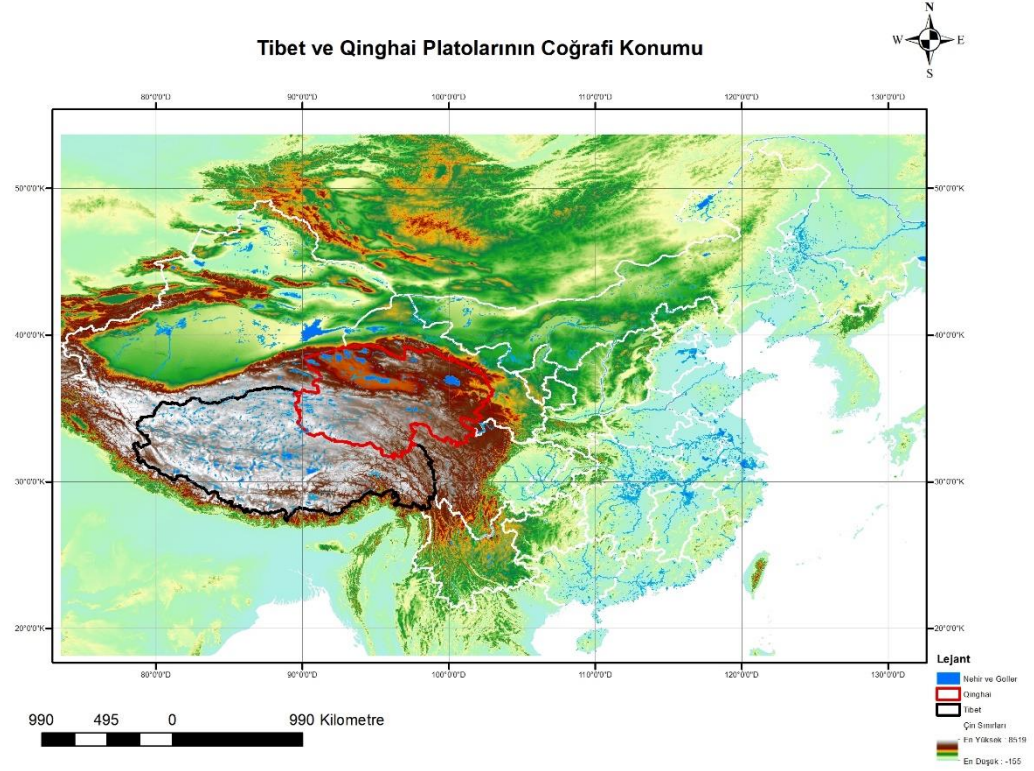
Tibetliler, Tang Hanedanı'na karşı Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı kadar büyük tehdit oluşturmaktaydı. Tibet tehdidi yukarıda ele alındığı gibi kimi zaman Türklerle bağlantılı olarak fakat bazı noktalarda farklılıklar barındırarak gerçekleşmekte idi. Zira Türklerin ve Uygurların aksine Tibetliler doğrudan Tang Hanedanı topraklarını ele geçirmek gayesi taşımaktaydı. Diplomatik ilişkilerde Tang Hanedanı'nın Türklerle olan ilişkisi kayınpeder-damat statüsünde iken JTS ve XTS'dan anladığımız kadarıyla Tibetlilerle amca-yeğen statüsünde olarak gözükmektedir. Buna karşın Tibetlilerin kendilerini Tang Hanedanı ile eşit statüde gördüğünü ve bunu Tang Hanedanı'na kabul ettirdiğini 821/822 Tang-Tibet Antlaşması'na dair metinlerden anlamaktayız. Tibet İmparatorluğu'nun ele geçirdiği bölgeleri Tang Hanedanı'na kabul ettirmesi ve "belirlenen sınırın doğusu Muazzam Tang Hanedanı'nın, batısı ise Büyük Tibet'e aittir" şeklinde antlaşma kaydının yer

alması Tang Hanedanı nazarında Tibetlilerin eşit statüde sayılmış olabileceğini yansıtan bazı örneklerdir.

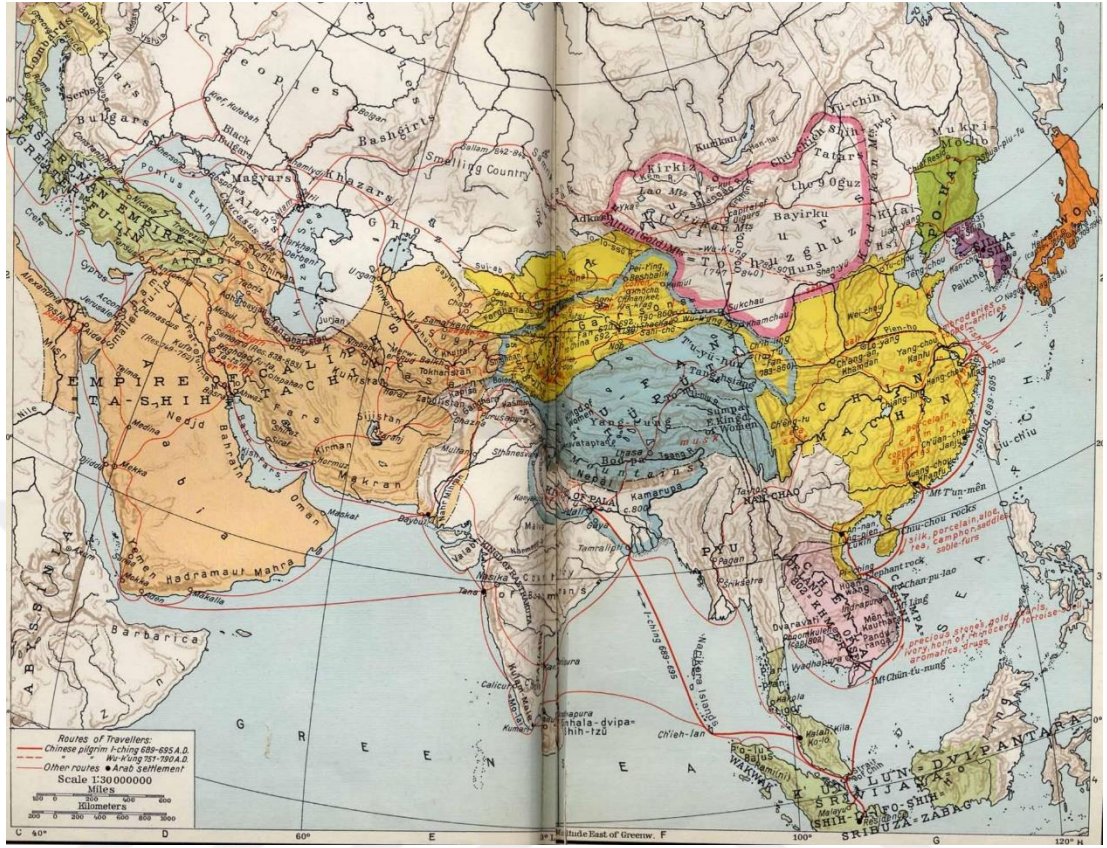
Sosyo-kültürel yapı bakımından Tibet İmparatorluğu, İç Asya'da emsali olan bozkır topluluklarıyla bazı yönlerden benzer özellikler taşımaktaydı. Konargöçer bir toplumun ağırlıklı olduğu Tibetliler, idari ve askeri yapılarını, inanışlarını, hukuk anlayışlarını buna göre şekillendirmişti. İlgili kaynaklardaki Tibet monografileri, Tibet toplumu için – tıpkı Hunlar, Türkler ve Uygurlar hakkında söyledikleri gibi – savaşta ölmeye değer verdiklerini, hastalık gibi nedenlerle ölüme karşı nefret duyduklarını, yaşlılardan ziyade genç ve dinamik nüfusa kıymet verdiklerini, savaşçı karakterleri sebebiyle silahlarını yanlarından ayırmayıp daima seferberlik ve teyakkuz durumunda bulunduklarını anlatmaktadır. Bu kayıtlara göre sadece Tibet toplumu değil, devlet zümresi de böyle bir yapıda idi. Konargöçer yapıdaki devlet işlerinin basit uygulanabilirliği sebebiyle Tibetli devlet adamları bunları kolaylıkla yerine getirmekte, buna ilaveten askeri harekatlarda görev alıp çadırlarda kalmaktaydı. Kimi zaman Tibet İmparatoru bile sefere çıktığında veya yaylak bölgelerde ikamet ettiğinde maiyetiyle birlikte oba kurup çadırlarda kalmaktaydı. Ülkede seferberlik kararını tıpkı Türkler gibi üzerine hakkettikleri oklarla yapmaktalardı. Budizm öncesi inanışlarında Şamanist unsurlar ve ritüeller yer almakta, hükümdar mezarları kurgan biçiminde yapılmaktaydı. Bunlar İç Asya'daki emsalleriyle benzerlik göstermekteydi.

Yukarıda ele aldığımız sonuç bölümünün neticesinde coğrafyası, toplumsal yapısı, idari ve askeri teşkilatlanma biçimi, iktisadi düzeni ve uyguladığı politikalar gibi bazı konularda İç Asya'daki diğer bozkır topluluklarından birtakım farklılıklar barındırsa da Tibet İmparatorluğu'nu dönemin İç Asya'daki savaşçı bozkır topluluklarından biri olarak nitelendirebiliriz. Doğrudan veya dolaylı münasebetleri sebebiyle emsalleri diyebileceğimiz Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı'nın tarihinde ittifaklar ve çatışmalar ile yer edinen Tibet İmparatorluğu, bu iki devletle beraber uzun bir süre Tang Hanedanı'nın en büyük tehditlerinden biri haline gelmiştir. Bu nedenle Türklerin Tang Hanedanı ile olan ilişkileri ele alınırken Tibetlilerin de sacayaklarından birini oluşturduğunu söyleyebiliriz.

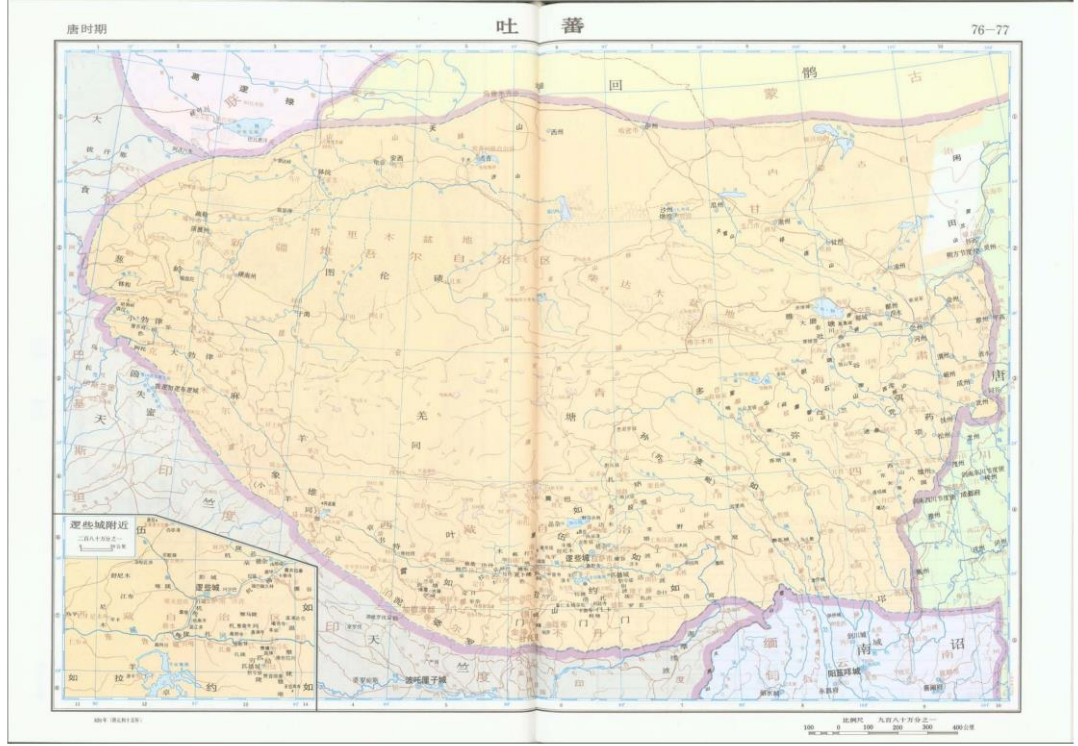
EKLER

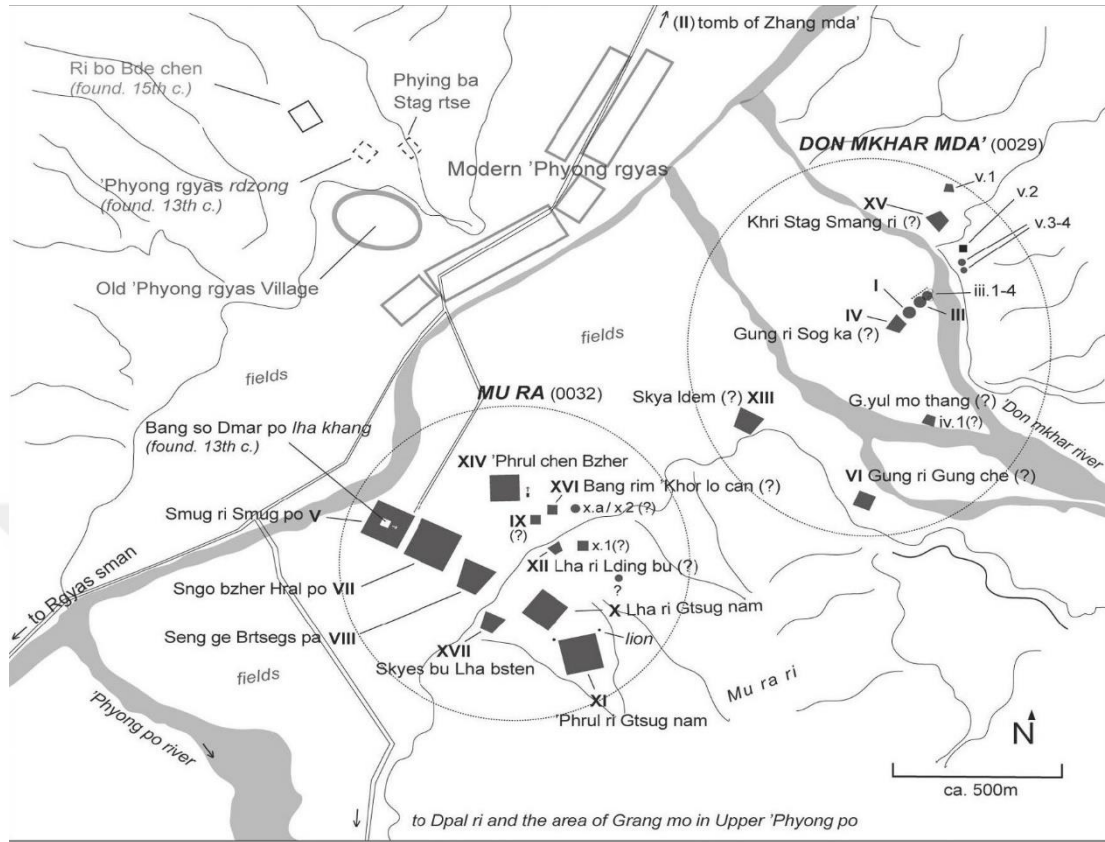
Harita 1: Tibet ve Qinghai platoları ile çevresinin coğrafi yapısını gösterir harita. Beyaz çizgiler hem Çin Halk Cumhuriyeti'nin sınırlarını hem de eyaletlerini göstermektedir. (Arcgis 10.5 programı kullanılarak Umut Köse tarafından hazırlanmıştır.)

Harita 2: VIII. yüzyılda Tibet İmparatorluğu'nun hakimiyet alanını, çevresindeki siyasi oluşumları ve toplulukları gösterir harita. Bu harita Tang Hanedanı'nın Orta Asya ile olan irtibatının Tibetliler ile Türklerin arasında ince bir kordordan geçtiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bkz. Albert Herrmann, *An Historical and Commercial Atlas of China*, s. 30-31.

Harita 3: Tibet İmparatorluğu'nun Siyasi Haritası. Kuzeyde Uygur Kağanlığı, doğuda Tang Hanedanı, güneydoğuda Nanzhao Krallığı, güneybatıda Hindistan, batıda İran, kuzeybatıda ise Karluklar yer almaktadır. Sol alt köşedeki harita ise Tibet'in başkenti Lhasa civarını göstermektedir. Bkz. Tan Qixiang, **The Historical Atlas of China**, s. 76-77.

Proposed identification of the tombs (I-XVII):

I = Khri Snya zung brtsan	XII = Mu ne brtsan (grave name: Lha ri Lding bu)
II = 'Bro Mnyen lde ru	XIII = Mu rug brtsan (grave name: Skya ldem)
III = Stag bu Snya gzigs	XIV = Khri Lde srong brtsan
(grave name: 'Phrul chen Bzher)
IV = Khri Slon brtsan (grave name (in GYC): Gung ri Sog kha)	XV = Khri Gtsug lde brtsan
(grave name: Khri stag Smang ri)
V = Srong brtsan Sgam po (grave name Smug ri Smug po)	XVI = Khri 'U'i Dum brtan
(grave name: Bang rim 'Khor lo can)
VI = Gung srong Gung brtsan (grave name: Gung ri Gung che)	XVII = Khri 'Od srung brtsan
(grave name: Skyes bu Lha bsten)
VII = Mang slon Man rtsan (grave name: Sngo bzher Hral po)	(For other entries on the map see Appendix I)
VIII = Khri 'Dus srong (grave name: Seng ge Brtsegs pa)	
IX = Khri ma lod	
X = Khri Lde gtsug brtsan (grave name: Lha ri Gtsug nam)	
XI = Khri Srong lde brtsan (grave name: 'Phrul ri Gtsug nam)	

Harita 4: Tibet İmparatorluğu'nun Chonggye'deki hükümdar mezarlığı ve burada hangi hükümdarların mezarlarının bulunduğunu gösterir harita. Bkz. Guntram Hazod, "Territory, Kinship and the Grave: On the identification of the elite tombs in the burial mound landscape of Central Tibet", s. 73.

KAYNAKÇA

Çin Kaynakları

- Ban, Gu: **Han Shu** 漢書, Beijing: Zhonghua Shuju Chuban, 1962.
- Chen, Menglei: **Gujin Tushu Jicheng** 古今圖書集成, Beijing, Zhonghua Shuju, 1972.
- Dong, Gao., Ruan, Yuan., v.d.: **Quan Tang Wen** 全唐文, Taiyuan, Shanxi Jiaoyu Chubanshe, 2002.
- Du, You: **Tong Dian** 通典, Beijing, Zhonghua Shuju Chuban, 1992.
- Fan, Ye: **Hou Han Shu** 後漢書, Beijing, Zhonghua Shuju Chuban, 1973.
- Fang, Xuanling: **Jin Shu** 晉書, Beijing, Zhonghua Shuju Chuban, 1974.
- Feng, Yan: **Fengshi Wenjian Ji** 封氏聞見記, Beijing, Xueyuan Chubanshe, 2001.
- Li, Dashi., Li, Yanshou: **Bei Shi** 北史, Beijing, Zhonghua Shuju Chuban, 1974.
- Liu, Xu., v.d.: **Jiu Tang Shu** 舊唐書, Beijing, Zhonghua Shuju Chuban, 1975.
- Ouyang, Xiu., Song, Qi: **Xin Tang Shu** 新唐書, Beijing, Zhonghua Shuju Chuban, 1975.
- Shi, Ding., Shen, Zhihua: **Zizhi Tongjian Da Cidian** 資治通鑑大辭典, Beijing, Jilin Renmin Chubanshe, 1994.
- Sima, Guang: **Zizhi Tongjian** 資治通鑑, Beijing, Zhonghua Shuju

- Chuban, 1976.
- Sima, Qian: **Shi Ji 史記**, Beijing, Zhonghua Shuju Chuban, 2014.
- Tuotuo: **Song Shi 宋史**, Beijing, Zhonghua Shuju Chuban, 1997.
- Wang, Pu: **Tang Huiyao 唐會要**, Jingdu, Zhongwen Chubanshe, 1978.
- Wang Qinruo., Yang Yi: **Cefu Yuangui 冊府元龜**, Beijing, Zhonghua Shuju Chuban, 1989.
- Wei, Zheng: **Sui Shu 隋書**, Beijing, Zhonghua Shuju Chuban, 1982.
- Xu, Shen: **Shuowen Jiezi 說文解字**, Beijing, Zhonghua Shuju Chuban, 1978.

Tibet Kaynakları

- Bacot, J., Thomas, F.W., Toussaint, Ch.: **Documents de Touen-Houang Relatifs a l'Histoire du Tibet**, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1940.
- Dotson, Brandon: **The Old Tibetan Annals, An Annotated Translation of Tibet's First History**, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2009.
- Iwao, Kazushi., Hill, Nathan., Takeuchi, Tsuguhito: **Old Tibetan Inscriptions**, Tokyo, Research Institute for languages and cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies, 2009.
- Richardson, Hugh Edward: **A Corpus of Early Tibetan Inscriptions**, England, Royal Asiatic Society, 1985.

Araştırma Eserleri

- Abramson, Marc Samuel: **Deep Eyes and High Noses; Constructing Ethnicity in Tang China(618-907)**, Doktora Tezi, The Department of East Asian Studies, Princeton University, 2001.
- Agarwal, Ajay Kumar: "Padmasambhava and His Mission in Tibet", **Bulletin of Tibetology**, Seminar Volume, Gangtok, Sikkim Research Institute of Tibetology, 1995, ss. 58-62.
- Ahmad, Zahiruddin: "The Historical Status of China in Tibet", **The Tibet Journal**, Vol. 1, No. 1, July/September 1975, ss. 24-35.
- Aldenderfer, Mark., Yinong, Zhang: "The Prehistory of the Tibetan Plateau to the Seventh Century A.D.", **Journal of World Prehistory**, Vol. 18, No. 1, March 2004, ss. 1-55.
- Aydın, Erhan: "Tibet in Old Turkic Texts", **Revue d'Etudes Tibétaines**, no. 46, Octobre 2018, ss. 90-97.
- Backus, Charles Roney: **The Nan-chao Kingdom and Tang China's southwestern frontier**, Cambridge, Cambridge University Press, 1981.
- Bacot, Jacques: "Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés Ouigours au VIIIe siècle", **Journal Asiatique**, 244, 1956, ss. 137-153.
- Bagchi, Prabodh Chandra: **India and Central Asia**, Bengal, National Council of Education, 1955.
- Banerjee, Anukul Chandra: "Bon, The Primitive Religion of Tibet", **Bulletin of Tibetology**, Gangtok, Sikkim Research Institute of Tibetology, No. 4, 1981, ss. 1-18.
- Barfield, Thomas J.: **The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757**, Cambridge & Oxford, Blackwell,

1989.

Barthold, Wilhelm: **Turkestan down to the Mongol Invasion**, Çev. H.A.R. Gibb, London, The Oxford University Press, 1928.

Baumer, Christoph., **Eastern Tibet, Bridging Tibet and China**, Bangkok, Weber, Therese: Orchid Press, 2005.

Baykuzu, Tilla Deniz: "T'ang Hanedanlığının Büyük Türk Generali Pu-ku Huai-en", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 54, 1, 2014, ss. 377-400.

_____: **An Lu-shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti**, Konya, Kömen, 2014.

Beckwith, Christopher I.: "The Revolt of 755 in Tibet", **The History of Tibet. The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty**, 2003, ss. 273-285.

_____: "The Tibetan Empire in the West", **Tibetan Studies in Honour of Hugh Richardson Proceedings of the Second Seminar of the International Association of Tibetan Studies**, Oxford, Aris & Phillips, 1979, ss. 30-38.

_____: **The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages**, New Jersey, Princeton University Press, 1987.

_____: **Empires of The Silk Road, A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present**, New Jersey, Princeton University Press, 2009.

_____: "On Zhangzhung and Bon", **International Institute for Tibetan and Buddhist Studies**, 2012, ss. 164-184.

_____: "The Chinese Names of Tibet Tabghatch and the Turks.", **Archivum Eurasiae Medii Aevi**, 14, 2005, ss.

5-20.

_____: "The Impact of the Horse and Silk Trade on the Economies of T'ang China and the Uighur Empire: On the Importance of International Commerce in the Early Middle Ages", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, Vol. 34, No. 3, 1991, ss. 183-198.

_____: "The Location and Population of Tibet According to Early Islamic Sources", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, Vol. 43, No. 2/3, 1989, ss. 163-170.

_____: "The Tibetans in the Ordos and North China: Considerations on the Role of the Tibetan Empire in World History", **Silver on Lapis: Tibetan Literary Culture and History**, Bloomington, The Tibet Society, 1987, ss. 3-11.

_____: "Tibet and the Early Medieval Florissance in Eurasia a Preliminary Note on the Economic History of the Tibetan Empire", **Central Asiatic Journal**, Vol. 21, No. 2, 1977, ss. 89-104.

Beer, Robert: **The Encyclopedia of Tibetan Symbols and Motifs**, Boston, Shambhala, 1999.

Bell, Charles: **The Religion of Tibet**, Oxford, The Clarendon Press, 1931.

Benn, Charles: **Daily Life in Traditional China The Tang Dynasty**, London, Greenwood Press, 2002.

Bialek, Joanna: "Naming the Empire: From Bod to Tibet – A Philologico-historical Study on the Origin of the Polity", **Revue d'Etudes Tibétaines**, no. 61, Octobre 2021, ss. 339-

402.

_____: "The Organisation of Stage Stations in Central Asian Colonial Provinces of the Tibetan Empire According to P.T. 1096r", **Journal of the Royal Asiatic Society**, 31:4, 2021, ss. 693-709.

Bichurin, Nikita Yakovlevich: **История Тибета и Хухунора (Tibet ve Koko Nor Tarihi)**, St. Petersburg, İmparatorluk Bilimler Akademisi, 1833.

Bielenstein, Hans: **Chinese Historical Demography A.D. 2 – 1982**, Stockholm, The Museum of Far Eastern Antiquities, 1987.

_____: **Diplomacy and Trade in the Chinese World 589-1276**, Leiden-Boston, Brill, 2005.

Bregel, Yuri: **An Historical Atlas of Central Asia**, Leiden-Boston, Brill, 2003.

Buddha, Prakash: "Gilgit in Ancient Times", **Bulletin of Tibetology**, Vol. VII, No. 3, Sikkim, Namgyal Institute of Tibetology, 1970, ss. 15-40.

_____: "Tibet, Kashmir and North India 647-747", **Bulletin of Tibetology**, Vol. VI, No. 2, Sikkim, Namgyal Institute of Tibetology, 1969, ss. 40-49.

Burkhouse, Jessica C.A. Lucas: **Finding the Tibetans in Ancient History Pre-Historic Era to 200 C.E.**, Yüksek Lisans Tezi, The Faculty of the Department of History San Jose State University, 1997.

Bushell, S. W.: "The Early History of Tibet. From Chinese Sources", **Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, Vol. 12, No. 4, Oct., 1880, ss. 435-541

Cadonna, Alfredo: **Turfan and Tun-huang The Texts, Encounter of Civilizations on the Silk Route**, Firenze, Leo S.

Olschki, 1992.

Cantwell, Cathy., Mayer, Robert: **Early Tibetan documents on Phur pa from Dunhuang**, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2008.

Chavannes, Edouard: **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, İstanbul, Selenge, 2013.

Chen, Qijun: "Tubo Zhixia de "Tuyuhun Bangguo" Chutan 吐蕃治下的“吐谷浑邦国”初探", **Zhongguo Zangxue 中国藏学**, 3, 2003, ss. 67-70, 114.

Chen, Qingying., Gao, Shufen: **Xizang Tongshi 西藏通史**, Zhengzhou, Zhongzhou Guji Chubanshe 中州古籍出版社, 2003.

Chen, Zhitong., Liu, Jianbao., Rühland, Kathleen M., v.d.: "Collapse of the Tibetan Empire attributed to climatic shifts: Paleolimnological evidence from the western Tibetan Plateau", **Quaternary Science Reviews**, 317, 2023, ss. 1-10.

Choephel, Gedun: **The White Annals**, Çev. Samten Norboo, Dharamsala, Library of Tibetan Works & Archives, 1978.

Coblin, W. South: "A Note on the Modern Readings of 吐蕃", **Sino-Platonic Papers**, 46. July 1994, ss. 149-155.

Cutler, Nathan S.: "The Early Rulers of Tibet", **The History of Tibet: The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty**, 2003, ss. 165-180.

Dargyay, Eva K.: "Sangha and State in Imperial Tibet", **The History of Tibet: The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty**, 2003, ss. 428-441.

Davies, C. Collin: **An Historical Atlas of the Indian Peninsula**, Oxford,

Oxford University Press, 1949.

De Crespigny, Rafe: **Northern Frontier: The Policies and Strategy of the Later Han Empire**, Canberra, Australian National University Faculty of Asian Studies, 1984.

De Guignes, Joseph: **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi. I-II-III**, İstanbul, Ötüken, 2019.

Deng, Wenke: “Shi lun Tuyuhun yu Tubo de guanxi 试论土谷浑与吐蕃的关系”, **Xibei Minzu Xueyuan Xuebao** 西北民族学院学报, 1987, ss. 14-31.

Di Cosmo, Nicola: **Inner Asia in Chinese history: an analysis of the Hsiung-nu in the “Shih Chi”**, Michigan, University Microfilms International, 1991.

Dien, Albert E., Knapp, Keith N.: **The Cambridge History of China, Volume 2, The Six Dynasties, 220-589**, Cambridge, Cambridge University Press, 2019.

Dor, Par Rémy: “Une pomme turke dans un jardin tibétain?”, **Revue d’Etudes Tibétaines**, no. 30, Octobre 2014, ss. 31-46.

Dotson, Brandon: **Administration and Law in the Tibetan Empire: The Section on Law and State and its Old Tibetan Antecedents**, Doktora Tezi, Tibetan and Himalayan Studies Oriental Institute, University of Oxford, 2006.

_____: “Complementarity and Opposition in Early Tibetan Ritual”, **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 128, No. 1, 2008, ss. 41- 67.

_____: “Divination and Law in the Tibetan Empire: The Role of Dice in the Legislation of Loans, Interest, Marital Law and Troop Conscription”, **Contributions to the Cultural History of Early Tibet**, ed. Matthew T.

- Kapstein, Brandon Dotson, Leiden-Boston, Brill, 2007, ss. 3-77.
- _____: "Emperor Mu rug btsan and the 'Phang thang ma Catalogue", **Journal of the International Association of Tibetan Studies**, ed. José Ignacio Cabezón, 3, 2007, ss. 1-25.
- _____: "The "Nephew Uncle" Relationship in the International Diplomacy of the Tibetan Empire (7th 9th Centuries)", **Proceedings of the first ISYT conference**, ed. Brandon Dotson, v.d., 2009, ss. 223-238.
- _____: "**Tri Songdétsen**", Oxford Research Encyclopedia of Religion, 2017, ss. 1-25.
- Dunlop, Douglas Morton: "Arab relations with Tibet in the 8th and early 9th centuries A.D.", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, cilt: V, sayı: 1-4, 1973, ss. 301-318.
- Dutt, Nalinaksha: "Buddhism in Nepal", **Bulletin of Tibetology**, Vol. III, No. 2, Sikkim, Namgyal Institute of Tibetology, 1966, ss. 27-45.
- Duturaeva, Dilnoza: **Qarakhanid Roads to China, A History of Sino-Turkic Relations**, Leiden, Brill, 2022.
- Eberhard, Wolfram: **Çin Tarihi**, Ankara, TTK, 2007.
- Ecsedy, Hilda: "Uigurs and Tibetans in Pei-T'ing(790-791 A.D.)", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, Vol. 17, No. 1, 1964, ss. 83-104.
- Ecsedy, Ildikó: "A Contribution to the History of Karluks in the T'ang Period", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, Vol. 34, No. 1/3, 1980, ss. 23-37.
- _____: "Nanchao: An Archaic State between China and Tibet", **Tibetan and Buddhist Studies Commemorating the**

200th Anniversary of the Birth of Alexander Csoma de Körös, ed. Louis Ligeti, Vol.1, 1984, ss. 165-189.

_____ : “Contacts and Conflicts of the Peoples of Early Tibet and Imperial China”, **The Tibet Journal**, Autumn 2004, Vol. 29, No. 3, Autumn 2004, ss. 93-100.

Ekrem, Erkin: “Uygur Boyu’nun Menşei”, **Kökler**, Haz. Seren Çirkin, C. I, 2021, s. 523-585.

Ekvall, Robert B.: “War among the Tibetan Nomads”, **American Anthropologist**, Vol. 66, No. 5, Oct. 1964, ss. 1119-1148.

_____ : “Tibetan Nomadic Pastoralists: Environments, Personality, and Ethos”, **Proceedings of the American Philosophical Society**, Vol. 118, No. 6, Dec. 27, 1974, ss. 519-537.

_____ : **Fields on the Hoof: Nexus of Tibetan nomadic pastoralism**, Illinois, Waveland Press, 1968.

Ergin, Muharrem: **Orhun Abideleri**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2011.

Ertan, Kağan: “**Başlangıçtan Tibet İmparatorluğu'nun Çöküşüne Kadar Tibet-Türk İlişkileri**”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

Fisher, James F.: **Himalayan Anthropology: The Indo-Tibetan Interface**, Berlin, New York, De Gruyter Mouton, 1978.

Fo, Lai Swee: **The Military and Defense System under the T'ang Dynasty**, Doktora Tezi, The Department of East Asian Studies, Princeton University, 1986.

- Fung, Yu-lan: **Çin Felsefesi Tarihi**, Çev. Fuat Aydın, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Garatti, Emanuela: "Shifting Memories and Changing Allegiances; Tracing the Descendants of the Tibetan Minister mGar through Chinese Funerary Inscriptions", **Revue d'Etudes Tibétaines**, no. 33, October 2015, ss. 155-185.
- Giles, Herbert Allen: **A Chinese Biographical Dictionary**, London, Bernard Quaritch, Shanghai, Kelly & Walsh Limited, 1898.
- Goldstein, Melvyn C.: "New Perspectives on Tibetan Fertility and Population Decline", **American Ethnologist**, Vol. 8, No. 4, Nov., 1981, ss. 721-738.
- Goldstein, Melvyn C., Beall, Cynthia M.: **Nomads of Western Tibet: The Survival of a Way of Life**, Hong Kong, Odyssey, 1990.
- Gong, Jian., Li, Yongkai: "A Look at Sino-Tibetan Relations through Tibetan Cold Weapon", **China Tibetology**, No: 2, September 2014, ss. 31-52.
- Gouin, Margaret: **Tibetan Rituals of Death: Buddhist Funerary Practices**, London & New York, Routledge, 2010.
- Graff, David A.: **Medieval Chinese Warfare, 300-900**, London: Routledge, 2002.
- Graham, David Crockett: **The Customs and Religion of the Ch'iang**, Washington, Smithsonian Institution, 1958.
- Greer, John P.: **The Armies and Enemies of Ancient China, 1027 B.C. – 1286 A.D.**, California, A Wargames Research Group Production, 1975.
- Gumilëv, Lev Nikolayeviç: **Avrasyadan Makaleler-1**, İstanbul, Selenge, 2006.

- _____ : **Eski Türkler**, İstanbul, Selenge, 2019.
- Gürses, Adilcan: **“Uygur Devletleri Döneminde Türk-Tibet İlişkileri (8.-13. Yüzyıl)”**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Gyal, Dondrub: “The Origin of the Tibetan Race and the Term Tibet(Bod)”, **The Tibet Journal**, Vol. 17, No. 2, Summer 1992, ss. 56-58.
- Gyatso, Ngawang Lobsang: **A History of Tibet**, Çev. Zahiruddin Ahmad, Indiana, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 1995.
- Haarh, Erik: “Extract From the Yar Lun Dynasty”, **The History of Tibet: The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty**, 2003, ss. 142-164.
- _____ : **The Yar-lun Dynasty**, København, G.E.C. Gad's Forlag, 1969.
- Hao, Zhixin., Zheng, Jingyun., Yu, Yingzhuo., v.d.: “Climatic changes during the past two millennia along the Ancient Silk Road”, **Progress in Physical Geography**, Vol. 44(5), 2020, ss. 605–623.
- Hazod, Guntram: “From the “Good Tradition” to Religion on Some Basic Aspects of Religious Conversion in Early Medieval Tibet and the Comparative Central Eurasian Context”, **History and Anthropology**, Vol. 26, No. 1, 2015, ss. 36–54.
- _____ : “Territory, Kinship and the Grave: On the identification of the elite tombs in the burial mound landscape of Central Tibet”, **Tibetan Genealogies: Studies in Memoriam of Guge Tsering Gyalpo (1961-2015)** 西藏宗谱：纪念古格·次仁加布藏学研究文集, ed. Guntram Hazod, Shen

Weirong, 2018, ss. 5-106.

- He, Guangyue: **Di Qiang Yuanliushi** 氏羌源流史, Nanchang, Jiangxi Jiaoyu Chubanshe, 2000.
- Heller, Amy: "Archeological Artefacts from the Tibetan Empire in Central Asia", **Orientalism**. 34/4, 2003, ss. 55-64.
- _____ : **Tibetan Art: Tracing the Development of Spiritual Ideals and Art in Tibet 600-2000 A.D.**, Milan, Jaca Book, 1999.
- Herman, John: "The Kingdoms of Nanzhong China's Southwest Border Region Prior to the Eighth Century", **T'oung Pao**, Second Series, Vol. 95, Fasc. 4/5, 2009, ss. 241-286.
- Herrmann, Albert: **An Historical and Commercial Atlas of China**, Cambridge, Harvard University Press, 1935.
- Hermanns, Matthias: **The Nomads of Tibet(Die Nomaden von Tibet)**, Vienna: Bilinmeyer Yayınları, 1930.
- Hoffmann, Helmut: "Early and Medieval Tibet", **The History of Tibet: The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty**, 2003, ss. 45-68.
- _____ : **The Religions of Tibet**, Çev. Edward Fitzgerald, Westport, Greenwood Press, 1979.
- _____ : "Žaň-žuň: the Holy Language of the Tibetan Bon-po". **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, Vol. 117, No. 2, 1967, ss. 376-381.

- Hou, Juzhi., Ji, Kejia., “Climate change fostered rise and fall of the Tibetan Empire during 600–800 AD”, **Science Bulletin**, 68, 2023, ss. 1187-1194.
- Houston, Gary Wayne: **Sources for a History of the Bsam yas Debate**, Doktora Tezi, Uralic-Altaic Department, Indiana University, 1976.
- Huang, Chi-huei: **“T'ang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri”**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1971.
- Hucker, Charles: **A Dictionary of Official Titles in Imperial China**, Taipei, Southern Materials Center, 1985.
- Huo, Wei: “On the Joint Creation of “Silk Road of the Plateau” by Ancient People of All Ethnic Groups on the Qinghai-Tibet Plateau”, **China Tibetology**, No 2, September 2021, ss. 14-34.
- _____ : “The Custom of Using Skulls to Suppress Evil Spirits in Primitive Witchcraft of the Tubo Kingdom”, **China Tibetology**, Number 1, March 2009, ss. 37-47.
- _____ : “A Study of Ancient Tibetan Gold and Silver Ware”, **Chinese Archaeology**, 12, 2012, ss. 165-174.
- Hurdazbih, İbn: **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, Kitabevi, 2008.
- Huseini, Said Reza: “Medieval Tibet in Perso-Islamic Sources”, **Himalayan and Central Asian Studies**, Vol. 17 Nos. 3-4 China Special, July-December 2013, ss. 251-283.
- Imaeda, Yoshiro: “Chinese texts on the Tibetan king Glang Dar ma”, **Bukkyô-gaku Seminâ (Buddhist Seminar)**, 74, 2001, ss. 26-38.

- _____ : “Re-examination of the 9th-Century Inscriptions at lDan ma brag (II) in Eastern Tibet”, **Proceedings of the Tenth Seminar of the IATS, 2003. Volume 14: Old Tibetan Studies**, 2012, s. 113-118.
- Iwao, Kazushi: “Organisation of the Chinese Inhabitants in Tibetan-ruled Dunhuang”, **Old Tibetan Studies: Dedicated to the Memory of R.E. Emmerick, Proceedings of the Tenth Seminar of the IATS 2003**, 2012, ss. 65-76.
- _____ : “Reconsidering the Sino-Tibetan Treaty Inscription”, **Journal of Research Institute: Historical Development of the Tibetan Languages**, Vol. 49, 2012, ss. 19-28.
- _____ : “Kodai Chibetto teikoku no gaikō to ‘sangoku kaimei’ no seiritsu” 古代チベット帝國の外交と「三國會盟」の成立 [The Foreign Relations of the Ancient Tibetan Empire and the Establishment of the “Three-Country Covenant”], **Tōyōshi kenkyū 東洋史研究**, 72/4, 2014, ss. 716-748.
- Jacobs, Oscar John: **Remembering the Road to Kokonor; Traditional Chinese Historiography of Sino-Tibetan Relations 600-900 A.D.**, Yüksek Lisans Tezi, The University of Toronto, 1990.
- Kaloyanov, Stanimir: “Irano-Tibetica; Some Observations on the Tibetan Bon”, **The Tibet Journal**, Vol. 15, No. 1, Spring 1990, ss. 77-82.
- Kapstein, Matthew T.: “Plague, Power and Reason, The Royal Conversion to Buddhism Reconsidered”, **The History of Tibet. The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty**, 2003, ss. 402-427.

_____ : **The Tibetans**, Oxford, Blackwell Publishing, 2006.

Kapusuzoğlu, Gökçen: **“Tang Hanedanı Döneminde Jiedushi’lik ve Türk Komutanlar (710-756)”**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Sinoloji Bilim Dalı, 2020.

_____ : **“Tang Kayıtlarına Göre VII. Yüzyılda Çin’e Yerleşen Göktürk Komutanları”**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları(Sinoloji) Anabilim Dalı, 2016.

_____ : **Taiping Derlemesinde Türkler**, İstanbul, Gece Kitaplığı, 2017.

Kargl, Raymond Charles: **A Study of Sino-Tibetan Relations 61 B.C.-1952 A.D.**, Yüksek Lisans Tezi, The Faculty of the Department of Asiatic Studies, University of Southern California, 1953.

Karmay, Samten G.: **Arrow and The Spindle Studies in History Myths Rituals and Beliefs in Tibet**, Kathmandu, Mandala Book Point, 1998.

Khazanov, Anatoly M.: **Göçebe ve Dış Dünya: Geçmiş, Gelecek ve Şimdiki Hali Üzerine Mukayese**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2015.

Kırilen, Gürhan: **Göktürklerle Kalan Miras**, İstanbul, Ötüken, 2021.

_____ : **Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2017.

- Kirkland, J. Russel: "The Spirit of the Mountain", **The History of Tibet. The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty**, 2003, ss. 181-191.
- Kolmas, Josef: "Four Letters of Po Chu-i to the Tibetan Authorities(808-810 A.D.)", **The Tibet Journal**, Vol. 10, No. 4, Winter 1985, ss. 57-94.
- Kroll, Paul W.: **A Student's Dictionary of Classical and Medieval Chinese**, Leiden-Boston, Brill, 2022.
- Kudo, Noriyuki: "On and Around the Gilgit Manuscripts in the National Archives of India", **The Journal of Oriental Studies**, Vol. 29, 2019, s. 168-181.
- Kuzmin, Sergius L.: **Hidden Tibet: History of Independence and Occupation**, Dharamsala, Library of Tibetan Works and Archives, 2011.
- Kuznetsov, B. I.: "The Highest Deities of the Tibetan Bon Religion", **The Tibet Journal**, Vol. 6, No. 2, Summer 1981, ss. 47-52.
- Kvaerne, Per: "Extract from the Bon Religion of Tibet", **The History of Tibet, The Early Period: to c. AD 859 The Yarlung Dynasty**, Vol. 1, ed. Alex McKay, 2003, ss. 485-495.
- _____ : "The Study of Bon in the West", **The History of Tibet, The Early Period: to c. AD 859 The Yarlung Dynasty**, Vol. 1, ed. Alex McKay, 2003, ss. 473-484.
- _____ : **Tibet Bon Religion: A Death Ritual of the Tibetan Bonpos**, Leiden, E. J. Brill, 1985.
- LaRocca, Donald J.: **Warriors of the Himalayas; rediscovering the arms and armor of Tibet**, New York, The Metropolitan Museum of Art, 2006.
- Lattimore, Owen: **Inner Asian Frontiers of China**, New York, American

- Geographical Society, 1951.
- Laufer, Berthold: "Origin of Tibetan Writing", **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 38, 1918, ss. 34-46.
- _____: **Use of Human Skulls and Bones in Tibet**, Chicago, Field Museum of Natural History, 1923.
- Lee, Don Y.: **The History of Early Relations between China and Tibet from Chiu t'ang-shu, a documentary survey**, Bloomington, Eastern Press, 1981.
- Lewis, Mark Edward., Brook, Timothy: **The Early Chinese Empires: Qin and Han**, London, The Belknap Press of Harvard University Press, 2007.
- Lewis, Mark Edward: **China's Cosmopolitan Empire: The Tang Dynasty**, London, The Belknap Press of Harvard University Press, 2009.
- Li, Fang-kuei: "Notes on Stag Sgra Klu Khong", **Contributions on Tibetan Language, History and Culture, Vol-I**, ed. Ernst Steinkellner & Helmut Tauscher, Delhi, Motilal Banarsidass Publishers, 1995, ss. 175-181.
- Li, Tieh-tseng: **The Historical Status of Tibet**, New York, King's Crown Press, 1956.
- Li, Zhengchen., Wang, Xianyan., v.d.: "Extension of the Upper Yellow River into the Tibet Plateau: Review and NewData", **Quaternary**, 4, 14, 2021, ss. 1-18.
- Lin, Guanqun: "A Study of the Tubo Tsenpo Tritsug Detsen", **China Tibetology**, Number 2, September 2007, ss. 1-25.
- _____: "Tubo Dalun Nanang Shang Jiezan Lanang Yanjiu 吐蕃大論那囊尚結贊拉囊研究", **Taiwan shida lishi xuebao 臺灣師大歷史學報**, 68, 2022, ss. 57-104.

- _____ : “Tubo Zhongyang Zhi Guan Kao Yi “Xin Tangshu Tubo Chuan” Wu Zai Lun Xi 吐蕃中央職官考疑 “新唐書·吐蕃傳”誤載論析”, **Zhongyang Yanjiuyuan Lishi Yuyan Yanjiusuo Jikan 中央研究院歷史語言研究所集刊**, 80/1, 2009, ss. 43-76.
- _____ : “Reconsidering the Administration of the Military Occupied Regions in Tibet during T’ang Period 再論唐代吐蕃軍事佔領區之建制”, **Taiwan Dongya Wenming Yanjiu Xue Kan 臺灣東亞文明研究學刊**, 14/1, 2017, ss. 1-46.
- _____ : “The Sogdians in the Middle Ages and their Impact on the Relation between the Tang Dynasty and Tibet 中古時期之粟特胡及其影響唐蕃關係之研究”, **Taiwan Dongya Wenming Yanjiu Xue Kan 臺灣東亞文明研究學刊**, 16/2, 2019, ss. 1-41.
- Liu, Mau-tsai: **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, İstanbul, Selenge, 2019.
- Liu, Yang., v.d.: “Climate Change, Geopolitics, and Human Settlements in the Hexi Corridor over the Last 5,000 Years”, **Acta Geologica Sinica**, 94/3, 2020, ss. 612-623.
- Lopez, Manuel: **Bringing Light into the Darkness: An Intellectual History of Tibet’s Dark Age(842-978 CE)**, Doktora Tezi, University of Virginia, Department of Religious Studies, August 2014.

- Mackerras, Colin: "Sino-Uighur Diplomatic and Trade Contacts (744 to 840)", **Central Asiatic Journal**, Vol. 13, No. 3, 1969, ss. 215-240.
- _____ : **The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories**, Canberra, Australian National University Press, 1972.
- Mahajan, Vidya Dhar: **Ancient India**, New Delhi, S. Chand & Company Ltd, 1990.
- Marcellinus, Ammianus: **History**, Volume II, Çev. John C. Rolfe, London, Harvard University Press, 2000.
- Marks, Thomas A.: "Nanchao and Tibet in South-western China and Central Asia", **The Tibet Journal**, Vol. 3, No. 4, Winter 1978, ss. 3-26.
- McGrath, William A.: "The Princess and the Plague: Explaining Epidemics in Imperial Tibet, Khotan, and Central Asia", **Journal of the American Oriental Society**, 141.3, 2021, ss. 637-660.
- Miller, Daniel J.: "The World of Tibetan Nomads", **DROKPA: Nomads of the Tibetan Plateau and Himalaya**, Kathmandu, Vajra Publications, 2008, ss. 1-19.
- Minorsky, Vladimir: **Ḥudūd al-‘Ālam(The Regions of the World) A Persian Geography 372 A.H.-982 A.D.**, London, Oxford University Press, 1937.
- Norbu, Dawa: **China's Tibet Policy**, Surrey, Curzon Press, 2001.
- Okay, Bülent: **Çin Kaynaklarına Göre Sui-Tang Hanedanlıkları Döneminde Çin Kültürüne Katkı Sağlayan Orta Asya Kökenli Kişiler**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021.
- Orsoy, Sema: **"Çin Kaynaklarına Göre M.S. V. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya'da Ti ve Ch'iang Kavimleri"**,

- Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Ortiz, Drek Flora: “Salting the Empire: Salt, Finance, and National Security during the Late Tang Dynasty”, **Journal of Chinese Historical Geography**, Vol. 23, No.1, 2008, ss. 144-155.
- Ögel, Bahaeddin: **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I-II**, Ankara, TTK, 2015.
- _____ : **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara, TTK, 2014.
- _____ : **Türk Mitolojisi I-II**, Ankara, TTK, 2014.
- Pan, Yihong: “Early Chinese Settlement Policies towards the Nomads”, **Asia Major**, Third Series, Vol. 5, No. 2, 1992, ss. 41-77.
- _____ : **Sui-Tang Foreign Policy: Four Case Studies**, Doktora Tezi, Department of Asian Studies, The University of British Columbia, 1990.
- _____ : “The Sino-Tibetan Treaties in the Tang Dynasty”, **T'oung Pao**, Second Series, Vol. 78, Livr. 1/3, 1992, ss. 116-161.
- _____ : “Locating Advantages: The Survival of the Tuyuhun State on the Edge, 300-ca. 580”, **T'oung Pao**, Vol. 99, Fasc. 4/5, 2013, ss. 268-300.
- Peissel, Michel: **Zanskar, the Hidden Kingdom**, New York, E. P. Dutton, 1979.
- Pelliot, Paul: “Quelques Transcriptions Chinoises de noms Tibetains”, **T'oung Pao**, Second Series, Vol. 16, No. 1, 1915, ss. 1-26.

- _____ : **Historie Ancienne du Tibet**, Paris Librairie d'Amérique et d'Orient, 1961.
- _____ : "Note sur les Tou-yu-houen et les Sou-p'i", **T'oung Pao**, Second Series, Vol. 20, No. 5, Dec., 1920 - Dec., 1921, ss. 323-331.
- Perlmann, Moshe: **The History of al-Tabari, Volume IV, The Ancient Kingdoms**, New York, State University of New York Press, 1987.
- Petech, Luciano: "The Disintegration of the Tibetan Kingdom", **The History of Tibet, The Early Period: to c. AD 859 The Yarlung Dynasty**, Vol. 1, ed. Alex McKay, 2003, ss. 286-297.
- Peterson, Charles A.: "P'u-Ku Huai-En 僕固懷恩 and the T'ang Court: The Limits of Loyalty", **Monumenta Serica**, 29:1, 2016, ss 423-455.
- Pletcher, Kenneth: **The Geography of China**, New York, Britannica, 2011.
- Powers, John., **Historical Dictionary of Tibet**, Lanham-Toronto-Templeman, David: Plymouth, The Scarecrow Press, 2012.
- Ptolemy, Cladius: **The Geography**, Çev. Edward Luther Stevenson, New York, Dover Publications, 1991.
- Pulleyblank, Edwin George: "The Chinese and Their Neighbors in Prehistoric and Early Historic Times", **The Origins of Chinese Civilization**, ed. David N. Keightley, London, University of California Press, 1983, ss. 411-466.
- _____ : **Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin**, Vancouver, UBC Press, 1991.

- Rajesh, M. N.: "The Battle for Ancient Tibet in the Modern Narratives of The People's Republic of China and the Tibetan Exiles with Reference to Indic Influences", **Südasiens-Chronik - South Asia Chronicle**, Berlin, 9/2019, ss. 121-146.
- Rhie, Marylin Martin: "From Songzen Gampo to the Vth Dalai Lama: The Foundations of Tibetan Buddhist Art", **The Tibet Journal**, Vol. 9, No. 4, A Special Issue, Winter 1984, ss. 47-57.
- Richardson, Hugh Edward: "The Sino-Tibetan Treaty Inscription of A.D. 821/823 at Lhasa", **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, No. 2, 1978, ss. 137-162.
- _____: **Ancient Historical Edicts at Lhasa and The Mu Tsung/Khri Gtsug Lde Brtsan Treaty of A.D. 821-822 from the Inscription at Lhasa**, London, The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol: 19, 1952.
- _____: **A Short History of Tibet**, New York, Dutton, 1962.
- _____: "How Old was Srong brtsan Sgam po", **Bulletin of Tibetology**, Vol Second, No. 1, Sikkim, Namgyal Institute of Tibetology, ss. 5-8.
- _____: "Early Burial Grounds in Tibet and Tibetan Decorative Art of the VIIIth and IXth Centuries", **Central Asiatic Journal**, Vol. 8, No. 2, June 1963, ss. 73-92.
- _____: "The Origin of the Tibetan Kingdom", **Bulletin of Tibetology**, No.1, Gangtok, Sikkim Research Institute of Tibetology, 1989, ss. 5-20.

- _____ : **Tibet and Its History**, London, Oxford University Press, 1962.
- _____ : “More Early Inscriptions from Tibet”, **Bulletin of Tibetology**, No: 2, Gangtok, Sikkim Research Institute of Tibetology, 1988, ss. 5-7.
- _____ : “Ministers of the Tibetan Kingdom”, **The Tibet Journal**, Vol. 2, No. 1, Spring 1977, ss. 10-27.
- _____ : “Ming-si-lie and the Fish-bag”, **Bulletin of Tibetology**, Vol. II, No. 1, Sikkim, Namgyal Institute of Tibetology, 1970, ss. 5-6.
- _____ : “Mention of Tibetan Kings in Some Documents from Dunhuang”, **Bulletin of Tibetology**, No: 2, Gangtok, Sikkim Research Institute of Tibetology, 1992, ss. 5-10.
- _____ : “Hunting Accidents in Early Tibet”, **The Tibet Journal**, Vol. 15, No. 4, Shakabpa Memorial Issue, Part I, Winter 1990, ss. 5- 27.
- _____ : “Early Tibetan Inscriptions: Some Recent Discoveries”, **Bulletin of Tibetology**, No.3, Gangtok, Sikkim Research Institute of Tibetology, 1987, ss. 5-18.
- _____ : “Mun Sheng Kong Co and Kim Sheng Kong Co Two Chinese Princesses in Tibet”, **The Tibet Journal**, Vol. 22, No. 1, Spring 1997, ss. 3-11.
- _____ : “Names and Titles in Early Tibetan Records”, **Bulletin of Tibetology**, Vol. IV, No.1, Sikkim, Namgyal Institute of Tibetology, 1967, ss. 5-20.

- _____ : "Early Tibetan Law Concerning Dog-bite", **Bulletin of Tibetology**, No. 3, Gangtok, Sikkim Research Institute of Tibetology, 1989, ss. 5-10.
- _____ : "A Tibetan Inscription from Rgyal Lha-Khañ; And a Note on Tibetan Chronology from A.D. 841 to A.D. 1042", **Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, No. 1/2, Apr. 1957, ss. 57-78.
- Roerich, George N.: **The Blue Annals**, Calcutta, Motilal Banarsidass, 1949.
- Romain, William F.: "Tombs of the Tibetan Emperors: Divine Descent and Mortal Remains in the Chongye Valley", **Revue d'Etudes Tibétaines**, no. 63, 2022, ss. 214-251.
- Roux, Jean Paul: **Orta Asya: Tarih ve Uygarlık**, İstanbul, Kabalıcı, 2001.
- Ryavec, Karl E.: **Historical Atlas of Tibet**, Chicago & London, The University of Chicago Press, 2015.
- Samuel, Geoffrey: "Early Buddhism in Tibet: Some Anthropological Perspectives", **Soundings in Tibetan Civilization**, Manohar, Lumbini International Research Institute, 1985, ss. 383-397.
- _____ : **Civilized Shamans; Buddhism in Tibetan Societies**, Washington & London, Smithsonian Institution Press, 1993.
- _____ : "Shamanism, Bon and Tibetan Religion", **Anthropology of Tibet and the Himalaya**, ed. Charles Ramble & Martin Brauen, Kathmandu, Vajra, 2008, s. 318-330.
- Saxena, Krishna Swarup: **Ancient Political History of Kashmir, B.C. 300 – A.D. 1200**, Kashmir, Gulshan Books, 2009.
- Schafer, Edward H.: **The Golden Peaches of Samarkand(A Study of T'ang Exotics)**, Berkeley & Los Angeles, University of

- California Press, 1963.
- Schaik, Sam van: "Red Faced Barbarians, Benign Despots and Drunken Masters: Khotan as a Mirror to Tibet", **Revue d'Etudes Tibétaines**, no. 36, October 2016, ss. 45-68.
- _____: "A New Look at the Tibetan Invention of Writing", **Old Tibetan Documents Monograph Series**, Vol. III, 2011, ss. 45-96.
- _____: "Tibetan Buddhism in Central Asia Geopolitics and Group Dynamics", **Transfer of Buddhism Across Central Asian Networks (7th to 13th Centuries)**. ed. Carmen Meinert, Leiden, Brill, 2016, ss. 57-81.
- _____: **Tibet, A History**, New Haven & London, Yale University Press, 2011.
- Scheidel, Walter: "The Monetary Systems of the Han and Roman Empires", **Princeton/Stanford Working Papers in Classics Paper No. 110505**, 2008, ss. 1-59.
- Schuessler, Axel: **ABC Etymological Dictionary of Old Chinese**, Honolulu, University of Hawai'i Press, 2007.
- Sen, Tansen: "Kasmir, Tang China, and Muktapida Lalita-ditya's Ascendancy over the Southern Hindukush Region", **Journal of Asian History**, Vol. 38, No. 2, 2004, ss. 141-162.
- _____: **Monks and Merchants: Sino-Indian Relations, 618-1281**, Doktora Tezi, Asian and Middle Eastern Studies, The University of Pennsylvania, 1996.
- Shao, Wenlong: **Gansu shengzhi di er juan dashiji** 甘肃省志第二卷大事记, Lanzhou, Gansu Renmin Chubanshe, 2017.

- Shelach, Gideon: "The Qiang and the Question of Human Sacrifice in the Late Shang Period", **Asian Perspectives**, Vol. 35, No.1, 1996, ss. 1-26.
- Shi, Jinboy: "The Empire of Western Xia and the Tangut Economy", **The Economy of Western Xia**, Brill, 2021, ss. 8-45.
- Skaff, Jonathan Karam: "Tang Military Culture and Its Inner Asian Influences", **Military Culture in Imperial China**, ed. Nicola Di Cosmo, Cambridge, Harvard University Press, 2009, ss. 165-191.
- _____: **Straddling Steppe and Sown; Tang China's Relations with the Nomads of Inner Asia(640-756)**, Doktora Tezi, The University of Michigan, 1998.
- Smith, Warren W.: **A History of Tibetan Nationalism and Sino-Tibetan Relations**, Doktora Tezi, The Faculty of The Fletcher School of Law and Diplomacy, 1994.
- Snellgrove, David L.: "The Cultural Effects of Territorial Expansion", **The History of Tibet. The Early Period: to c. AD 850 The Yarlung Dynasty**, 2003, ss. 442-456.
- Snellgrove, David., Richardson, Hugh: **A Cultural History of Tibet**, New York-Washington, Praeger, 1968.
- Spengen, Wim van: **Tibetan Border Worlds: A Geohistorical Analysis of Trade and Traders**, London & New York, Routledge, 2000.
- Sperling, Elliot: "A Captivity in Ninth Century Tibet", **The Tibet Journal**, Vol. 4, No. 4, Winter 1979, ss. 17-67.
- Stein, M. Aurel: **Kalhana's Rajatarangini, A Chronicle of the Kings of Kasmir I-II**, Delhi, Motilal Banarsidass Publishers

Private Limited, 2009.

Stein, Rolf Alfred: **Tibetan Civilization**, California, Stanford University Press, 1972.

_____: **Les Tribus Anciennes des Marches Sino-Tibétaines**, Paris, Presses Universitaires de France, 1961.

Szerb, Janosh: "A Note On The Tibetan-Uigur Treaty of 822-823 A.D.", **Contributions on Tibetan Language, History and Culture**, Vol-I, ed. Ernst Steinkellner, Helmut Tauscher, Delhi, Motilal Banarsidass Publishers, 1995, ss. 375-387.

Şaşmaz, Aylin Yılmaz: "Batı Han ve Tang Hanedanı Dönemlerinde Heqin Politikası", **Humanitas Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, 10(19), 2022, ss. 349-373.

Şen, Nilay: **"Tibetan-Turkish Relations(From The Beginning to the 11th Century)"**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Yeditepe Üniversitesi, 2021.

Tan, Chung: "India and China: A Saga of Sharing a Historical Heritage", **India's Interaction with China, Central and West Asia**, ed. Abdur Rahman, Delhi, Oxford University Press, 2002, ss. 127-173.

Tan, Qixiang: **The Historical Atlas of China 中國歷史地圖集. Vol. V. The Sui Dynasty Period, The Tang Dynasty Period, The Five Dynasties and Ten Kingdoms Period**, Beijing, China Cartographic Publishing House, 1996.

Tang, Jia-hong: "The Administrative System in Tibet during the Tang and Yuan Dynasties", **China Tibetology**, Number 1, September 2003, ss. 37-45.

Tao, Tong: **The Silk Roads of the Northern Tibetan Plateau during the Early Middle Ages (from the Han to Tang**

Dynasty), Oxford, BAR, 2013.

Taşagıl, Ahmet:

Gök-Türkler I-II-III, Ankara, TTK, 2018.

Tatz, Mark:

"T'ang Dynasty Influences on the Early Spread of Buddhism in Tibet", **The Tibet Journal**, Vol. 3, No. 2, Summer 1978, ss. 3-32.

Tekin, Talat:

Orhon Yazıtları, Ankara, TTK, 1988.

Tenzin, Acharya Kirti

Tulku Lonsang:

"Early Relations between Tibbet and Nepal(7th to 8th Centuries)", **The Tibet Journal**, Vol. 7, No. 1/2, Spring/Summer 1982, ss. 83-86.

Tezcan, Semih:

"1283 Numaralı Tibetçe Pelliot Elyazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine", **I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972.

Thomas, F. W.:

"Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan. V: (a) the Dru-gu (Great Dru-gu and Drug-cun; The Dru-gu cor and the Bug cor; The Dru-gu and Ge-sar; The Title Bog-do; Conclusion); (b) the Hor; (c) the Phod-kar", **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, No. 4, Oct. 1931, ss. 807-836.

_____:

"Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan. VI: The Tibetan Army", **Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, No. 2, Apr. 1933, ss. 379-400.

_____:

"Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan I: the Ha-za", **The Journal of the Royal Asiatic Society**, January 1927, ss. 51-85.

- _____ : “Tibetan Documents Concerning Chinese Turkestan IV, The Khotan Region”, **The Journal of the Royal Asiatic Society**, April 1930, ss. 251-300.
- _____ : “Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan VI: The Tibetan Army (concluded)”, **The Journal of the Royal Asiatic Society**, July 1933, ss. 537-568.
- _____ : “Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan VII: Government and Social Conditions”, **Journal of the Royal Asiatic**, January 1934, ss. 85-112.
- Tok, Zeki: **Bozkırın Kayıp Hâkimi Tuyuhun Devleti (MS III.-VII. Yüzyıl)**, İstanbul, Selenge, 2021.
- Toshio, Hayashi: “The Development of a Nomadic Empire: The Case of Ancient Turks (Tuque)”, **Bulletin of the Ancient Orient Museum**, Vol. 11, Tokyo, 1990, ss. 135-184.
- Tsai, Wen-shen: “**Li Te-yü’nün Mektuplarına Göre Uygurlar (810-900)**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Taipei, 1967.
- Tucci, Giuseppe: “The Secret Characters of the Kings of Ancient Tibet”, **East and West**, Vol. 6, No. 3, October 1955, ss. 197-205.
- _____ : **The Religions of Tibet**, çev. Geoffrey Samuel, Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 1988.
- _____ : **The Tombs of the Tibetan Kings**, Roma, Istituto Italiano Per Il Medio Ed Estremo Oriente, 1950.
- Tulku, Mynak R.: “An Invasion of the North India After Harsha’s Death”, **Bulletin of Tibetology**, Vol. VI, No. 2, Sikkim, Namgyal Institute of Tibetology, 1969, ss. 9-11.
- Turan, Osman: **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**,

İstanbul, Ötüken, 2009.

_____: "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", **Belleten**, Cilt: 9, Sayı: 35, 1945, ss. 305-318.

Turchin, Peter., Adams, Jonathan M., Hall, Thomas D.: "East-West Orientation of Historical Empires and Modern States", **Journal of World-System Research**, 12/2, December 2006, ss. 219-229.

Twitchett, Denis., Fairbank, John K.: **The Cambridge History of China: Volume 3 Sui and T'ang China, 589-906, Part 1**, New York, Cambridge University Press, 1979.

_____: **The Cambridge History of China, Volume 1, The Ch'in and Han Empires, 221 B.C.-A.D. 220**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

Uebach, Helga: "Tibetan Officials in the 8th-Century South-eastern Part of the Empire", **Old Tibetan Studies: Dedicated to the Memory of R.E. Emmerick, Proceedings of the Tenth Seminar of the IATS 2003**, 2012, ss. 53-64.

Uray, Geza: "The Annals of the 'A-za Principality. The Problems of Chronology and Genre of the Stein Document, Tun-huang, vol. 69, fol. 84", **Proceedings of the Csoma de Körös Memorial Symposium**, Budapest, 1978, ss. 541-578.

_____: "The Location of Khar-can and Leñ-ču of the Old Tibetan Sources", **Varia Eurasistica. Festschrift für Professor András Róna-Tas**, ed. Gábor Bereczki, Szeged, Department of Altaic Studies, 1991, ss. 195-227.

_____: "The Narrative of Legislation and Organization of the Mkhas-pa'i dga'-ston. The Origins of the Traditions Concerning Sroñ-brcan sgam-po as First Legislator and

- Organizer of Tibet”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, 26, 1972, ss. 11-68.
- _____: “The Old Tibetan Sources of the History of Central Asia up to 751 AD: A Survey”, **The History of Tibet, The Early Period: to c. AD 859 The Yarlung Dynasty**, Vol. 1, ed. Alex McKay, 2003, ss. 118-141.
- _____: “Notes on a Chronological Problem in the Old Tibetan Chronicle”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, 1968, Vol. 21, No. 3, 1968, ss. 289-299.
- Usen, Tsering Samdrup: “‘Blazing Light’: On the Original Tibetan Name for wamo 噶末”, **Acta Orientalia Hung**, 75/4, 2022, ss. 655-666.
- Vásáry, István: **Eski İç Asya’nın Tarihi**, İstanbul, Ötüken, 2024.
- Venturi, Federica: “An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation”, **Journal of Asian History**, 42/1, January 2008.
- Waddel, Austine: **The Buddhism of Tibet or Lamaism**, London, W. H. Allen & Co. Limited, 1895.
- Wakeman, Charles
Bunnell: **Hsi Jung (the Western Barbarians): An Annotated Translation of the Five Chapters of the "T'ung Tien" on the Peoples and Countries of Pre-Islamic Central Asia**, Amerika Birleşik Devletleri, UMI Dissertation Information Service, 1995.
- Walter, Michael L.: **Buddhism and Empire, The Political and Religious Culture of Early Tibet**, Leiden-Boston, Brill, 2009.
- Walter, Michael L.,
Beckwith, Christopher I.: “The Dating and Interpretation of the Old Tibetan Inscriptions”, **Central Asiatic Journal**, Vol. 54, No. 2, 2010, ss. 291-319.
- Wang, Minke: **The Ch’iang of Ancient China through the Han**

- Dynasty: Ecological Frontiers and Ethnic Boundaries**, East Asian Languages and Civilizations, Harvard University, 1992.
- _____: **Qiang zai Han Zang zhi Jian** 羌在汉藏之间, Beijing, Zhonghua Shuju, 2008.
- Wang, Rongliang: "The Influence of the Rise of Tibet in Northeast China on the Border Order of Tang Dynasty and the Political Situation in Northeast Asia 东北外蕃崛起对唐朝边疆秩序和东北亚政局的影响", **Open Journal of Historical Studies 历史学研究**, 11/1, 2023, ss. 1-8.
- Wang, Zhaoyin., v.d.: **River Morphodynamics and Stream Ecology of the Qinghai-Tibet Plateau**, London, CRC Press, 2016.
- Wang, Zhenping: **Tang China in Multi-Polar Asia: A History of Diplomacy and War**, Honolulu, University of Hawai'i Press, 2013.
- Wangdue, Gyaltshe Namgyal: **Political and Military History of Tibet**, çev. Yeshe Dhondup, Library of Tibetan Works and Archives, 2012.
- Wei, Ning., Li, Xiaochun., Wang, Ying., v.d.: "A preliminary sub-basin scale evaluation framework of site suitability for onshore aquifer-based CO₂ storage in China", **International Journal of Greenhouse Gas Control**, 12, 2013, ss. 231-246.
- Whittemore, Ryan: **The People of the Hexi Borderlands, An Application of Borderlands Processes to the Hexi Corridor**, Yüksek Lisans Tezi, Southern New Hampshire University, 2020.
- Wong, Dorothy C.: "Ethnicity and Identity: Northern nomads as Buddhist art patrons during the period of Northern and Southern dynasties", **Political Frontiers, Ethnic Boundaries, and**

Human Geographies in Chinese History, ed. Nicola Di Cosmo & Don J. Wyatt, 2003, ss. 80-118.

Wu, Songdi., Bian, Zhe: **Liangtangshu dilizhi huishi 两唐书地理志汇释**, Hefei, Anhui Jiaoyu Chubanshe, 2002.

Wylie, Turrell V.: "The Tibetan Tradition of Geography", **Bulletin of Tibetology**, Gangtok, Sikkim Research Institute of Tibology, 1986, ss. 17-25.

_____: "O-lde-spu-rgyal and the Introduction of Bon to Tibet", **Central Asiatic Journal**, Vol. 8, No. 2, June 1963, ss. 93-103.

Xinjiang, Rong., Xin, Wen: "The Semantic Shift of "Western Regions" and the Westward Extension of the "Border" in the Tang Dynasty", **Eurasian Studies**, 2015, ss. 321-334.

Xiong, Victor Cunrui: **Historical Dictionary of Medieval China**, Lanham-Toronto-Plymouth, The Scarecrow Press, 2009.

Yang, Fuxue., Liu, Yuan: "Ethnic minority groups of Dunhuang and their activities in the Han Dynasty based on the wooden slips", **Dunhuang Research**, No: 03, 2019, ss. 32–45.

Yang, Jidong: "Zhang Yichao and Dunhuang in the 9th Century", **Journal of Asian History**, Vol. 32, No. 2, 1998, ss. 97-144.

Yeshe De Project: **Ancient Tibet: Research Materials from The Yeshe De Project**, California, Dharma Publishing, 1986.

Yıldırım, Kürşat: **Türk Tarihi için Eski Çince-Türkçe Sözlük**, İstanbul, Otopsi, 2010.

_____: **Çin Tarihi**, İstanbul, Ötüken, 2021.

_____: **Uygur Kağanlığı (744-840)**, İstanbul, Selenge, 2021.

- _____ : **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, İstanbul, Ötüken, 2013.
- _____ : **Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası**, İstanbul, Ötüken, 2016.
- Yılmaz, Ali: "Tibet Adı Üzerine Bir İnceleme", **Prof. Dr. Pulat Otkan Anısına: Sinoloji, Japonoloji ve Koreanoloji Makaleleri**, ed. A. Merthan Dünder, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Yin, Shuyan., Huang, Chunchang., Li, Xinyan: "Historical Drought and Water Disasters in the Weihe Plain", **Journal of Geographical Sciences**, 15:1, 2005, ss. 97-105.
- Yoshida, Yutaka: "Studies of the Karabalgasun Inscription: Edition of the Sogdian Version", **Modern Asian Studies Review/新たなアジア研究に向けて**, 11, 2020, ss. 1-140.
- Zhan, Zhang: **Between China and Tibet: A Documentary History of Khotan in the Late Eighth and Early Ninth Century**, Doktora Tezi, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, Cambridge, Massachusetts. 2016.
- Zhang, Jingpin., Li Peng: "Red Cheeks in Tibet Reduced", **China's Tibet**, Vol. 25, No: 3, 2014, ss. 24-27.
- Zheng, Du., Zhang, Qingsong., Wu, Shaohong: **Mountain Geoecology and Sustainable Development of the Tibetan Plateau**, Springer-Science+Business Media Dordrecht, 2000.
- Zhou, Xiuqin: **Zhaoling: The Mausoleum of Emperor Tang Taizong**, Philadelphia, Department of East Asian Languages and Civilizations, University of Pennsylvania, 2009.

Zhu, Kongyang., Du, “Cultural and demic co-diffusion of Tubo Empire on Panxin., Li, Jiyuan., v.d.: Tibetan Plateau”, **iScience**, 25, 105636 December 22, 2022, ss. 1-18.

Zhu, Lishuang: “The Annals of the Noble Land Khotan: A New Translation of a Chapter of rGya bod yig tshang chen mo”, **Great Journeys across the Pamir Mountains**, ed. Chen Huaiyu, Rong Xinjiang, 2018, ss. 146-175.

_____: “历史与记忆: P.T.1287 第 15 节新探”, **中国藏学**, 2, 2019, ss. 36-45.

Zhu, Shikui., Cheng, “A New Investigation of the Geographic Position of the Bailan Capital of the Tuyuhun”, **Asian Highlands Perspectives**, ed. Charles Kevin Stuart, Gerald Roche, Tshe dbang rdo rje, Timothy Thurstston and Rin chen rdo rje, Volume Six, Xining City, Plateau Publications, 2010, ss. 99-150.

Zuiho, Yamaguchi: “Methods of Chronological Calculation in Tibetan Historical Sources”, **Tibetan and Buddhist Studies Commemorating the 200th Anniversary of the Birth of Alexander Csoma de Körös**, ed. Louis Ligeti, Vol. 2, 1984, ss. 405-424.